

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj.)**

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DTATE	SIGNATURE

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९७

श्रीमज्जैमिनिप्रणीते मीमांसादर्शने

अष्टमाध्यायमारभ्य दशमाध्यायचतुर्थपादान्तः पञ्चमो भागः

श्रीकुमारिलमठविरचितटुप्टीकाख्यव्याख्यासहितशावरमाप्यसमेतः ।

सोऽयं पुण्यपत्तनीयमीमांसाविद्यालयाध्यापकपदाधिष्ठितैः

‘ मीमांसाविद्वान् ’ पदभारिभर्गुस्वर्धवैद्यनाथशास्त्रिचर-

णान्तेवासिभिस्तीर्थहल्लोग्रामाभिजनमुक्त्वाशास्त्रिभिः

संशोधितट्टिप्पण्यादिना समलंकृतश्च ।

एतत्पुस्तकं

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तनै

श्रीमन् ‘ महादेव चिमणाजी आपटे ’ इत्यभिधे-

यमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

धालिवाहनशकाब्दाः १८५५

ख्रिस्ताब्दाः १९३३

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यमैकादशाणकयुतं रूपकत्रयम् (३०११) ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

दुष्टीकासहितशावरभाष्यसमेतं

श्रीमज्जैमिनिप्रणीतं मीमांसादर्शनम् ।

अयाष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(विशेषातिदेशवृत्तिज्ञाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥ प्र० सू०

एवं तावत्सप्तमेनाध्यायेन सामान्यतोऽतिदेशलक्षणमुक्तम् । अविहि-
तधर्मकेष्वैन्द्राग्रादिषु कर्मसु विहितधर्मकेभ्यो दर्शपूर्णमासादिभ्यो धर्मा
अतिदिश्यन्त इति । तत्र चिन्ता भवति । किमेकस्मिन् कर्मणि सर्वकर्म-
सु धर्मातिदेश उतैकस्मादिति । अविशेषात्सर्वेभ्य इति प्राप्तम् । एकेन
तु निराकाङ्क्षीकृते कर्मणि द्वितीयधर्मप्राप्तिं किञ्चित्कारणं नास्ति ।
सत्यम् । तदेव तु न ज्ञायते । कस्मिन् कस्येति । तदर्थं विशेषलक्षणं

किमेकस्मिन्कर्मणि सर्वकर्मसु धर्मातिदेश इति । एकस्मिन्कर्मणि ये
धर्माः सामान्यायन्ते ते सर्वकर्मस्वतिदिश्यन्त उताहो नैकस्मात्सर्वकर्मस्वतिदेशः ।
एतस्मिन्ग्रन्थार्थे न्यायो न विरुध्यते । परस्तु ग्रन्थो न संबध्यते । इतरेण, यद्ये-
कस्यां विवृता सर्वधर्मातिदेश इत्ययं पक्ष आश्रितः स्यात्तदेदमुत्तरं युज्यते, एकेन
विध्यन्तेन निराकाङ्क्षीकृते द्वितीयस्य प्राप्तिर्नास्ति । अथैकस्मिन्कर्मणि सर्वध-
र्मातिदेश उताहो नैकस्मादिति । सर्वकर्मधर्मातिदेश इत्ययं पक्षो निराकृतः ।

अथ कस्मादुभे इतिकर्तव्यते न प्रवर्तते, 'मिथो विप्रतिषेधात्' इति सूत्रेण निराकृ-
तोऽयं पक्षः । एकया निराकाङ्क्षीकृते द्वितीया न प्रवर्तते । प्रमाणाभावात् । तस्मा-
त्सर्वधर्मातिदेश इति निर्मूलोऽयं पक्षः । ईदृशः संशयो युक्तः—किमनियमेन
यस्य कस्यचित्सकाशादितिकर्तव्यता प्रवर्तते, उतास्ति कश्चिनियम इति । तत्रानियम

१ सर्वकर्मभ्यः—गा० । २ परस्तु ग्रन्थः—' एकेन निराकाङ्क्षीकृते ' इत्याद्युपरित्तनभाष्य-
ग्रन्थ इत्यर्थः । ३ इतरेण—संशयग्रन्थेनेति शेषः । ४ नैकस्मादिति—नैवं, किन्वेकस्मादेवेत्यर्थः । ५
प्रवर्तते इति—उच्यतेति पूरणम् । ६ (अ० ७ पा० ४ अ० १ सू० ६) । ७ निर्मूलः—निराकर-
णार्ह इत्यर्थः ।

वक्तव्यमस्मिन्नस्येति । तदिदमध्यायादौ प्रतिज्ञायते । अथ विशेषलक्षणमिति । अथेदानीं वृत्तात्सामान्यातिदेशलक्षणादनन्तरं विशेषलक्षणं वक्ष्यामः । तदुच्यमानं यथाकालं बोद्धव्यमिति ॥ १ ॥

(सादृश्यविशेषेण नियतप्रकृतितो धर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥)

तदेतत्संक्षेपेणैवोच्यते—

[२] यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥ सि०

यस्य वैदिकस्य विध्यन्तस्य लिङ्गं किञ्चित्, शब्दगतमर्थगतं वा वैकृत्यां कर्मचोदनायां, तद्गुणवाक्ये वा दृश्यते । तत्र स विध्यन्तः स्यात् । कुतः । अर्थसंयोगात् । तस्यार्थस्य लिङ्गस्य तेन विध्यन्तविशेषणेन संयोगोऽनुभूतपूर्वः । संयोगिनोश्चान्यतरो दृश्यमान इतरमदृश्यमानमप्यनुमानाद्बुद्धौ संनिधापयति । अभिधानवत् । यथा, अग्निहोत्रमित्यभिधानं कौण्डयायिनामयने श्रूयमाणं नैयमिकाग्निहोत्रधर्मान् बुद्धौ संनिधापयति । किमतोऽत्र । एतदतो भवति । अपूर्णं यद्वाक्यं तत्पूरणसमर्थेनावयवेन बुद्धौ संनिहितेनैकवाक्यतां याति । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां

इति पूर्वः पक्षः । उत्तरस्तु नियमेनैव प्रवर्तते 'अथ विशेषलक्षणम्' इति—एकस्मान्निर्धेमेन प्रवर्तते इत्यर्थः । विशेष इत्यसाधारण्यमुच्यते । यदि वाऽनियमेन, ततोऽसाधारण्यं न स्यात् । असाधारण्याभावाच्च विशेषो न स्यात् ।

अथवाऽन्यः सूत्रार्थः । विशेषाद्विशेषस्य धर्माः प्रवर्तन्ते । कतरस्मात्कतरस्येत्यत आह—'यस्य लिङ्गमर्थसंयोगात्' इति । संशयस्तु नैव कार्योऽस्मिन् पक्षे ॥ १ ॥

तस्यार्थस्य लिङ्गस्य तेन विध्यन्तविशेषेण संयोगोऽनुभूतपूर्वः । संयोगिनोश्चान्यतरो दृश्यमान इतरमदृश्यमानमनुमानाद्बुद्धौ संनिधापयतीति—अयुक्तोऽयं ग्रन्थः । कथम् । यथाऽग्निधूमयोः संवन्धेऽवगते धूमो दृश्यमानोऽग्निमवगमयति, एवं निर्वापादयो न शक्नुवन्त्यनुमापयितुम् । न चाभीपां प्रत्याजादीनां च संवन्धोऽस्ति । प्रधानेनैव सहामीपां संवन्धः । परस्परसंवन्धे नास्ति तेषां प्रमाणम् । यत्र निर्वापादयो न श्रूयेरन्, तत्राग्न्यन्वाधानादीनामवबोधो न स्यात् । यथा धूमामावेऽग्न्यवबोधाभावः, एवमिहापि ।

अयोच्येत, कर्मास्माभिरितिकर्तव्यतायुक्तं फलसाधनं दृष्टम् । इदमपि कर्म । तस्यापीतिकर्तव्यतया भवितव्यम् । (एवं सति दर्वाहोमानामपीतिकर्तव्यता । अयोच्येत,

यजेतेति विध्यादिः, कथमिति विध्यन्तापेक्षः, अग्न्यन्वाधानादिविधानकाण्डेन पाठादबुद्धौ संनिहितेनैकवाक्यतां याति । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यमिति । एवं विध्यन्तापेक्षो यो वैकृतो विध्यादिः, सोऽपि वैदिकेन विध्यन्तेनानुमानादबुद्धौ संनिहितेनैकवाक्यतां यास्यति । यथा, सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति । तत्र कथमिति विध्यन्तापेक्षायामनेकविध्यन्तसंनिपातेऽसाधारणेन निर्वपतिशब्देन दार्शपौर्णमासिकविध्यन्तसंयोगिना लिङ्गेन तदीयो विध्यन्तः प्रसज्यते । तत्राप्याग्नेयान्यनेकापूर्वविध्यन्तप्रसङ्गे, एकदेवतात्वेन वौषधिना वाऽसाधारेण लिङ्गेनाऽऽग्नेयविध्यन्तो नियम्यते । तदेतदेवं विज्ञायते, सौर्यं चरुं निर्वपेदग्नेयवत् । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदग्नीषोमीयवत् । सर्वत्रैवम् । प्रतिपदाख्याने तु गौरवं परिहराद्विर्वात्तिकारैः सर्वसामान्यः शब्दः परिगृहीतः प्रकृतिवदिति । एवं यत्र सूक्ष्ममपि किञ्चित्सामान्यं, शब्दो वाऽर्थो वा, हविर्देवतादि तद्गुणा वा रूपादय उपलभ्येरन्, तत्र तदीयो विध्यन्तः कल्प्यः । तदेतत्संक्षेपेणात्रैव सर्वमुक्तम् । शिष्य-

यदेकदेवतं सत्फलसाधनं पुरोडाशद्रव्यकं वा तदितिकर्तव्यतया युक्तं दृष्टम् । इहाप्येकदेवतत्वात्पुरोडाशद्रव्यकत्वाच्चेतिकर्तव्यतया भवितव्यम्) । उच्यते । अनुमानादितिकर्तव्यतासद्भावात् उक्तः । स चाऽऽग्नेयात्प्रवर्तत इति नैतद्विषयमनुमानम् । अथोच्यते, येनैकदेवत्यस्य फलं साधयतोऽग्न्यन्वाधानादि दृष्टमयमपि चैकदेवत्यः, तस्मादस्य भवितव्यमग्न्यन्वाधानादिभिरिति । तत्र । देवदत्तस्य प्रयोजनं साधयतः (शुक्ले वाससी ज्ञाते, यदन्यस्यापि प्रयोजनं साधयतः) ते एव प्राप्नुतस्त्वदीयेन । किञ्च फलवतोऽङ्गं प्रयाजा दृष्टा अग्निहोत्रस्यापि फलवत्त्वात्तस्य स्युः । तस्मादनुमानेनेतिकर्तव्यतायां बह्वसमञ्जसम् । अत उपमानेन धर्मप्राप्तिः । यजेतेत्युक्ते—किं, केन, कथमित्याकाङ्क्षात्रयं भवति । तत्र किं, केनेति फलकरणाभ्यां निराकाङ्क्षीकृते । कथमिति, अव्यावृत्तायामाकाङ्क्षायां संनिधानेऽनाम्नानादितिकर्तव्यतायास्तुल्यं वाक्यं बुद्धौ संनिधीयते । तत्संनिधापितमात्मीयमर्थं संनिधापयति । अनेन द्वारेणाग्न्यन्वाधानादिकेतिकर्तव्यताऽनुपज्यते । एवं चेद्यत्र सादृश्यं तत्र धर्माः प्राप्यन्ते । असति सादृश्ये नास्ति धर्मप्राप्तिः ।

हितार्थमुत्तरः प्रपञ्चः । श्लोकमप्युदाहरन्ति—

वितीर्थं हि महज्जालमृषिः संक्षिप्य चाब्रवीत् ।

इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥ इति ॥ २ ॥

(सोमे, ऐष्टिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ३ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते । तत्र विध्यन्तं प्रति चिन्ता । कुतोऽस्मिन् विध्यन्तः स्यादिति । तदुच्यते । प्रवृत्तत्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् । दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः सोमे स्यात् । कुतः । प्रवृत्तत्वात् । दीक्षणीयादिष्विष्टिषु दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः प्रवृत्तः । दीक्षणीयायाम्, आतिथ्यायां, प्रायणीयायां, पशौ च । तदनन्तरं सोमः । तत्रापि स एव प्रवृत्त्या विज्ञायते । यथा, देवदत्तो भोजयितव्यः, विष्णुमित्रो भोजयितव्यः, माठरः कौण्डिन्यो भारद्वाज इत्युत्तरेष्वपि भोजयितव्य इति प्रवृत्त्याऽनुबध्यते । तस्मादैष्टिकः सोमे विध्यन्तः ॥ ३ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

तस्यैकशतं प्रयाजानुयाजाः, इति च ऐष्टिका धर्माः सोमे दृश्यन्ते । तस्माच्चास्मिन् ऐष्टिको विध्यन्तः ॥ ४ ॥

कृत्स्नविधानाद्वाऽपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥ सि०

अपूर्वत्वमेव हि सोमे । स न कुतश्चिद्धर्मान् गृह्णाति । कुतः । कृत्स्न-

ननु चैवमाकाङ्क्षायामुत्पन्नायामितिकर्तव्यतासंनिधाने नास्ति । तस्माद्भ्रान्तिराकाङ्क्षेति । तदाऽसौ भ्रान्तो भवति । प्रकृतावप्याकाङ्क्षासद्भावे, इतिकर्तव्यतासंबन्धः । एवं चेत्प्रकृतिविकृत्योर्न कश्चिद्विशेषः ॥ २ ॥ [॥ ३ ॥ ४ ॥]

अत्र सूत्रं माप्यं चोभयमप्युक्तम् । न ज्ञायते कियत्येतिकर्तव्यतया निराकाङ्क्षीकृतो भवतीति । अथोच्यते, यस्य संनिधान एको द्वौ बहवो वा पदार्थाः समाभ्यायन्ते, तावत्या निराकाङ्क्षी भवति । एवं सत्युपहोमादिभिर्निराकाङ्क्षीकृतत्वादतिदेशो न प्राप्नोति । तत्रैवं वर्णयन्ति—उपहोमाः प्रयाजानुयाजमध्ये श्रुतास्तत्संब-

विधानात् । इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वमुक्तम् । विहितेति कर्तव्य-
ताकश्चायम् । तस्मादपूर्वः ॥ ५ ॥

स्रुगभिधारणाभावस्य च नित्यानुवादात् ॥ ६ ॥

द्वपदव्यवायेऽपि कथंभावनियन्त्रिता एव गृह्यन्ते । एवं वर्ण्यमाने यत्रापूर्वमङ्गं
प्राकृतेनासंबद्धं श्रूयते तत्र तेनैव निराकाङ्क्षी भवति । कृत्स्नविधानताकृतत्वादिति-
देशो न प्राप्नोति । न चेष्ट्यते ।

तस्मादन्यथा वर्ण्यते । कथमित्याकाङ्क्षायां यत्र संनिधावाम्नां निराकाङ्क्षीकरण-
क्षमं, तत्र तेनैव निराकाङ्क्षत्वाद्वति कृत्स्नविधानता । इह च संनिपत्योपकारकाः
सर्व आम्नायमाना निराकाङ्क्षीकरणसमर्थाः । उपहोमादिषु, संनिपत्योपकारकाभा-
वात्कृत्स्नविधानता नास्ति । तस्मात्तत्राऽऽकाङ्क्षा संनिवर्तते । अथवा सादृश्येन
विध्यन्तो नियम्यते । न च सोमस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां सादृश्यम् । अव्यक्तचोदन-
त्वात् । ननूत्पत्तिवाक्ये 'सोमेन यजेत' इत्यव्यक्तचोदनः । प्रयोगवाक्ये तु देवतानां
विद्यमानत्वाद्व्यक्तचोदनः ।

उच्यते । ग्रहणे देवताश्रवणं, न यागे । प्रसङ्गात्तु यागं निर्वर्तयति, न तु
तासां यागं प्रति तादर्थ्ये प्रमाणमस्ति । कथम् । ऋत्वर्थेन ग्रहणेन देवताः संयुक्ताः,
ता यागमभिलषन्ति । यागोऽपि देवतामिलाषी । तयोः संबन्धोऽर्थाद्भविष्यति ।
यागोऽपि द्रव्यं गृह्णन्, तदाश्रितां देवतां गृह्णाति । यथा प्रणयनं ऋत्वर्थमात्म-
निर्वर्तकं साधनमपेक्षमाणं गोदोहनं पुरुषार्थं गृह्णाति । गोदोहनमपि पुरुषार्थं सदाश्रय-
मपेक्षमाणं प्रणयनं प्रसक्तं गृह्णाति । यथा तत्संबन्ध एवमिहापि । तस्मात्तादर्थ्या-
द्देवताभावः । एवं चेदव्यक्तचोदनः । अत आह सूत्रकारः, 'अव्यक्तासु तु सोम-
स्य' इति ।

ननूपांशुयाजस्योत्पत्तिवाक्ये देवताभावादव्यक्तता । उच्यते । मन्त्रवर्णात्तत्र देव-
तायास्तादर्थ्यादव्यक्तचोदनः । अतः सादृश्याभावादपूर्वं, कृत्स्नविधानादिति—यदा-
म्नायते धर्मजातं तेन निराकाङ्क्षत्वादर्थप्राप्तं न गृह्णाति ॥ ५ ॥

१ (अ० ७ पा० ४ अ० १ सू० १) । २ उपहोमादिषु—यत्र नक्षत्रेण्यदादिसंज्ञिधायुपहोमा
आम्नायन्ते, तत्र निराकाङ्क्षीकरणसमर्थसंनिपत्योपकारकाङ्गानाम्नानात्कृत्स्नविधानाभावेनापूर्वरूपहो-
मादिभिराकाङ्क्षा न निवर्तत इत्याशयः । ३ अनुत्पत्तिवाक्ये इति सर्वत्र-पाठः । ४ ऋत्वर्थत्वात्-
पा० । ५ तादर्थ्यादिति—ग्रहण-कृत्वादेवतानां यागाङ्गतया देवताभाव इत्यर्थः । ६ (अ० ८ पा० १
अ० ९ सू० १६) ।

सुगभिधारणस्य चाभावानुवादः सोमे भवति । घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्, सुचौ बाहू । तस्मात्सुचि सोमहविर्नाऽऽसाद्यते । न सोममाज्येनाभिधारयतीति । तदुपपद्यते, यद्यपूर्वः सोमः । अथ दर्शपूर्णमासप्रकृतिः स्यात्, आज्येनाभिधार्य सुग्भ्यां हूयेत । तत्रैतद्दर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपूर्वः ॥ ६ ॥

विधिरिति चेत् ॥ ७ ॥

इति चेत्पश्यसि, सुगभिधारणाभावानुवाददर्शनादपूर्वः सोम इति । अथ कस्माद्दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वेन प्राप्तस्य सुगभिधारणस्य प्रतिषेधकोऽयं विधिर्न भवतीति, स्थिनायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ॥ ७ ॥

न वाक्यशेषत्वात् ॥ ८ ॥

नायं विधिः । कस्मात् । वाक्यशेषत्वात् । अन्योऽत्र विधिराम्नातः । यदाह, अंशुरंशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिति । तस्य वाक्यशेषोऽयम् । कथं ज्ञायते । तेनाऽऽकाङ्क्षितत्वात् । अवधिषुर्वा एतत्सोमं यदभिषुष्वन्ति । यदस्य सुचौ बाहू कुर्वन्ति । यच्चाऽऽज्यमन्तिकमकार्षुः । यदाह, अंशुरंशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिति । यदेवास्यौघनन्तं क्षुरमकुर्वन्तदाप्याययन्तीति । यद्ययमपि विधिः स्याद्वाक्यं भिद्येत । तस्मान्न विधिः ॥ ८ ॥

शङ्कते चानुपोषणात् ॥ ९ ॥

सोमे शङ्कते, यदनुपोष्य प्रयायाद्वीववद्धमेनमुष्मिष्ठोके नेनीयेरन्निति । दार्शपौर्णमासिके विध्यन्ते सति नियतमुपोषणं स्यात् । तदाऽनुपोषणाशङ्कनं न युज्यते । अपूर्वत्वे तु प्रागुपोषणविधानादुपोष्यानुपोष्य वा प्रयायात् । तत्रानुपोषणशङ्का युज्यते । तस्मादपूर्वः ॥ ९ ॥

दर्शनमैष्टिकानां स्यात् ॥ १० ॥

यच्च प्रयाजानुयाजानां दर्शनं लिङ्गत्वेनापदिष्टं, तस्यैकशतं प्रया-

[६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

जानुयाजा इति । तद्दीक्षणीयादीनां सोमाङ्गभूतानां कर्मणां ये प्रया-
जानुयाजास्तेषां समुच्चयवचनम् । किं कारणम् । सोमस्यापूर्वत्वात् ।
तेषां च तावतां तत्राभावात् । अङ्गाङ्गमपि च तस्येति शक्यते वक्तुम् ।
यथा वाजपेयस्य यूप इति । तस्मादपूर्वः सोमः ॥ १० ॥

(ऐन्द्राग्रादिषु दार्शपूर्णमासिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥ सि०

इष्टय उदाहरणम्, ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्येव-
माद्याः । तत्र संदेहः । किं दार्शपौर्णमासिको वा, सौमिको वा विध्यन्त
उत दार्शपौर्णमासिक एवेति । किं प्राप्तम् । अनियमः । दर्शपूर्णमासयो-
रपि विध्यन्तोऽस्ति सोमेऽपि । इमाश्चेष्टयो विध्यन्तापेक्षाः । एकेन च
विध्यन्तेन भवितव्यमित्युक्तम् । न च गृह्यतेऽन्यतरनियमे विशेषः ।
तस्मादनियमः ।

एवं प्राप्त उच्यते । इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः । हेतुर्नोक्तः
प्रज्ञात इति । कः पुनरसौ । चोदनायां प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । किं पुन-
स्तत्प्रकृतिलिङ्गम् । तद्धितेन देवतोपदेशः, कपालवत्ता, निर्वपतिशब्दश्च,
ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेदिति । इतरत्रापि तथैव, ऐन्द्राग्रो द्वादश-
कपाल इति । निर्वपतिरपि, अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपतीति ।
प्रकृतिलिङ्गेन च विध्यन्तविशेष उक्तः, यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादिति ।
तस्माद्दार्शपौर्णमासिकस्तासु विध्यन्तः । तच्च दर्शयति, प्रयाजे प्रयाजे
कृष्णलं जुहोतीति । अलिङ्गास्वपि स्थालीपुलाकवत्सिद्धिः ॥ ११ ॥

(अग्नीषोमीये पशौ दार्शपूर्णमासिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

[५] पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥ सि०

पशावग्नीषोमीये चिन्त्यते । किं दार्शपौर्णमासिको विध्यन्त उत
सौमिक इति । किं प्राप्तम् । तथैव पूर्वपक्षः । तत्रोत्तरमभिधीयते । पशौ
च लिङ्गदर्शनात् । पशौ च दार्शपौर्णमासिक एव विध्यन्तः । कुतः ।
लिङ्गदर्शनात् । एकादश प्रयाजान्यजति, एकादशजानुयाजानिति । तथा,
सौचमाग्नारमाग्नार्य जुह्वा पशुमनक्तीति । ननु लिङ्गमपादिष्टं, कुतः

॥ १० ॥ ११ ॥

प्राप्तिः । चोदनासामान्यात् । किं सामान्यम् । व्यक्तचोदनात्वम् । का
व्यक्तिः । द्रव्यदेवतावत्ता, अग्नीषोमीयं पशुमिति । इतरत्, ऐन्द्रं पय
इति । अव्यक्तचोदनस्तु सोमः ॥ १२ ॥

(सवनीयादिपशुष्वग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] दैक्षस्य चेतरेषु ॥ १३ ॥ सि०

इह पशुबन्धा उदाहरणम् । सवनीयो, निरुद्धः पशुः, सौम्या-
दयश्च । तेषु किं दार्शपौर्णमासिको विध्यन्त, उत दैक्षस्येति । दैक्ष
इत्यग्नीषोमीय उच्यते । दीक्षासंबन्धात् । किं प्राप्तम् । यथोक्तेन
न्यायेन दार्शपौर्णमासिक इति । तथा प्राप्ते, उच्यते । दैक्षस्य चेतरेषु
पशुषु सवनीयादिष्वग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः । आलभतिचोदनासामा-
न्यात्, पशुत्वचोदनासामान्याच्च । तच्च दर्शयति, वपया प्रातःसवने
चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यंदिने, अङ्गैस्तृतीयसवने, इति वपापुरोडाशा-
ङ्गप्रचारं दर्शयति । भेदेन च तथा क्वचित्, ओदुम्बरो यूपो भवतीति
यूपं दर्शयति । तस्मादग्नीषोमीयः पशूनां प्रकृतिः ॥ १३ ॥

(एकादशिनेषु पशुषु सवनीयपशुधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] एकादशिनेषु सौत्यस्य द्वैरशन्यस्य दर्शनात् ॥ १४ ॥ सि०

एकादशिनाः पशव उदाहरणम् । कृष्णशीर्ष आग्नेय इत्यारभ्याऽऽ-
ज्जाताः । अन्येषां च, आग्नेयेन वापयति, मिथुनं सारस्वत्या करोति,
प्रजनयति सौम्येनेति । तेषु संदेहः । किमग्नीषोमीयविध्यन्त उत
सवनीयविध्यन्त इति । किं प्राप्तम् । पूर्वोक्तेन न्यायेनाग्नीषोमीयस्येति
प्राप्ते ।

उच्यते । एकादशिनेषु सौत्यस्य । सौत्य इति सुत्याकालत्वात्सव-
नीयमाहुः । तदीयो विध्यन्त एकादशिनेषु । कुतः । द्वैरशन्यस्य दर्श-
नात् । अग्निष्ठाद्वे द्वे रशने आदाय द्वाभ्यां रशनाभ्यामेकैकं यूपं
परिव्ययतीति । अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे एकैकरशन्यं स्यात् । अथ वचन-
मिदं कस्मान्न भवति । अग्निष्ठाद्वे द्वे रशने आदायेत्येतदत्र विधीयते ।
यादि रशनाद्वित्वमपि विधीयते तदा वाक्यं भिद्यते । तस्मात्तदनुद्यते ।

ननु लिङ्गमपदिष्टं, कुतः प्राप्तिः । उच्यते । समाने पशुत्वे सुत्याकालता
वैशेषिकं लिङ्गम् । ततः प्राप्तिः ॥ १४ ॥

(पशुगणेष्वैकादशिनधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात्प्रतिपशु यूपदर्श-
नात् ॥ १५ ॥ सि०

इह पशुगणा उदाहरणम् । वसन्ते ललामांस्त्रीन् वृषभानालभते ।
तथा, मैत्रं श्वेतमालभेत, वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च संधावन्नकाम
इति । तत्र विचार्यते । किमग्नीषोमीयस्य विध्यन्त उतैकादशिनाना-
मिति । यथोक्तेन न्यायेनाग्नीषोमीयस्य ।

एवं प्राप्त उच्यते । तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात् । तेषामैकादशिनानां
प्रवृत्तिः पशुगणेषु स्यात् । कुतः । प्रतिपशु यूपदर्शनात् । यत्त्रिषु यूपे-
ष्वालभेत वहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात्, भ्रातृव्यमस्य जनयेदेक-
यूप आलभेतेति यूपत्रित्वं प्रतिपिधैकं यूपं सौत्रामण्यां विदधाति ।
तदुपपद्यते, यदि ऐकादशिनविध्यन्तः । तत्र हि प्रतिपशु यूपाः । अग्नी-
षोमीयप्रकृतित्व एक एव यूपः स्यात् । तन्नैतन्नोपपद्यते । तस्मादैकाद-
शिनानां विध्यन्तः पशुगणेषु ॥ १५ ॥

(अव्यक्तयागेषुद्भिदादिषु सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] अव्यक्तासु तु सोमस्य ॥ १६ ॥ सि०

इदं श्रूयते, अभिजिता यजेत, विश्वजिता यजेत, इत्येवंजातीयका
यजतयः । तेषु विध्यन्तचिन्ता । किमेषु सौमिको विध्यन्त उत दार्श-
पौर्णमासिक इति । अविशेषादनियमे प्राप्ते । उच्यते । अव्यक्तासु तु
सोमस्य । काऽव्यक्तता । द्रव्यदेवतस्याभावः । द्रव्यदेवतेन हि यागोऽ-
भिव्यज्यते । एताश्चाद्रव्यदेवताश्चोदनाः, अभिजिता यजेतेति । एतास्व-
व्यक्तासु सौमिको विध्यन्तः स्यात् । कुतः । अव्यक्तसामान्यात् ।
सोमोऽप्यव्यक्तचोदनाः । ज्योतिष्टोमेन यजेतेति । ननु, सोमेन यजेते-
त्येषा व्यक्तचोदना । तथाऽपि देवताया अभावादव्यक्तता । तथा
च, श्येनेन यजेतेत्यव्यक्तचोदिते, दीक्षणीयादीनि सोमाङ्गानि दर्श-

याति, दीक्षणीयायां द्वादशमानं हिरण्यं दक्षिणा । चतुर्विंशतिमानं प्राय-
णीयायामिति । तस्मात्तासु सौमिको विध्यन्तः ॥ १६ ॥

(अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १७ ॥ सि०

इह, अहर्गणा उदाहरणम्, द्विरात्रादयः शतरात्रपर्यन्ताः । तेषु
संदेहः । किं ज्यौतिष्टोमिको विध्यन्त उत द्वादशाहिक इति । पूर्वेण
न्यायेन सौमिके प्राप्ते, उच्यते । गणेषु द्वादशाहिको विध्यन्त इति ।
कुतः । चोदनासामान्यात् । द्वादशाहेन यजेत, द्विरात्रेण यजेतेति ।
अहःशब्दोऽप्यहोरात्रवचनः । रात्रिशब्दोऽपि । एतच्छब्दगतं लिङ्गम् ।
अर्थगतमपि गणत्वम् । गण एव संघातधर्मैर्गणमनुग्रहीतुं समर्थो,
नैकाहः । द्वाभ्यां लोभावद्यति, द्वाभ्यां मांसमित्येतदारभ्य द्वादशोप-
सत्त्वं द्वादशाहिकं धर्मं गवामयने दर्शयति । तस्मादहर्गणानां द्वादशाहः
प्रकृतिः ॥ १७ ॥

(संवत्सरसत्रेषु गवामयनिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] गव्यस्य च तदादिषु ॥ १८ ॥ सि०

इह संवत्सरसत्राण्युदाहरणम्, आदित्यानामयनप्रभृतीनि । तेषु
चिन्ता, किं द्वादशाहिको विध्यन्त उत गवामयनिक इति । पूर्वोक्तेन
न्यायेन द्वादशाहिके प्राप्तेऽभिधीयते । गव्यस्य च तदादिषु । गव्यामि-
ति, गवामयनं ब्रूमः । गोसंबन्धात् । गात्रो वा एतत्सत्रमासत, इति ।
तस्य विध्यन्तस्तदादिषु संवत्सरसत्रेषु स्यात् । कुतः । संवत्सरसा-
मान्यात् । पत्नय उपगायन्तीति च माहात्रतिकं धर्मं संवत्सरसत्रे दर्श-
यति । ऋत्विज उपगायन्तीति च सहस्रसंवत्सरे ॥ १८ ॥

(निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः

स्यात् ॥ १९ ॥ सि०

निकाय इति संघात औत्तराधर्येणावस्थित उच्यते । स येषां ते
निकायिनः । यथा, साहस्राः, सायस्काः । तेषां पूर्वस्य केचिद्धर्मा आ-

ज्ञाताः । उत्तरे त्वधर्मकाः । तत्र चिन्त्यते । किं ज्योतिष्टोमस्य विध्य-
न्त उत प्रथमस्य निकायिन इति । अव्यक्तचोदनत्वाज्ज्योतिष्टोमस्य ।
इति प्राप्ते, उच्यते । निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः ।
निकायित्वसामान्यात् । साहस्राणां साहस्रसामान्यात् । सायस्काणां
सायस्कसामान्यात् । एवं सर्वत्र । पूर्वस्मिन् साहस्रे सहस्रं
दक्षिणामाग्नयोत्तरस्मिन् दर्शयति । यावदस्य साहस्रस्योत्तरा गौः स-
माहिता भवति, तावदस्माल्लोकादसौ लोक इति । तथा पूर्वस्मिन् साय-
स्के, साण्डस्त्रिसंवत्सरः सोमक्रयणः । स्पर्धमानानामित्याग्नयोत्तरास्मि-
न्नपि तमेव दर्शयति । स्त्री गौः सोमक्रयणी व्यावृत्ता ह्येषां स्पर्धिता,
इति । तस्मात्पूर्वस्योत्तरेषु धर्माः ॥ १९ ॥

(फलादीनामनतिदेशाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यान-
न्वयस्तद्वन्धनत्वात् ॥ २० ॥ सि०

इह फलनियमकर्तृसमुदाया उदाहरणम् । फलं स्वर्गः, नियमो या-
वज्जीविकोऽभ्यासः, कर्ता स्वर्गकामः, समुदायो दर्शपूर्णमासाविति ।
तत्र चिन्त्यते । किं फलनियमकर्तृसमुदायानां सौर्यादिषु प्रवृत्तिः, नेति ।
किं प्राप्तम् । इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः, इत्यनेन न्यायेन प्रवृत्तिरि-
ति प्राप्तम् । तथा प्राप्त उच्यते । फलनियमकर्तृसमुदायस्याप्रवृत्तिः ।
कुतः । कर्मणोऽप्रवृत्तित्वात् । तद्वन्धनत्वाच्च फलादीनाम् ।

कर्म तावन्न प्रवर्तते । किं कारणम् । विध्यन्तेन धर्माः प्रवर्तन्ते । न
च कर्म विध्यन्तविहितम् । विध्यादिविहितं तत् । तस्मान्न प्रवर्तते ।
तस्याप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयः, अप्रवृत्तिरित्यर्थः ।
कुतः । तद्वन्धनत्वात् । फलं तावत्, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति दर्शपू-
र्णमाससंयुक्तं श्रुतम् । तद्यत्र दर्शपूर्णमासौ, तत्र भवितुमर्हति । न च
सौर्यादिषु तौ स्तः । अतः स्वर्गस्यापि तत्राभावः । एवं नियमोऽपि

॥ १९ ॥]

सौर्ये करणस्य प्रत्यक्षत्वात्करणान्तरस्याप्रवृत्तिः, आनुमानिकत्वात् । इतिकर्तव्य-
ताकाङ्क्षायामितिकर्तव्यताऽतिदिश्यते । न च फलमितिकर्तव्यता । यावज्जीविको
नियमः कर्तृधर्मः, स पुरुषार्थत्वान्नातिदिश्यते । फलेन व्याप्यमानो यः कर्ता स

कर्मबन्धनः । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । स दर्शपूर्णमासा-
भावे कथं स्यात् । तथा कर्ता कर्मबन्धनः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
काम इति । सोऽपि कथं तयोरसतोः स्यात् । समुदायोऽप्याग्नेयादी-
नाम् । तानि सौर्यादिषु न सन्तीति तत्समुदायः कथं तत्र भवेत् । तस्मा-
न्नेषामप्रवृत्तिः ॥ २० ॥

प्रवृत्तौ चापि तादर्थ्यात् ॥ २१ ॥

अपि च धर्माणां प्रवृत्तिः कर्मार्था, कर्मण उपकर्तुम् । न च फलादीनि
कर्मण उपकुर्वन्ति । फलं तावत्पुरुषस्योपकरोति, न कर्मणः । उक्तं हि,
फलं च पुरुषार्थत्वादिति । नियमोऽपि न कर्मधर्मः । कर्तृधर्मोऽ-
सावित्युक्तम् । कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगादिति । तथा, कर्ता स्वर्गकामो न
कर्मार्थः । कर्म स्वर्गकामार्थम् । न हि स्वर्गकामः कर्मण उपदिश्यते,
स्वर्गकामो यजेतेति । किं तर्हि । कर्म स्वर्गकामस्योपदिश्यते । स्वर्ग-
कामो यजेत, नान्यत्कुर्यादिति । तथा, समुदायो न कर्मार्थः ।
फलार्थोऽसौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । एवमेतेषां कर्म-
णोऽनुपकारकत्वात्प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् । तस्मान्न प्रवर्तेरन् ॥ २१ ॥

नातिदिश्यते । तेनांशेनान्यत्र प्रधानत्वान्न क्रत्वर्थः । यः पुनर्यजेतेत्यत्र कर्ता स
क्रतुं निर्वर्तयतीति क्रत्वर्थः, सोऽतिदेशात्प्रामोति । किंतु यत्र बहवः कर्तारः श्रूयन्ते,
तत्र तावदानुमानिको नातिदिश्यते । यत्राप्येकसंख्यस्तत्राप्यनुवादोऽतिदेशः । तस्मा-
दर्थालामात्कर्तुरनतिदेशो गुणभूतस्यापि ।

समुदायः करणपरिच्छेदेनोपकृतवान् । स इह परिच्छेद्याभावान्नातिदेश्यः । समु-
दायं च गृह्णताऽऽग्नेयादयः कार्याः । ते तु क्रियमाणाः स्वर्गं साधयेयुः । तथा सति
यथाश्रुतफलव्याघातः । अथोच्येत, समुदायं गृह्णन्नान्तरीयकतयाऽऽग्नेयादीन्कारिष्यति
न फलसाधनत्वेन । उच्यते । समुदाय एषां गुणभूतः । न च गुण आकृष्यमाणो
गुणिनमाकर्षति । अतादर्थ्यात् ॥ २० ॥ [२१ ॥

१ तस्मादेषामप्रवृत्तिः—पा० । २ (अ० ३ पा० १ अ० ३ सू० ५) । ३ (अ० २ पा० ४
अ० १ सू० २) । ४ तेनांशेनेति—फलरूपेणेत्यर्थः । ५ अनुमानिक इति—एकसंख्यः कर्ता प्राकृत
इति पूर्व शेषः । ६ यथेक—पा० । ७ परिच्छेद्याभावादिति—विकृतौ सौर्यादेः करणस्येकत्वादित्यर्थः ।
यत्राप्यध्वरकल्पादौ करणबहुत्वेन परिच्छेद्यलाभ इति मन्यते तदाऽपि प्रत्यक्षसमुदायसद्भावे नाऽऽ-
नुमानिकस्य प्राकृतसमुदायस्यातिदेशसंभव इत्यूह्यम् ।

अश्रुतित्वाच्च ॥ २२ ॥

अत्राऽऽह । यदि दर्शपूर्णमाससंयोगात्फलादीनामप्रवृत्तिः, प्रयाजादीनामपि तत्संबन्धादप्रवृत्तिः प्राप्ता । तान्यपि हि तत्संयुक्तानीति । उच्यते । यद्यपि तानि दर्शपूर्णमासयोः श्रुतानि । विध्यन्तेन तु सौर्यादिष्वप्यतिदिष्टानि । फलादीनि तु न विध्यन्तेनातिदिश्यन्ते । तेषां यदि प्रत्यक्षा प्रवर्तिका श्रुतिः स्यात्, ततः प्रवर्तेरन् । न चासावस्ति । तस्मादश्रुतित्वान्न प्रवर्तन्ते ॥ २२ ॥

(काम्यगुणानां विकृतावनतिदेशाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] गुणकामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ २३ ॥ पू०

इह गुणकामा उदाहरणं, गोदोहनेन प्रणयेत्पशुकामस्य, उपास्मै गायता नर इति ग्रामकामाय प्रतिपदं कुर्यादित्येवमादयः । तत्र विचार्यते । किं गुणकामानां वैकृतेषु प्रवृत्तिः, उत नेति । ततः सूत्रेणैवोपक्रमः । गुणकामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् । प्रवृत्तिर्गुणकामानाम् । कुतः । आश्रितत्वात् । गोदोहनं प्रणयनाश्रितं गोदोहनेन प्रणयेदिति । तच्च प्रणयनं प्रवर्तते । आश्रये च प्रवर्तमाने तदाश्रितमपि प्रवर्तते । यथा पट आकृष्यमाणे तदाश्रितं चित्रमप्याकृष्यते । यथा च चमसः प्रवर्तते । यथा च, खादिरं वीर्यकामाय यूपं कुर्यादिति । एवं गोदोहनमपि प्रवर्तते । गोदोहने च प्रवर्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्तितुमर्हति । तस्माद्गुणकामानां प्रवृत्तिः ॥ २३ ॥

निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ॥ २४ ॥ सि०

निवृत्तिर्वा गुणकामानामप्रवृत्तिः । कुतः । कर्मभेदात् । कार्यभेदादित्यर्थः । अन्यत्कार्यं गोदोहनस्य, अन्यच्चमसस्य । चमसः क्रत्वर्थो, गोदोहनं तु पुरुषार्थः । तदुक्तं, यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणाऽविभक्तत्वादित्यत्र । अक्रत्वर्थः किमर्थं प्रवर्तते । क्रतूपकाराय हि तस्य प्रवृत्तिः । एवं प्रतिपदः । तस्मान्न प्रवर्तेरन् गुणकामाः ॥ २४ ॥

यत्तूपन्यस्तं, यथा खादिरं वीर्यकामाय यूपं कुर्यादित्यत्र प्रवृत्तिरेवमत्रापीति । तत्र ब्रूमः—

॥ २२ ॥ २३ ॥]

यत्क्रत्वर्थं तदतिदिश्यते । न च गोदोहनादीनां क्रत्वर्थता ॥ २४ ॥

अपि वाऽतद्विकारत्वात्क्रत्वर्थत्वात्प्रवृत्तिः

स्यात् ॥ २५ ॥

अपि वा; एवंविधेषु प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः । अतद्विकारत्वात् । न
खादिरः क्रत्वर्थविकारः । अयमपि क्रत्वर्थ एव । तदुक्तम्, एकस्य
तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति । क्रत्वर्थश्चेत्पलाशवत्प्रवर्तते । तस्मिंश्च
प्रवर्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्तते । खादिरेण हि स सिध्यति ।
स च खादिरोऽस्ति । तस्मात्कामं साधयिष्यति ॥ २५ ॥

(सौर्ययोगे विकल्पेनाऽऽग्नेयद्वयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१५] एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि
चोदनैकत्वात् ॥ २६ ॥ सि०

सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति श्रूयते । अस्ति तु प्रकृताव-
भिमर्शनद्वयं, चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमुखेत्, पञ्चहोत्राऽमावास्यामिति ।
तदिह चोदकेन प्राप्यते । तत्र संशयः । किं सौर्यो यदा पौर्णमास्यां
प्रयुज्यते तदा चतुर्होत्राऽभिमुखेत्, यदाऽमावास्यायां तदा पञ्चहोत्रा,
उतोभयत्र विकल्पः, चतुर्होत्रा वा पञ्चहोत्रा वेति । किं प्राप्तम् । व्यव-
स्थेति । कुतः । चोदकानुग्रहात् । प्रकृतौ व्यवस्था कृता । इहापि चो-
दको व्यवस्थां प्रापयति ।

गोदोहनादि पुरुषार्थत्वाच्चमसं विवृत्य निविशते । खादिरस्तु क्रत्वर्थत्वान्न कंचि-
द्विकरोति । एवं चेत्खादिरः प्रवर्तते एव । तस्मिन्प्रवर्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि
प्रवर्तते इत्येतदयुक्तम् । यत्क्रत्वर्थं तदतिदिश्यते । वीर्यकामो यदि खदिरार्थस्ततः
खादिरे प्रवर्तमाने तदाश्रितत्वात्प्रवर्तते । स च विपरीतः, खदिरस्तदर्थः । खादिरः
पुरुषार्थत्वान्न प्रवर्तते इति चेत् । उच्यते । येन रूपेण क्रत्वर्थस्तेन प्रवृत्तिरिष्यते,
न द्वितीयेन ॥ २६ ॥

सौर्यं आग्नेयदुपमितलक्षितप्रापणेनेतिकर्तव्यतां गृह्णाति । आग्नेयस्य च पौर्णमा-
स्याममावास्यायां च विद्यामानत्वादशक्यमवधारयितुं, किं पौर्णमास्येतिकर्तव्यता-

एवं प्राप्त उच्यते । एकस्मिन् कर्मण्यत्र सौर्ये विकल्पः । कुतः ।
अविभागो हि चोदनैकत्वात् । एकैषा चोदना, सौर्यं चरं निर्वपेद्ब्रह्म-
वर्चसकाम इति । तत्राविभागो भवति । उभावप्यभिमर्शने प्राप्येते ।
तयोरेकार्थत्वात्समुच्चयो न संभवति । तस्माद्विकल्पः । यत्तु, प्रकृतौ व्य-
वस्येति । नासौ कालकृता । किं तर्हि । समुदायकृता । न च सौर्ये
तौ समुदायौ स्तः । यद्येवमभिमर्शनमेव तर्हि न प्राप्नोति, तयोः समु-
दाययोरभावादिति । अत्रोच्यते । न प्राप्नोति, यदि समुदाययोरभिम-
र्शनमुच्येत । तयोस्त्वनभिप्राष्टव्यत्वात्समुदायिनां तदुच्यते लक्षणया ।
समुदायिविकारश्च सौर्यः । तस्मात्तत्रापि चोदकः प्रापयति तत् ॥ २६ ॥

(सौर्ये चरावाग्नेयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

[१६] लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः स्यात् ॥ २७ ॥ पू०

सौर्ये कर्मणि दार्शपौर्णमासिको विध्यन्त इत्युक्तम्, इष्टिर्षु दर्शपूर्ण-
मासयोः प्रवृत्तिरिति । सन्ति तु तत्र कर्माण्याग्नेयादीनि । तत्र विचारः ।
किं यस्य कस्यचिद्दार्शपौर्णमासिकस्य कर्मणः सौर्ये विध्यन्त उताऽऽग्ने-
यस्येति । किं प्राप्तम् । विकल्पः । कुतः । लिङ्गसाधारण्यात् । सौर्ये
दार्शपौर्णमासिकविध्यन्तप्राप्तौ यल्लिङ्गमुपदिष्टं, प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं
जुह्वेतीति, तत्साधारणं सर्वेषां विध्यन्ते संभवति । न च समुच्चयः ।
तस्माद्विकल्पः ॥ २७ ॥

ऐकाध्याद्वा नियम्येत पूर्ववत्त्वादिकारो हि ॥ २८ ॥ सि०

आग्नेयस्य विध्यन्तो नियम्येत । कुतः । ऐकाध्यात् । एकदेवत-
त्वादित्यर्थः । आग्नेय एकदेवत्यः । सौर्योऽपि । तेनैकदेवतत्वेन

प्रवर्तत उतामावस्येयायाः । तस्मादगृह्यमाणविशेषत्वाद्विकल्पः । ‘ आसन्नानि हवीं-
ष्यामिमृशति ’ इति हविरभिमर्शने मन्त्रस्य करणत्वाद्विकल्पः प्राप्तः । यद्यपि काल-
कृता व्यवस्था हविरन्तरवशेन प्रकृतौ जाता तथाऽपि विहृतावश्यकया व्यवस्था कर्तु-
म् । नैतज्ज्ञायते सौर्ये कतरस्याऽऽग्नेयस्य धर्मः प्रवर्तत इति । तस्मादाग्नेयाविशेषा-
द्विकल्पः ॥ २६ ॥ [२७ ॥

लिङ्गेनाऽऽग्नेयविध्यन्तो नियम्येत । पूर्ववत्त्वात् । पूर्ववानयं सौर्यः ।
पूर्वत्राभिहितं विध्यन्तमपेक्षते । विकारो हि । विकृतिरेषा । सर्वाश्च
विकृतयः पूर्ववत्यः । चोदनावाक्यानामसमाप्तत्वात् । तत्र लिङ्गेन
विध्यन्तनियमो भवतीत्युक्तम् । अस्ति चैकदेवतत्वं लिङ्गम् । तेनाऽऽग्ने-
यविध्यन्तः ॥ २८ ॥

अंश्रुतत्वान्नेति चेत् ॥ २९ ॥

अत्राऽऽह । स्यादेतदेवं, यद्यत्रैकत्वं श्रूयेत । न तु श्रूयते । कथम् ।
तद्धितेनायं निर्देशः, सौर्यमिति । तथा, आग्नेयमिति । तत्र वचनव्य-
क्तिर्न ज्ञायते, किं सूर्यो देवताऽस्य, उत सूर्यो च सूर्याश्चेति । तथा,
आग्नेयेऽपि ॥ २९ ॥

स्याल्लिङ्गभावात् ॥ ३० ॥

स्याद्व्यवस्थितिरैकत्वस्य । कुतः । लिङ्गभावात् । लिङ्गमत्रास्ति ।
किम् । वाक्यशेष एकत्वं श्रूयते, सौर्यं तावत्, अमुमेवाऽऽदित्यं स्वेन
भागधेयेनोपधावति, स एवैनं ब्रह्मवर्चसं गमयतीति । आग्नेयेऽपि, अङ्गि-
रसो वा इत उत्तमाः स्वर्गं लोकमायंस्ते यज्ञवास्त्वभ्यायंस्ते पुरोडाशं
कूर्मं भूत्वा प्रसर्पन्तमपश्यंस्तमब्रुवन्, इन्द्राय ध्रियस्व बृहस्पतये ध्रियस्व
विश्वेभ्यो देवेभ्यो ध्रियस्वेति । स तानाह न ध्रिये । तमब्रुवन्, अग्नये
ध्रियस्वेति । सोऽब्रवीत्, ध्रियेऽहम् । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां
पूर्णमास्यां चाच्युतो भवति । अग्निमेव स्वेन भागधेयेन समर्प-
यतीति ॥ ३० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥

अनुवाक्यायामेकत्वश्रवणम्, अग्निर्मूर्धा दिव इत्याग्नेये, उदुत्यं
जातवेदसमिति सौर्यं । ननु पुनरुक्तमेतल्लिङ्गद्वयोपदर्शनमिति । तदु-
च्यते । नैतत्पुनरुक्तम् । एकमत्र चोदनागतम्, एकं मन्त्रगतम् । चोद-
नागतं प्रापकं, मन्त्रगतं प्राप्तस्य द्योतकमिति ॥ ३१ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

(देवताघटितसादृश्यापेक्षया द्रव्यघटितसादृश्यस्य बलीयस्त्वाधि-
करणम् ॥ १७ ॥)

[१७] विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्य-
त्वात् ॥ ३२ ॥ सि०

इदं श्रूयते, ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेदिति । तथा, आग्नेयं पय इति ।
तत्र संदेहः । किं देवतासामान्यादैन्द्रपुरोडाशे सांनाय्यस्य विध्यन्तः,
आग्नेये च पयस्यौषधस्य, देवतासामान्यं बलवत्तरम् । अयं हविः-
सामान्यादुत्तरत्र सांनाय्यस्य, पूर्वत्रौषधस्य, हविःसामान्यं बलीय
इति । किं प्राप्तम् । उच्यते । देवतासामान्यं बलीय इति । कुतः ।
मुख्यत्वात् । मुख्यनियन्त्रिता देवता । ऐन्द्रमाग्नेयमिति । जघन्यनिय-
न्त्रितं हविः । तयोर्विरोधे मुख्यानुग्रहो न्याय्यः । मुख्यस्याविरुद्धप्र-
वृत्तित्वात् । जघन्यस्य तु मुख्येन विरुद्धा प्रवृत्तिः । तस्माद्देवतासामा-
न्यं बलीय इति प्राप्ते, ब्रूमः ।

विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत । विप्रतिपत्तावेतस्यां हविर्देवतयोः,
हविषा विध्यन्तो नियम्येत । कुतः । कर्मणस्तदुपाख्यत्वात् । कर्म
देवतां प्रति द्रव्यस्योत्सर्गः । स च हविःपूपाख्यायते, उपलभ्यत
इत्यर्थः । हविस्त्यज्यमानं दृश्यते । किमतः । अतो हविः कर्मणः
प्रत्यासन्नम् । प्रत्यासत्तिश्च लिङ्गम् । ननु देवताऽपि यागेन संवद्धा ।
न तथा विना यागो भवति । उच्यते । सत्यं संवद्धा । आरादुपका-
रिणी तु सा । नासौ त्यज्यते । तस्माद्वाहिरङ्गम् । अतो हविःसामान्यं
बलीयः ॥ ३२ ॥

तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ३३ ॥

तेन च हविषा संयुज्य कर्म बोध्यते, ऐन्द्रम्, आग्नेयमिति । हविः-
प्रधानः शब्दः । किमतः । अतो हविरत्र बुद्धौ संनिहितं, तल्लिङ्गं भ-
वति । यथा धूमो बुद्धिविषयतामापन्नोऽग्नेर्लिङ्गं, न विद्यमानः ॥ ३३ ॥
ननु देवताऽप्यत्र श्रूयते, ऐन्द्रमाग्नेयमिति । उच्यते—

गुणत्वेन देवताश्रुतिः ॥ ३४ ॥

विशेषणत्वेन देवता श्रूयते, हविर्विशेष्यत्वेन । विशेष्यं च बुद्धौ सं-
निहितं भवति, न विशेषणम् । तद्विशेष्यं विशेष्यं निवर्तते । कथं ज्ञायते ।
विशेष्यानुबन्धसंयोगात् । यथा राजपुरुषः पूज्य इत्युक्ते पुरुषः पूज्यो
गम्यते, न राजा । एवमिहापि, ऐन्द्रं पय इत्युक्ते हविर्बुद्धौ संनिधीयते,
न देवता । यच्च बुद्धौ संनिहितं, तल्लिङ्गमित्युक्तम् । तस्माद्विःसा-
मान्यं बलीयः । अत ऐन्द्रे पुरोडाश आग्नेयस्य विध्यन्तः । आग्नेये च
पयसि सांनाय्यस्येति ।

गुणत्वेन देवताश्रुतिः—इत्येतस्य सूत्रस्यापरा व्याख्या । इदं पक्षो-
त्तरं सूत्रम् । यदुक्तं हविःसामान्यं बलीय इति, नैतद्युक्तम् । देवता-
सामान्यं बलीय इति । कुतः । सर्वोऽयं प्रयासो देवताराधनार्थ एव ।
साऽस्य प्रसन्ना फलं ददाति । एवं श्रूयते । तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजयां
पशुभिस्तर्पयतीति । यथेन्द्रस्य प्रसादनोपाय इति ज्ञातः, पुनरपीन्द्रे
प्रसादयितव्ये स एवाऽऽस्थेयो भवति । तस्माद्देवतासामान्यं बलीय
इति ।

अत्र ब्रूमः । स्यादेतदेवं, यदि देवतातः फलं स्यात् । यागात्तु
फलं, स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते । यत्तु, तृप्त एवैनमिन्द्र इति । तत्रेद-
मुच्यते । गुणत्वेन देवताश्रुतिः । यागे गुणभूता देवता । तस्या दातृत्वं
स्तुत्योच्यते । यथा, अमात्येन मे ग्रामो दत्तः, सेनापतिना मे ग्रामो दत्त
इति । न चामात्यः सेनापतिर्वा ग्रामस्य प्रभवति । राजैव प्रभवति ।
इतरस्मिन् गुणभूते स्तुत्या दातृत्ववादः । तस्माद्यथोक्तेनैव न्यायेन
हविःसामान्यमेव बलीय इति ॥ ३४ ॥

(कृष्णलचरावाग्नेयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] हिरण्यमाज्यधर्मस्तेजस्त्वात् ॥ ३५ ॥ पू०

प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामं इति श्रूयते । तद्वि-
रण्यमाज्यधर्मः स्यात् । उपांशुयाजविध्यन्तस्तत्र भवेत् । कुतः । तेज-

स्त्वसामान्यात् । तेजस्त्वं सामान्यम् । हिरण्यमश्मनां तेजः । आज्य-
मपि गवां सार इत्यर्थः । अथवा हिरण्यमपि तेजस्वित्वादुज्ज्वलम् ।
आज्यमपि स्निग्धत्वादुज्ज्वलमेव । तस्मात्सामान्यादुपांशुयाजधर्मा शत-
कुण्डलश्चरुः ॥ ३५ ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ ३६ ॥

हिरण्ये च बहव आज्यधर्मा अनुगृह्यन्ते, अवैक्षणादयः । औषधधर्मा-
स्तु हीयेरन्, अवहन्त्यादयः । तस्मादप्याज्यधर्माः ॥ ३६ ॥

औषधं वा विशदत्वात् ॥ ३७ ॥ सि०

अथवा, औषधस्य हिरण्ये विध्यन्ते । कुतः । विशदत्वात् । हिर-
ण्यमपि विशदम्, औषधमपि विशदम् । कः पुनरनयोः सामान्ययोर्वि-
शेषः । न खलु कश्चित् । किंतु विशदत्वस्य कारणद्वयमुपोद्बलकम् ।
तेजस्वितायास्तद्धर्मानुग्रह एकः ॥ ३७ ॥

चरुशब्दाच्च ॥ ३८ ॥

चरुशब्दश्चात्र भवति, प्राजापत्यं चरुमिति । चरुशब्दश्चाप्यधस्य वक्ता,
तद्वलवदौषधस्य लिङ्गम् ॥ ३८ ॥

तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः ॥ ३९ ॥

तस्मिंश्चाऽऽज्ये श्रपणं श्रूयते, घृते श्रपयतीति । किमतः । अत
एतद्भवति । औषधविध्यन्तेन श्रपणं प्राप्यते । तत्र केवलमाज्यं विधा-
यिष्यते । आज्यविध्यन्ते तु श्रपणमाज्यं च विधीयेयाताम् । तथा
वाक्यं भिद्येत ।

तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः— इत्येतस्यापरा व्याख्या । आह । साक्षादेवे-
हाऽऽज्यं श्रूयते । तस्मात्तस्य विध्यन्ते इति । तत् उत्तरमिदम् । तस्मिंश्च
श्रपणश्रुतेः । दार्शपौर्णमासिकं श्रपणं तस्मिंश्चाऽऽज्ये श्रूयते । गुणगतं
तत्सामान्यम् । हविर्गतं तु वैशद्यं, चरुशब्दश्च । तस्मात्ते बलवती ॥ ३९ ॥

(मधूदकयोर्पांशुयाजधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] मधूदके द्रवसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ॥ ४० ॥ पू०

चित्रायामिष्टौ श्रूयते, दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्त-

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥]

त्संसृष्टं प्राजापत्यं भवतीति । तत्र, मधूदके पयोविकारः स्यात् । कुतः ।
द्रवसामान्यात् । द्रवे च मधूदके, पयोऽपि द्रवम् ॥ ४० ॥

प्रथमपादान्ते—मधूदके द्रवसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ।

तदिति सर्वनाम्नैकवचनान्तेन यत्परामृश्यते तद्देवतासंबन्धि । न च धानादीनि परामृश्यन्ते । यदि च परामृश्येरस्तानीति बहुवचनं स्यात् । यदि वा तत्तदिति वृत्तिनिर्देशः । तस्मान्न धानादीनां परामर्शः । यदि वा, एतानि परामृश्य देवतायां संबन्धेरन् प्राजापत्यानीति बहुवचनमविष्यत् । अतः सर्वनाम्नैकवचनान्तेन संसृष्टमिति (संसृज्य) परामृश्य देवतासंबन्धः ।

तत्रैवं वर्णयन्ति । सर्वनाम निर्दिष्टस्य प्रतिनिर्देशकम् । द्रव्याणि च निर्दिष्टानि, न संसर्गः । बहुवचनाभावः कथम् । प्रातिपदिकविरोधादविवक्षितं पाशवत् । अथवा—गुणैर्त्वाद्यत्परामृशति तदीयं लिङ्गं संख्यां च मजते । तस्य चैकैकस्य परामर्शादेकवचनमविरुद्धम् । असत्यामपि वीप्सायां वीप्साकार्ये वर्तते । संसृष्टमित्येकप्रधानत्वादनूद्यते । प्राजापत्यमित्येकदेवताभिप्रायेणैकवचनम् ।

इदमपि दर्शनमशोभनम् । संनिहितस्य प्रातिपदिकार्थस्य वाचकम् । अतो यत्र नपुंसकलिङ्गं विद्यते तदनेन पराम्रष्टव्यम् । धानानां तण्डुलानां न नपुंसकपरामर्शनिर्देशः । अतो न तेन परामर्शः । अयं च न्यायोऽन्यत्राप्यभिहितः, ‘ लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानेष्वप्राप्ता सारस्वतीं स्त्रीत्वात् ’ इति पुंलिङ्गं न मेघ्या संबध्यते, स्त्रीत्वात् । एवमिहापि । संसृष्टशब्देन नपुंसकलिङ्गेनास्य संबन्धः । तस्य चैकत्वादेकदेवतासंबन्धे, एकवचनं न विरुध्यते । अत एको यागः । ‘ मधूदके द्रवसामान्यात् ’ इति । विरोधे धर्माणां भूयस्त्वेन धर्मनियमं वैक्षपति । तेन सिद्धेनेदमाधिकरणमारभ्यते, किमाज्याद्धर्मप्राप्तिरुत सांनाय्यादिति ॥ ४० ॥

१ तदिति—‘ दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यम् ’ इति प्रकृतविषयवाक्यस्थतच्छब्देनेत्यर्थः । २ संसृष्टमिति—भावव्युत्पन्नेन संसृष्टपदेनोपात्तं दध्यादिसमुदायं परामृश्येत्यर्थः । एवं च ब्रह्मदेवतासंबन्धैक्यादेको यागोऽनेन वाक्येन विधीयत इत्याशयः । ३ अस्मिन् वाक्ये यागभेदं वदतां परेषां मतमाह—तत्रैवमित्यादिना । ४ गुणत्वात्—गुणवचनत्वादित्यर्थः । ५ इदमपि न शोभनम्—पा० । ६ नपुंसकेति—नपुंसकेन सर्वनाम्ना तच्छब्देन परामर्शयोग्यो निर्देशो नास्तीत्यर्थः । ७ (अ० ९ पा० १ अ० १६ सू० ४५) । ८ संसृष्टशब्देनेति—अत इति पूर्वं शेषः । ९ एको याग इति—एतावता प्राजापत्यवाक्येऽविशेषेण मतद्वयमार्त्रं प्रदर्शितम् । नात्रैकस्मिन्नपि पक्ष आग्रहो दर्शितः । परंतु यागभेदपक्ष एव ज्यायानिलानुसंधेयम् । १० (अ० १२ पा० २ अ० ७ सू० २४) इत्यत्रेति शेषः ।

आज्यं वा वर्णसामान्यात् ॥ ४१ ॥

आज्यं वा, इमे विकुर्याताम्, उपांशुयाजस्य तयोर्विध्यन्तः स्यात् ।
कुतः । वर्णसामान्यात् । समानवर्णे मधूदके आज्येन ॥ ४१ ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ ४२ ॥

आज्यधर्माश्च बहवो मधूदकयोः शक्याः कर्तुमृत्पवनादयो, न तु
पयोधर्मा दोहनादयः ॥ ४२ ॥

पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात् ॥ ४३ ॥

यत्तु पूर्वं कारणमुक्तं द्रवत्वसामान्यं, तदविशिष्टम् । आज्यमप्याग्नि-
संयोगाद्द्रवी भवति । तस्मादुपांशुयाजविध्यन्तो मधूदकयोरिति ॥ ४३ ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

अथाष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(वाजिनयागसुराग्रहयोरैष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] वाजिने सोमपूर्वत्वं सौत्रामण्यां च ग्रहेषु

ताच्छब्द्यात् ॥ १ ॥ पू०

चातुर्मास्येषु वाजिनेज्या श्रुता, वाजिभ्यो वाजिनमिति । सौत्रा-
मण्यां च सुराग्रहाः, आश्विनं ग्रहं गृह्णाति, सारस्वतमेन्द्रमिति । तत्र
संशयः । किमुभयोः सौमिको विध्यन्त उत दार्शपौर्णमासिक इति ।
तदुच्यते । वाजिने, सौत्रामण्यां च ग्रहेषु सोमपूर्वत्वम् । सौमिको विध्य-
न्तः । कुतः । ताच्छब्द्यात्, सोमशब्दत्वात् । सोमशब्दस्त्वत्र श्रूयते,
सोमो वै वाजिनं, सुरा सोम इति । न तावद्वाजिनं सोमो, न सुरा ।
न च तयोः सोमेन सादृश्यमस्ति । सादृश्याच्च परशब्दः परत्र प्रवर्तते ।
तस्मात्सादृश्यमत्र विधीयते । सादृश्यं चात्र सोमधर्मकत्वं शक्यं विधातुं,

[४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥]

इति श्रीमद्विकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां
दृष्टीकायामष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

नान्यत् । स एष नाम्ना धर्मातिदेशो, न विध्यन्तेन । यथा, कौण्ड्या-
गिनामयनेऽग्निहोत्रे ॥ १ ॥

अनुवषट्काराच्च ॥ २ ॥

अनुवषट्कारं च सोमधर्मं दर्शयति, वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्-
करोति, सुराया वीहीत्यनुवषट्करोतीति ॥ २ ॥

समुपहूय भक्षणाच्च ॥ ३ ॥

समुपहूय भक्षणं च सोमधर्मः, तत्र दृश्यते । शेषं सैमं विभज्य
समुपहूय भक्षयन्तीति ॥ ३ ॥

क्रयणश्रयणपुरोरुगुपयामग्रहणासादन-

वासोपनहनं च तद्वत् ॥ ४ ॥

क्रयणादींश्च सोमधर्मान् सुरायां दर्शयति, सीसेन क्लीवात्क्रय्या,
कुवलसक्तुभिराश्विनं श्रीणातीति । एका पुरोरुक्, एका याज्या । उप-
यामगृहीतोऽस्यच्छिद्राद्य त्वाऽच्छिद्रेणाऽऽश्विनं ग्रहं गृह्णाति । गृही-
त्वाऽऽसादयति । त्रिरात्रं संहता वसन्ति । क्षौमे वासस्युपनद्धानि
तोक्मानि शष्पाणि भवन्तीति । विधौ सति, अनेकार्थानि वाक्यानि
स्युः । क्रयादीन् सीसकादींश्च विदधति । तस्मादुभयोः सौमिको
विध्यन्तः ॥ ४ ॥

हविषा वा नियम्येत तद्विकारत्वात् ॥ ५ ॥ सि०

हविःसामान्येन वाऽत्र दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तो नियम्येत ।
कुतः । तद्विकारत्वात् । दार्शपौर्णमासिकस्य हविषो विकारः सुरावा-
जिने । औषधविकृतिः सुरा, सांनान्यविकृतं वाजिनम् ॥ ५ ॥

प्रशंसा सोमशब्दः ॥ ६ ॥

अथ यदुक्तं, ताच्छब्द्यादिति । तत्र ब्रूमः । प्रशंसार्थोऽयं सोम-
शब्दो, न विध्यर्थः । विधायकस्याभावात् । सोमो वै वाजिनं, सुरा
सोम इति । प्रकृष्टफलवत्त्वात्सोमस्य । तद्भावेन सुरावाजिनयोः
प्रशंसा । यथा, सिंहो देवदत्त इति पुरुषस्य । तस्मान्नायं नाम्ना धर्मा-
तिदेशः ॥ ६ ॥

वचनानीतराणि ॥ ७ ॥

इतराणि तु सीसक्रयादीनि वाचनिकानि । प्राप्तेरभावात् । अगत्या
च वाक्यानामनेकार्थता, समुणकर्मविधानेन ॥ ७ ॥

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ८ ॥

शष्पैरेव दीक्षणीयामामेति, तोक्मभिः प्रायणीयां, सिंहलोमभिरा-
तिथ्यामिति । सोमविकारत्वे प्रत्यक्षमेव दीक्षणीयादीनि प्राप्नुयुः ।
प्राप्तानां शष्पादिभिस्तदाप्तिवचनं नोपपद्यते ॥ ८ ॥

पशुपुरोडाशस्य च लिङ्गदर्शनम् ॥ ९ ॥

पशुपुरोडाशता च ग्रहाणां श्रूयते, नैतेषां पशूनां पुरोडाशा विद्य-
न्ते । ग्रहपुरोडाशा ह्येते पशव इति । तन्न तावदत्र ग्रहाः पुरोडाशाः ।
ग्रहा एव ते । यदि तु पुरोडाशधर्मकास्तत्र एतदुपपद्यते । तस्मात्पुरो-
डाशिकस्तेषु विध्यन्तः ॥ ९ ॥

(अग्नीषोमीयपशोः सांनान्यविकारत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] पशुः पुरोडाशविकारः स्याद्देवतासामा-
न्यात् ॥ १० ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
पशुमालभत इति । तत्र संदेहः । किं पशुः पुरोडाशविकार उत सांनान्य-
विकार इति । किं प्राप्तम् । पशुः पुरोडाशविकारः स्यात् । कुतः ।
देवतासामान्यात् । अग्नीषोमीयः पशुः । पुरोडाशोऽपि तद्देवत्व-
एव ॥ १० ॥

प्रोक्षणाच्च ॥ ११ ॥

प्रोक्षणं पुरोडाशधर्मः पशौ दर्शयति । अद्भ्यस्त्वापधीभ्यो जुष्टं
प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्षतीति ॥ ११ ॥

पर्याग्निकरणाच्च ॥ १२ ॥

पर्याग्निकरणमपि पुरोडाशधर्मः । तदपि पशौ दृश्यते । आहवनी-
यादुत्सुकेन पशुं पर्याग्निकरोतीति । तस्मात्पुरोडाशविकारः ॥ १२ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

सांनाय्यं वा तत्प्रभवत्वात् ॥ १३ ॥ सि०

सांनाय्यं वा पशुर्विकुर्यान्न पुरोडाशम् । कुतः । तत्प्रभवत्वात् । पशुतः सांनाय्यं प्रभवति, पशुश्च । तन्मिथः प्रत्यासन्नम् । प्रत्यासत्तिश्च लिङ्गम् । हविःसामान्यं च देवतासामान्याद्वलीय इत्युक्तम् ॥ १३ ॥

तस्य च पात्रदर्शनात् ॥ १४ ॥

तस्य च सांनाय्यस्य यत्पात्रमुखा, सा पशौ दृश्यते । यदि पशुरु-
खायां पचेदिति ॥ १४ ॥

(अग्नीषोमीयस्य पशोः पयोविकारत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] दध्नः स्यान्मूर्तिसामान्यात् ॥ १५ ॥ पू०

सांनाय्यविकारोऽपि दध्नो विकारः स्यात्पशुः, न पयसः । कुतः ।
मूर्तिसामान्यात् । घनत्वं मूर्तिः ॥ १५ ॥

पयो वा कालसामान्यात् ॥ १६ ॥ सि०

पयो वा पशुर्विकुर्यान्न दधि । सद्यःकालः पशुः, पयोऽपि सद्यः-
कालम् । दधि तु द्वयहकालम् । (पयोऽन्तरितं, तद्वहिरङ्गम्) ॥ १६ ॥

पश्वानन्तर्यात् ॥ १७ ॥

पशोश्च पयोऽनन्तरं, तत्प्रत्यासन्नं, न दधि ॥ १७ ॥

द्रवत्वं चाविशिष्टम् ॥ १८ ॥

द्रवत्वं पशुपयसोः समानम् । पशुरपि द्रवति, पयोऽपि । तस्मात्पयो-
विकारः पशुः ॥ १८ ॥

(आमिक्षायागे पयोयागधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] आमिक्षोभयभाव्यत्वादुभयविकारः

स्यात् ॥ १९ ॥ पू०

वैश्वदेव्यामिक्षा, उभयोर्दधिपयसोर्विकारः स्यात् । उभयभाव्य-
त्वात् । उभाभ्यां हि सा भाव्यते । तत्र न गृह्यते विशपोऽस्यैव, नेतर-
स्येति । तस्मादुभयोः ॥ १९ ॥

एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ २० ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

एकं वा विकुर्यात्, दधि पयो वा, नोभे । चोदनैकत्वात् । एकैषा चोदना, वैश्वदेव्यामिक्षा, इति । सैकेन विध्यन्तेन निराकाङ्क्षी क्रियते । तस्मादेकं विकुर्यात् ॥ २० ॥

यत्तु न गृह्यते विशेष इति । तत्रोच्यते—

दधि संघातसामान्यात् ॥ २१ ॥

संहतं दधि, आमिक्षाऽपि संहता । पयो द्रवम् । एष विशेषः । तस्माद्दध्नो विकार इति ॥ २१ ॥

पयो वा तत्प्रधानत्वाल्लोकवद्दध्नस्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥ सि०

पयो वाऽऽमिक्षया विक्रियते, न दधि । पयःप्रधानत्वादस्य संसर्गस्य । किं प्रधान्यं पयसः । भूयस्त्वम् । प्रभूतं तत्र पयः, अल्पं दधि । दध्नश्च तदर्थत्वात् । दधि च तत्र पयो घनीभावयितुमुपादीयते । लोकवत् । लोकेऽपि पय एव घनीभावयितुं दध्युपादीयते । कथम् । दध्यभावेऽन्येनाम्लेनापि काञ्जिकादिना क्रियते । तत्रापि चाऽऽमिक्षाशब्दो भवति । दधिनिग्रहोऽम्ले ह्यदृष्टार्थः । तस्मात्पय एवाम्लसंयोगेन घनीभूतमामिक्षेत्युच्यते । पयश्चेदामिक्षा, पयस एव विकारो न्याय्यः ॥ २२ ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ २३ ॥

सद्यःकालता धर्मः पयोविकारत्वेनानुग्रहीष्यते । वैश्वदेवस्य सद्यःकालत्वात् । दधिविकारत्वे बाध्येत । वैश्वदेवोऽपि द्वयहकालः क्रियेत । तथा तस्य धर्मो बाध्येत । सद्योभावं च दर्शयति । जुषन्तां युज्यं पय इति । यदि दध्नो विकारः स्यात् । तथा द्वयहकालभावे दातव्यं, न कथंचन पयः स्यात् । तत्रैतद्दर्शनं नोपपद्यते । तस्मात्पयोविकार-आमिक्षा, दध्नश्चाधर्मैकत्वम् ॥ २३ ॥

(सत्राहीनयोः सत्राहीनोभयात्मकद्वादशाहधर्माणां व्यवस्थयाऽतिदेशा-
धिकरणम् ॥ ६ ॥)

[५] सत्रमहीनश्च द्वादशाहस्तस्योभयथा प्रवृत्ति-
रैककर्म्यात् ॥ २४ ॥ पू०

द्वादशाहोऽहर्गणः, प्रायणीयोऽतिरात्रः, पृष्ठयः षडहः, त्रयश्छन्दो-

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

माः । अविवाक्यमहः, उदयनीयोऽतिगात्र इति । स उभयसंज्ञकः, सत्र-
महीनश्च । कथं ज्ञायते । अभियुक्तानामुपदेशात् । एवं ह्युपदिशन्ति, सत्र-
महीनश्च द्वादशाह इति । शब्दार्थाधिगमे चाभियुक्तोपदेशः प्रमाणम् ।
संज्ञाव्यवस्थया च तस्य धर्मा आम्नाताः । एको द्वौ बहवोऽपि वाऽही-
नेन यजेरन् । तान् दीक्षिता याजयेयुः । गृहपतिसप्तदशाः स्वयमृत्वि-
जो ब्राह्मणाः सत्रमुपेयुरित्येवमादयः । धर्मभेदाच्च संज्ञाव्यवस्था ।
यथा, ब्राह्मणः, परिव्राट्, वानप्रस्थ इति । तद्दशमेऽध्याये वक्ष्यते-
द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदनेन यजमानबहुत्वेन च सत्रशब्दा-
भिसंयोगात् । यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चास्थितपरिमाणत्वा-
दिति । स द्विरात्रादिष्वहर्गणेषु प्रवर्तते इत्युक्तं-गणेषु द्वादशाहस्येति ।
तत्र संदिह्यते । किमुभयपकारोऽसौ विकृतौ प्रवर्तते, उत व्यव-
स्थया, कचिदहीनभूतः, कचित्सत्रभूत इति । किं प्राप्तम् । तस्यो-
भयथा प्रवृत्तिः स्यात् । ऐककर्मात् । उभयविधस्तत्र प्रवर्तते । कुतः ।
ऐककर्मात् । एकमिदं कर्मोभयविधमित्युक्तम् । न तस्य प्रवृत्तौ विशे-
षो गृह्यते, इद्वैवं विध इह नेति । तस्मादुभयविधः प्रवर्तते । नन्वेका-
चेद्विधा प्रवृत्ता, द्वितीया कथं नास्ति । ऐककर्माद्विकल्पो भविष्यति ।
यथा, आग्नेयविकारेष्वभिप्राशनस्य ॥ २४ ॥

अपि वा यजतिश्रुतेरहीनभूतप्रवृत्तिः स्या-
त्प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात् ॥ २५ ॥ सि०

अपि वा-नैतदेवं, सर्वत्रोभयथा प्रवृत्तिरिति । यत्र यजतिः श्रूयते,
तत्राहीनभूतस्य प्रवृत्तिः । पारिशेष्याद्यत्राऽऽसनोपायिचोदना, तत्र सत्र-
भूतस्य । कस्मात् । प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात् । प्रकृत्या हि विकृतिस्तुल्य-
शब्दा भवति । तस्माच्चोदनासामान्यात्प्रकृतिनियमः । अहीनभूतश्च
यजतिचोदनः । द्वादशाहेन प्रजाकामो यजेतेति । सत्रभूत आसनोपा-
यिचोदनः । द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः, द्वादशाहमृद्धिकामा उपासी-
रन्निति ॥ २५ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥

द्विरात्रादीनामैकादशरात्रादहीनत्वं यजेति-

चोदनात् ॥ २६ ॥

अत्राऽऽह । के पुनस्तेऽहर्गणा यजतिचोदनाः, येष्वहीनभूतः प्रवर्तते । के चाऽऽसनोपायिचोदनाः, येषु सत्रभूत इति । तदुच्यते । द्विरात्रादीनामैकादशरात्रादहीनत्वम् । तत्राहीनभूतः प्रवर्तते । तेषां यजतिशब्देन चोदनात् । द्विरात्रेण यजेतेति ॥ २६ ॥

त्रयोदशरात्रादिषु सत्रभूतस्तेष्वाम्नोपायिचोदनात् ॥ २७ ॥

त्रयोदशरात्रमृद्धिकामा उपेयुः, चतुर्दशरात्रं प्रतिष्ठाकामा उपासीरन्ति मुहुर्त्वाऽऽचष्टे ।

एवं वा । यस्माच्च यजतिचोदनोऽहीनस्तस्माद्द्विरात्रादीनामप्यहीनत्वम् । तेऽपि हि यजतिचोदनाः । यस्मादासनोपायिचोदनं सत्रं, तस्मात्त्रयोदशरात्रादीनि सत्राणि । तान्यपि तच्चोदनानीति ॥ २७ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २८ ॥

अग्निष्टोमो वै प्रजापतिः, स उत्तरानेकाहानसृजत । तमेतं द्विरात्रादयोऽहर्गणा ऊचुस्त्वमस्मान् मा हासीरिति । तदेषामहीनत्वमिति द्विरात्रादीनामहीनत्वं दर्शयति ॥ २८ ॥

(पञ्चदशरात्रकुण्डपायिनामयनयोः सत्रत्वात्सत्रात्मकद्वादशाहवर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्पञ्चदशरात्रस्याहीनत्वं कुण्डपायिनामयनस्य च तद्भूतेष्वहीनत्वस्य दर्श-

नात् ॥ २९ ॥ पू०

पञ्चदशरात्रं, कुण्डपायिनामयनं चोभावप्यहीनौ । कस्मात् । अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात् । उभावप्येतावन्यतरतोऽतिरात्रौ, तेनाहीनाविति । पञ्चदशरात्रस्तावत्, त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्त्रिरात्रो दशरात्र उदयनीयोऽतिरात्र इति । कुण्डपायिनामयनमपि, मासमग्निहोत्रं जुहुतीत्यारभ्य, याव-

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥]

यत्रातिरात्रोऽन्ते दृश्यते सोऽहीनः । अत्रान्तेऽतिरात्रः । तस्माद्दहीनत्वम् । एवं

दशरात्रो महाव्रतमुदयनीयोऽतिरात्र इति । यश्चान्यतरतोऽतिरात्रः, सोऽहीनः । कथं ज्ञायते । तद्भूतेष्वहीनत्वस्य दर्शनात् । तद्भूतेषु-अन्यतरतोऽतिरात्रभूतेष्वहीनत्वं श्रूयते । यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति ॥ २९ ॥

अहीनवचनाच्च ॥ ३० ॥

अहीन इति चायं पञ्चदशरात्रः प्रत्यक्षमुक्तः । यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति । तस्मादप्यहीन इति ॥ ३० ॥

सत्रे वोपायिचोदनात् ॥ ३१ ॥ सि०

सत्रे वैते, नाहीनौ । कुतः । उपायिचोदनात् । य एव भूतिकार्यमिच्छन्तस्त एनं पञ्चदशरात्रमुपेयुः । कुण्डपायिनामयनेऽपि, भूतिकामा उपेयुरिति । कः पुनरेतयोर्लिङ्गयोर्विशेषः । चोदनागतमेकं, वाक्यान्तरगतमन्यच्च । चोदनागतं यत्तदन्तरङ्गं भवति, बहिरङ्गमितरत् । अयं चापरो विशेषः । अहीनलिङ्गेन च नित्येनाहीनस्य संस्तुतिर्नोपपद्यते । उपपत्त्यैतदहीनत्वमुच्यते, यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति । सा यदि तावदुपपत्तिः साधिका, ततोऽन्तरेणापि वचनं, सिद्धमहीनत्वम् । अथ न साधिका, उच्यमानमपि न सिध्यति । तस्मान्नैतद्वचनम् । किं तर्हि । अनुवादोऽयं स्तुत्यर्थः । स्तुतिश्च नित्येनाहीनलिङ्गेनान्यतरतोऽतिरात्रत्वेनाहीनस्य नोपपद्यते । यत्कारणं, सर्व एवाहीनोऽन्यतरतोऽतिरात्रः । सत्रस्य तूपपद्यते, येन तावदयमन्यतरतोऽतिरात्रः, तेनाहीनः । आत्मना च सत्रम् । अत उभयात्मा विशिष्टोऽयमन्येभ्यः सत्रेभ्य इति ॥ ३१ ॥

सत्रलिङ्गं च दर्शयति ॥ ३२ ॥

सत्रलिङ्गं च कुण्डपायिनामयने दर्शयति । गृहपतिर्गृहपातिः, सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्य इति । गृहपतिर्हि सत्र आम्नातः । गृहपतिसप्तदशाः सत्रमुपेयुरिति । सत्रे च तेनार्थः क्रत्वर्थान् याजमानान् कर्तुम् । अन्ये-

चेदहीनविध्यन्तोऽत्र ॥ २९ ॥ [३० ॥]

अध्येतारः सत्रमिदं स्मरन्ति । न चेद्वग्वचनमस्ति, योऽन्यतरतोऽतिरात्रः सोऽहीन इति । यदध्येतारोऽहीन इति । उपायिचोदनेन सत्रलिङ्गेन सत्रत्वम् ॥ ३१ ॥

१ यत्कारणम् । सर्व एवाहीनोऽन्यतरतोऽतिरात्रादुपज्ञातः । तदहीनत्वमुच्यते-पा० ।

२ अहीन इतीति-इति स्मरन्ति सोऽहीन इत्यर्थः ।

षां यजमानानां व्यावृत्तत्वात् । तस्मात्सत्रे एवैते इति ॥ ३२ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

अथाष्टमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

(आग्नावैष्णवादौ देवतासामान्यादग्नीषोमीयादिष्वर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥ १ ॥ पू०

इह हविर्गणे उदाहरणम् । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्,
सारस्वतं चरुम्, बार्हस्पत्यं चरुम्, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये,
इत्येवमादयः । तत्र चिन्त्यते । किं शुचिदेवतस्याग्नीषोमीयविध्यन्तः,
आग्नावैष्णवस्याग्नयेयविध्यन्त उत विपर्यय इति । किं प्राप्तम् । हवि-
र्गणे परं शुचिदेवतम्, उत्तरस्याग्नीषोमीयस्य विकारः । पूर्वमप्याग्ना-
वैष्णवं, पूर्वस्याऽऽग्नयेयस्य विकारः । कुतः । देशसामान्यात् । क्रमसामा-
न्यादित्यर्थः । इह शुचिदेवतो द्वितीयः । प्रकृतावप्यग्नीषोमीयो द्वितीयः ।
इतरत्राप्याग्नावैष्णवः प्रथमः । प्रकृतावप्याग्नयेयः प्रथमः । देशसामान्येन
ल्लिङ्गेन परमुत्तरस्य, पूर्वं पूर्वस्य विकारः ॥ १ ॥

देवतया वा नियम्येत शब्दवत्त्वादितरस्या-

श्रुतित्वात् ॥ २ ॥ सि०

न वा देशेन नियमः स्यात् । किं तर्हि । देवतया । देवतासामा-
न्यात् । कुतः । शब्दवती देवता । आग्नावैष्णवमग्नये शुचये, इति ।
इतरस्य देशस्य, अश्रुतित्वात् । देशो न श्रूयते । किं तर्हि । प्रचया-
द्गम्यते । किमतः । एतदतो भवति । देवताप्रत्ययः कर्मचोदनायामन-
न्तरत्वान्मुख्यः । इतरस्तु पौर्वापर्यापेक्षयोत्पद्यते । तस्माज्जघन्यः ।

[॥ ३२ ॥]

इति श्रीमद्विक्रुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां

टुष्टीकायामष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

[॥ १ ॥

मुख्यानुग्रहश्च न्याय्यः । अतः शुचिदेवस्य आग्नेयस्य विध्यन्तः ।
आग्नावैष्णवे चाग्नीषोमीयस्य ॥ २ ॥

(जनकसप्तरात्रे द्वादशाहिकानां सप्तानामहानां क्रमेण धर्माति-
देशाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः

प्रतीयेताऽऽग्नेयवत् ॥ ३ ॥ पू०

जनकसप्तरात्रे श्रूयते, चत्वारि त्रिवृन्त्यहानि भवन्तीति । तथाऽ-
न्यत्र श्रूयते, नव त्रिवृन्त्यहानि भवन्तीति । तत्र संदेहः । किं पार्ष्टि-
कस्य प्रथमस्यायमभ्यास उत नानाहानां द्वादशाहिकानां स्तोमविधि-
रिति । किं प्राप्तम् । गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रतीयेताऽऽ-
ग्नेयवत् । गणचोदनायामेवंविधायां यस्य लिङ्गं पार्ष्टिकस्य प्रथमस्या-
हस्त्रिवृत्त्वं, तस्यैवाऽऽवृत्तिः प्रतीयेत । चोदनासामान्यात् । आग्नेयवत् ।
तद्यथा, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये, इति देवतैक्याच्चोदनासामा-
न्यादाग्नेयस्य विध्यन्ताभ्यासः । एवमिहापि ॥ ३ ॥

नानाहानि वा संघातत्वात्प्रवृत्तलिङ्गेन

चोदनात् ॥ ४ ॥ सि०

ज्ञानाहानि वा द्वादशाहिकानि प्रवर्तेरन्, न पार्ष्टिकं प्रथममहः ।
कस्मात् । संघातत्वात् । संघात एष उच्यते, चत्वारि त्रिवृन्त्यहानी-
ति । पृथक्त्वनिवेशिनी हि चत्वारीति संख्या, पृथक्त्वेनाहानां भवती-
ति । सन्ति च तत्र सप्तरात्रे चोदनया प्रवृत्तानि नानाहानि द्वादशा-
हिकानि चत्वारि । तान्यनूय त्रिवृत्त्वं विधातुं शक्यते ।

॥ २ ॥ ३ ॥]

सन्ति तत्र चोदनया प्रवृत्तानि नानाहानि द्वादशाहिकानि चत्वारि ।
तान्यनूय त्रिवृत्त्वं विधातुं शक्यत इत्येतदयुक्तम् । 'जनकसप्तरात्रेण यजेत' इति
प्रयोगचोदनेयम् । प्रयोगश्चोत्पत्तिं न त्वजति । अहःशब्दो यागविशेषवचनोऽश्रुत-
मपि विशेष्यमनुमापयति । नेदं विशेषणं यागमन्तरेण संभवति । यथा, वज्रीतीन्द्र-

१ 'प्रयोगश्चोत्पत्तिर्न त्यज्यते' इति यथाश्रुतः पाठ उपलभ्यते । २ उत्पत्तिं न त्वजति-उत्पत्तिम-
पेक्षत इत्यर्थः । ३ प्रयोगचोदनाऽपेक्षिताया अपि कर्मोत्पत्तेरन्यतोऽलभात्स्वयमेवोत्पत्तिमपि चोद-
यतीति शङ्कायामाह-अहःशब्द इति । 'चत्वारि त्रिवृन्त्यहानि' इति वाक्यस्याहःशब्द इत्यर्थः ।

न तु त्रिवृन्ति बहून्यहान्यनूय तत्र चतुःसंख्या विधीयते ॥ ४ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥

चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुखानीति । त्रैषामग्निष्टोमः प्रथमः, इतरेऽनग्निष्टोमाः, त एवमुक्ते प्रतीयन्ते, न ये सर्वेऽग्निष्टोमाः । यथा, अयोमुखं पिण्डच्छेदनमित्युक्ते न सर्वायसं प्रतीयते । यदि च त्रिवृतोऽभ्यासः स्यात्, सर्वेऽग्निष्टोमा भवेयुः । अग्निष्टोमो ह्यसौ । तस्माद्द्वादशाहिकानां चोदकप्राप्तानामह्नां त्रिवृत्ता विधीयते । एवं नव त्रिवृन्त्यहानि भवन्तीति ॥ ५ ॥

(षट्त्रिंशद्रात्रे षडहवर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] कालाभ्यासेऽपि वादरिः कर्मभेदात् ॥ ६ ॥ पू०

कचित्कर्मविशेषे श्रूयते । षडहा भवन्ति, चत्वारो भवन्ति, पञ्चहा भवन्ति । तत्र संदेहः । किं द्वादशाहिकानामह्नां षट्त्रिंशः, उत षडहस्येति । किं प्राप्तम् । कालाभ्यासेऽपि वादरिः । षडहकालाभ्यासेऽप्येतस्मिन् श्रूयमाणे वादरिराचार्यो द्वादशाहिकानामह्नां षट्त्रिंशं मन्यते

मनुमापयति । बहुवचनाद्विनियतबहुत्वेषु चत्वारोति नियम्यते । तेषां त्रिवृत्त्वमग्निष्टोममुखत्वं च विधीयते । ननु 'चत्वारि त्रिवृन्त्यहानि भवन्ति' अत उत्पन्नानि 'जनकसप्तरात्रेण यजेत' इति फले विधीयन्ते । पर्वपक्षे, त्रिवृत्त्वेन लिङ्गेन प्रथमस्याहो विध्यन्तश्चतुर्विधिः ।

सिद्धान्ते, यामानां गुणः संघातः । तदीयेन गुणेन नानाह्नां यो घर्भः सोऽतिदिश्यते, संघातसामान्यात् । त्रिवृत्त्वं पुनरङ्गावस्थितं, तद्वहिरङ्गत्वादुदुर्बलम् । एवं वर्णयितव्यमधिकरणम् । यथा भाष्यकारेण वर्णितं तथा बहवो दोषाः । कथं । चत्वारित्वनूय त्रिवृत्त्वं विधीयते । न च सप्तरात्रे चत्वारि सन्ति । अविधीयमानत्वाच्चतुर्णां, यान्यनूयैरम् । अम्युषेत्य नूनः । सन्तु वा चत्वारि । तत्राग्निष्टोममुखानीति द्वितीयो गुणो विवेकः । तत्र वाक्यं भिद्येतेति सिद्धम् ॥ ४ ॥ [५ ॥

१ नानाह्नां—पा० । २ बहुत्वे—पा० । ३ एवं चेत्यर्थः । ४ अत उत्पन्नानीति—इत्यनेन वाक्येनोत्पन्नानि कर्मान्यनूय जनकसप्तरात्रेणेति वाक्येन फले विधीयन्त इत्यर्थः । ५ तदीयेन गुणेन—प्रधानसंघान्विता संघाद्वेन बलवत्ता गुणेनेत्यर्थः । ६ वर्णितव्यं—पा० । ७ विधीयते—इत्युक्तं भाष्यकारेणेति नेपः । ८ अम्युषेत्यवगमो वार्तिककृता न व्याख्यातः ।

स्म । कुतः । कर्मभेदात् । षडहशब्देनात्राहर्मितानि षट् सौत्यःनि कर्मा-
ण्युच्यन्ते । तेषां च षट्कानां भेदो गम्यते । चत्वारः षडहा इति
पृथक्त्वनिवेशात्संख्यायाः । यद्येकस्यैव कर्मषट्कस्य पार्ष्टिकस्याऽऽभि-
प्लविकस्य वाऽभ्यासः कल्प्येत, ततश्चतुःषडहा इति स्यात् । अथ
पुनः, चत्वारः षडहा इत्युक्ते चतुर्विंशत्यहानि प्रतीयन्ते, साऽहःसंघा-
तचोदना प्रकृतिलिङ्गत्वाद्द्वादशाहिकीमहःप्रवृत्तिं गृह्णाति । तस्मान्ना-
नाह्नां द्वादशाहिकानां प्रवृत्तिः ॥ ६ ॥

तदावृत्तिं तु जैमिनिरहामप्रत्यक्षसंख्यत्वात् ॥ ७ ॥ सि०

तदावृत्तिं, पार्ष्टिकस्यैव प्रज्ञातस्य षडहस्याऽऽवृत्तिं जैमिनिराचार्यो
मेने । कुतः । अहामप्रत्यक्षसंख्यत्वात् । चतुर्विंशतिरहामप्रत्यक्षा
संख्याऽनुमानाद्गम्यते । तस्याश्च षडहचतुष्टयेनैवानुमानम् । तेन
पूर्वं तावत्षडहचतुष्टयमेव प्रत्येति । तत्समाहृत्य चतुर्विंशतिसंख्याम् ।
यथा, पूर्वं धूमं प्रतिपद्यते, पश्चादग्निम् । यश्च धूमप्रत्ययेनैव कृतार्थो
भवाति नासावाग्निप्रत्ययमाद्रियते । इहापि षडहप्रत्ययादेव तत्प्रवृत्तिः
प्रसज्यते । तथा च कृतार्थः, किं चतुर्विंशतिसंख्यया प्रतीतया करि-
ष्यति । तस्मात्षडहाभ्यासः ।

अथ यदुक्तं, पृथक्त्वनिवेशिनी संख्याऽऽवृत्तौ बाध्येतेति । तत्र
ब्रूमः । षडह इति प्रज्ञातः षडहः संनिहितो गृह्यते । तस्य चतुःसंख्या-
संबन्धः साक्षान्नास्तीत्यावृत्त्या भविष्यति । यथा, उपसदां प्रयाजा-
नुयाजानां च । यस्यापि, चतुर्विंशतिरात्रश्चत्वारः षडहा इत्येवं चोद्यते,
तस्यापि दशरात्रे प्रवर्तमान आवृत्त्यैव संख्यापूरणम् । भिन्नानां षड-
हानामभावात् । यश्चोभयोर्दोषो नासावेकं पक्षं निवर्तयति ॥ ७ ॥

(शतौक्थ्यादिसंस्थागणेषु द्वादशाहिकवर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्षण-

ग्रहणात् ॥ ८ ॥ पू०

इह संस्थागणा उदाहरणम् । अग्निष्टोमः पञ्चोक्त्यः, शताग्निष्टोमं
भवति, शतातिरात्रं भवतीत्येवमादयः । अत्र चिन्त्यते । किं ज्योति-

ष्टोमस्यायमभ्यास उतैवंसंख्यानां संस्थाविशिष्टानामह्नां वाद इति । किं प्राप्तम् । संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत । तस्यैव प्राकृतस्य ज्योति-
ष्टोमस्यायमभ्यासः । कुतः । कृतलक्षणग्रहणात् । तस्यैतत्कृतं लक्षणम् ।
अग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, अतिरात्र इति । तत्संयोगेनैताः संस्था
उत्पन्नाः । स ताभिः शक्यते लक्षयितुम् । तं च लक्षयित्वा संख्यां
केवलां विधास्यति । नानाह्नां तु वादे संस्था संख्या चोभयं विधी-
यते । उक्थ्यसंस्था भवन्ति, ते च पञ्च भवन्तीति । तथा वाक्यं
भिद्यते । तस्माज्ज्योतिष्टोमाभ्यासः ॥ ८ ॥

अधिकाराद्वा प्रकृतिस्तद्विशिष्टा स्यादभिधानस्य
तन्निमित्तत्वात् ॥ ९ ॥ सि०

नैतदेवं, ज्योतिष्टोमाभ्यास इति । कथं तर्हि । प्रकृतिस्तद्विशिष्टा
स्यात् । द्वादशाहिकान्यहानि संस्थाविशिष्टानि स्युः । कस्मात् । अधि-
कारात् । तान्यत्र चोदकेनाधिकृतानि । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति ।
ननु प्रत्यक्षविहितो ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमादिभिः शब्दैः । नेत्याह । कथम् ।
अभिधानस्य तन्निमित्तत्वात् । अग्निष्टोमाद्यभिधानं संस्थानिमित्तं, न
ज्योतिष्टोमाभिधायकम् । तत्तत्संस्थं क्रतुं वदितुं शक्नोति, न ज्योतिष्टो-
ममेव । यत्तु—अनेकार्थत्वमिति । नानेकार्थत्वं भविष्यति । गणचोदनया
प्राप्तानामह्नां पञ्चानां संस्थामात्रं विधायिष्यते । शताग्निष्टोममित्यपि स-
मास उभयविशेषणविशिष्टं गणमाह ।

स एक एवार्थः । यथा, लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति । पु-
यक्त्वनिवेशिनी चैवं संख्याऽनुगृहीता भविष्यति । तस्माद्द्वादशाहि-
कानां नानाह्नां वादः ॥ ९ ॥

(शतोक्थ्यादौ ज्योतिष्टोमिकोक्थ्यादिस्तोत्रानुष्ठानाविकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ १० ॥ पू०

शतोक्थ्यं भवति, शतातिरात्रं भवतीति श्रूयते । तत्र द्वादशाहिका-
न्यहानि प्रवर्तन्ते । तानि च प्रायेणोक्थ्यसंस्थानि । द्वावग्निष्टोमौ । शतो-

॥ ८ ॥ ९ ॥

वध्यं भवतीत्युक्ते, अग्निष्टोमयोरुक्थ्यस्तोत्रोपचयः प्राप्तः । शतातिरात्रं भवतीति सर्वेषु रात्रिपर्यायोपचयः । तत्र चिन्त्यते । किं द्वादशाहादुपचयः कर्तव्य उत ज्योतिष्टोमादिति । किं प्राप्तम् । गणादुपचयः । कुतः । तत्प्रकृतित्वात् । द्वादशाहप्रकृतय एतेऽहर्गणाः । तेषु द्वादशाहिको विध्यन्तः प्राप्यते । यदि द्वादशाहादुपचयः, एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्माद्गणादुपचयः ॥ १० ॥

एकाहाद्वा तेषां समत्वात्स्यात् ॥ ११ ॥ सि०

एकाहाद्वा ज्योतिष्टोमादुपचयो, न द्वादशाहात् । कस्मात् । तेषां समत्वात् । द्वादशाहिकानामहामितरैर्वैकृतैः समत्वं भवति । तान्यप्यन्यतः संस्थामाकाङ्क्षन्ति, इमान्यपि । न च भिक्षुका भिक्षुकादाकाङ्क्षन्ति सत्यन्यस्मिन् प्रसवसमर्थेऽभिक्षुके । किमेतदुक्तं भवति । द्वादशाहे संस्थास्तोत्राण्यनाम्नात्तानीत्यतो यत्राऽऽम्नातानि तत आकाङ्क्षन्ति । वैकृतेष्वहःसु तानि नाऽऽम्नातानीति । तस्माद्वैकृतान्यहानि यत्र विहितानि तत एवाऽऽकाङ्क्षितुमर्हन्ति । ज्योतिष्टोमे च तान्याम्नातानि । तस्माज्ज्योतिष्टोमादुपचयः ॥ ११ ॥

(वृहस्पतिसवाहौ दाशतयीभ्य उत्पन्नगायत्रीणां समानयनाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रकृत्यधिकारात्संख्यात्वादग्निष्टोमवदव्यतिरेकान्तदारूपत्वम् ॥ १० ॥ पू०

उपचयश्चिन्तितः । अपचय इदानीं चिन्त्यते । इदं श्रूयते । वाजरेयेनेष्ट्वा वृहस्पतिसवेन यजेतेति । तत्रेदं समाप्नातं, गायत्रमेतदहर्भवतीति । अत्र विचार्यते । किं प्राकृतीनां त्रिष्टुब्जगतीनामक्षरावलोपं कृत्वा गायत्रं तदहः कर्तव्यमुतोत्पत्तिगायत्रीणां दाशतयीभ्य आगमं कृत्वेति । अत्र सूत्रेणैवोपक्रमः । गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः । गायत्रीषु श्रूयमाणेषु गायत्रमेतदहर्भवतीति, प्राकृतीनां त्रिष्टुब्जगतीनामवच्छेदोऽक्षरावलोपः कर्तव्यः । कुतः । प्रकृत्यधिकारात् । चोदकेनात्र प्राकृत्यस्त्रिष्टुब्जगत्यः प्राप्ता अधिकृता विद्यन्ते । यद्यन्यासामृचामागमः क्रियेत, प्राकृतः प्रत्ययो बाध्येत ।

ननु प्रत्यक्षश्रुता गायत्र्यः । तामिथोदकपाप्मा इतरा बाधितव्याः ।
नेत्याह । कस्मात् । संख्यात्वात् । अयं गायत्रीशब्दः संख्यावाचकः ।
कथं ज्ञायते । अव्यतिरेकाच्चतुर्विंशतिसंख्यामेष न व्यभिचरति । न
कचिच्चतुर्विंशतिसंख्यया विना दृष्टः । चतुर्विंशतिसंख्याहीनासु त्रिष्टुब्जग-
तीषु न कदाचिद्भवति । तस्मात्संख्याशब्दोऽयम् । संख्याशब्दश्चेदक्ष-
रावल्लोपः कर्तव्यः । अग्निष्टोमवत् । यथा, शताग्निष्टोमं भवतीत्युक्ते द्वाद-
शाहिकानामह्नामुक्थ्यावल्लोपः क्रियते । एवमिहापि ॥ १२ ॥

तन्नित्यवच्च पृथक्सतीषु तद्वचनम् ॥ १३ ॥

तन्नित्यवत्संख्यामात्रं ब्रुवन्तं गायत्रीशब्दं मत्वा, पृथक्सतीषु
पृथग्भूतासु गायत्रीभ्यो जगतीषु, अगायत्रीषु तद्वचनं भवति, गायत्री-
वचनं भवति । ये हि द्वे गायत्र्यौ, सैका जगतीति । यदि संख्यायां
गायत्रीशब्दस्ततो जगत्यां द्वे चतुर्विंशतिसंख्ये इत्येतद्वचनमुपपद्यते ।
अथ, ऋचि ततो द्वे ऋचौ जगत्यां न स्त इत्येतद्वचनमुपपन्नं स्यात् ।
तस्मादपि संख्यायां गायत्रीशब्दः । तथेदमपरं च दर्शनम् । तिस्रोऽ-
नुष्टुभश्चतस्रो गायत्रीः करोतीति ॥ १३ ॥

न विंशतौ दशेति चेत् ॥ १४ ॥

अथ, कचिद्ब्रूयात्, न विंशतौ दशसंख्याऽस्ति । न संख्या संख्या-
न्तरे वर्तते । गुणो हि संख्या । न च गुणा गुणेषु वर्तन्ते । एवमष्टाच-
त्वारिंशत्संख्यायां चतुर्विंशतिसंख्या नास्ति । तस्मात्संख्यार्थेऽपि
गायत्रीशब्दे, एका जगती, द्वे गायत्र्यौ, इत्येतदनुपपन्नमेव । यथोभयो-
र्दोषो नासावेकस्य वाच्यः ॥ १४ ॥

एकसंख्यमेव स्यात् ॥ १५ ॥

अत्रोच्यते । न ब्रूमः संख्यायां संख्या वर्तत इति । किं तर्हि ।
अष्टाचत्वारिंशत्संख्यापरिच्छिन्नेष्वक्षरेष्ववयवभूते द्वे चतुर्विंशतिसंख्ये,
न तु द्वे ऋचौ, इति । न च संख्या संख्यान्तरं निवर्तयति । यदि
निवर्तयेदैकसंख्यमेव स्यात् । यस्य दश गांवस्तस्य द्वौ पञ्चकौ गवा-
मित्येतद्वचनं न स्यात् । भवति च तत् । तस्मान्न संख्या संख्यान्तरं
निवर्तयति ।

एवं वा ॥ न विंशतौ दशेति चेत् । यद्यपि संख्यायां गायत्रीशब्दः, एवमपि नाक्षरावलोपः कर्तव्यः । किं कारणम् । विंशतौ दश विद्यन्ते । किमतः । इदं तावदतः । येन विंशतिरुपात्ताः, उपात्तास्तेन दश भवन्ति । एवं येन त्रिष्टुब्जगत्यः प्रयुक्ताः, प्रयुक्तास्तेन तदन्तर्गता गायत्र्यो भवन्ति । तस्मादविकारेण प्रयोगः । एवं चोदकानुग्रहश्च भवति । गायत्रं चाहः कृतं भवति ।

एकसंख्यमेव स्यात् । अत्राऽऽह । जगत्यां त्रिष्टुभि चोपात्तायां न गायत्र्य उपात्ता भवन्ति । कथम् । साधनं परिच्छिन्दती संख्या कर्मणि, अङ्गी भवति । न जगत्याः, त्रिष्टुभो वाऽवयवः साधनम् । किं तर्हि । त्रिष्टुब्जगत्यः । अथोच्येत, गायत्रमेतदहर्भवतीति वचनादवयव एवात्र साधनमिति । तथा सत्यक्षरावलोप एव प्राप्नोति । उत्तरस्यावयवस्यानङ्गत्वात् । न चानङ्गेऽनुपादीयमाने चोदको बाध्यते । तस्माद्यदुक्तं, यद्यपि संख्यायां गायत्रीशब्दः, एवमप्यविकारेण प्रयोग इति ।

एतदयुक्तम् । दर्शयति च । नोत्तरस्यां संख्यायामुपात्तायां पूर्वाः संख्या उपात्ता भवन्तीति । यद्यमेका च दश च शतं च सहस्रं च परार्थं चेति सर्वसंख्या अनुक्रामति । यदि चोत्तरस्यां संख्यायामुपात्तायां पूर्वाः संख्या उपात्ता भवन्ति, एकसंख्यमेव स्यात् । एकैव परार्थसंख्या भवेत् । सा हि सर्वाभ्य उत्तरा । यतस्त्वेकाद्या अप्यनुक्रान्ताः । अतो विज्ञायते, नोत्तरस्यां संख्यायामुपात्तायां पूर्वाः संख्या उपात्ता भवन्तीति ॥ १५ ॥

गुणाद्वा द्रव्यशब्दः स्यादसर्वविषयत्वात् ॥ १६ ॥ सि०

नैतदेवं संख्यायां गायत्रीशब्द इति । कथं तर्हि । गुणाद्द्रव्यशब्दः स्यात् । चतुर्विंशत्यक्षरयुक्तस्य द्रव्यस्य वाचकः । कस्मात् । असर्वविषयत्वात् । यदि संख्याशब्दः स्यात्, सर्वस्मिन्चैतुर्विंशतिसंख्यासंख्येये वर्तते गोयूथादौ । न च वर्तते । तस्मान्न संख्याशब्दः ॥ १६ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥

गोत्ववच्च समन्वयः ॥ १७ ॥

यथा, गौरिति सत्यापि गमननिमित्ते सामान्यद्रव्याभिधाने सास्त्रा-
दिमित्येव समन्वयो, नान्यत्रेति तद्वचन एव गोशब्दो विज्ञायते । एवम-
यमप्यृग्वचन एव विज्ञातुं न्याय्यः ॥ १७ ॥

संख्यायाश्च शब्दवत्त्वात् ॥ १८ ॥

चतुर्विंशतिसंख्यावाचकः शब्दोऽस्ति, चतुर्विंशतिरिति । नास्यापरेण
गायत्रीशब्देनार्थः । संज्ञाया व्यवहारार्थत्वादेकेन व्यवहारसिद्धेः ॥ १८ ॥

इतरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ १९ ॥

इतरस्य ऋगृग्व्यस्याश्रुतित्वात् । अशब्दत्वादित्यर्थः । तस्यापि
व्यवहारार्थेन संज्ञाशब्देन प्रयोजनम् । तत्रायं गायत्रीशब्दोऽर्थवान्
भवति । संख्यायां निष्प्रयोजनः । तस्मादपि ऋक्शब्दो न्याय्यः ।
अतो गायत्रीणामृचामागमः कर्तव्य इति ॥ १९ ॥

द्रव्यान्तरे निवेशादुक्थ्यलोपैर्विशिष्टं स्यात् ॥ २० ॥

यदुपवर्णितम्, अग्निष्टोमवदिति । तत्र द्रूमः । अग्निष्टोमशब्दस्य
द्रव्यान्तरे कस्मिंश्चिन्निवेशो नास्ति । यथा गायत्रीशब्द ऋगृग्व्ये । अयं
हि केवलाग्निष्टोमान्ततां ब्रूते । न चोक्थ्यलोपमन्तरेण द्वादशाहिकाना-
मह्नामग्निष्टोमान्तता भवतीत्यवश्यकार्यं उक्थ्यलोपः । अयं पुनर्गायत्री-
शब्द ऋगृग्व्यस्य वाचक इत्युक्तम् । न चाक्षरावलोपेन तदृगृग्व्यं
प्राप्यते । तस्माद्विषमोऽयमुपन्यास इति ॥ २० ॥

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ २१ ॥

अशास्त्रलक्षणानि चोक्थस्तोत्राणि शताग्निष्टोमे, तानि शास्त्रलक्ष-
णयाऽग्निष्टोमान्ततया बाध्यन्ते । इह पुनर्विपरीतं, शास्त्रलक्षणा गायत्र्यः,
आनुमानिकयस्त्रिष्टुब्जगत्यः । ता न शक्नुवन्ति गायत्रीं बाधि-
तुम् ॥ २१ ॥

उत्पत्तिनामधेयत्वाद्भक्त्या पृथक्सतीषु स्यात् ॥ २२ ॥

अथ यदुक्तं, संख्यायां गायत्रीशब्दो दृष्टः । ये हि द्वे गायत्र्यौ,
सैका जगतीति । तस्य कः परिहारः । उच्यते । औत्पत्तिकमेतदृचो

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

नामधेयमित्युक्तम् । अत उत्पत्तिनामधेयत्वाद्योऽयं जगत्प्रवयवे चतुर्विंशत्यक्षरे पदसंचये प्रयोगः, स भक्त्या विज्ञेयः । न ह्येकस्य शब्दस्यानेकार्थता सत्यां गतौ न्याय्या । कया पुनर्भक्त्या । परिमाणसामान्यात् । यत्परिमाणं द्वयोर्गायत्र्योस्तदेकस्या जगत्याः । अत एतदुक्तम् । ये हि द्वे गायत्र्यौ, सैका जगतीति । यथा, यौ द्वौ कौरवौ स एको वाहीक इति । एतच्च गायत्रीद्वयप्रशंसार्थं वचनम् । कथम् । इदं श्रूयते, द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां वैश्यस्येति । तदेतदयुक्तमिवोच्यते । जगत्या वैश्यस्य कार्यम् । जागतो हि वैश्यः । तदेतद्द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां क्रियते । जगत्यैव तत्कृतं भवति । ये हि द्वे गायत्र्यौ सैका जगतीति । तस्मादहेतुरयं संख्यार्थत्वे गायत्रीशब्दस्य ॥ २२ ॥

वचनमिति चेत् ॥ २३ ॥

शक्यं तावच्चतैतद्वक्तुं, यत्रानुवादो गायत्रीशब्दः । यत्र तु विधिस्तत्र कथम् । यथा, तिस्रोऽनुष्टुभः, चतस्रो गायत्रीः करोति, इति । का पुनर्विधौ विशेषः । विधौ शब्दार्थेन व्यवहारो भवति । तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्र्यो न शक्याः कर्तुम् । शक्यास्तु चतस्रश्चतुर्विंशतयः । तस्मात्तत्र संख्यायां गायत्रीशब्द इति ॥ २३ ॥

अथ ब्रूमः—

यावदुक्तम् ॥ २४ ॥

इहैवैकत्र संख्यार्थो नान्यत्र । कचिद्दर्शनात् । आह । यद्येवं न संख्यावचनः । कथमिह संख्यार्थो जात इति । उच्यते । लक्षणयाऽपि विधानं भवति । यथा लोके, अमी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामिति । वेदेऽपि, पृष्टैरुपतिष्ठत इति । न च तत्र सिंहशब्दः प्रतिकृतिवचनो दृष्ट इत्यन्यत्रापि प्रतिकृतिवचनो विज्ञायते । पृष्टशब्दो वा पृष्टसाधनमन्त्रवचनः । न च लक्षणया प्रयोगे शब्दार्थः परिच्छिद्यते । यत्कारणं, स्वार्थ एव वर्तमानोऽर्थान्तरं लक्षयति । स्वार्थं जहन्नैव लक्षयेत् । तस्मादयमप्यहेतुः ॥ २४ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अपूर्वे च विकल्पः स्याद्यदि संख्याविधानम् ॥ २५ ॥

अपूर्वे च दर्शपूर्णमासकर्माणि विकल्पः स्यात्, यदि संख्यायां गायत्रीशब्दः । तत्र हि श्रूयते, गायत्र्या परिदध्यादिति । एवं श्रुते, आजुहोतायाश्चतुर्विंशत्यक्षरस्य पदसंचयस्य च विकल्पः स्यात् । विकल्पे पक्ष आजुहोताया वाधः । स चायुक्तः सत्यां गतौ । तस्मादपि नैतत्संख्याविधानम् ॥ २५ ॥

ऋग्गुणत्वान्नेति चेत् ॥ २६ ॥

अत्रोच्यते । न प्रकृतौ विकल्पो भविष्यति । कुतः । ऋग्गुणत्वात् । ऋग्गुणो हि तत्र प्रयोगोऽङ्गीकृतः । ऋचस्तस्य सामिधेन्य आम्नाताः । यदि, अनृचा परिदधीत, ऋग्गुणत्वं बाध्येत । तस्मात्तत्राऽऽजुहोतयैव परिधास्यति । तथा सति गायत्र्या परिहितं भविष्यति । ऋग्गुणत्वं चोपसंगृहीतम् ॥ २६ ॥

तथा पूर्ववति स्यात् ॥ २७ ॥

पूर्ववत्यपि बृहस्पतिसत्रे तथा स्यात्, यथाऽपूर्वे । अत्रापि, ऋग्गुणकः प्रयोगोऽङ्गीकृतश्चोदकेन । तत्रापि ऋक्षपादीयमानासु गायत्रं चैवाहः कृतं भवति । ऋग्गुणकत्वं च न बाधितम् । तस्मान्नाक्षरावल्लोपः ॥ २७ ॥

गुणावेशश्च सर्वत्र ॥ २८ ॥

तुशब्दस्य स्थाने चशब्दः । दृष्टश्च तुशब्दस्यार्थे चशब्दः । यथा, किंचेह भवतीति । गुणस्य चतुर्विंशतिसंख्यायाः सर्वत्राऽऽवेशः कृत्स्नायामाजुहोतायां, नावयवे । अतस्तस्यामुपादीयमानायामृग्गुणत्वं चोपगृहीतं भवति, संख्या च । बृहस्पतिसत्रे पुनर्था ऋचश्चोदकेनाङ्गीकृताः, तासामवयवे चतुर्विंशतिसंख्या निविष्टा । तस्मिन्नुपादीयमान ऋग्गुणत्वमनुपात्तं भवति । प्रकृतिगायत्रीषु तूपात्तं भवति । तस्मान्न संख्याभिधाने गायत्रीशब्दे प्रकृतिगायत्रीणामागमः प्राप्नोति ।

अपर आह । इदं तावदयं संख्यावादी प्रष्टव्यः । कस्मादक्षरगतायामेव संख्याया भवानवस्थितो, न पुनरन्यसंख्येयगतायामपि, ग्रहग-

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

तायां चमसगतायां वा । यावताऽविशेषेण श्रुतं, गायत्रमेतदहर्भवतीति ।
एवं सति सर्वत्र गुणावेशः, संख्यावेशः प्राप्नोति ॥ २८ ॥

निष्पन्नग्रहणान्नेति चेत् ॥ २९ ॥

स चेद्ब्रूयात्, यत्रायं निष्पन्नो गायत्रीशब्दः, प्रसिद्ध इत्यर्थः ।
तस्य ग्रहणं न्याय्यम् । अयं चाक्षरगतायामेव संख्यायां प्रसिद्धो न
सर्वत्र । तस्मान्न सर्वसंख्येयगतो गृह्यत इति ॥ २९ ॥

स वक्तव्यः—

तथेहापि स्यात् ॥ ३० ॥

यथाऽक्षरगतायामेव संख्यायां दृष्टो नान्यत्र, एवमृक्ष्वेव दृष्टो ना-
न्यस्मिंश्चतुर्विंशत्यक्षरे गद्ये वा । यथा चाक्षरेष्वेव दृष्ट इति नानक्षरे
विज्ञायते । एवमृक्षु दृष्ट इति नानृक्षु विज्ञातुं न्याय्यः । अत्राऽऽह ।
यद्यप्ययमृक्षु गायत्रीशब्दः, एवमप्यक्षरावलोक्य एव कार्यः । किं कारणम् ।
प्रकृत्युपबन्धनात् । चोदकेनात्र प्राकृत्यास्त्रिष्टुब्जगत्यः प्रापिताः । ता
इमा नोज्झिता भविष्यन्ति । गायत्रीशब्दश्च संख्यासामान्याच्छक्नोति
तदवयवान् वक्तुम् । एवमुभौ विधी अनुगृहीतौ भविष्यतः—प्राकृतो
वैकृतश्चेति ॥ ३० ॥

अत उत्तरं पठति—

यदि वाऽविशये नियमः प्रकृत्युपबन्धाच्छरेष्वपि प्रसिद्धः
स्यात् ॥ ३१ ॥

यद्यविशये—असंशयेऽपि, गायत्रीषु विहितासु प्रकृत्युपबन्धनादगा-
यत्र्यां गायत्रीशब्दः कल्प्यते, शरेष्वपि, शरमयं वर्हिर्भवतीति
कुशेषु शरशब्दः कल्पयितव्यः । कौशमेव वर्हिः कार्यम् । वक्तव्यो वा
विशेषः ॥ ३१ ॥

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३२ ॥

अयं विशेषो दृष्टः । चतुर्विंशतिसंख्यायामक्षरगतायां गायत्रीशब्द-

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

स्य प्रयोगः । ये द्वे गायत्रीसैका जगतीति । तेन शक्यते कल्पयितुम् ॥ ३२ ॥

तथा शरेष्वपि ॥ ३३ ॥

शरशब्दस्यापि कुशेषु प्रयोगो दृश्यते, शरवणमेवेदं कुशवनमिति ॥ ३३ ॥

भक्त्येति चेत् ॥ ३४ ॥

अत्रोच्यते । स तत्र शरशब्दो भाक्तः प्रयुज्यते । दीर्घत्वात्पृथुपत्रत्वात्सादृश्यवादोऽसौ, शरवणमेवेदं कुशवनमिति । स्वार्थे वर्तमानः सादृश्यं गमयति । स्वार्थं जहत्कथं गमयेत् । तस्माच्छरेष्वेव तत्र शरशब्दस्य प्रयोगो न कुशेष्विति ॥ ३४ ॥

तथेतरस्मिन् ॥ ३५ ॥

तथेतरस्मिन्नपि, ये द्वे गायत्रीसैका जगतीति भाक्त एव गायत्रीशब्द इत्युक्तम् । सोऽपि स्वार्थं एव वर्तमानस्तत्सदृशं गमयतीति, ऋक्षेव प्रयुक्तो न संख्यायाम् । तस्मान्न संख्यायां गायत्रीशब्दः । अतो नाक्षरावलोपः कर्तव्यः ॥ ३५ ॥

अर्थस्य चासमाप्तत्वान्न तासामेकदेशो स्यात् ॥ ३६ ॥

अपि च त्रिष्टुब्जगतीनामेकदेशे वाक्यमपरिसमाप्तं भवति । न चापरिसमाप्तेन वाक्येनार्थः कश्चिदभिधीयते । अर्थाभिधानार्थश्च मन्त्रप्रयोगः । तत्र मन्त्रप्रयोग एवानर्थकः स्यात् । तस्मान्न तासां त्रिष्टुब्जगतीनामेकदेशे गायत्रीशब्दः स्यात् । तस्मादुत्पत्तिगायत्रीणामेव दाशतयीभ्य आगमः कर्तव्य इति ॥ ३६ ॥

इति श्रीशंकरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥]

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां
दुष्टीकायामष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथाष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

(दर्विहोमशब्दस्य कर्मनामधेयत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] दर्विहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयोगात् ॥ १ ॥ सि०

यदेकया जुहुयात्, दर्विहोमं कुर्यादिति श्रूयते । अस्मिन् दर्विहोमशब्दे भवति संशयः । किं गुणाविधिरुत कर्मनामधेयमिति । किं प्राप्तम् । दर्विहोमो यज्ञाभिधानं, कर्मनामधेयमित्यर्थः । कुतः । होमसंयोगात् । होमशब्दोऽत्र श्रूयते । तत्प्रधानश्चायं समासः । दर्विशब्द उपसर्जनं, होमश्च कर्म । अथवा जुहुयादिति कर्मोच्यते । तेन समुच्चितो, यदेकया जुहुयादिति । तस्मात्कर्मनामधेयं स्थितं तावत् । ततोऽर्थान्तरं प्रक्रियते ॥ १ ॥

(दर्विहोमशब्दस्य स्मार्तानां वैदिकानां च कर्मणां नामधेयताधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] स लौकिकानां स्यात्कर्तुस्तदाख्यात्वात् ॥ २ ॥ पू०

यदा कर्मनामधेयं, तदा चिन्त्यते, किं लौकिकानां स्मार्तानां कर्मणामष्टकादीनां नामधेयं दर्विहोमशब्द उत सर्वेषामेव लौकिकानां वैदिकानां चेति । किं प्राप्तम् । स लौकिकानां स्यात् । स खलु दर्विहोमशब्दो लौकिकानां कर्मणां नामधेयं स्यात् । कुतः । कर्तुस्तदाख्यात्वात् । तेषां कर्ता, तेन दर्विहोमशब्देन समाख्यायते । शिनीनां दर्विहोमिको ब्राह्मणः, अम्बष्ठानां दर्विहोमिको ब्राह्मण इति । यश्च यत्करोति स तेनाऽऽख्यायते । यथा, लावकः, पावक इति । यदि चाष्टकादीनां नामधेयमेतत्, ततस्तेषां कर्मणां कर्ता दर्विहोमिकसमाख्यामर्हतीति । तस्माल्लौकिकानां नामधेयम् ॥ २ ॥

सर्वेषां वा दर्शनाद्वास्तुहोमे ॥ ३ ॥ सि०

सर्वेषां लौकिकानां वैदिकानां च नामधेयमेतत् । न लौकिकानामेव । कस्मात् । दर्शनाद्वास्तुहोमे । वास्तुहोमे हि वैदिके दर्विहोमत्वं दर्शयति । यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यात् । पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति सदेवतत्वायेति । ननु विपरीतमेतद्दर्शनं, यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यात् । अदर्विहोमं सन्तमित्यापद्यते । यदि दर्विहोम एवासौ, तत एकया द्वाभ्यां च हूयमानो दर्विहोम एव भवति । तत्रै-

तद्दर्शनं नोपपद्यते । यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यादिति ।

अत्रोच्यते । यदि लौकिकानामेव नामधेयं, न वैदिकानाम् । तत एकयाऽपि हूयमानोऽसौ नैव दर्विहोमो भवति । अलौकिकत्वात्, तत्रै-
तद्वचनं नोपपद्यते । यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यादिति । तस्माज्ज्ञाप-
कमेवेदं वैदिकानां दर्विहोमत्वे । एवमपि ज्ञापकमुक्तम् । कुतः प्राप्तिः ।
उच्यते । होमशब्दस्य सामान्याभिधायित्वात्प्राप्तिः । तस्माल्लौकिक-
वैदिकानां नामधेयमेतत् ॥ ३ ॥

(दर्विहोमशब्दस्य होमनामधेयत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] जुहोतिचोदनानां वा तत्संयोगात् ॥ ४ ॥ सि०

लौकिकानां वैदिकानां च नामधेयं दर्विहोमशब्द इति स्थितम् ।
इदानीं चिन्त्यते । किं यजतिचोदनानां जुहोतिचोदनानां च सर्वेषां
नामधेयमुत जुहोतिचोदनानामेवेति । अविशेषात्सर्वेषामिति प्राप्ते,
उच्यते । जुहोतीनां नामधेयं न यजतीनाम् । कुतः । तत्संयोगात् ।
होमशब्दसंयोगात् । अयं होमशब्दो जुहोतेर्वाचको न यजतेः । यजतौ
लक्षणया स्यात् । तस्माज्जुहोतिनामधेयम् ॥ ४ ॥

(दर्विहोमशब्दस्य गुणविधित्वनिराकरणाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] द्रव्योपदेशाद्वा गुणाभिधानं स्यात् ॥ ५ ॥ पू०

स्थितादुत्तरमुच्यते । यदुक्तं कर्मनामधेयं दर्विहोम इति । तन्न । किं
तर्हि । गुणाभिधानं स्यात् । गुणविधिरित्यर्थः । कुतः । द्रव्योपदेशात् ।
द्रव्योपदेशोऽवगम्यते, दर्व्या होमो दर्विहोम इति । एवमेतौ दर्विहोम-
शब्दौ यथाप्रसिद्धिकल्पितौ भविष्यतः । तस्माद्गुणविधिः ॥ ५ ॥

न लौकिकानामाचारग्रहणत्वाच्छब्दवतां चा-

न्यार्थविधानात् ॥ ६ ॥ सि०

नायं गुणविधिर्युज्यते । किं कारणम् । लौकिकानां तावदाचार-
गृहीता दर्विः । न्यग्बिलया मूलदण्डया दर्व्या जुहोतीति । सा न
विधातव्या । श्रौतानामप्यन्यानि होमार्थानि पात्राण्याम्नातानि । सुवेण
जुहोति, चमसेन जुहोतीति । तैः सह दर्वेर्विकल्पः स्यात् । स चान्या-
य्यः । यत्कारणं, सुवादीनां विधायकः शब्दोऽस्ति, सुवेण जुहोतीति ।
न तु दर्वेः । तत्र ह्यानुमानिको विधिशब्दः ॥ ६ ॥

दर्शनाच्चान्यपात्रस्य ॥ ७ ॥

अन्यच्च पात्रं दर्विहोमे दृश्यते । भूतेभ्यस्त्वेत्यपूर्वा सुवमुदगृह्णाती-
ति । तस्मान्न गुणविधिः ॥ ७ ॥

तथाऽग्निहविषोः ॥ ८ ॥

अथोच्येत, अग्निहविषोः कार्यं दर्विर्भाविष्यति । दर्वौ होमो दर्वि-
होमो, दर्वेर्वा होमो दर्विहोम इति । तत्र ब्रूमः । तथाऽग्निहविषोरपि ।
यथा, पात्रकार्यं दर्विर्न युज्यते, तथाऽग्निहविषोः कार्येऽपि । तत्राप्याहव-
नीय आधारत्वेन विहितः, यदाहवनीये जुहोतीति । अन्यच्च प्रदे-
यत्वेन पुरोडाशादि । तस्मादग्निहविषोरपि कार्यं न दर्वेर्निवेशः ॥ ८ ॥

उक्तश्चार्थसंबन्धः ॥ ९ ॥

उक्तं चास्माभिरग्नेः कार्येऽन्यदद्रव्यमसमर्थम् । दहनपचनप्रकाशन-
कर्म, अग्नेः । न चैतत्कार्यमन्यदद्रव्यं शक्नोति कर्तुमिति । तस्मान्नाग्नि-
कार्यं दर्वेरुपदेशः । अतो न गुणविधिः । कर्मनामधेयमेव दर्विहोम-
शब्द इति ॥ ९ ॥

दर्विहोमशब्दः कर्मनामधेयमित्युक्तम् । तत्र चिन्त्यते । किमपूर्वा
दर्विहोमा उत कुतश्चिद्धर्मग्राहिण इति । किं प्राप्तम् । नापूर्वा इति ।
कुतः । इतिकर्तव्यताविधेः । अविहितेतिकर्तव्यताकं कर्म विहितेति-
कर्तव्यताकाद्धर्मान् गृह्णातीत्युक्तम् । अविहितेतिकर्तव्यताकाश्चामी ।
तस्मात्पूर्ववन्त इति । यदैतदेवं, तदैतदापतति । किंपूर्वा इति ।
अत्रोच्यते—

(दर्विहोमानामपूर्वताधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] तस्मिन् सोमः प्रवर्तेताव्यक्तत्वात् ॥ १० ॥ पू०

तस्मिन् खलु दर्विहोमे सोमः प्रवर्तेत । सौमिको विध्यन्तः स्यात् ।
कुतः । अव्यक्तत्वात् । अव्यक्तचोदनः सोमः । अमी अपि चाव्यक्तचो-

१ तदैतत्तावदापतति-पा० । २ अव्यक्तचोदन इति-अव्यक्तत्वं च स्वाङ्गत्वेनाविहितदेवता-
कत्वम् । सोमयागाङ्गत्वेन विहितदेवताया अभावात्सोमयागोऽव्यक्त इति कथ्यते । कथमत्र सोमया-
गाङ्गत्वेन विहितदेवताया अप्रसिद्ध्या तद्वाहित्यरूपमव्यक्तत्वमिति चेन्न । स्वाङ्गत्वेन विहितदेवताकं
यद्यत्तत्तदन्यत्वं, अव्यक्तत्वमित्येवं प्रतियोगिरत्वमन्तर्भाव्य परिष्कारे निरुक्तदोषानवकाशादिति
ध्येयम् ।

दनाः, भिक्षे जुहोतीति । अतश्चोदनासामान्यात्सौमिको विध्यन्त इति ॥ १० ॥

न वा स्वाहाकारेण संयोगाद्वषट्कारस्य च निर्देशा-
त्तन्त्रे तेन विप्रतिषेधात् ॥ ११ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नात्र सौमिको विध्यन्तो न्याय्यः । किं कारणम् । स्वाहाकारेण संयोगात् । स्वाहाकारेण संयुक्ता दर्वि-
होमाः । पृथिव्यै स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहेति । किमतः । वषट्का-
रस्य निर्देशात्तन्त्रे तेन च विप्रतिषेधः । तन्त्रे च सौमिके वषट्कारो
निर्दिष्टः । तेनास्य विप्रतिषेधः । उभयोः प्रदानार्थत्वात् । यदि
सौमिको विध्यन्तः, ततो वषट्कारेण भवितव्यम् । तत्रैतत्स्वाहाकारा-
म्नानमनर्थकं स्यात् । अथ विकल्पः क्रियते, तथाऽप्युभयोः पक्षे
बाधः । अथ त्वपूर्वा दर्विहोमाः, नैष विरोधो भविष्यति । तस्मा-
दपूर्वाः ॥ ११ ॥

शब्दान्तरत्वात् ॥ १२ ॥

शब्दान्तरं च यजतिशब्दाज्जुहोतिशब्दः । यजतिचोदनश्च सोमः ।
दर्विहोमाः पुनर्जुहोतिचोदनाः । चोदनासामान्येन च धर्मप्राप्तिरिष्यते ।
तस्मादप्ययुक्ता सौमिकी धर्मप्राप्तिः । नन्वव्यक्तत्वाच्चोदनासामान्यमु-
क्तम् । अत्रोच्यते । सामान्येऽव्यक्तत्वे, यजतिशब्दो विशेषलिङ्गम् ।
तेन यजिमतीष्वव्यक्तसु धर्मनियमः । यथा, समान औषधगुणत्वे
देवतैकत्वेन विशेषलिङ्गेन सौर्यकर्मण्याग्नेयविध्यन्त इति ॥ १२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

लिङ्गदर्शनाच्चैतद्विज्ञायते, नात्र सौमिको विध्यन्त इति । औदु-
म्बरीहोमे हि स्वाहाकारं विधायाऽऽज्यविधिपरे वाक्ये दर्शयति ।
घृतेन द्यावापृथिवी आपृणेत्यामित्यन्तरा कर्णौ जुहोति । आ मूलादवसा-
वयति । भूमिगते स्वाहा करोतीति । यद्यत्र सौमिको विध्यन्तः स्याद्व-
षट्कारस्ततो भवेत्, न स्वाहाकारः ॥ १३ ॥

उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा साप्तदशं तत्राविप्रतिषिद्धा

पुनः प्रवृत्तिर्लिङ्गदर्शनात्पशुवत् ॥ १४ ॥

लिङ्गदर्शनस्य परिहार उच्यते । यदुक्तम्, औदुम्बरीहोमे सिद्ध-
वत्स्वाहाकारस्य दर्शनान्न सौमिको विध्यन्त इति । अत्र ब्रूमः ।
उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा साप्तदश्यम् । तद्यथा, साप्तदश्यम-
नारभ्याधीतं, सप्तदश सामिधेनीरन्वाहेति । अनारभ्यवादानां प्रकृ-
त्यर्थत्वाद्दर्शपूर्णमासावागमम् । ततः प्राकरणिकेन पाञ्चदश्येन बाधि-
तं सद्विकृत्यर्थं जातम् । एवमयं स्वाहाकारोऽनारभ्याधीतः, स्वाहा-
कारेण वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयत इति । तेनैव न्यायेन
प्रकृतिं निविबिधुः सोमं दर्शपूर्णमासौ च । ततस्तथैव वषट्कारेणोप-
रुद्धंस्तद्वर्जमन्यानि प्रदानान्युपसंक्रामति । तत्राविप्रतिषिद्धा सोमधर्म-
प्रवृत्तिः, पशुवत् । तद्यथा, पशौ साप्तदश्ये श्रूयमाणे न दार्शपूर्णमा-
सिकी तत्र प्रवृत्तिर्विप्रतिषिध्यते । वाचनिकत्वात्साप्तदश्यस्य । एवमिहा-
पि वाचनिकत्वात्स्वाहाकारं प्रति लिङ्गदर्शनान्न सौमिकधर्मप्रवृत्तिर्विप्र-
तिषिध्यते । पुनःशब्दश्चानर्थकः । यथा किं पुनरिदमिति ॥ १४ ॥

अनुत्तरार्थो वाऽर्थवत्त्वादानर्थक्याद्धि प्राकृतस्योप-
रोधः स्यात् ॥ १५ ॥

यदुक्तम्, उत्तरार्थः स्वाहाकार इति । तन्न । कुतः । अनुत्तरार्थः ।
अर्थवत्त्वात् । प्रकृतावेवास्यार्थवत्त्वं, नारिष्ठहोमेषु । पार्वणहोमयोश्च,
पूर्णमासाय सुराधसे स्वाहा, इति । अनर्थकत्वाद्धि प्राकृतस्योपरोधः
स्यात् । यदि प्रकृतावनर्थकः स्यात्स्वाहाकारः, ततः प्राकृतस्य वषट्का-
रस्य विकृतौ प्राप्तस्वानारभ्यवादेन स्यादुपरोधः, वषट्कारबाध इत्यर्थः ।
न त्वस्याऽऽनर्थक्यम् । तस्मान्नोत्तरार्थः । न चेदुत्तरार्थः, लिङ्गमेवैतद्व-
त्यसोमपूर्वत्वे दर्विहोमानां, भूमिगते स्वाहा करोतीति ॥ १५ ॥

न प्रकृतावपीति चेत् ॥ १६ ॥

एवं चेत्पश्यसि, नारिष्ठहोमेषु पार्वणहोमयोश्च स्वाहाकारस्य
निवेश इति । प्रकृतावपि नारिष्ठहोमादौ नास्य निवेशो घटते । तत्रापि
वषट्कार एव प्राप्नोति । स ह्यविशेषेण दर्शपूर्णमासयोर्विहितः । द्व्य-
क्षरो वषट्कार एष वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेऽन्वायत्त इति । ननु

स्वाहाकारोऽपि प्रत्यक्षं पठितः । सत्यं पठितः । वषट्कारस्तु विहितः ।
अतश्चोदनेति । नास्य यज्ञो व्यथते प्रजापतौ यज्ञेन प्रतितिष्ठतीति स्वाहा-
कारं पाठेन प्राप्तं वाधते । पाठे ह्यनुमानिको विधिः प्रत्यक्षेण विधिना
वाध्यते । न चेत्तत्रापि निवेशः, उत्तरार्थ एव स्वाहाकारो भवति
विकृत्यर्थः ॥ १६ ॥

उक्तं समवाये पारदौर्वल्यम् ॥ १७ ॥

अत्राऽऽह । नैतद्युक्तं, वषट्कारेण स्वाहाकारो वाध्यत इति । कुतः ।
यत उक्तं श्रुत्यादीनां समवाये परस्य दुर्वलत्वम् । इह च वाक्यप्रक-
रणयोः संनिपातः । प्रकरणेन वषट्कारः प्राप्नोति नारिष्ठहोमेषु, तन्म-
न्त्रपदैरेकवाक्यत्वात्स्वाहाकारः । वाक्यं च प्रकरणाद्वर्ज्यम् । ननु
स्वाहाकारस्योपरिष्ठात्प्रदानार्थो वषट्कारः प्रयोक्ष्यते । न खलु स्वाहा-
कारेणैव प्रदानं निवेदितम् । कथमविहितः प्रदानार्थे स्वाहाकारः प्रदा-
नार्थं निर्वर्तयिष्यति । विहितश्च । कथम् । स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण
वा देवेभ्यो हविः प्रदीयत इति । ननुभयोः स्वाहाकारवषट्कारयोः
प्रकृतावाग्नादनारम्भादस्याऽऽनर्थक्यम् । अत उच्यते, प्रदानार्थता-
मनयोर्विधास्यति । तस्मान्न सोमप्रकृतयो दर्विहोमाः ॥ १७ ॥

तच्चोदना वेष्टेः प्रवृत्तित्वात्तद्विधिः स्यात् ॥ १८ ॥

वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । तच्चोदना वा । तदित्यनेन दर्विहोमाः
प्रतिनिर्दिश्यन्ते । जुहोतिचोदना ये दर्शपूर्णमासयोरङ्गकर्मविशेषास्ते
दर्विहोमेषु प्रवर्तेरन् । के धुनस्ते । नारिष्ठहोमाः । कस्मात्कारणात् । ते
हि प्रवृत्तधर्माणः, सर्वेष्टिषु सर्वपशुवन्त्रेषु प्रवर्तमाना दृष्टाः । यस्य च
यो धर्मः प्रायेण दृष्टः, स तस्यादृश्यमानोऽप्यनुमीयते । यथा यः परा-
र्थान् प्रायेण करोति, अन्यस्मिन्नपि परार्थकरणे स एव संभाव्यते ।
तस्मात्तेषां प्रवृत्तिः ॥ १८ ॥

शब्दसामर्थ्याच्च ॥ १९ ॥

शब्दसामर्थ्यं च । चोदनासामान्यं दर्विहोमानाम् । नारिष्ठहोमेषुऽपि
हि जुहोतिचोदना । नारिष्ठाञ्जुहोति, भिन्ने जुहोतीति । चोदनासामा-
न्याद्धर्मप्राप्तिः ॥ १९ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २० ॥

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति । यथा नारिष्ठहोमपूर्वत्वं दर्शित्वोमानामिति । किं लिङ्गं भवति । अग्निहोत्रे श्रूयते, यदि कीटोऽवपद्येतान्तःपरिधिं निनयेदिति । तथाऽग्नौ श्रूयते, अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुहोतीति । परिधयो वेदिश्चाङ्गप्रधानार्थत्वान्नारिष्ठहोमाङ्गम् । यदि तेषां धर्माः प्रवर्तेरस्तत एतदर्थनमुपपद्यते । तस्मात्तेषां प्रवृत्तिः ॥ २० ॥

तत्राभावस्य हेतुत्वाद्गुणार्थे स्याददर्शनम् ॥ २१ ॥

यदेतद्गुणार्थं नारिष्ठहोमार्थं दर्शनमुपदिष्टं, नारिष्ठहोमानां प्रवृत्तावित्यर्थः । अदर्शनं तत्, असाधकमित्यर्थः । कुतः । तत्राभावस्य हेतुत्वात् । त्र्यम्बकेषु, अप्रतिष्ठिता वै त्र्यम्बका इत्याहुः । नेधमाबर्हिः संनह्यते, न प्रयाजा इज्यन्ते, नानुयाजा इज्यन्ते, न सामिधेनीरन्वाहेति, अप्रतिष्ठितत्वं त्र्यम्बकाणां प्रतिज्ञाय तदुपपादनार्थमिधमादीनामभावो हेतुत्वेनोपदिश्यते । यदि च नारिष्ठहोमाः प्रवर्तेरस्ततोऽङ्गप्रधानार्थत्वादिधमाबर्हिषोः सामिधेनीनां च त्र्यम्बकेषु भाव एव स्यात् । तत्रायं तदभावोऽसत्त्वाद्धेतुत्वेन न युज्यते । तस्मान्नारिष्ठहोमानामप्रवृत्तिः ॥ २१ ॥

विधिरिति चेत् ॥ २२ ॥

इति चेत्प्रत्यसि, दर्शनमेतदिति । अथ कस्माद्विधिर्न भवति, नारिष्ठहोमप्रकृतित्वात्प्राप्तानामिधमादीनां प्रतिषेधको विधिः सन्नपूर्वमर्थं विधास्यति । अनुवादोऽप्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थकः स्यात् । स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ॥ २२ ॥

न वाक्यरोषत्वाद्गुणार्थं च समाधानं नाना-
त्वेनोपपद्यते ॥ २३ ॥

नायं विधिर्युज्यते । किं कारणम् । अन्योऽत्र विधिराम्नातः । आदित्यं घृते चरुं निर्वपेत्, पुनरेत्य गृहेष्विति । तस्य वाक्यशेषोऽयम् । कथं ज्ञायते । तेनाऽऽकाङ्क्षितत्वात् । अप्रतिष्ठिता वै त्र्यम्बका इति दोषमनुकीर्त्येदं श्रूयते, आदित्यं घृते चरुं निर्वपेत्, पुनरेत्य गृहेष्विति । इयं वा आदितिरियं प्रतिष्ठा, यदादित्योऽस्यामेव प्रतिष्ठिताति । तदेतत्तस्य दोषस्य परिहारार्थमिति विज्ञायते । अतस्तेन सहैकवाक्यतां याति । तन्मध्ये च य इधमाद्यभाववचनास्तेऽपि तच्छेषा

एव समुच्चारणान्याय्याः । ते यदि विधयः कल्पोऽन् पृथग्वाक्यानि भवेयुः । तत्रैकवाक्यरूपं बाध्येत । व्यवहितकल्पना च स्यात् । न चैषां विधायकत्वम् । अनुवादसरूपत्वात् । तस्मान्न विधयः । अथ कोऽत्र विशेषो, यत्समाने लिङ्गत्वेऽन्तःपरिधिदर्शनमसाधकमितरत्साधकमिति । विशेषमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥ २३ ॥

येषां वाऽपरयोर्होमस्तेषां स्यादविरोधात् ॥ २४ ॥

येषां वा यागानामपरयोरग्न्योर्होमः, तेषां प्रवृत्तिः स्यात् । पत्नी-संयाजानामित्यर्थः । कुतः । अविरोधात् । तत्र विरोधो नास्ति, यो नारिष्ठहोमानां प्रवृत्तावुक्तः । तत्राभावस्य हेतुत्वादिति । तेषां हीध्मावर्हिःसामिधेन्यश्च नैवाङ्गम् । तदभावदर्शनं तत्र न विरुध्यते । प्रवृत्तिधर्माणस्तेऽपि जुहोतिचोदनाश्च । सह पत्न्या जुहोतीति । तस्माच्चेषां प्रवृत्तिः ॥ २४ ॥

तत्रौषधानि चोद्यन्ते तानि स्थानेन गम्येरन् ॥ २५ ॥

नैतद्युक्तम् । किं कारणम् । यतस्तत्रौषधानि चोद्यन्ते दर्विहोमे । यथा, ऋग्वेदकेषु पुरोडाशः करंभपात्राणि तण्डुला इत्येवमादीनि । तानि स्थानेन गम्येरन् । आज्यस्थानापत्त्याऽऽज्यधर्माः प्राप्येरन् । ते न शक्यास्तत्रानुष्ठातुम् । अनुष्ठीयमाना वाऽप्राकृतकार्याः स्युः । तत्र चोदको बाध्येत । तस्मान्न तेषां प्रवृत्तौ किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । याज्यानुवाक्ये अपि मन्त्रान्तरेण निवर्त्यते, वषट्कारः स्वाहाकारेण ॥ २५ ॥

लिङ्गाद्वा शेषहोमयोः ॥ २६ ॥

षिष्टलेपफलीकरणहोमयोर्वा प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः । लिङ्गात् । औषधसामान्यात् । यश्च पत्नीसंयाजानां प्रवृत्तौ दोष उक्तो धर्माणामानर्थक्यं, तदत्र नास्ति । तत्रौषधधर्मा निवेषणादयः शक्याः कर्तुम् । तस्माच्चयोः प्रवृत्तिरिति ॥ २६ ॥

प्रतिपत्ती तु ते भवतस्तस्मादतद्विकारत्वम् ॥ २७ ॥

न त्वेतदेवम् । कुतः । यतः प्रतिपत्तिकर्मणी एतौ होमौ । दर्विहोमाश्च प्रधानकर्माणि । तेषां दूरतो भेदः । सामान्यतश्च धर्मप्राप्तिरि-

प्यते । यच्चोक्तम्, औपधर्माः शक्यास्तत्र कर्तुमिति । प्रतिपत्तिश्चा-
दप्रयोजकावेव निर्वपणादीनां धर्माणाम् । अतस्तत्प्रकृतित्वं तेनैव
न्यायेन नोपपन्नम् । नापि प्रयोजनवत् । तस्मादेतदप्ययुक्तम् । एवं न
कुतश्चिदपि दर्विहोमानां धर्मप्राप्तिर्युज्यते । तस्मादपूर्वः ॥ २७ ॥

संनिपाते विरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयेत विध्युत्पत्तिः-

व्यवस्थानादर्थस्यापरिणेतत्वाद्वचनादतिदेशः

स्यात् ॥ २८ ॥

अथ कस्मादुभयपक्षसाधनानामपि लिङ्गानां भावेऽप्रवृत्तिरेव
प्रतीयते, न पुनः प्रवृत्तिरिति । उच्यते । संनिपाते विरोधिनामेतेषां
लिङ्गानां, प्रवृत्तिः प्रत्येतुं न न्याय्या । कुतः । विध्युत्पत्तिव्यवस्थानात् ।
विधीनामुत्पत्तिः पाठः । स च व्यवस्थितः । केचिदर्शपूर्णमासयोः प-
ठ्यन्ते, केचित्सोमे । तेषामर्थस्यापरिणेतत्वम् । यत्र पठितास्ततोऽन्यत्र
परिणीयमानेषु प्रकरणं बाध्यते । तस्मादप्रवृत्तिः प्रतीयेत ।

तत्राऽऽह । किमेष एवोत्सर्गः सर्वत्राप्राप्तिरिति । एवं खलु प्राप्ते, उ-
च्यते । वचनादतिदेशः स्यात् । यथा, राष्ट्रभृतामुद्वाहकर्मसु । असत्ये-
वाविधे वचनेऽपूर्वा इति । अथ ये लिङ्गे अपदिष्टे, यदि कीटोऽवपये-
त, अन्तःपरिधिं निनयेत्, अन्तर्वेदिं तिष्ठन् सावित्राणि जुहोतीति ।
तयोः कः समाधिः । उच्यते । अन्यायपूर्वत्वाल्लक्षणया वादः स वि-
ज्ञायते । अन्तःपरिधिदेशे, अन्तर्वेदिदेशे, इति । परिधीनां वेदेश्च तत्रा-
भावात् । यथा, रजनी मे कण्डूयति, तिलको मे स्पन्दत इति । रागा-
भावे तिलकाभावे च तद्देशलक्षणया भवन्ति वक्तार इति ॥ २८ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चाष्टमोऽध्यायः ॥

इति श्रीमट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां

टुष्टीकायामष्टमाध्यायः संपूर्णः ॥

१ लिङ्गानामप्रवृत्तिः प्रत्येतुं न न्याय्येति पाठान्तरं दृश्यते । तत्र च—लिङ्गानामप्रवृत्तिः
प्रत्येतुं न्याय्या, इति पाठः साधीयान् ।

अथ नवमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

(धर्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] यज्ञकर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य द्रव्येषु
संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥ सि०

अष्टमेऽध्याये विशेषातिदेशलक्षणं वृत्तम् । इदानीमूललक्षणं वर्तयि-
ष्यामः । त्रिविधश्चोदः । मन्त्रसामसंस्काराविषयः । स इह प्राधान्येन
वक्ष्यते । अन्यदपि किञ्चिदुपोद्घातेन प्रसङ्गेन च । आदितस्त्वयमर्थश्चि-
न्त्यते लक्षणसिद्ध्यर्थम् । अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्टोमश्चोदाहर-
णम् । तत्र पृथग्धर्माः समाभ्युताः । तेषु संशयः । किं तेऽपूर्वप्रयुक्ता उत
यजिप्रयुक्ता इति । अपूर्वप्रयुक्तेषु सत्सहः सिध्यति । यजिप्रयुक्तेषु तु

ननु दशमानन्तरमहश्चिन्तयितुं युक्तः । कुतः । उपकारातिदेशे सत्यहोऽवकल्पते ।
शास्त्रातिदेशे सत्युहाभावः । यथा, प्रकृतावगम्यन्वाधानादीनि ब्राह्मणतर्पणान्तानि
गृहीत्वा कथमेतान्युपकारिष्यन्तीति, तत्र कानिचिदारादुपकारकाणि कानिचित्संनि-
पत्योपकारकाणि । एवं शास्त्रातिदेशे सौर्धे पेपणं प्राप्तम् । तद्यद्यपि प्रकृतौ दृष्टार्थं,
तथाऽपि शास्त्रस्यातिदिष्टत्वाददृष्ट उपकारः कल्पनीयः पेपणस्य, प्रयाजादीनामिव ।
एवमेव ‘अग्नये जुष्टं निर्वपामि’ इति । तस्मादष्टमानन्तरं दशमश्चिन्तनीयः । बाधे
कार्योपत्यर्थलोपादिभिः स्थिते ततो नवमव्यापारो युक्तः ।

सत्यम् । किंतु सप्तमेऽतिदेशसद्भावे उक्तः । आग्नेयात्सौर्धे इतिकर्तव्यता भवती-
ति, अष्टमे विशेषातिदेशः । नवमे सौर्धे, इतिकर्तव्यतायां प्राप्तायां किमविकृतः प्रयो-
क्तव्य उत विकारोऽपीत्यनेन प्रसङ्गेन नवमो दशमव्यापारमनुपन्यमान एवोत्तिष्ठति ।
‘विधेः प्रकरणान्तरम्’ इति सूत्रं नवमाक्षेपेणैवाऽऽरभ्यते । तस्मान्नवमदशमयोः,
‘अपि’ वाऽभिधानसंस्कारद्रव्यम्’ इत्यनेन सद्भावे । तेनाष्टमानन्तरं नवम आरभ्यते ।

त्रिविधश्चोद इत्येतदयुक्तम् । कथम् । ऊहो नाम वितर्कणा । सा चैकरूपा
मन्त्रसामसंस्कारेषु क्रियमाणा सैव सा, न तस्याः कश्चिद्विशेषः । सामग्रहणानर्थक्यं
च । मन्त्रग्रहणेन संस्कारग्रहणेन चोपात्तत्वात् ।

१ उपकारिष्यन्तीति—अपेक्षायां सत्यामिति शेषः । २ एवमेवेति—यथा शास्त्रातिदेशपक्षे
सौर्धे चोद, अतिदिष्टशास्त्रप्राप्तस्य पेपणस्योपकारान्तरकल्पनया बाधो न स्यादेवमेव ‘अग्नये जुष्टम्’
इतीदृशस्यैव मन्त्रस्य शास्त्रप्राप्तस्य सौर्धेऽदृष्टरूपोपकारान्तरकल्पनादूहोऽपि न स्यादित्यर्थः । ३
(अ० १० पा० १ अ० १ सू० १) । ४ (अ० १० पा० १ अ० १ सू० २) ।

संकरो धर्माणाम् । कथमिव । सर्वे हि ते यजतयः । यजतिसामान्ये यजतिशब्दवाच्ये धर्मा विधीयमानाः सर्वत्र भवितुमर्हन्ति । अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु तदीयविशेषे विधीयमाना अन्यस्मिन्नपि तदीयविशेषापन्ने भविष्यन्ति । तस्मात्तत्रोहः सिद्धो भवति ।

अत्र वर्णयन्ति । नैव वयमूर्हमेदं प्रतिजानीमः । किंतु विषयमस्य निरूपयामः । एषु त्रिषु वक्ष्यमाणेषु स भवतीति । तस्माद्विषयमेदः प्रदर्श्यते, न तूहमेदः । यजिसामान्ये यजतिशब्दवाच्ये विधीयमानाः सर्वत्र भवितुमर्हन्तीति — कोऽभिप्रायः । करणानुग्राहिणीतिर्कृतव्यता तेन चापेक्षिता । तस्मात्करणमुद्दिश्य तत्रेतिर्कृतव्यता विधीयते । उद्दिश्यमानस्य च विशेषणमविवाक्षितम् । तस्माद्यागमात्रे विधानं वाक्येन ।

अत्र चोद्यते । यागः फले विधीयमानत्वादुपादेय इतिर्कृतव्यतां प्रति चोद्दिश्यमानः । सकृदुच्चारिते चोपादीयमानोद्दिश्यमानत्वे न संभवतः, विवक्षामेदात् । तस्माद्वाक्येनेतिर्कृतव्यतासंबन्धो न घटते ।

उच्यते । ‘ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ’ इतीदं यागोत्पत्तिं न विदधाति । ‘ यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति ’ इत्येवमादिभिर्यागोत्पत्तेर्विधीयमानत्वात् । फलसंबन्धमपि न करोति । उत्पत्तिवाक्येन कृतत्वाद्विश्वजिन्न्यायेन । परिशेषादितिकर्तव्यतासंबन्धार्थम् । यथा ‘ अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षायित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ’ इति न दीक्षा विधीयते । नासौ यजमानस्य । न वाऽध्वर्युः कर्ता । सर्वस्य चोदकेन प्राप्तत्वात् । किं तर्हि । दीक्षाक्रमोऽनियमेन प्राप्तः सन्नियम्यते । एवमत्रापि यागमनुद्य धर्मा विधीयन्ते । उद्दिश्यमानस्य विशेषणमविवाक्षितम् । तस्माद्यागमात्रे धर्मप्राप्तिरित्यभिप्रायः ।

अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु तदीयविशेषे विधीयमाना अन्यस्मिन्नपि तदीयविशेषापन्ने भविष्यन्ति । तस्मात्तत्रोहः सिद्धो भवतीति । कोऽभिप्रायः । भाव्यमानेन करणेतिर्कृतव्यते आकाङ्क्षिते । न च याग इतिर्कृतव्यतया विना न सिध्यति । निर्ज्ञातोपायत्वाद्यागस्य लोके । तेन विशिष्टो भाव्यो विशिष्टेन करणेन

१ ऊहमेदमिति—ऊहस्वरूपस्य भेदमित्यर्थः । २ कोऽभिप्राय इति—कथं धर्माणं यजतिप्रयुक्तता, कथं वा तेषां सांकर्यामिति शाङ्काभिप्रायः । ३ शाङ्कां समादधाति—करणेत्यादिना । ४ विश्वजिन्न्यायेनेति—(अ० ४ पा० ३ अ० ५) अत्रहनेति शेषः । ५ कर्तेति—विधीयत इति शेषः । ६ एवमन्यत्रापि—पा० । ७ सिध्यतीति—पा० । ८ विशिष्टो भाव्य इति—अपूर्वप्रयुक्तो भाव्य इत्यर्थः ।

नन्वेतत्सर्वं सप्तमे विचारितं, निर्णीतं च । उच्यते । पुनस्तदेव स्मार्यते, उत्तरचिन्ताविवक्षया । अथवा, तत्र योऽर्थो नोक्तः, तद्विवक्षयेदमुच्यते । कश्चासौ । तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वादिति । एतेन चेह प्रयोजनमूहो विवक्षितः । एवं हि स सिध्यति । तत्रैतन्नोक्तम् । नैतेन तत्र प्रयोजनमिति । तत्रत्यैतावती चिन्ता । किं प्रतिप्रकरणं नियता धर्मा उत सर्वे सर्वत्रेति । तदपूर्वप्रयुक्तत्वे यजिप्रयुक्तत्वे च

भाव्यत इति न धर्माणां करणेन संबन्धः । अरुणाधिकैरणन्यायेन तु करणेतिकर्तव्यतयोः संबन्धः । तस्माद्ये दर्शपूर्णमासप्रकरणे परिगृहीता धर्मा न तेऽन्यत्र सन्ति, प्रमाणाभावात् । तत्र विकृतौ भाव्यं ब्रह्मवर्चसम् । तस्य प्रत्यक्षं वाक्यविहितं करणम् । भाव्यमानं धर्मानाकाङ्क्षति, करणानुग्रहद्वारेण । न च संनिधाने धर्माः सन्ति । तस्माच्चोदनासामान्यादाग्नेयधर्माः सौर्येऽतिदिश्यन्ते । साकाङ्क्षत्वाद्वाक्यस्य ।

तत्र चैषा वचनव्यक्तिः । यथाऽऽग्नेय उपकृतं तथा सौर्येऽप्युपकर्तव्यम् । आग्नेये च मन्त्रेण भाव्यमानस्य देवता प्रकाशिता । इहापि तथैव प्रकाशयितव्या । न चोहादृते शक्यते प्रकाशयितुम् । तस्मादूहः कर्तव्य इत्ययमभिप्रायः । नन्वेतत्सप्तमे गतम् । उच्यते । ‘ यज्ञकर्म प्रधानम् ’ इत्यनेनावयवेनार्पूर्वार्थान्प्रयुङ्क्ते धर्मान्, अथवा परार्थान् ‘ भित्रे जुहोति ’ इतिवत् । यथा भेदनस्य प्रयोजकत्वे सत्यपि न भेदनार्थो होमः । किंतु कर्तव्य, एवमिहाप्यपूर्वं तु प्रयोजकं, यागार्थाश्च धर्माः । एतेनापि प्रकारेण सप्तमे प्रतिप्रकरणं नियता धर्मा इत्यूहस्त्वपूर्वार्थतामन्तरेण न सिध्यति ।

अत्र चोद्यते । ये दर्शपूर्णमासार्था धर्मास्ते सौर्ये न सन्ति । तस्मात्तत्राप्रवृत्तिरेव धर्माणां प्राप्नोति ।

उच्यते । वैकृतरस्य वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वादतिदेशेन वाऽनुषङ्गेण वा प्राकृतैरङ्गैः

१ सप्तम एव—पा० । २ प्रयोजनमूहं विवक्षितः—पा० । ३ (अ० ३ पा० १ अ० ६) । ४ प्रकरणपरिगृहीताः—पा० । ५ परिगृहीता इति—दर्शपूर्णमासापूर्वपरिगृहीता इत्यर्थः । ६ भाव्यमिति—प्रत्यक्षमिति पूर्वं शेषः । ७ तत्प्रत्यक्षम्—पा० । ८ भाव्यमानस्य देवतेति—अपूंसबन्धिनी देवतेत्यर्थः । ९ ‘ अपूर्वार्थान् प्रयुङ्क्ते ’ इत्यनयोः पदयोर्मध्ये बहुग्रन्थो लुप्त इति, व्याख्यानानुसारेणानुमीयते । लिखितपुस्तके परं नोपलभ्यते । क्वचिच्च पुस्तके ‘ परार्थाः प्रयुङ्क्ते ’ एवं चिह्नितः पाठ उपलभ्यते । अतो यथावद्वार्तिकग्रन्थोपलम्भे सुधीर्गिर्यत्न आख्येयः ।

सिद्ध्यति, न द्रव्यसंस्कारस्यापूर्वार्थत्वे । तत्त्वह सिद्धम् । तत्रापूर्वप्रयु-
क्तत्वासिद्धौ व्यवहारार्थमसूत्रितमुपादीयते । तस्मादपुनरुक्तम् ।

अथवा, अन्यामेव चिन्तामिह वक्ष्यामः । किं यजिनिमित्ता धर्मा
अपूर्वप्रयुक्ता उनापूर्वनिमित्ता अपूर्वप्रयुक्ताश्चेति ॥ १ ॥

इदानीं तु, यजिप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता वा इति चिन्त्यते । किं ताव-
त्प्राप्तम् । यजिप्रयुक्ता इति । कुतः । यजिशब्देनेतिकर्तव्यताया अभि-
संबन्धात् । एवं यागं कुर्यादिति । एवं यागेन कुर्यादिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । यजत्यर्थस्य यत्कार्यं तत्प्रधानम् । तद्धि कर्त-
व्यतया चोद्यते । यत्र कर्तव्यता, तत्रैवेतिकर्तव्यता । अथ यदुक्तं, यज-
तिशब्देनाभिसंयोगो धर्माणाप्यति । तदुच्यते । तस्य द्रव्येषु यजतौ च
यः संस्कारः, स तत्प्रयुक्तः— अपूर्वप्रयुक्तः । तदर्थत्वात् । यजतेद्र-

संबन्ध इति । तस्मादपूर्वार्थता प्रतिपाद्योहसिद्धये । अथवा—सप्तमेऽपूर्वार्था धर्मा
इति स्थितम् । तेषामपूर्वार्थता प्रकरणेन । तच्च प्रकरणमसंयुक्तानां ग्राहकम् । ये
श्रुतिलिङ्गवाक्यैः संयुक्तास्तान् गृह्णाति, संयुक्तत्वादेव । तस्मात्तेऽपूर्वार्था न संभवन्ति ।
दर्शपूर्णमासाधिकारे च पाठात्संयुक्तानामपि प्रकरण एव निवेशः । अनेनापि
प्रकारेण सप्तमाष्टमयोर्न किंचिदनुपपन्नम् । ऊहे तु यद्यपूर्वार्थं प्रोक्षणं भवति, तथा
सति निवारणेषु तत्र प्राप्नोति । तस्मात्संनिपत्योपकारका ये धर्मास्तेऽप्यपूर्वार्था इति
नवमे प्रतिपाद्यते, ऊहसिद्धये ।

अथवाऽन्यामेव चिन्तां वर्तयिष्यामः । अपूर्वार्था धर्मा इति स्थिते सप्तमे,
नवमे निमित्तं परीक्ष्यते । किमपूर्वं निमित्तमुत याग इति । न चानिमित्ता प्रवृत्तिः, ये-
न विचार एव न स्यात् । तत्र भाव्यमानत्वाद्दर्शपूर्णमासापूर्वं निमित्तं न भवति ।
अनेनैव कारणेन फलमपि न निमित्तम् । परिशेषाद्यागो निमित्तं, निष्पन्नरूपत्वात् ।

ननु यागस्य फल उपादीयमानत्वान्निति निमित्तवेलायां चोद्दिश्यमानत्वाद्विवक्षाभे-
दः स्यात् ।

१ इदानीं त्वित्यादिना वर्णकद्वयमारचयति भाष्यकारः । २ ' एवं यागेन कुर्यादिति ' इति
पाठो लिखितपुस्तकेषु नोपलभ्यते । ३ प्रतिपाद्येति—इहैवेति शेषः । ४ संयुक्ता इति—संनिपातिन
इति शेषः । ५ संयुक्तानामपीति—उद्देश्याद्विशेषसंयुक्तानां संनिपत्योपकारकाणामपीत्यर्थः । ६ नवमे-
आद्याधिकरण इति शेषः । ७ उपादीयमानत्वादिति—करणत्वेनोपादीयमानत्वादित्यर्थः ।

व्याणां च तदीयत्वेन धर्मैरभिसंबन्धो, न स्वेनाऽऽत्मना । न हि धात्वर्थस्य च धर्माणां च परस्परेणाऽऽकाङ्क्षा विद्यते । प्रत्ययार्थेन हीति-कर्तव्यताऽऽकाङ्क्ष्यते, कर्तव्यं कथमिति, न यजिः कीदृश इति । तस्माद्यत्कर्तव्यं, तस्यैवेतिकर्तव्यतया संबन्धः । अपूर्वं च तत् । तस्मा-

उच्यते । दर्शपूर्णमासपदं निमित्तम् । अकिंचित्कारत्वात् । प्रकृतयागादर्शपूर्णमासपदभावेऽपि विधीयन्त एव तेन । यद्येतन्निमित्ततां न प्रतिपद्येतानर्थकमेव स्यात् ।

ननु सप्तम्यन्तं निमित्तं भवति, ' पित्रे जुहोति ' इति । तृतीयान्तं चेदम् ।

उच्यते । निमित्तफलहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । अपि चोद्दिश्यमानत्वात्करणविभक्तेरविवक्षैव । तस्माद्विकृतावपूर्वमस्ति, दर्शपूर्णमासयोगो नास्ति । तदभावे धर्माणामप्यभावः । यथा भेदनाभावे होमाभावः । सौर्ये च साकाङ्क्षत्वादपूर्वस्यातिदेशेनानुपपन्नेन वा प्राकृतैरङ्गैरङ्गवान् सौर्ययागः सिध्यति । ऊहाभावस्तु ।

अत्रोच्यते—अयं दोषोऽस्मिन्व्याख्याने । आज्यभागादीनामपि फलसंबन्धः स्यात्, प्रकृतत्वादविशेषणात् । अपि च दर्शपूर्णमासशब्दो लोके कालंवाचकः प्रसिद्धो न यागस्य वाचकः । सामानाधिकरण्याद्यागवचनो भवेत् । न च निमित्तमिच्छतः सा-

१ निमित्तमिति—प्रतिपादयतीति शेषः । २ अकिंचित्करत्वात्—दर्शपूर्णमासपदस्य प्रयोजना-स्तराभावादित्यर्थः । ३ तेनेति—यजिनेत्यर्थः । ४ तस्मादिति—यस्मादेव दर्शपूर्णमासपदवाक्यो यजि-निमित्तं, तस्माद्याद्यपि विकृतावपूर्वमस्ति, तथाऽपि निमित्तभूतो दर्शपूर्णमासयोगो नास्तीत्यर्थः । ५ अतिदेशेन वाऽनुपपन्नत्वात्प्रकृ-पा० । ६ ऊहाभावस्त्विति—अयमभिप्रायः । यथा सिद्धान्तेऽपूर्व-विशेषनिमित्ता धर्मा अपूर्वान्तरेऽतिदेशेन भवन्ति, तथा यागविशेषनिमित्तानां धर्माणां यागान्तरे प्रवृत्तिरतिदेशास्तिष्यत्येव । ऊहस्तु न सिध्यति । कुतः । यथा यागानुग्राहकाणां यागो निमित्तं भवति, एवं मन्त्राणामववातादीनां चान्यादयो ब्रह्मादयश्च निमित्तं भवेयुः । ततश्च सौर्यादौ नीवारादौ च निमित्ताभावाद्धर्मागमप्राप्तेरूहो न सिध्यति । अत ऊहोपोद्घाततयाऽत्रैवेयं चिन्ता करणीयेति । ७ दर्शपूर्णमासपदस्य निमित्तप्रतिपादकत्वेन कृतं व्याख्यानं दूषयति—अत्रोच्यत इत्यादिना । ८ प्रकृतत्वादिति—आज्यभागादीनामपि प्रकृतत्वेन याजानुवादसंभवादित्यर्थः । ९ अविशेषणादिति—' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ' इति वाक्ये दर्शपूर्णमासपदस्य निमित्तपरत्वे यजिविशेषकत्वाभावादित्यर्थः । १० कालवचनः—पा० । ११ यागवाचकः—पा० ।

दपूर्वप्रयुक्ता इति ॥ १ ॥

एवं वा ॥

एतेष्वेवोदाहरणेष्विति चिन्त्यते । किं यजिनिमित्ता धर्मा अपूर्व-
प्रयुक्ता उतापूर्वं प्रयोजकं निमित्तं चेति । किं प्राप्तम् । यजिनिमित्तम्,
अपूर्वं प्रयोजकमिति । कुतः । नैकस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावश्चोप-
पद्यते । यदर्थं हि क्रियन्ते धर्मास्तत्प्रयोजकम् । यस्मिन् सति क्रियन्ते,
तन्निमित्तम् । न चैकस्मिन् शब्द अपूर्वार्था एते, अपूर्वं च सति भव-
न्तीति शक्यं वदितुम् । अन्या हि वचनव्यक्तिरपूर्वार्थेषु, अन्या चापूर्वं
सतीति । यजिनिमित्तत्वे तु शब्दोऽवकल्पते । एवं यागेन कुर्यादिति ।
यागे सति, अपूर्वस्योपकारकाणि, असत्यनुपकारकाण्यङ्गानीति ।
तस्मान् यजिनिमित्तम्, अपूर्वं तु प्रयोजकमिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । यज्ञकर्म प्रधानं, यजतेः कार्यम् । तद्धि फलव-
द्बोध्यते । तदीयेषु द्रव्येषु यजतौ च यः संस्कारः, सोऽपूर्वप्रयुक्तः ।
तदर्थस्त इति कृत्वा क्रियन्ते, न यज्यर्थेन तेषामभिसंबन्धः । प्रयोग-
वचनेनैते प्रत्ययार्थेन संबध्यन्ते । स हि साक्षाद्भक्षो न धात्वर्थः ।
तस्मादपूर्वप्रयुक्ता अपूर्वनिमित्ताश्च । यदुक्तम्, अपूर्वस्य प्रयोजकत्वं

मानाधिकरण्यमुपपद्यते । यदि प्रकृतान्यागान्विशेषेदेवं सामानाधिकरण्याद्यागवचनो
भवेत् । न चैकस्मिन्नुच्चारणे निमित्तं भविष्यति, सामानाधिकरण्यं च प्रतिपत्स्यते ।
तस्मान्निमित्तमिच्छतः कालवचनः संपद्यत इत्ययं दोषः ।

अथोच्येत, यागपदं निमित्तम् । तत्रोद्दिश्यमानत्वाद्यागमात्रस्यैवोद्देशः प्राप्नोति ।
तत्र प्रकृतौ विकृतौ च निमित्तमेकं यागसामान्यम् । अपूर्वं च सौख्यं विद्यते ।
तस्मादनेन व्याख्यानानेन प्रकृतिविकृतयोः साधारणा धर्माः प्राप्नुवन्ति । तत्रातिदेशा-
भावः । तस्मादयमपि पक्षो दुःश्लिष्टः ।

अथवाऽपूर्वार्था धर्मा इति स्थितं संनिपत्योपकारका आरादुपकारकाश्च प्रकरणेन
प्रमाणेन । तत्र प्रकरणे 'अग्रे जुष्टं निर्वपामि' इति मन्त्र आम्नायते । आम्ना-
नसामर्थ्याच्च तेनोपकर्तव्यं प्रकरणिनः । तत्र कथं खलूपकरिष्यतीति विशेषाकाङ्क्षा
जायते । किमुच्चारणमात्रेणोत प्रकाशनद्वारेणेति । अपूर्वदेवताप्रकाशनमाकाङ्क्षितम् ।

१ अपूर्वार्थेति—पा० । २ अपूर्वं च भवन्तीति—पा० । ३ उपकारकाण्यङ्गानि—पा० ।

४ अपूर्वं चेति—अनेन च, विकृतौ निमित्ते सत्यपि प्रयोजनाभावाद्धर्माणामप्रवृत्तिरिति शङ्का निरस्ता
मद्वितव्या । ५ अपूर्वं देव—पा० ।

निमित्तभावश्च नोपायते, वचनव्यक्तिभेदादिति । तत्रोच्यते । प्रयोजकत्वं वाचनिकम् । निमित्तभावश्च नैव वचनाद्भविष्यतीति । यद्धि येन प्रयुज्यते, भवति तत्तस्य निमित्तम् । यथा, आरामपोषकस्याऽऽरामो वेतनदाने प्रयोजको निमित्तं च । आरामे सति तस्मै वेतनं दीयते । वेतनेन समर्थो भवत्यारामं रक्षितुम् । तस्माद्धर्माणामपूर्वमेव प्रयोजकं निमित्तं चेति ॥ १ ॥

(वाक्यविनियुक्तेषु प्रोक्षणादिसंनिपत्योपकारकेष्वपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं स्यात् ॥ २ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासौ प्रति समामनन्ति, प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति । प्रोक्षिताभ्यां दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं प्रोक्षणं हन्तिपिषिप्रयुक्तमुतापूर्वप्रयुक्तमिति । किं प्राप्तम् । संस्कारे—हन्तिपिष्यारूपे, प्रयुज्यमानस्य प्रोक्षणस्य तत्प्रयुक्तता स्यात् । संस्कारप्रयुक्तता । संस्कारौ हि हन्तिपिषी । कुत एतत्प्रयुक्ततेति । तादर्थ्यात् । यद्धि येन कर्तव्यं भवति, तत्तस्य प्रयोजकम् । यद्यपूर्वमनेन क्रियते, ततोऽस्यापूर्वं प्रयोजकम् । यदि हन्तिपिषी, ततस्तौ प्रयोजकौ । प्रकरणाच्चापूर्वं कर्तव्यं गम्यते । वाक्याद्धन्तिपिषी । वाक्यं च प्रकरणाद्वर्त्तनीय इति ।

शक्नोति चाये तत्कर्तुम् । तस्मात्प्रकाशनद्वारेणैवोपकरोतीति । तेनाग्निं प्रकाशयन्नुपकरिष्यतीति । निमित्तेन चास्य भवितव्यम् । तत्राग्निनिमित्तमस्य । सौर्ये चाग्निर्नास्ति । तत्र निमित्ताभावान्मन्त्रस्य निवृत्तिः । यथा भेदनाभावाद्धोमस्य निवृत्तिर्दर्शपूर्णमासयोः ॥ १ ॥

मन्त्रवस्तादुपार्था धर्मा इति स्थिते हन्तिपिषिप्रयुक्तं प्रोक्षणमिति पक्षस्यानुत्थानमेव । सत्यम् । किंतु श्रुतिलिङ्गवाक्यैरेव संयुक्तास्तेऽपुपार्था न संभवन्तीति मन्यमानः पूर्वपक्षं करोति त्रिमिराधिकरणैः ।

अत्र चोच्यते । किमुलूखलमुसलप्रयुक्तं प्रोक्षणमुतापूर्वप्रयुक्तमिति संशयो युक्तः ।

१ वेतनसंबन्धो भवति—पा० । २ दर्शपूर्णमासयोरिति—इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु अपूर्वमेव निमित्तं नान्यद्वादिस्वरूपमिति शेषः ।

ननु हन्तिपिष्योः क्रियमाणमपूर्वार्थं भविष्यति । तत्र प्रकरणं च वाक्यं चोभयमप्यनुग्रहीष्यते । उच्यते । न शक्यमुभयमनुग्रहीतुम् । न प्रकरणसमास्नायमात्रेण प्रकरणवतोऽर्थेन समास्नातामिति गम्यते । प्रकरणसमास्नानात्प्रकृतेनैकवाक्यता भवति । ततस्तादर्थ्यमवगम्यते । इह तु प्रत्यक्षाभ्यां हन्तिपिषिभ्यां प्रोक्षणस्यैकवाक्यता । सा प्रकृतेनैकवाक्यतां परोक्षां बाधेत । न च द्वाभ्यामपि सहैकवाक्यता स्यात् । यदैकैकवाक्यता, तदा तेन निराकाङ्क्षस्य नान्येनाप्येकवाक्यता कल्प्यते । तस्मात्प्रकृतेनैकवाक्यत्वाभावाच्चापूर्वार्थं प्रोक्षणम् ।

आह । ननु हन्तिपिषी अपूर्वार्थो । तदर्थं प्रोक्षणम् । तस्मादपूर्वस्योपकारकमिति । उच्यते । भवति प्रणाड्योपकारकम् । न त्वपूर्वप्रयुक्तम् । द्विविधं ह्यङ्गमङ्गस्योपकारकं भवति । किञ्चिदपूर्वस्यैतदङ्गं विशिष्टमित्यनेन कारणेनाङ्गेन संबध्यते । किञ्चिदनपेक्ष्यैवापूर्वसंबन्धं स्वरूपेणैव कारणेन संबध्यते । यदपूर्वसंबन्धं कारणत्वेनोपादाय धर्मजातमङ्गविशेषेण संबध्यते, तदपूर्वप्रयुक्तं भवति । तादृशं च विकृतावर्थान्तरे तत्कार्यापन्ने, ऊहितव्यं भवति ।

न तु हन्तिपिषिप्रयुक्तमिति । कथम् । ' प्रोक्षितास्याम् ' इति प्रपूर्वादुक्षतेर्निष्ठाश्रवणात् । निष्ठा च कर्मण्युत्पद्यते । ईप्सितं च कर्म । ' तस्माद्यथा ग्रीहीन्प्रोक्षति ' इति ग्रीह्यर्थमेवमिहापि निष्ठाश्रवणादुल्लूखलमुसलार्थमेव प्रोक्षणम् ।

उच्यते । ' ग्रीहीन्प्रोक्षति ' इत्यत्र ग्रीह्यर्थं प्रोक्षणं भवति । प्रोक्षतीति भावना विद्यते । तस्याश्च भाव्येन भवितव्यम् । तत्र कश्चिद्विक्रियमाणतया भाव्यः, कश्चित्संस्कार्यत्वेन, कश्चिदुत्पाद्यत्वेन, कश्चित्प्राप्यत्वेन । ' ग्रीहीन्प्रोक्षति ' इति द्वितीयासंयोगाद्ग्रीह्यो भाव्याः । केन । प्रोक्षणेन । निष्ठान्ते पुनर्नास्ति भावना । तदभावाद्भाव्यमानस्याध्यभावः । सत्यपि कर्मत्वे प्रोक्षणमुल्लूखलमुसलार्थमिति केनोक्तम् ।

१ समास्नातामात्रेण—पा० । २ समास्नातात् प्र—पा० । ३ ईप्सितामिति—ईप्सिततममित्यर्थः । ४ यथा ' ग्रीहीन्वहन्ति ' इत्यत्रावघातभावनाया ग्रीह्य इति शेषः । ५ यथा ग्रीह्य एव प्रोक्षणभावनाया इत्यर्थः । ६ यथा ' प्रणीताभिरद्भिर्द्वापि संयौति ' इत्यत्र संयवनभावनायाः पुरोडाश इति पूर्णम् । ७ यथा ' गां पयो दोग्रिव ' इत्यत्र गोदोहनभावनायाः पय इति शेषः ।

यत्र पुनः स्वरूपमङ्गस्य धर्मसंबन्धे कारणं भवति, तत्स्वरूपप्रयुक्तम् । तत्र यद्यपि तेन धर्मवताऽपूर्वं साध्यते । तत्र साध्यमानमपूर्वं न धर्मस्य प्रयोगहेतुभूतं भवति, न तत्प्रयोजकं, तस्य स्वरूपं विद्यत इति न धर्मः प्रयुज्यते । तत्र विकृतावर्थान्तरे तद्रूपाभावाद्गो नावकल्पते । एवं सति वाक्यान्निर्णयः । यदि वाक्यमपूर्वस्य कारणतां वदति, ततोऽपूर्वप्रयुक्तम् । अथाङ्गस्य, ततोऽङ्गप्रयुक्तम् । तच्चोक्तप्रकरणादपूर्वप्रयुक्तं स्यात् । वाक्यात्त्वङ्गप्रयुक्ततेति । तस्माद्धन्तिपिप्रयुक्तं प्रोक्षणमिति । यत्र यत्र हन्तिपिषी प्रयुज्येते, तत्र तत्रैवंधर्मकौ भवत इति ॥ २ ॥

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसंबन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न त्वेतदास्ति, हन्तिपिषिप्रयुक्तं प्रोक्षणमिति । तेन त्वर्थेन हन्तिना पिषिणा वा यस्मादपूर्वस्य संयोगः, तस्मात्तस्य प्रोक्षणसंबन्धः । अपूर्वसाधनविशेषकारितः प्रोक्षणसंस्कारेण संबन्धो न हन्तिपिषिकारितः । कथम् । निष्प्रयोजनौ हन्तिपिषी । यदि तत्प्रयुक्तं प्रोक्षणं, तदपि निष्प्रयोजनम् । अतो न तत्प्रयुक्तम् ।

द्वितीयाचतुर्थ्यौ सत्यां भावनायामात्मार्या क्रियां कुरुतः । तृतीयाद्याश्च भावनायामेव सत्यामात्मानं क्रियार्थमेव कुर्वन्ति । अथवा—द्वितीयोद्भूतं शक्तिकर्म प्रतिपादयति । निष्ठा न्यग्रभूतम् । कथं ज्ञायते । आह—उलूखलमुसले अत्र कर्मभूते । ते च कारके कारकान्तरेणात्र संयुज्यमाने दृश्येते ‘उलूखलमुसलाभ्याम्’ इति । न च द्वितीयान्तं कारकं कारकान्तरेण संयुज्यते । उद्भूतशक्तित्वात् । तस्माद्यदुद्भूतशक्ति-कारकं तत्क्रियां वशी करोति, न त्वनुद्भूतशक्ति । अनुद्भूतशक्तित्वात् । अपि च, एवमुलूखलमुसलयोः प्रोक्षणस्य च संबन्धार्थं हन्तिरुच्यते, तत्रात्यन्तं वाक्यं स्यात् । तस्माद्धन्त्यर्थम् । अथवा—वाक्यान्तरेण करणतया प्राप्ते उलूखलमुसले, अर्थप्राप्ते वा ते अनुद्योपसर्जनार्थो विधीयते ।

अत्र पूर्वः पक्षः । वाक्याद्धन्तिपिष्यर्थं प्रोक्षणं, प्रकरणादपूर्वार्थम् । वाक्यं च प्रकरणाद्बलीयः ॥ २ ॥

अत्र केचिद्वर्णयन्ति । वाक्ये परिगृह्यमाण आनर्थक्यं प्रोक्षणस्याऽऽपद्येत । तस्मा-

आह । अपूर्वस्योपकारकौ हन्तिपिषी, न निष्प्रयोजनाविति । उच्यते । न प्रोक्षणस्यापूर्वस्य कश्चिदस्ति संबन्धः । यदि प्रोक्षणं न क्रियते, न हन्तिपिषी अपूर्वस्य साधनभावं न गच्छतः । तस्माद्यद्यपि हन्तिपिषी अपूर्वस्योपकारकौ, तथाऽपि ताभ्यां संबध्यमानं प्रोक्षणमनर्थकमेव ।

अथोच्यते, यदर्थं हन्तिपिषी उपादीयेते तत्प्रोक्षणसंबद्धौ शक्नुतः कर्तुं, नान्यथेति । उच्यते । नैवजातीयकः शब्दोऽस्तीति । तत्राऽऽह । अयमेव शब्द एतमर्थमभिवदतीति । कथम् । प्रोक्षिताभ्यामवहन्ति, प्रोक्षिताभ्यां पिनष्टीति यद्वन्तिपिषिभ्यां क्रियते, तत्प्रोक्षणसंबद्धाभ्यामिति हन्तिपिषिकार्येण प्रोक्षणं संबध्यते, न ताभ्यामिति । उच्यते । नैतदेवम् । यदि यद्वन्तिपिषिभ्यां क्रियते, तत्प्रोक्षणेनाभिसंबध्यते, संबन्ध एव प्रोक्षणस्य न स्यात् । तद्धि ताभ्यामभिनिर्वर्त्यते । किमपरं तत्प्रोक्षणमभिनिर्वर्त्येत् । अथ प्रोक्षिताभ्यामपूर्वं क्रियत इति संबन्धः । न तर्हि हन्तिना पिषिणा वा । अथ तत्संबन्धोऽप्युच्यत इति । अनेकसंबन्धे वाक्यं भिद्येत । तस्माद्वन्तिपिषिभ्यां प्रोक्षणं संबध्यमानमप्रयोजनमिति प्रकरणादपूर्वेण संबध्यते ।

नन्वेवं हन्तिपिषिसंबन्धो नावकल्प्येत । अवकल्पिष्यत इति ब्रूमः ।

द्वाक्यार्थो बाध्यते । तत्रासंयुक्तं पदान्तरेण प्रोक्षणमपूर्वेण संमन्त्स्यते । अपूर्वं चामूर्तमशक्यं प्रोक्षितुम् । अतो ब्रीहिद्वारेणापूर्वं प्रोक्षयत इति ।

एतदयुक्तम् । कथं प्रोक्षणमपूर्वेण गृह्यते । तच्च प्रयानवदारादुपकारकं प्राप्नोति । तत्र कथं ज्ञेयमिदं संस्कारकमिति । अथोच्येत, लोके संस्कारकं दृष्टमिति । तन्न । इह शब्दलक्षणः संस्कारो गृह्यते । न कश्चिच्छब्दसंस्कारकं प्रोक्षणमाह । प्रकरणान्नानादारादुपकारकं गम्यते । अपि च, लोके नैकान्ततः संस्कारकमेवेदं, कदाचिदसंस्कारकमपि स्यात् । अभ्युपेत्य ब्रूमः । संस्कारकं प्रोक्षणम् । न चापूर्वं शक्यं प्रोक्षितुम् । एवमपि तदवस्थमेवाऽऽनर्थक्यम् । अथोच्येत—औनर्थक्यात्तदङ्गेष्विति । अङ्गत्वाविशेषात्सर्वाङ्गेषु स्यात् । अपूर्वस्य संनिकर्षाद्वा द्वयवदाने ।

१ ब्रीहिपदं च ' ब्रीहीन् प्रोक्षति ' इत्येतदपि, उलूखलमुसलत्राक्यतुल्यन्यायमित्याभिप्रेत्य प्रयुक्तमिति ज्ञेयम् । २ एवमपीति—प्रोक्षणस्य प्रकरणविनियोगाङ्गीकारेऽपि वाक्यविनियोगाङ्गीकारपक्ष इवाऽऽनर्थक्यं तदवस्थमेवेत्यर्थः । ३ (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८) ।

कथम् । इहावघाते प्रति यतमानस्य द्वयं निष्पद्यते । अवहन्तिरूपं, तण्डुलनिर्वृत्तिश्च । प्रणाड्या चापूर्वभावनाविशेषः । तण्डुलनिर्वृत्तिर्ह्यपूर्वोपकारः । सोऽवहन्तिक्रियया चिकीर्षितः । तेन प्रोक्षणस्य संबन्धः । यद्यप्यवहन्तिरूपेण संबध्यमाने प्रोक्षणे श्रुत्या संबन्धो भवति, तथाऽपि तत्र निष्पयोजनत्वाल्लक्षणैवाऽऽश्रीयते । लक्षणा हि प्रत्यक्षा । साऽदृष्टकल्पनाया ज्योतिषी । न चावहन्तिरारादुपकारकोऽपूर्व निष्पादयति । दृष्टमुपकारं कुर्वन्नदृष्टेन सामर्थ्येन समीचीनं करोतीति गम्यते । यद्यपि च निष्पादयेत्, तथाऽप्युपकारेणासंबध्यमानं प्रोक्षणं केवलावहन्तिसंबन्धेनानर्थकमेव स्यात् । अतोऽवहन्तिलक्षितेनोपकारविशेषेणास्य संबन्धः । तस्मादनवहन्तिरपि यस्तत्कार्यापन्नस्तत्र प्रोक्षणं भवत्येव । यथा नखनिभिन्ने चरौ, नखेषु । तस्मादपूर्वप्रयुक्त एवंजातीयको धर्म इति ॥ ३ ॥

(अथवा — दीक्षणीयावाङ्मनियमाधिकरणम् ॥)

एवं वा—

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्रेदं समाम्नायते । यावत्त्या वाचा कामयेत, तावत्त्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात् । मन्द्रं प्रायणीयायां, मन्द्रतरमातिथ्यायाम्, उपांशुपसत्सु, इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं परमापूर्वप्रयुक्ता एते धर्मा उत दीक्षणीयाद्यपूर्वप्रयुक्ता इति । किं प्राप्तम् । परमापूर्वसंस्कारे दीक्षणीयाद्यपूर्वे युज्यमानस्यास्य धर्मस्य परमापूर्वार्थत्वादीक्षणीयादीनां परमापूर्वार्थतैव स्यात् । परमापूर्वं हि फलवत् । यत्कर्त-

अथोच्येत—ब्रीहीणां श्रवणत्तेषां भविष्यति । स वाक्यसंबन्धो भवतैव निराकृतः । एवमवहन्त्यादिष्वप्येते दोषाः प्राप्नुवन्त्यनेन व्याख्यानेन । तस्माद्वाक्यमवाधित्वा योऽर्थः स ग्रहीतव्यः । वाक्ये चोच्चारिते द्वैविध्यं भवति । प्रकरणपाठात्तण्डुलनिर्वृत्तिप्रणाड्या शक्यमपूर्वं लक्षयितुम् । शक्यते च ब्रीह्यर्थं प्रोक्षणं प्रतिपत्तुम् । तत्र लक्षितलक्षणायां गृह्यमाणायां फलकल्पना न भवति । श्रुतिवृत्ते फलकल्पना स्यात् । तस्मात्फलकल्पनाभयाल्लक्षितलक्षणयाऽपूर्वार्थं प्रोक्षणमिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

एवं वा । संस्कारे—दीक्षणीयाख्ये यो धर्मो विहितः स परमापूर्वप्रयुक्तः । कुतः ।

व्यतयाऽभिसंबध्यते, तदेव धर्मेऽभिसंबध्यते, नाङ्गापूर्वम् । निष्प्रयो-
जनं हि तदिति ॥ २ ॥

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसंबन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयुक्तं

स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥ सि०

तेन त्वर्थेन दीक्षणीयादिना, यस्मात्परमापूर्वस्य संबन्धः, तस्मात्प-
रमापूर्वमेवंजातीयकेन धर्मेण धर्मवत् । तस्मादङ्गयज्ञप्रयुक्तमेवंजाती-
यकं धर्मजातम् । तथा श्रुतिः शब्दो भवति । इतरस्मिन् पक्षे लक्षणा
स्यात् । न च प्रायणीयाद्यपूर्वं निष्प्रयोजनम् । ज्योतिष्टोमस्य हि तदुप-
कारकम् । न च तद्विनैवंजातीयकेन धर्मेण प्रायणीयाद्यपूर्वं सिद्धम् ।
अवहन्तिपिषिवत् ।

यदुच्यते, विनैव धर्मेण तदपूर्वं भविष्यतीति । तन्न । कुतः । तदपि
ह्यपूर्वं शब्दादेवावगम्यते । अस्तीति न प्राक् शब्दादन्येन प्रमाणेनोप-
संख्यायते । एवंजातीयके च शब्दप्रमाणके यच्छब्द आह, तदस्माकं
प्रमाणम् । शब्दश्च प्रायणीयाद्यपूर्वस्योपकारकमिमं धर्ममाह, न परमाप्-
र्वस्य । वचनप्रामाण्यात् । एवं चाऽऽपरमापूर्वनिष्पत्तेरजरमाविनाशि

परमापूर्वप्रयुक्तत्वाद्दीक्षणीयायाः । तस्माद्यस्तत्र धर्मो विहितः स प्रोक्षणवत्परमापूर्वप्र-
युक्तो न स्वरूपप्रयुक्तः ॥ २ ॥

दीक्षणीयाद्यर्थेन यो धर्मः संयुक्तः स न परमापूर्वार्थः । कुतः । दीक्षणीयाऽऽत्मीय-
मपूर्वं लक्षयति । तेन धर्माणां संबन्धः । अस्मिन्पक्षे लक्षणा । यदा तु दीक्षणीयापूर्वं
परमापूर्वं लक्षयति तदा लक्षितलक्षणया धर्माणां संबन्धः । तस्मादलक्षणां श्रुतिर्वि-
ति लक्षितलक्षणापेक्षया ।

अथवाऽङ्गं संबन्धादङ्गिनं शक्नोति लक्षयितुम् । तेनाङ्गिसंबन्धे लक्षणा । अङ्ग-
संबन्धे तु श्रुतिः । पूर्वपक्षे, 'त्रैवातवीया दीक्षणीया' भवति इत्यागनावैष्णवकार्यापत्त्या
तद्धर्मैर्युज्यते । यथा नीवराः प्रोक्षणेन । सिद्धान्ते त्वाग्नावैष्णवापूर्वप्रयुक्ता धर्मास्त्रैवा-

१ लक्षणेति—लक्षणैव केवलत्वर्थः । २ यदि चिद्धान्तेऽपि लक्षणा, कथं तर्हि 'तथा श्रुतिः
शब्दो भवति' इति भाष्यमिति चेत्, लक्षितलक्षणापेक्षया तन्निर्वाहलक्षणानेव श्रुतिशब्देन भाष्य-
कारो त्रयीतीत्याह—तस्मादित्यादिना । ३ अङ्गं—दीक्षणीयात्तदङ्गम् । ४ अङ्गिनं—ज्योतिष्टोमम् । ५
अङ्गिसंबन्ध इति—अङ्गिसंबन्धे विवक्षिते लक्षितेनाङ्गिना तदपूर्वं लक्षयितव्यं भवतीत्यर्थः । ६ अङ्गा-
पूर्वसंबन्धे तु श्रुत्यैव दीक्षणीयया त्वापूर्वलक्षणेत्याह—अङ्गसंबन्धे त्विति ।

चात्र धर्मः प्रतिष्ठितो न परमापूर्वं संक्रषिष्यति । एवमपि प्रयोजनसमर्थम् । तस्मादेवंजातीयकं धर्मजानमङ्गनपूर्वप्रयुक्तमेवेति ।

• किं भवति प्रयोजनमितरस्मिन्नितरस्मिन् वा पक्ष इति । उच्यते । अश्वमेधे समाम्नायते, त्रैधातवीया भवतीति । यदि परमापूर्वप्रयुक्त एवंजातीयको धर्मः, ततस्तस्योपकारविशेषे निबद्ध इति तत्कार्योपन्नायां

तवीयायां न भवन्ति । अपूर्वान्तरं हि तत् । न चापूर्वान्तरमपूर्वान्तरधर्मान्गृह्णाति । अनुपपन्नमिदं प्रयोजनम् । कथम् । ' त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति ' इति सामानाधिकरण्यम् । तत्र यदि मुख्यवृत्ते द्वे अपि पदे गृह्येयातां सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते । तस्मादेकमत्र गौणं पदमन्यन्मुख्यम् । तत्र प्राथम्यादविरोधाच्च त्रैधातवीयापदं मुख्यम् । दीक्षणीयाशब्दस्त्वात्मीयं क्रतूपकारं लक्षयति । तस्मिँल्लक्षिते त्रैधातवीया विधीयते । सा विधीयमाना तत्कार्योपन्नत्वात्तद्धर्माँल्लभते । सिद्धान्तेऽपि, यथा खलेवाली चूपकार्ये विधीयमाना तद्धर्माँल्लभते । तस्मादुभयोः पक्षयोस्तुल्या धर्मप्राप्तिरिति ।

अथोच्येत—' त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति ' इत्यनेन त्रैधातवीयाया यत्कार्यं तन्निवार्यं दीक्षणीयाकार्यं प्रति विधीयते । तच्च दीक्षणीयाकार्यमात्मीयैरेव धर्मैरात्मीयेन चापूर्वेण त्रैधातवीयायां सावयिष्यति, न दीक्षणीयाधर्मान्महीष्यति सिद्धान्तवादिनः ।

तन्न । पूर्वपक्षेऽपि यदि दीक्षणीयाकार्ये त्रैधातवीया वर्तते तथा सत्यात्मीयैरेव धर्मैस्तत्कार्यं सावयिष्यति । अथ न वर्तते सुतरामात्मीया धर्मैस्तस्याः । अपि च परमापूर्वप्रयुक्ततायामपि बाङ्गनियमस्य, प्रकृतावाशवैर्गणवो विशिष्टं द्वारमभूत् । तच्चेह द्वारं नास्ति । तस्मान्नास्ति बाङ्गनियमः ।

नन्वेनेन न्यायेन नीवारेषु प्रोक्षणं न प्राप्नोति । उच्यते । सत्यं, विशिष्टं द्वारं प्रोक्षणस्य त्रीहय इति । इयांस्तु विशेषः—त्रीहयो दृष्टेनोपकुर्वन्ति । नीवाराश्च तत्कार्यं प्रत्यक्षं सावयन्तो दृश्यन्ते । तत्र कार्यापत्त्या धर्मप्राप्तिर्युक्ता । इह त्वदृष्टं द्वारं, तस्य कार्ये वर्तते इति नास्ति प्रमाणम् । अथत्रा—दूरादेवेदं भ्रष्टं प्रयोजनमिति । कथम् । त्रैधातवीया यादृश्येवोत्पन्ना तादृश्येव चोद्यते । त्रैधातवीयाशब्देन

त्रैधातवीयायां भविष्यति । अथ, आग्नावैष्णवापूर्वप्रयुक्तस्ततो नेदमाग्ना-
वैष्णवापूर्वमिति तत्र त्रैधातवीयापूर्वं न तेन धर्मेण संभन्तस्यत इति ॥३॥

(फलदेवताप्रकाशकयोर्मन्त्रयोरपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] फलदेवतयोश्च ॥ ४ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासौ स्तः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र
फलसंबद्धो धर्मो देवतासंबद्धश्च श्रूयते । फलसंबद्धस्तावत्, अगन्म स्वः
सं ज्योतिषा भूमा, इति । देवतासंबद्धोऽपि, अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषं,
सोमस्याहमुज्जितिमनूज्जेषमित्यादिः । तत्र संशयः । किं स्वर्गसंबद्धस्य
कर्मणः स्वर्ग एव प्रयोजकः, अग्न्यादिसंबद्धस्याग्न्यादय एवोतोभय-
त्राप्यपूर्वं प्रयोजकमिति । यद्येवमभिसंबन्धः क्रियते, गताः स्मः स्वर्गम्,
अग्न्यादीनां चोज्जितिमनूज्जेषमिति, ततः स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्तः । अथैवं
क्रियते, आगता दर्शपूर्णमासफलं, दर्शपूर्णमासदेवतायाश्चोज्जितिमनूज्जे-
षमिति ततोऽपूर्वप्रयुक्तः । किं प्राप्तम् । स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्त इति । कुतः ।
मन्त्राग्नानसामर्थ्यात् । यस्य मन्त्रो वाचकः, स इह वदितव्य इति
गम्यते । श्रुत्या च स्वर्गाग्न्यादीनां वाचको मन्त्रः । लक्षणाया दर्शपूर्ण-
मासफलदेवतयोः । तस्माद्यत्फलदेवतमिति समधिगतं स्वर्गाग्न्यादि,

सैव विपरिवर्तते । आख्याताभावात्, कर्मान्तरमपि न भवति । तस्माद्यादृशी तत्र
विज्ञाता तादृश्येवात्र कर्तव्या । यद्यपि च कर्मान्तरं स्यात्तथाऽपि नाम्ना धर्मान्गृह्णी-
यान्न चोदकेनेति ॥ ३ ॥

दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तो वाङ्नियमो न परमापूर्वप्रयुक्त इति पूर्वाधिकरणापवादोऽयम् ।
दीक्षणीयासिद्धान्तेनैव 'फलदेवयोश्च' इत्यत्र पूर्वपक्षः । अग्निस्वरूपप्रयुक्तोऽयं
मन्त्रः । स्वर्गप्रयुक्तश्च, लिङ्गेन ह्यत्र विनियोगः । सामर्थ्यं च लिङ्गम् । स्वरूपे च मन्त्रा-
णां सामर्थ्यं, नापूर्वीयस्वरूपे । लक्षणा हि तथा स्यात् । न च प्रकरणवशेन लिङ्ग-
वाधो युक्तः । तेन कामं वाक्यं प्रकरणेन बाध्यताम् । लिङ्गं ततो बलवत्तरं, न ततो
बाधितं युक्तम् । तेन यथा वाङ्नियमो ज्योतिष्टोमार्थदीक्षणीयार्थस्तथा मन्त्रोऽपि ।

अथवाऽयं मन्त्रः स्वसामर्थ्येनाग्निप्रकाशकः । तत्र यो योऽग्निः स सामर्थ्याविरो-

१ त्रैधातव्यायां—पा० । २ समधिगतं सिद्धान्ते—पा० । ३ चोदकेनेति—दीक्षणीयाया
उत्पत्त्यपूर्वप्रयुक्तत्वे परमापूर्वप्रयुक्तत्वे वा भाष्योक्तप्रयोजनासंबन्धात्प्रयोजनान्तरं मृग्यमित्यशयः ।
४ मन्त्रोऽपीति—दर्शपूर्णमाससंबन्धी यः स्वर्गः, यश्चाग्निः, तत्स्वरूपप्रयुक्त एव स्वर्गप्रकाशकोऽग्नि-
प्रकाशकश्च मन्त्र इत्यर्थः ।

तत्प्रयुक्तो धर्मः स्यादिति ॥ ४ ॥

न चोदनातो हि तादृगुण्यम् ॥ ५ ॥ सि०

नैतदस्ति, स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्त इति । चोदनातस्तादृगुण्यं स्यात् । यत्फलवच्चोद्यते, तदितिकर्तव्यतयाऽनुबध्यते । अपूर्वं च फलवत्, न स्वर्गाग्न्यादि । तदर्थं वचनं सददृष्टार्थं कल्प्येत । लक्षणया चापूर्वफल-देवतावचने दृष्टोऽर्थः स्यात् । प्रोत्साहनात् । एतस्मिन् पक्षान्तरे दृष्टे सति न स्वर्गाग्न्यादिवचनस्यापूर्वकल्पना ग्यायथा । शब्दार्थस्य च फलदेवतत्वेन संप्रतिपन्नत्वाल्लक्षणाऽदुष्टा । तस्मादपूर्वप्रयुक्त एवंजातीयको धर्म इति । किं भवति विचारस्य प्रयोजनम् । यथा पूर्वः पक्षः, सौख्यं कर्मण्यविकारेण मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, ऊहेन, अग्नम् ब्रह्मवर्चसं, सूर्यस्योज्जितमनूज्जेषमिति । फले पर्यवसितम् । देवतायामुत्तरा चिन्ता वर्तिष्यते ॥ ५ ॥

(धर्माणां देवताप्रयुक्तत्वाभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्धोजनस्य

तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥ पू०

नैतदस्ति, अग्न्यादयोऽप्रयोजका इति । सर्वा देवताः सर्वेषां धर्माणां प्रयोजिका भवितुमर्हन्ति । कुतः । भोजनस्य तदर्थत्वात् । भोजनं हीदं देवतायाः, यागो नाम । भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते, सा भोक्ष्यते इति । देवतासंप्रदानको ह्ययं यागः श्रूयते । संप्रदानं च नाम कर्मणोऽर्पाप्सिततमादभिप्रेततरम् । तस्मान्न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्मणा । अपि च, यागो नाम देवतापूजा । पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते । तदेतदतिथिवद्द्रष्टव्यम् । यथा, यावार्त्तिकचिदतिथेः परिचरणं, सर्वं तदतिथिप्रयुक्तम् । एवमिदमपीति ।

षात्प्रकाशनीयः । एवं प्रकरणबाधं सामर्थ्येन मन्यमानः पूर्वपक्षमारभते । प्रोक्षणवत्तत्तरम् ॥ ४ ॥ [५ ॥]

अत्र यागो देवताराधनार्थ इति मन्यमानः पक्षं परिगृह्णाति । न भाव्यमानार्थो यागः । किं तर्हि । देवताराधनार्थः । कुतः । तद्धितशब्दादग्निदेवताऽस्येति । तत्राग्निदेवताशब्दावस्यशब्दस्य विशेषणम् । अस्यशब्दश्च द्रव्याभिधायी, इतरौ तद्विशेषणम् । तद्द्रव्यं यद्यग्न्यदेशेन दीयते, एवमाग्निशब्दोऽस्य विशेषणं भवति, नान्यथा । यदा

आह । नन्वेवं ब्रुवता, विग्रहवती देवता, भुङ्क्ते चेत्यभ्युपग तं भव-
ति । उच्यते । बाढम् । विग्रहवती देवता, भुङ्क्ते च । कुतः । स्मृतेः,
उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च । एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवतेति ।
स्मृतिश्च नः प्रमाणम् । तथा, विग्रहवती देवतामुपचरन्ति । यमं दण्ड-
हस्तमालिखन्ति, कथयन्ति च । तथा, वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्र-
हस्तम् । उपचारादपि स्मृतेर्द्रुढिमानं कल्पयामः । तथाऽन्यार्थवचनं,
विग्रहवती देवतां दर्शयति । जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तमिति । पुरुष-
विग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो भवति । तथा, ईमे चिदिन्द्र रो-
दसी अपारे यत्संशृण्णा मघवन् काशिरित्ते, इति । काशिर्मुष्टिः ।
सोऽपि पुरुषविग्रहस्यैवोपपद्यते । तथा, तुविर्ग्रीवो वपोदरः सुबाहुरन्ध-
सो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते, इति । ग्रीवा, उदरं, बाहू इति पुरुषवि-
ग्रहदर्शनं भवति । तस्माद्विग्रहवती देवतेति ।

भुङ्क्ते च । कथमवगम्यते । स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च ।
एवं स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवतेति । तथा चैनां भुञ्जानामिवोपचरन्ति यद-
स्यै विविधानुपचारानुपहरन्ति । तथा चान्यार्थवचनं भुञ्जानां देवतां
गमयति । अँद्रीन्द्र पिव च प्रस्थितस्येति । तथा च, विश्वासनानि ज-
ठरेषु धत्त इति । एकया प्रतिधापिबत्साकं सरांसि त्रिशतामिति । आह ।
न देवता भुङ्क्ते । यदि च भुञ्जीत, देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत । उ-
च्यते । अन्नरसभोजिनी देवता मधुकरीवदवगम्यते । कथम् । देवतायै
हविः प्रत्तं नीरसं भवति । तस्मादन्नरसं भुङ्क्ते देवतेति गम्यते ॥ ६ ॥

यद्द्रव्यं प्रदीयते, तदाऽग्निः संप्रदानं भवति । संप्रदानं च कर्मणोऽपि प्रधानतरम् ।
यजतिक्रियया द्रव्यं व्याप्यते, द्रव्येण च संप्रदानम् । तस्मादग्न्यर्थो यागः । यथोपा-
ध्यायाय गां ददातीति । अपि च देवपूजायां यजिर्वर्तत इति स्मरन्ति । तस्मात्
'यजेत स्वर्गकामः' इति यागेन देवतामाराधयेत्ततः स्वर्गो भविष्यतीति ॥ ६ ॥

१ ऋ० सं० (अष्ट० ८ अ० १ व० ३) । २ ऋ० सं० (अष्ट० ३ अ० २ व० १) । ३
ऋ० सं० (अष्ट० ६ अ० १ व० २३) । ४ यदाऽस्यै—पा० । ५ ऋ० सं० (अष्ट० ८ अ० ४
व० २१) । ६ ऋ० सं० (अष्ट० १ अ० ७ व० २) । ७ ऋ० सं० (अष्ट० ६ अ० ५ व०
२९) । ८ स्मरन्तीति—'यजदेवपूजासंगतिवरणदानेषु' इत्यनया स्मृत्येति शेषः ।

आर्थपत्याच्च ॥ ७ ॥

यदि कस्यचिदर्थस्येष्टानां देवता, उपचर्यमाणा च प्रसीदेत्,
ततस्तदाराधनार्थमियं देवतापूजाऽभिनिर्वर्त्येत । न चैतदुभयमप्यस्ती-
ति । तदुच्यते । अर्थपतिर्देवतेति । कथमवगम्यते । स्मृतेः । उपचा-
रात् । अन्यार्थदर्शनाच्च । एवं हि स्मरन्ति । अर्थानामीष्टे देवतेति ।
तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रमित्युपचारस्तामेव स्मृतिं द्रढयति । तथा, अ-
न्यार्थवचनमीष्टानां देवतां दर्शयति । ईन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या
इन्द्रो अपामिन्द्र इत्पर्वतानाम् । इन्द्रो वृषामिन्द्र इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमे
योगे हव्य इन्द्र इति । तथा, ईशानमस्य जगतः स्वर्हशमीशानमिन्द्र
तस्थुष इति ।

तथा, स्मृत्युपचाराभ्यां प्रसीदतीत्यवगच्छामः । एवं हि स्मरन्ति,
प्रसीदति देवतेति । तथोपचरन्ति—प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः, पुत्रोऽस्य
जातः । प्रसन्नोऽस्य वैश्रवणः, धनमनेन लब्धमिति । तथाऽन्यार्थदर्श-
नं भवति । आहुतिभिरिव हुतादो देवान् प्रीणातीति । तस्मै प्रीता
इषमूर्जं नियच्छन्तीति ॥ ७ ॥

ततश्च तेन संबन्धः ॥ ८ ॥

ततो देवतायास्तेन फलेन संबन्धः परिचरितुर्भवति । यो देवता-
मिज्यया परिचरति, तं सा फलेन संबध्नाति । कथमेतदवगम्यते ।
स्मृत्युपचाराभ्याम् । स्मरन्ति हि, देवता यष्टुः फलं ददातीति । तामे-
वोपचारेण स्मृतिं द्रढयति । पशुपतिरनेनोपचरितः, पुत्रोऽनेन लब्ध
इति । तथा, अन्यार्थदर्शनमिममेवार्थं दर्शयति । स इज्जनेन स विशा
स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः । देवानां यः पितरमावि-
वासति । श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिमिति । तथा, तृप्त एवैनमिन्द्रः
प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति । तस्माद्भविर्दानेन गुणवचनैश्च देवताऽऽरा-
ध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति । येन कर्मणाऽग्निराराधितो यस्यै
फलस्येष्टे, तत्कर्त्रे प्रयच्छति, न तत्सूर्यः प्रदातुमर्हति । वचनादितदवग-
म्यते, कः किं प्रयच्छतीति । यथा, अग्नौ वचनं, न तत्सूर्ये ॥ ८ ॥

[७ ॥ ८ ॥]

१ निर्वर्त्येत—पा० । २ ऋ० सं० (अष्ट० ८ अ० ४ व० १६) । ३ प्रसीदतीत्युपग—पा० ।
४ आहुतिभिरेव—पा० । ५ तै० सं० (२-३-१४) । ६ तत्स—पा० । ७ वचनादेवावगम्य-
ते—पा० ।

अपि वा शब्दपूर्वत्वायज्ञकर्म प्रधानं स्याद्गुणत्वे देवताश्रुतिः ॥ ९ ॥ सि०

अपि चेति पक्षो व्यावर्त्यते । न चैतदस्ति, यदुक्तं देवता प्रयोजि-
केति । यज्ञकर्म प्रधानं स्यात् । यजतेर्जातमपूर्वम् । कुतः । शब्दपूर्व-
त्वात् । यद्धि फलं ददाति, तत्प्रयोजकम् । इदं फलं ददातीत्येतज्ज्ञानं
शब्दपूर्वकं, न प्रत्यक्षादिभिरवगम्यते । शब्दश्च यजतिवाच्यात्फल-
माह, न देवतायाः । कथमवगम्यते । दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेन नि-
र्देशः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तथा, ज्योतिष्टोमेन स्व-
र्गकामो यजेतेति । यजत्यर्थस्य हि स्वर्गकामेन समभिव्याहारो न
देवतायाः । ननु द्रव्यदेवताक्रियं यजत्यर्थः । सत्यमेवम् । किं तु गुण-
त्वे देवताश्रुतिः । द्रव्यदेवतं हि भूतं, भावयितव्यो यजत्यर्थः । भूत-
भव्यसमुच्चारणे च भूतं भव्यायोपदिश्यते । तस्मान्न देवता प्रयोजिका ।

अथ यदुक्तं, कर्मण ईप्सितादभिप्रेततरमिति । नास्याभिप्रेततामप-
ह्नुमहे । तद्धितशब्देन चतुर्थ्या वा संयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यादभि-
प्रेतताऽवगम्यते । फलसंयोगस्तु वाक्यादेव यजत्यर्थस्य । तस्य च
श्रुत्या करणताऽवगम्यते, न देवतायाः । तत्र यद्यपि देवतार्थता याग-

‘ यजेत स्वर्गकामः ’ इति यजेतेत्यस्योत्तरार्धात्तिष्ठ आकाङ्क्षा जायन्ते । तत्र
प्रथमं तावद्भाव्यमानमाकाङ्क्षति, भावयेत्किमिति । तत्फलपदेन निराकाङ्क्षी क्रियते ।
तद्भाव्यमानं केन भाव्यत इति द्वितीयामाकाङ्क्षां पूर्वार्धो निराकाङ्क्षी करोति ।
कथमिति तृतीयामाकाङ्क्षामग्न्यन्वाधानादीनि निराकाङ्क्षी कुर्वन्ति । संनिधानात् ।
तदेवमस्माद्वाक्याद्यागात्फलं श्रूयते, न देवतातः ।

ननु देवता संप्रदानमित्युक्तम् । उच्यते । यागः फले चोदितो निर्वृत्तिमपेक्षते ।
सा च द्रव्यदेवतमन्तरेण न संभवतीति । अपेक्ष्यमाणं च द्रव्यदेवतं कारकांशेनैवापे-
क्ष्यते, न साध्यत्वेन । तत्र द्रव्यं तृतीयया कारकं भवति । देवता तद्धितेन चतुर्थ्या
वा । तच्च देवताकारकं यागं प्रति प्राधान्यं यदि न प्रतिपद्येत, तथा सति यागो नैव
निर्वर्तेत । यागनिर्वृत्त्यभावाच्च कारकमेव न स्यात् । यदि च यागस्तस्य गुणतां न
प्रतिपद्येताऽऽत्मानमेव न लभेत । तस्माद्यागेन नान्तरीयको गुणभावः प्रतिपत्तव्यः ।

स्य गम्यते, फलार्थताऽपि तेन न प्रतिषिध्यते । फलं च पुरुषार्थः । पुरुषार्था च नः प्रवृत्तिः । न चासौ देवतायाः । तस्मान्न देवताप्रयुक्ताः प्रवर्तिष्यामहे । या तु संप्रदानस्याभिप्रेतता, सा फलवतो यजेः साधनत्वे सत्युपपद्यते ।

यच्च, यजिर्देवतापूजा, सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यत इति । न लोकवादिह भवितव्यम् । इह पूज्यमानं पूजाप्रधानम् । यद्धि फलवत्, तत्प्रयोजकम् । तस्माद्यज्ञकर्ष प्रयोजकम् । अपि चैतस्मिन् पक्षे विग्रहवती देवता, भुङ्क्ते चेत्यध्यवसनीयं भवति । न ह्यविग्रहायै, अभुञ्जानायै च दानं भोजनं वा संभवतीति ।

यच्चोक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्विग्रहवती, भुङ्क्ते चेति । तन्न । स्मृतेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वात् । मन्त्रेभ्यश्चार्थवादेभ्यश्च स्मृतिमूलं विज्ञानमुत्पद्यत इति प्रत्यक्षमवगम्यते । ते च मन्त्रार्थवादा नैवंपरा इत्येतद्वक्ष्यामः । आह । यदि नैवंपरा न तर्हि मन्त्रार्थवादमूलं तद्विज्ञानमिति । उच्यते । य आलोचनमात्रेण मन्त्रार्थवादान् पश्यन्ति, तेषां तत्स्मृतिमूलम् । ये पुनर्निपुणतः पश्यन्ति, तेषां तद्वाधितमपि च कस्यचित्स्मृतिमूलं भवति । तस्मात्तत् एव स्मृतिः । उपचारोऽपि स्मृतिमूल एव ।

यत्तु, अन्यार्थदर्शनमुक्तं—जगृभ्रा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तमिति । नैतदेवंपरम्, इन्द्रस्य हस्तो विद्यत इति । यस्तस्य दक्षिणो हस्तस्तं वयं गृहीतवन्त इति । तस्माद्वाक्यादिन्द्रस्य हस्तसत्ता न प्रतीयते । आह । यदि त्वसौ नास्ति, वयं ते हस्तं गृहीतवन्त इत्येवं नावकल्पत इति हस्तसत्ताऽध्यवसीयते, अस्त्यसौ हस्तो वयं यं गृहीतवन्त इति । तन्नोपपद्यते । यद्यप्यस्य हस्तो भवेत्, तथाऽपि न तमुपगृहीतवन्त इति प्रत्यक्षमेतत् । तथाऽप्येतन्नावकल्पत एव । तत्रैतदसंबद्धं वा कल्पयितव्यं, स्तुतिर्वा । तच्च मत्पक्षेऽपि तुल्यम् ।

अथैवमुच्यते, तस्यैतद्वचनं यो गृहीतवांस्तस्य हस्तमिति । उच्यते । नैतदध्यवसेयम् । आदिमत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत । न च गृहीतवानासीदित्युच्यते । प्रमाणाभावात् । एतस्मादेव वचनादर्थत्कल्प्यते हस्त-

देवताकारकेणापि नान्तरीयकः प्रधानभावः । न च नान्तरीयको व्यापारो गुणभावे प्रधानभावे वा कारणम् । अचोदितत्वात् । यागेन हि फले चोदितः सन्नहं नान्यथा, फलं साधयामीत्येवं नान्तरीयकव्यापारेण देवतां प्रति गुणभूतेन भवितव्यम् ।

ग्रहीतेति चेत् । तन्न । अयथार्थस्याप्युच्चारणं संभवत्येव यतः । यथा, दश दाडिमानि षड्रूपा इति । यस्यापि चैष पक्षो विग्रहवानिन्द्र इति, तस्यापीन्द्रशब्देनाऽऽमन्त्रणं संबोधनार्थं, संबोधनमनुवचनाय । तत्र संबुद्धं इत्यवगतेऽनुवचनं न्याय्यम् । न चासौ केनचित्प्रकारेण संबुद्धं इत्यवगम्यते । अनवगते संबोधनं व्यर्थम् ।

वचनप्रामाण्यात्संबुध्यैत इत्येवं गम्यत इति चेत् । उक्तम् । अदृष्ट-कल्पनायां हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति । न चासौ संबुद्धं इत्यवधार्यते । प्रमाणाभावात् । तस्मात्संबोधनवचनं न संबोधनाय । निर्देशार्थमेव । अविग्रहपक्षेऽपि तन्निर्देशार्थमेव भविष्यति । तत्राऽऽमन्त्रितविभक्तिवचनं स्तुतये । एवमिदं देवताख्यं साधनं साधयितृर्तमं, यच्चेतनादिवत्संबुद्धां साधयतीति चेतनवदिवोपचर्यमाणः संबुद्धिशब्देनाऽऽमन्त्र्यते । तथा, संबोधनशब्देन निर्देश उच्यते, गृहीतवन्तो वयं तव हस्तम् । त्वदाश्रया वयमित्यर्थः । अस्माभिरिन्द्रकर्म कर्तव्यमित्येतदनेन स्मार्यते ।

तथा, इमे—द्यावापृथिव्यौ, दूरे अपारे यत्संगृह्णासि मघवन्नहो ते पूजितो मुष्टिरिति सन्तमिव मुष्टिं स्तुत्यर्थेन वदति । तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति । नेदं वचनम्, इत्—महान् काशिरस्तीति । किं तर्हि, यस्तव काशिः, स महानिति । अन्यार्थस्तव काशिरस्तीति, अन्यस्तव काशिर्महानिति । सता हि स्तुतिरुपपद्यत इति चेत् । नैतत् । नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्नास्ति संयोगः, पौरुष-विधिकैरङ्गैस्तस्यापि स्तुतिर्भवति । यथा, एते वेदन्ति शतवत्सहस्रव-दभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः । विष्टी ग्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित्पूर्वे हविरद्यमाशत, इति । तथा, सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विन-मिति । तस्मान्न स्तुतिवचनादर्थोपत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः ।

तस्मात्सर्वत्रांशद्वयमस्ति । तत्र किं विवक्षितं किमविवक्षितमिति विज्ञेयम् । तत्र लोकेऽर्थकृता विवक्षा भवति । वेदे तु शब्दकृता । शब्देन च प्रत्यासन्नस्य यागस्य फलसाधनत्वात्प्राधान्यं, देवतायाश्च गुणत्वं विज्ञायते । न चोपकारलक्षणं शेषत्वम् ।

१ संबुद्ध—पा० । २ संबुद्ध—पा० । ३ संबुध्यते—पा० । ४ व्यक्तं—पा० । ५ संबुद्ध—पा० । ६ साधकतमं—पा० । ७ संबुध्य—पा० । ८ निर्दिश्य—पा० । ९ ' इमेचिदिन्द्र रोदसि अपारे यत्संगृह्णा मघवन् काशिरिति ' (ऋ० सं०—अष्ट० ३ अ० २ व० १) इत्यस्या ऋचोऽर्थमनुवदति—तथेत्यादिना । १० पौरुषविधिकैस्तैस्तस्यापि—पा० । ११ ऋ० सं० (अष्ट० ८ अ० ४ व० ३०) । १२ ऋ० सं० (अष्ट० ८ अ० ३ व० ८) ।

तथा, तुविग्रीव इन्द्र इति, नैतद्युक्तं भवति, ग्रीवावानिन्द्र इति । किं तर्हि, याऽस्य ग्रीवा, सा महती । ग्रीवासत्त्वे नास्ति प्रमाणम् । न च ग्रीवास्तुतिरर्थापत्तिः । अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः ।

अपि च, इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते, इत्येताभ्यां पदाभ्यामिन्द्रशब्दः संवद्धो न शक्नोति तुविग्रीवादिभिः संबन्धं यातुम् । द्विरुच्चारणमस्य प्रसज्यते । तुविग्रीवावान् इन्द्रो वेदितव्यः, वृत्राणि चेन्द्रो हन्तीति । तथा हि सति भिद्येत । अभिन्नं च वाक्यमुपलभ्यते । तदेवमवकल्पते । यदि तुविग्रीवादयोऽस्य नोपादिश्यन्त इति । स्तुत्यर्थं संकीर्त्यते तुविग्रीवादिः । अन्यसो मदे, ईदृशो वृत्राणि हन्तीति । एषा तु वचनव्यक्तिः । वृत्रवधोपदेशपरमिदं वचनमिति । यदपि वचनं—वाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले, इति । तदपि वाह्वो रोमशत्वमक्ष्णोश्च पिङ्गल्यमाह, न वाह्वसत्तामक्षिसत्तां च । यदपि, अक्षिसत्तां वदतीति गम्यते । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमीति । तदपि न चक्षुःसंबन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमीति वचनसंबन्धार्थम् । तत्सतीमिव चक्षुष्मत्तां स्तुत्यर्थमुच्चारयति । कुत एतद्वगम्यते । चतुर्यानिर्देशात् । यदि प्रातिपदिकार्थोऽध्यवसीयते, तथा वाक्यं भिद्येत । चक्षुष्मानित्येवं चोद्दिश्येत । चक्षुष्मते ते ब्रवीमीति च । तस्मान्न किंचिदन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायामिदं ख्यापयतीति । न चेदं भोजनम् । न हि देवता भुङ्क्ते । तस्माद्भोजनस्य तदर्थत्वादिति तदसद्वचनम् ।

यदपि स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्त इति । तदविग्रहत्वेन प्रत्युक्तम् । अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रचं हविः क्षीयेत । न च मधुकरीवदन्नरसभोजिन्यो देवता इति प्रमाणमस्ति । मधुकरीषु प्रत्यक्षम् । न च तद्देवतायाम् । तस्मान्न भुङ्क्ते देवतेति । यदुक्तं, देवतायै हविः प्रचं नीरसं भवतीति । नैष दोषः । वातोपहतं नीरसं भवतीति । शीतीभूतं च । न चासौ कश्चिदर्थस्येष्टे । अनीशा कथं दारयतीति ।

किं तर्हि । चोदनालक्षणं तदिति स्थितम् । किं भवति प्रयोजनं चिन्तायाः । यदि देवताराधनार्थो यागस्ततः पूज्यमाना देवता । यागश्च पूजा । पूजा च लौकिकः पदार्थः । तत्र येन प्रकारेणाग्निः पूज्यते तेनैव सूर्यः पूज्यत इति क आश्वासः । विपरीतमपि कदाचित्स्यात् ।

यदुक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैरीशाना देवतेत्यवगम्यत इति । तन्न । स्मृतेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वादित्युक्तम् । उपचारोऽपि देवग्रामो देवक्षेत्रमिति । उपचारमात्रम् । यो यदभिप्रेतं विनियोजितुमर्हति, तत्तस्य स्वम् । न च ग्रामं क्षेत्रं वा यथाभिप्रायं विनियुङ्क्ते देवता । तस्मान्न संप्रयच्छतीति । देवपरिचारकाणां तु ततो भूतिर्भवति, देवतामुद्दिश्य यत्त्यक्तम् ।

यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनभीशानां देवतां ख्यापयति, इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे इत्येवमादीति । तत्प्रत्यक्षामनीशानां देवतामुपलभ्याध्यवस्यामो भाक्तं एष शब्द इति । तत्राऽऽह । वचनप्रामाण्यादेवास्त्येवानताऽवगम्यते, यदेव लोका अर्थान् विनियुञ्जते, तद्देवताभिप्रायादेवेत्यध्यवस्याम इति । तन्न । प्रत्यक्षात्ममाणादेवतापरिचारकाणामभिप्राय इत्यवगम्यते । स न शक्यो बाधितुम् । येऽपि देवतामीशानां वर्णयन्ति, तेऽपि नापह्नुवते परिचारकाणामभिप्रायम् । किंचाऽऽहुः । तथा देवता करोति, यथा परिचारकाणामभिप्रायो भवतीति । न च स ईशानो भवति यः पराभिप्रायमनुरुध्यते, यस्य न स्वाभिप्रायाद्विनियोगो भवति ।

अपि च, न चैतद्वचनम् । वर्तमानकालोपदेशत्वात् । प्रत्यक्षविरोधात्स्तुतिवादोऽवधार्यते । स्तुतिवादे च संभवति न वचनप्रामाण्यादी-शिष्यत इति गम्यते । न च देवता फलेन संबध्नाति, या तदर्थं परिचर्यते : यदुक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्ददाति प्रसीदति चेति । तन्न स्मृत्युपचारयोरुक्तम् । यदन्यार्थदर्शनं, तस्मै भीता इषमूर्जं प्रयच्छन्तीति । तन्न । अन्यस्य विधेरास्नानात् । दक्षिणतः संपरिहृतव्या इत्याहेति ।

अपि च सूर्य एकाकी सन्नशिपूजया तृप्यति । देवतान्तरसहितस्त्वग्निरग्नीषोमपूजयेति नैतत्संभाव्यते । न हि देवदत्तोऽत्यन्तमधुरमधुपयःप्रभृतीभिः प्रीयमाणो यज्ञ-दत्तसाहचर्यात्सर्वीरप्रियो भवति । सिद्धान्ते, भाव्यमानेन धर्माः संबध्यन्ते । तत्र सर्वे भाव्यमानेनैव धर्मा आकाङ्क्षन्ते । तत्र सादृश्याद्धर्मप्राप्तिर्भवति । अलौकिकत्वाद्धर्मणाम् । अथवा यदा देवताराधनार्थं यागस्तदा यदुक्तं, द्रव्यदेवताविरोधे

१ देवक्षेत्रमित्युपचारमात्रम् । देवपरि—पा० । २ ऋ० सं० (अष्ट० ८ अ० ४ व० १६) ।
३ यदेवलोका—पा० । ४ अभिप्रायेत्यव—पा० । ५ संबध्यते—पा० । ६ तन्न—पा० । ७ भाव्यमा-
नमेति—अपूर्वेणेत्यर्थः । ८ यदुक्तमिति—विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्यत्वात् ।
(अ० ८ पा० १ सू० ३२) इत्यत्रोति शेषः ।

तथा, तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तरपयतीति । अत्रैन्द्रस्य हविषो विधानम् । तस्मादेवता न प्रयोजिकेति ॥ ९ ॥

अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्तस्य

प्रीतिप्रधानत्वात् ॥ १० ॥

यदुक्तम्, अतिथिवदिति । तत्परिहर्तव्यम् । आतिथ्यमतिथिप्रयुक्तं स्यात् । आतिथ्ये हि तत्प्रीतिर्विधीयते । अतिथिः परिचरितव्यः । यथा प्रीयते तथा कर्तव्यमिति । दानं भोजनं वा कार्यमिति । यद्यदतिथये रोचते, तत्कर्तव्यम् । यत्तस्मै न रोचते, न तद्वलात्कारयितव्यमिति । इह तु कर्मणि, अभावः प्रीतिविधानस्य । तस्माद्विषममतिथिनेति ॥ १० ॥

(श्रुतिविनियुक्तप्रोक्षणादिवर्षाणामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ११ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, व्रीहीन् प्रोक्षतीति । तत्रैव, त्रीन् परिधीन्, तिस्रः समिथ इति मन्त्रम् । चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्राऽमावास्यामिति । चातुर्मास्यानां द्वितीये पर्वणि वरुणप्रयासेष्वाम्नायते, शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियत इति । तत्र संशयः । किं द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो यर्मा उतापूर्वप्रयुक्ता इति । किं तावत्प्राप्तम् । द्रव्यादिप्रयुक्ता इति । इह, व्रीहीन् प्रोक्षतीति प्रकरणेनापूर्व-

द्रव्यसामान्याद्विध्यन्त इति । तन्नोपपद्यते । देवताराधनार्थत्वाद्यागस्य देवतासामान्यमेव वैशेष्यः । विप्रकृष्टत्वाद्द्रव्यसामान्यस्येति ॥ ९ ॥ [१० ॥]

प्रोक्षिताभ्यामिति वाक्यद्वन्द्वस्य प्रोक्षणम् । स च वाक्यसंयोगः श्रौतांशेन निराकृतः । तथा, लिङ्गसंयोगश्च श्रौतांशेन निराकृतः । अस्मिन्वाधिकरणे लिङ्गवाक्यसंयुक्ता नैवोदाहरणं, निराकृतत्वात् । श्रुत्या तु येषां तादर्थ्यं त इहोदाहरणम् । ताञ्श्रुत्या तदर्थान्मन्यमानः पूर्वपक्षं करोति । ' व्रीहीन्प्रोक्षति ' इति द्वितीया श्रुत्या व्रीह्यर्थतां प्रोक्षणस्य प्रतिपादयति । अपूर्वसंबन्धः प्रकरणात्स्यात् । श्रुतिश्च प्रकरणाद्वर्जयसी । ' पौर्णमासीम् ' इत्यत्रापि समुदायार्थमभिमर्शनं श्रुत्यैव द्वितीया प्रतिपादयति । ' त्रीन्परिधीन् ' इति द्वितीया, अत्रापि श्रुत्यैव मन्त्रस्य संख्यार्थता-

१ बर्लघ इति--प्रवाहगतत्वादिति भावः । २ ' पूर्वस्मिन्वाधिकरणे ' इति सर्वत्र पाठ उपलभ्यते । स च प्राणादिकः । ३ अथेति--विभक्तियुक्त्यर्थः ।

प्रयुक्तता स्यात्, वाक्येन द्रव्यप्रयुक्तता । द्रव्येण हि प्रोक्षणस्य समभिव्याहारः । तस्मिन्नपि समभिव्याहारे द्रव्यगता द्वितीयाविभक्तिः प्रोक्षणस्य द्रव्यप्रयुक्ततां वदति ।

तथा, त्रीन् परिधीनिति यत्त्रिशब्दस्याभिधेयं, तदिह मन्त्राम्ना-सामर्थ्याद्वदितव्यमिति गम्यते । संख्या च त्रिशब्दस्यार्थः । तस्याः श्रुतिर्वाचिका । तत्संबद्धेऽपूर्वे लक्षणा स्यात् । यावन्तः परिधयस्तावन्तो वक्तव्या इति । तथा, हेतुना धर्मः संयुज्यते वाक्येन, शूर्पेण जुहोतीति । किं कारणम् । यतः, तेनान्नं क्रियते तद्धोमेन संबद्धव्यमन्नकरणद्रव्यं होमे विधीयते । प्रकरणादपूर्वप्रयुक्तता स्यात् । यस्मादनेन होमेना-पूर्वं क्रियते, तस्मादेतत् शूर्पेण निर्वर्तयितव्यमिति । प्रकरणाद्वाक्यं ब-लीयः । अतः प्रकरणं बाधयेत् । येन येन द्रव्येण दर्विपिठरादिनाऽ-प्यन्नं क्रियते, तेन तेन होमः कर्तव्य इत्येवमन्नकरणं सगुणं भवतीति ।

भाह । तस्मान्निसंख्याप्रयुक्तो मन्त्रो नापूर्वप्रयुक्तः । ' शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते' इत्यत्र शूर्पं तावदनुदाहरणं, करणविभक्तिनिर्देशात् । यथा ' त्रीहिभिर्यजेत' इति । ' अन्नकरणेन जुहोति ' इत्येतदपि, करणविभक्तिनिर्देशादेवानुदाहरणम् ।

अथोच्येत, हिशब्दयोगादन्नकरणमुदाहरणं स्यात् । तन्न । शूर्पस्य विधीयमान-स्या(न्नकरणत्वस्या)र्थवादोऽयमित्युक्तम् । उच्यते । हिशब्दश्रुत्या हेतुत्वेनेहान्नक-रणं, यस्मादनेनान्नं क्रियते तस्मादनेन होमः कर्तव्य इति, न स्तुतिर्लक्षणाप्रसङ्गा-त् । ननु प्रसिद्धसंबन्धो हेतुर्भवति । न च होमान्नकरणयोः संबन्धोऽवगतः प्रमा-णान्तरेण, यथा कृतकत्वानित्यत्वयोः ।

उच्यते । सत्यमेवं लोके हेतुः । वेदे तु हिशब्दश्रवणाद्वाक्यमनुमीयते, होमान्नः

१ आहृत्यस्यानन्तरं—नापूर्वप्रयुक्त इत्यस्य प्राक्, (ननु ' त्रीन् परिधीन् ' इत्यत्र मन्त्रग-तेयं द्वितीया-कथं मन्त्रस्य संख्यार्थतामाह । अतः, ' अनेन मन्त्रेण त्रीन् परिधीन् प्रकाशयेत् ' इति लिङ्गकल्पितश्रुतिरुदाहर्तव्या । तथा च लिङ्गविनियोगः स्यात् । न.तु श्रुतिविनियोगः । अतो यत्रैव प्रत्यक्षेणैवेदशीं श्रुतिः, तस्मिन् त्रिसंख्याप्रयुक्तो मन्त्रः) इत्येवमर्थको वार्तिकग्रन्थो लुप्त इति भाति । यतो भाट्टदीपिकायामस्मिन्नधिकरणे खण्डदेवेन ' संख्यादाहरणस्य, त्रीन् परिधीन् इति मन्त्रस्य, अगन्म सुवः, इति मन्त्रवत्, अपूर्वसाधनोभूतपरिधीयत्ताप्रकाशनार्थत्वस्य सिद्धत्वादनु-दाहरणत्वमिति वार्तिककारेणैवोक्तम् ' इत्यभिहितम् । अतो लुप्तो ग्रन्थोऽन्वेष्टव्यः । २ अनुमीयत इति—यद्यदन्नकरणं तत्तद्धोमेन संबन्धायितव्यमित्येवंरूपं वाक्यं कल्प्यत इत्यर्थः ।

ननु प्रथमेऽध्याये प्रतिविद्धा हेत्वर्थता । शूर्पस्यार्थवादोऽयमित्युक्तम् ।
सत्यमुक्तम् । अपूर्वप्रयुक्ततायां हि सिद्धायां नैकस्मिन् वाक्ये होमे शूर्प-
विधानं, हेतुविधानं चावकल्पत इत्यर्थवादः प्रकल्पते, नान्यथा । चतु-
र्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्राऽमावास्यामिति, समुदायसमभि-
व्याहाराद्वाक्येन तत्प्रयुक्तता, प्रकरणसामर्थ्याल्लक्षणयाऽपूर्वसमभिव्या-
हारादवगतामपूर्वप्रयुक्ततां बाधते । तस्माद्द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो
धर्माः ॥ ११ ॥

अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥

अपूर्वप्रयुक्त एवजातीयके धर्मे सति द्रव्येण च धर्मव्यवस्था न
स्यात् । पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति, सक्तुभिर्मन्थिनं, धानाभिर्हारियो-
जनं, हिरण्येन शुक्रम्, आज्येन पात्नीवतामिति । यस्मान्मैत्रावरुणोऽ-
पूर्वस्य, तस्मात्पयसा श्रयितव्य इति । ऐन्द्रवायवोऽप्यपूर्वस्य । सोऽपि
पयसा श्रयितव्यः प्राप्नोति । एवं सर्वाणि श्रयणादीनि सर्वेषां ग्रहा-
णाम् । तत्र मैत्रावरुणादिग्रहणमविवक्षितं स्यात् । तस्मादपि द्रव्यादि-
प्रयुक्ताः प्रोक्षणादय इति ॥ १२ ॥

अर्थो वा स्यात्प्रयोजनमितरेषामचोदनात्तस्य

च गुणभूतत्वात् ॥ १३ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न द्रव्यादिप्रयुक्ता भवेयुः । किं तर्हि ।
अर्थ एषां प्रयोजनम् । अर्थ इत्यपूर्वं ब्रूमः । तदर्थस्ते । तद्धि कर्तव्य-
तया श्रूयते । तदितिकर्तव्यतयाऽनुबध्यते । इतरेषां द्रव्यादीनां कर्त-
व्यतया न चोदना । किं तर्हि । अर्थस्य गुणभूतत्वेन । अर्थं प्रति,

करणयोः संबन्धकर्तृ । तेनानुमितेन वाक्येन हेतुश्रवणमुपपत्स्यते । सति च हेतुश्रव-
णेऽन्नकरणं संस्कार्य, होमः संस्कारकः । यद्यदन्नकरणं तत्तद्धोमेन व्याप्यते । यथा
यद्यत्कृतकं तत्तदित्येव व्याप्यते । यथा च यत्र यत्र धूमस्तत्राग्निना व्याप्यते ।
तस्माद्विशब्दश्रुत्याऽन्नकरणार्थो होम इति मन्यमानः पूर्वपक्षं करोति । इहापूर्वार्थे
होमे स्थिते प्रथमेऽध्याये किमन्नकरणं विधीयत उतान्नकरणं स्तुतिरित्ययं विचारः
॥ ११ ॥ [१२ ॥]

यदि त्रीहिस्वरूपप्रयुक्तं प्रोक्षणं स्यात्तथा सति फलकल्पना स्यात् । न हि
स्वरूपार्थत्वे परम्परयाऽपि प्रकृतापूर्वप्रयोजनत्वमग्निद्वारेणवाऽऽधानस्य क्रतुप्रयोजनता,
संप्रवति । न च वाक्यस्य द्वावर्थौ । यदि वा तण्डुलनिवृत्तिप्रणाड्या यदपूर्वं लक्ष्यते

अपूर्वं प्राति गुणभूतानामेषां श्रवणम् । किमतो यद्येवम् । अकर्तव्याना-
मितिकर्तव्यतया नास्ति संबन्ध इति ।

ननु ब्रीह्यादिसमभिव्याहारात्तर्हि संबन्धः । तत्र द्वितीयया ब्रीहिस-
ंख्यदायप्रयुक्तता गम्यते । लिङ्गवाक्याभ्यां संख्याहेतुप्रयुक्तता । नेत्याह ।
एवं सति फलं कल्पनीयं स्यात् । तस्मादपूर्वप्रयुक्तता ।

नन्वेवमपि सत्यपूर्वोपकारः कल्पयितव्यः । सत्यं कल्पयितव्यः ।
प्रकृतेषु त्वेकवाक्यतां नीत्वा । त्वत्पक्षे त्वप्रकृतेन फलवचनेनैकवा-
क्यता स्यात् ।

ननु प्रकरणं वाक्यस्य श्रुतेर्वा न बाधकम् । सत्यमबाधकम् । फला-
भावात्तु भवदीयः पक्षो मुच्यते । तस्मिन्नानर्थक्येनाविवक्षिते प्रकरण-
वता प्रयोगवचनेनापरिपन्थिः प्रोक्षणादि विधायिष्यते । आह । अपू-
र्वसंबन्धेऽपि तदीयैर्ब्रीह्यादिभिरेव धर्मः प्रयुज्यते । किमेवं भविष्यति ।
द्रव्यादिसंबन्धश्चैवं हि नावज्ञातो भविष्यति । फलं च न कल्पयित-
व्यम् । उच्यते । नैवं शक्यम् । ब्रीहीन् प्रोक्षतीति हि ब्रीहिजातिर्नि-
र्दिश्यते, ब्रीहिद्रव्यलक्षणार्था वा, अपूर्वसाधनविशेषलक्षणार्था वा । अन्य-
तरलक्षणया कृतार्थेति, नोभयलक्षणार्था स्यात् । द्रव्यलक्षणे वा, तत्र
च लक्षणैव दोषः । फलकल्पनेति कृत्वा साधनविशेषलक्षणार्था जाति-
रवसीयते । ब्रीहिजातिलक्षितं यत्साधनं, किं तत् । यतस्तण्डुला भवन्ति,
तत्प्रोक्षितव्यामिति । तण्डुलनिर्वृत्तिकरता हि तत्र साधनत्वं, न द्रव्यता ।
एवं संख्यादिष्वपि योजयितव्यम् । तस्मादपूर्वप्रयुक्तता प्रोक्षणादी-
नामिति ॥ १३ ॥

तस्यायं धर्मः । अथवा ब्रीहिजातिलक्षितस्य द्रव्यस्य । अत्र ग्रन्थः । ब्रीहिजाति-
लक्षितं यत्साधनं, किं तद्यतस्तण्डुला भवन्ति । तत्प्रोक्षितव्यामिति । तण्डुल-
निर्वृत्तिकरता हि तत्र साधनत्वं न द्रव्यता । कोऽभिप्रायः । तण्डुलनिर्वृत्तिप्र-
णाड्या यत्साधनत्वं लक्षयति तदर्थं प्रोक्षणम् । येष्वपि तण्डुलनिर्वृत्तिरविशिष्टा ।
न चान्यद्द्रव्यं तण्डुलनिर्वृत्तिकरणांशेन शक्यते लक्षयितुम् । तस्मादन्येषु द्रव्येषु
प्रोक्षणाभावः ॥ १३ ॥

अपूर्वत्वाद्व्यवस्था स्यात् ॥ १४ ॥

अथ यदुक्तम्, अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यादिति । साधनविशेषलक्षणार्था जातिरित्येवं सति व्यवस्था भविष्यति । मैत्रावरुणेन यत्क्रियते, तत्र पयःश्रयणं, न तत्, ऐन्द्रवायवेन । अतो न मैत्रावरुणापूर्वाद्वैन्द्रवायवस्य धर्माः । अपूर्वो ह्यैन्द्रवायवः । तस्मात्, अपूर्वत्वाद्व्यवस्था स्यादिति ॥ १४ ॥

तत्प्रयुक्तत्वे च धर्मस्य सर्वविषयत्वम् ॥ १५ ॥

यश्च मन्यते, द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्मा इति । तस्य सर्वविषयता धर्मस्य प्राप्नोति । येऽपि भक्तार्था ब्रीहयस्तेऽप्येवं प्रोक्षितव्याः प्राप्नुवन्ति । न चैतत्त्वयाऽपीष्यते । तस्मादयमस्मिन् पक्षे दोष इति ॥ १५ ॥

तद्युक्तस्येति चेत् ॥ १६ ॥

इति चेत्पश्यासि, सर्वविषयता धर्मस्य भविष्यतीति । तद्युक्तस्य प्रकरणयुक्तस्य भविष्यति । एवं प्रकरणमनुगृह्यते । न च सर्वविषयता धर्मस्येति ॥ १६ ॥

नाश्रुतित्वात् ॥ १७ ॥

नैतदेवम् । न हि श्रूयते, प्रकरणयुक्ता ब्रीहयो निर्वस्रव्याः, प्रोक्षितव्याश्चेति । ननु प्रकरणानुग्रहायैतदध्यवसानम् । नेत्याह । न हि वाक्येन बाधितं प्रकरणमुत्सहते धर्मान् नियन्तुम् । अथापि न बाध्यते, तथाऽपि न प्रकरणस्य विशेषं सामर्थ्यमस्ति । कर्तव्यतया हि तत्क्रियमाणं चोद्यते, न प्रसिद्धसंबन्धमिव विशेषणत्वेन । तस्मान्न प्रकृतयाग-

[१४ ॥ १५ ॥ १६ ॥]

न प्रकरणस्य विशेषं सामर्थ्यमस्ति । कर्तव्यतया हि तत्क्रियमाणं चोद्यते, न प्रसिद्धसंबन्धमिव परविशेषणत्वेनेति । कोऽमिषायः । मावयेत्स्वर्गं, केन यागेन, कथमिति प्रकाराकाङ्क्षा भवति । स च प्रकारोऽनिर्ज्ञातरूपत्वात्कर्तव्यः । यश्च निर्ज्ञातस्वरूप उच्चार्यते, स परविशेषणं, यथा शुक्रः पट इति । इह यत्कथंमावाकाङ्क्षायामग्न्यन्वाधानाद्युपनिपतति, तदस्य संबन्धित्वे कारणं, नान्यस्य भवति,

१ 'अपूर्वपृथक्त्वाद्व्यवस्था स्यात्' इति सूत्रभाष्ये लिखितपुस्तक उपलब्धमानोऽपि भाष्यकारैः सोऽनाहत इति यथाश्रुत एव पाठः प्रकाशितः । २ चोद्यत इति न-पा० । ३ नान्यस्य भवतीति-प्रकरणमन्यस्य संबन्धित्वे कारणं न भवतीत्यर्थः ।

विशेषितानां ग्रीहीणां निर्वापः प्रोक्षणं वा चोद्यत इति ॥ १७ ॥

अधिकारादिति चेत् ॥ १८ ॥

इति चेत्पश्यसि, न प्रकरणं विशेषकं ग्रीहीणामिति । बाढम् । अधिकाराज्ज्ञास्यत्यध्वर्युः । इमे भक्तार्थाः, इमे कार्यार्थाः । तत्र कार्यार्थान् प्रोक्षिष्यतीति ॥ १८ ॥

तुल्येषु नाधिकारः स्यादचोदितश्च संबन्धः, पृथक्सतां

यज्ञार्थेनाभिसंबन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयोजनम् ॥ १९ ॥

तुल्या एते ग्रीहियः । य एव भक्तार्थास्त एव कर्मार्थाः, न पृथक् केचित्कर्मार्था नाम । ननु ये निरुक्तास्ते कर्मार्थाः । सत्यं भवेदेतत् । प्रोक्षणादिषु दोषो न स्यात् । निर्वापे तु दोषः । न तत्र केचन प्रकृता विद्यन्ते, पृथक्सतां यज्ञार्थेन निर्वापः श्रूयते । कथम् । अपरेण गार्हपत्यं प्राणीषमनोऽवास्थितं भवति । तस्य दक्षिणं चक्रमारुह्यानसोऽधि-निर्वपतीति । तस्माद्धर्मस्य सर्वविषयत्वं प्राप्नोत्येव । पूर्वेण हेतुनाऽपूर्व-प्रयुक्तत्वं प्रोक्षणादीनामिति ॥ १९ ॥

(अग्नीषोमीयप्राग्भागवर्तिपदार्थधर्मस्योपांशुत्वस्य तत्तत्पदार्थजन्यावान्तरापूर्वप्रयु-
क्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] देशवद्धमुपांशुत्वं तेषां स्याच्छ्रुतिनिर्देशा-

त्तस्य च तत्र भावात् ॥ २० ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे समाग्नयते—त्सरा वा एषा यज्ञस्य, तस्माद्यत्किंचि-
त्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीति । तदत्रैषोऽर्थः सांशयिकः ।

न चान्यस्य भवति ॥ १७ ॥ [१८ ॥ १९ ॥]

आधस्त्येऽधिकरणे समुदायप्रयुक्तमभिर्शनमित्युक्तम् । समुदायंप्रसङ्गेनान्यो यः समु-
दाय इव लक्ष्यते ग्रहरज्यम्याससमुदाय इति, तत्र विचार्यते । किं तत्प्रयुक्तमुपांशु-

१ यदि प्रकरणं विशेषकं न भवेत्कथं तर्हि प्रकृतापूर्वसाधनीभूतेषु ग्रीहिषु प्रोक्षणं सिध्येदिति शङ्का निरस्तुमाह—न चान्यस्येति । अयं भावः । सत्यं, ऽवरणं साक्षाद्विदेकं न भवति, ऽवृत्तान् ग्रीहीनिति । परंतु प्रोक्षणस्य पक्षोपेक्षायां पक्षान्तरवत्पक्षान्तरादयमिति ऽकरणेन ऽवृत्तेनैव वाक्यता कल्प्यते—प्रोक्षणेन ग्रीहिद्वारा ऽकृतापूर्वमुपकुर्वादिति । तथा च ऽकृतेनैव वाक्यताकल्पनापादनमु-
क्तेन भवदेव परम्परया ऽवरणं विदेकमिति नाऽकृतस्य प्रोक्षणं कर्तव्यं भवतीति । २ समुदाय-
प्रयुक्तमिति—समुदायापूर्वप्रयुक्तमित्यर्थः । ३ तत्प्रयुक्तमिति—ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्तमित्यर्थः ।

किं प्रागग्नीषोमीयाद्यानि कर्माणि, तत्प्रयुक्तमुपांशुत्वमुत परमापूर्वप-
युक्तमिति । किं प्राप्तम् । प्रागग्नीषोमीयात्, यान्यङ्गापूर्वाण्यारादुप-
कारकाणि, यच्च प्रधानद्रव्यसंस्कारकं, तत्प्रयुक्तोऽयं धर्मः । योऽयं दे-
वसंबद्धः । कुत एतत् । श्रुतिनिर्देशात् । मर्यादया देशलक्षिता ये पदा-
र्यास्ते श्रुत्या, एतेन धर्मेण संबद्धाः । य एतस्मिन् देशे पदार्थास्तैरुपांशु
चरन्तीति ।

ननु वाक्येनैव धर्मो विनियुक्तो न श्रुत्या । न ब्रूमो न वाक्येनेति ।
किं तर्हि । श्रुतेनास्यैकवाक्यता, न प्रकृतेन लक्षितेन, कल्पितेन वेति ।
उच्यते । गृहीत एतदङ्गापूर्वाणामयं धर्म इति, न तु प्रधानद्रव्यस्य
संस्कारकं यदपूर्वं तस्यापीति । कतमं तत् । यत्प्रधानद्रव्यसंस्कारकं पूर्व-
स्मिन् देशेऽस्तीति । उच्यते । तस्य च तत्र भावात् । तस्यैवंजातीय-
कस्य पूर्वस्मिन् देशे भावात् । अस्ति हि सोमप्रवहणीयं नाम सूक्तम् ।
तस्माद्देशधर्मो भविष्यतीति । यथा प्रणीताः प्रणेष्यन् वाचं यच्छति, तां

स्वमुत तत्पदार्थप्रयुक्तमिति । अथवा—संस्कारोहो विचार्यते, प्रकृतौ विकृतौ
निर्णयार्थः । अग्नीषोमीयात्प्राग्भाविनां पदार्थानामुपांशुत्वं श्रुत्या भवति । ननु वाक्येनैव
धर्मो विनियुक्तः । न च तृतीयाद्या विमाक्तिरस्ति ।

उच्यते । सत्यं, किंतु प्राक्शब्दोऽवश्यं निराकाङ्क्षीकर्तव्यः । तत्र यदि सोम-
यागेन संबन्धः क्रियते, प्रकरणामानानुमितेन संबन्धः स्यात् । यद्यग्नीषोमीयेण
संबध्यते, श्रुतेन संबध्यमानोऽग्नीषोमीयाद्ये प्राग्भाविनः पदार्थास्तैः सर्वैरुपांशुत्वविशेष-
त्वात्संबध्यते । तस्य च तत्र भावादिति सूत्रावयवेनापूर्ववन्तो ये पदार्था इति
ब्रवीति । तेषु यो धर्मो विधीयते नासावनर्थकः । यथा दीक्षणीयावाङ्मनियमः
पदार्थप्रयुक्त इत्युक्तमेवमिहापि ।

श्रुतिनिर्देशादिति—श्रुतेन वाक्येन संबन्धमपिपेत्य श्रुतिमाह । अथवा—पदा-
र्यापूर्वेण संबध्यमानो लक्षणया । परमापूर्वेण तु लक्षितलक्षणया संबध्यते । प्रथमं

१ तत्पदार्थप्रयुक्तमिति—अग्नीषोमीयप्राग्भाविपदार्थजन्योत्पत्त्यपूर्वप्रयुक्तमित्यर्थः । २ निर्ण-
याद्येति—ऊहानूहनिर्णयाद्येत्यर्थः । ३ इति ब्रवीतीति—न तु भाष्यकुटुक्तीत्याऽनेन सूत्रावयवेन संनि-
र्घोपकारकाङ्गापूर्वप्रयुक्तत्वं प्रसाधनीयम् । पौनस्वत्यापत्तेरिति शेषः । ४ एवमिहापीति—अपूर्व-
वृत्त्यात्पदार्थानां पदार्थप्रयुक्तोऽयं धर्म इत्यर्थः ।

सहस्रिष्कृता विसृज्यतीति । अस्मिन् देशे ये पदार्थास्तेषां धर्मो वाग्यमो न प्रधानापूर्वस्य । एवमिदमप्युपांशुत्वमिति ॥ २० ॥

यज्ञस्य वा तत्संयोगात् ॥ २१ ॥ पू०

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति । तद्देशानां धर्म इति । कस्य तर्हि । परमापूर्वस्येति । कुतः । तत्संयोगात् । तत्संयोगो भवति । यज्ञस्य संयोगः । त्सरा वा एषा यज्ञस्य यत्प्राचीनमग्नीषोमीयादिति । यज्ञस्य यत्प्राचीनमिति संबन्धः, न त्सरा वा यज्ञस्येति । कुतः । प्राचीनं विशिषन् यज्ञस्येति शब्दो विधिपदशेषो भवति । ततः प्रवृत्तिविशेषकरो भविष्यति । इतरथा, अर्थवादशेषः सन्ननर्थकः स्यात् । वादमात्रं ह्यनर्थकमिति ।

प्राचीनमिति च यज्ञभागं श्रुत्या वदति । लक्षयति च तद्गतान् पदार्थान् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिन्याय्या स्यात् । तस्मात्प्राग्देशस्यैष धर्मः । तेनास्य श्रुत्या संयोगः । न प्राग्देशगतानां पदार्थानां, तैरस्य लक्षणया संबन्धः स्यात् । अथाप्यर्थवादपदशेषो यज्ञस्येति स्यात्, तथाऽपि प्राग्देशः श्रुत्या धर्मेण संबध्यते । प्राग्देशगताः पदार्था लक्षणेति यज्ञप्रयुक्तैव न्याय्या । अपि च प्रत्यक्ष उपकारः परमापूर्वस्य लक्ष्यते । यत्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तदुपांशुत्वे न शिथिलप्रयत्नः प्रचरन्निखिन्नः सुखं बहुवृत्तान्तं सौत्यमहर्निर्वर्तस्यति । तस्मात्परमापूर्वप्रयुक्त-

पदार्थैस्तैरपूर्वाणि, तैः परमापूर्वमिति । एवं च लक्षितलक्षणामभिप्रेत्य लक्षणां श्रुतिमाह । अथवाऽग्नीषोमीयः पदार्थः । स चोच्चरितः प्राग्भाविनः पदार्थान्युद्भावुपस्थापयति, न यज्ञभागम् । तमभिप्रेत्य श्रुतिमाह ॥ २० ॥

न यज्ञशब्दः त्सराशब्देन संबध्यते । अप्रवृत्तिविशेषकरत्वात् । यस्मात्प्राचीनशब्देन संबध्यमानः प्रवृत्तिविशेषकरो भवति, तेन यज्ञस्य यः प्राग्भागस्तस्यायं धर्मो उपांशुत्वं विधीयते । न च प्राचीनशब्दः पदार्थान् शक्नोति वदितुम् । श्रुत्या भागवचन एव प्रतीयते । अक्षरोच्चारणमात्रेणैव प्राग्भागमाह । इतरत्र लक्षणया, पदार्थान्यादि लक्ष्येत् । अत्र ग्रन्थः—अथाप्यर्थवादपदशेषोऽयं यज्ञस्येति स्यात्तथाऽपि प्राग्देशमात्रं श्रुत्या धर्मेण संबध्यत इति । कोऽर्थः । प्राचीनशब्दमुद्दिश्योपांशुत्वं विधीयते । तत्र यद्यग्नीषोमीयशब्देन विशेष्येत प्राचीनशब्दः, ततो वाक्यं भिद्येत ।

मुपांशुत्वमिति ॥ २१ ॥

अनुवादश्च तदर्थवत् ॥ २२ ॥

अनुवादश्च तद्देशपदार्थस्यैव भवति । त्सरा वा एषा यज्ञस्य यत्प्र-
चीनमग्नीषोमीयादिति । त्सरा नाम छन्नगतिः । यथा शकुनिग्राहकस्य,
शकुनिं जिघृक्षतश्छन्नना गतिर्भवति । शनैः पदन्यासो, दृष्टिप्रणिवानम्,
अशब्दकरणं च । कथमनवबुद्धः शकुनिर्गृहीतेति । एवमिहाप्यनवबुद्ध-
मिव ग्रहीतुं यज्ञं प्रच्छन्नगतिरुपांशुत्वं नाम । यथा शकुनिग्राहकस्य
यस्मिन् देशे शनैः पदन्यासो न स तद्देशार्थः । अपि तु तद्देशाभिगतस्य
शकुनेरर्थेन क्रियते । एवमिहाप्युपांशुत्वं न तद्देशानां पदार्थानामर्थेन
क्रियते, तद्देशाभिगतस्य यज्ञस्यार्थेन गम्यते । यस्तु त्सराशब्दं यज्ञवि-
शेष्यं मन्यते, तस्य सुतरामर्थवादः परमापूर्वप्रयुक्ततां दर्शयति । यज्ञस्यै-
षा त्सरेति । यथा शकुनेः त्सरा, एवं यज्ञस्येति ॥ २२ ॥

प्रणीतादि तथेति चेत् ॥ २३ ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ॥ २३ ॥

न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ॥ २४ ॥

नैतदेवम् । तद्देशपदार्थप्रयुक्तत्वेनैव स्यात्, न परमापूर्वप्रयुक्ततेति ।
नात्र पदार्थानां यज्ञभागविशेष्यता वाग्यमसंबन्धे तावद्गम्यते । यज्ञस्या-
श्रुतित्वात् । नात्र संबन्धी यज्ञशब्दः श्रूयते । नन्विदानीमेवोक्तं, यज्ञं
तन्निश्चयन्तावध्वर्युयजमानो वाचं यच्छत इति । उच्यते । तद्देशपदार्थप्रयु-
क्ततायामप्येतदवकल्यते । कथम् । यज्ञं विस्तारयितुं वाचं यच्छतः ।
तौ वाचंप्रभौ सन्तावविक्षिप्यमाणचेतस्को, पदार्थेषु क्रियमाणेष्वप्रमाद्य-
न्तौ तथा करिष्येते, यथा न कश्चित्पदार्थः पदार्थान्नयत्रो वा दीयते ।
अध्वर्युर्वाग्यमेनानन्यचेतस्को न पदार्थान् प्रमादयिष्यति । यजमानश्चैवं
वाग्यमेनानन्यचेतस्को प्रमादयिष्यन्तं तं बोधयिष्यति । अङ्गेरप्यनन्त-

तस्मान्न विशेष्यते । कस्य तर्हि प्राग्भागः । विपरिवृत्तेर्ज्योतिष्टोमस्येति ॥ २१ ॥

[२२ ॥]

प्रणीतादि तथेति चेत् । इति प्रत्यनुपापगसूत्रम् ॥ २३ ॥

रीयमाणैर्यज्ञो विस्तार्यते, न केवलैः स्वैरवयवैरङ्गैश्च विस्तारयितुं वा-
ग्यमः शक्नोति । अस्मिन् काले क्रियमाणो न स्वेनाऽऽत्मना । यज्ञसं-
योगश्चात्र विस्तारसंबद्धः । तस्मादङ्गप्रयुक्ततायामप्युपपद्यते, यदध्वर्यु-
यजमानौ वाचं यच्छतस्तत्प्रजापतिभूयंगतौ यज्ञं तन्वाते, इति दृष्टेन
कारणेन, नादृष्टेनेति वर्तमानकालापदेशादवगम्यते । यथा वयं वाग्य-
येन तार्थमानं यज्ञं विद्वस्तथेति ॥ २४ ॥

तद्देशानां वा संघातस्याचोदितत्वात् ॥ २५ ॥ सि०

स्थितादुत्तरम् । वाञ्छन्तात्पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति, परमापूर्व-
प्रयुक्तमुपांशुत्वमिति । कथं तर्हि । प्राचीनमग्नीषोमीयात्, ये पदार्थास्त-
त्प्रयुक्तम् । कुतः । संघातस्याचोदितत्वात् । संघात इति ग्रहयज्यभ्या-
संसंघातं ब्रूमः । न तस्यायं भाग उपांशुत्वेन संबद्ध इति चोदना ।
नैवं संबन्धः क्रियते, यज्ञस्य यत्प्राचीनमिति । कथं तर्हि । त्सरा वा
एषा यज्ञस्येति । कुतः । तस्मादिति पदेन व्यवधानात् । अथापि प्राची-
नेन संबन्धः । एवमपि न परमापूर्वप्रयुक्तम् । न हि यदित्यनेन देशोऽ-
भिसंबध्यते । किं तर्हि । देशगताः पदार्थाः ।

न यज्ञस्याश्रुतित्वात् । इति परिहारसूत्रम् ॥ २४ ॥

अथवा नासिद्धो दृष्टान्तो भवतीति दृष्टान्तसिद्धयेऽधिकरणं प्रक्रियते । ' प्रणी-
तादि तथेति चेत् ' इति । यथा ' यज्ञेन संयोगात् ' इत्युपांशुत्वं परमापूर्वप्रयुक्त-
मेवमिहापि न पदार्थप्रयुक्तो वाङ्नियम इति । ' नन्विदानीमेवोक्तं ' ' स्थितादु-
त्तरम् ' इति चैतस्माद्ग्रन्थादनुमीयतेऽधिकरणान्तरम् ॥ २३ ॥

‘ न यज्ञस्य ’ इत्युत्तरपक्षे सूत्रं वर्णनीयम् ॥ २४ ॥

अत्र ग्रन्थः । नैवमभिसंबन्धः क्रियते, यज्ञस्य यत्प्राचीनमिति । कथं
तर्हि । त्सरा वा एषा यज्ञस्येति । कोऽर्थः । पदार्थप्रयुक्तोऽपि वाङ्नियमवर्द्धवान्-
भवति । परमापूर्वप्रयुक्तोऽपि । तत्र यदि पदार्थापूर्वप्रयुक्तोऽनर्थको भवति, तत्र
व्यवहितकल्पनाऽध्याहारो वाऽश्रुतोऽपि कल्प्येत । इह तु यथाश्रुत एव वाक्ये घट-
माने किमर्थं व्यवहितकल्पनाऽध्याहारो वा कल्प्यते ।

१ तावमानं—पालयमानमित्यर्थः । २ पक्षं विपरिवर्तयेत्—पा० । ३ एतस्माद्ग्रन्थादिति—
' न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ' ' तद्देशानां वा संघातस्याचोदितत्वात् ' इति सूत्रद्वयस्थभाष्यग्रन्थादित्यर्थः ।
४ वाङ्नियमोर्ध्ववान्—पा० । ५ अर्थवान् भवतीति—उपांशुत्वाख्यो धर्म इति शेषः ।

यदि देशोऽभिसंबध्येत, यत्प्राचीनमग्नीषोमीयादिति भवेत्, न यत्किंचिदिति । वीप्सायां ह्येतद्भवति । वीप्सा च बहुषु भवति, नैकस्मिन् । एकश्च देशो बहवस्तत्र पदार्थाः । तस्मात्पदार्थानामुपांशुत्वेन संबन्धो न तद्देशस्येति । कथं पुनर्वीप्साऽवगम्यत इति । यदित्यनेन लक्ष्यते । किमित्यज्ञानवचनम् । विशेषाश्चाज्ञाता ज्ञातुमिष्टाः प्रतीयन्ते । बहुषु च सामान्यं विशेषाश्च भवन्ति । तस्मात्तद्देशाः पदार्था वीप्सया लक्ष्यन्ते, ते चोपांशुत्वेन संबध्यन्त इति ।

अपि च, प्राचीनशब्दे यज्ञशब्देन विशेष्यमाणेऽपि यद्यग्नीषोमीयपदमविवाक्षितं, तथा सति साकार्क्षत्वाद्वाक्यमेव न घटते, कतरस्मात्पदार्थात्प्रागिति । तस्मादग्नीषोमीयशब्दोऽवश्यं विवक्षणीयः । तस्माद्द्वयोरपि शब्दयोरग्नीषोमीयशब्दस्तन्त्रम् । तेन सुदूरमपि गत्वा प्राचीनशब्दस्याग्नीषोमीयसंबन्धः । तेन संबन्धे कृते पदार्थधर्मो भवतीत्युक्तम् ।

यदि हि देशोऽभिसंबध्येत, यत्प्राचीनमग्नीषोमीयादिति भवेन्न यत्किंचिदिति । कोऽर्थः । यस्यायं धर्मः परमापूर्वप्रयुक्तस्तस्य प्राग्देशो नामैकं वस्तु । भवता किञ्चिच्छब्दोऽनुवादो वर्णनीयः, उत्स्रष्टव्यो वा । तत्रानुवादस्तावन्न घटते । वीप्सार्थे किंचिदिति वर्तते । न चैकस्मिन्वस्तुनि वीप्सा संभवति । उत्सर्गोऽपि नैव । गम्यमानत्वादस्मिन्नर्थस्य । वाक्ये च शक्यतेऽयमर्थो विवक्षितुम् । तस्माद्वीप्सावाची सन्निवक्षितव्यः । पदार्थधर्मेऽभ्युपगम्यमाने बहुत्वात्पदार्थानां किञ्चिच्छब्दस्यार्थोऽनुगृहीतो भवति ।

नन्वयं न वीप्सावाची । उच्यते । किंशब्दोऽयमज्ञाते ज्ञातुमिष्टे वर्तते । देशश्च ज्ञातः । प्राचीनशब्दश्रवणात् । तत्र किंशब्दोऽनुपपन्नः । विशेषास्त्वज्ञाताः, तेषूपपद्यते । तस्माद्वीप्साफलोऽस्मिन्वाक्ये वर्तते । दीक्षणीयाया याजुर्वेदिकत्वात्साङ्गायामुपांशुत्वं प्रप्नोति । तच्चोदकेन बाध्यते । ‘प्राक् स्विष्टकृतः प्रथमस्थानेन’ ‘मध्य-

१ तन्त्रमिति—विवक्षितमित्यर्थः । २ अग्नीषोमीयसंबन्ध इति—अग्नीषोमीयशब्देन संबन्ध एषितव्य इत्यर्थः । ३ तेन संबन्धे कृते इति—आदावेवाग्नीषोमीयशब्देन प्राचीनशब्दस्य संबन्धे कृत इत्यर्थः । ४ तेषूपपद्यत इति—प्राचीनशब्दात्सामान्यतो ज्ञातेष्वपि पदार्थविशेषरूपेणाज्ञातेषूपपद्यते किञ्चिच्छब्द इत्यर्थः । ५ प्राप्नोतीति—‘उपांशु यजुषा’ इति सामान्यवाक्येनेत्यर्थः ।

ननु दीक्षणीयादिध्वन्यो धर्म उक्तः, यावत्या वाचा कामयेत ताव-
त्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात्, मन्द्रं प्रायणीयायां, मन्द्रतरमातिध्वयाया-
मुपांशूपसत्स्विति । कथं तत्रोपांशुत्वं कर्तुं शक्यमिति । उच्यते । स धर्मः
प्रधानेषु भविष्यति । दीक्षणीयादिषु प्रधानशब्दोपबन्धत्वात् । उपांशु-
त्वं प्रधानवर्जितेष्वङ्गेषु निवेक्ष्यते । सामान्योपदेशात् ।

प्रयोजनं, कुण्डपायिनामयने, मासमग्निहोत्रं जुह्वतीत्येवमादीनि प्राग-
ग्नीषोमीयात् । एषुपांशुत्वसंबन्धो भवति, यथा पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि
सिद्धान्तः, न संबन्धः ॥ २५ ॥

(अग्नी प्रोक्षणादेः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संवातात्पौर्ण-
मासीवत् ॥ २६ ॥ पू०

अस्त्यग्निः, य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति । तत्रैवं समाम्नायते ।

मेनेद्वायाः ' शेषं तृतीयस्थानेन ' इत्येतत्स्वरवैचित्र्यं चोदकप्राप्तम् । तत् ' अग्नी-
षोमीयात् ' इत्युपांशुत्वेन बाध्यते । ' यावत्या वाचा कामयेत ' इत्यनेन दीक्षणीया-
शब्दवाच्ये बाङ्गनियमो विधीयते । स दीक्षणीयाशब्दः प्रधानमात्रे वर्तते, माङ्गेषु ।
तस्मादुपांशुत्वमङ्गेषु । प्रधानेषु ' यावत्या वाचा ' इति ।

ननु यत्किञ्चिच्छब्देन विशेषा उच्यन्ते । दीक्षणीयादिभिरपि विशेषा एव । तत्र
द्वयोर्विशेषवाचिनोर्नास्ति बाध्यबाधकभावः । तस्मादीक्षणीयादिषु प्रधानेषु विकल्पः
प्राप्नोति । उच्यते । दीक्षणीयादिभिर्वर्णोपात्तमेव प्रधानम् । यत्किञ्चिच्छब्दे न
कश्चिद्वर्णोपात्तः । बाधे च वर्णोपात्तेनावर्णोपात्तो बाध्यते । ' उच्चैः प्रवर्गेण ' इति
करणविभक्तिनिर्देशात्साङ्गस्योच्चैष्ट्वम् । ' उपांशूपसत्सु ' इत्यौचित्येन नित्यानुवादीड्यम् ।
येदेतत्प्रयोजनं वर्णितं देशप्रयुक्तत्वेऽस्योपांशुत्वस्य मासमग्निहोत्रादिषु प्राप्तिरिति ।
तन्न । तेषां नाम्नाऽन्यस्वरः प्राप्नोति, चोदकेनोपांशुत्वम् । चोदकाच्च नामधेयं
बलवत् । तस्मादन्यत्प्रयोजनम् । अनामयुक्तं ' पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रवरन्ति '
' अन्तरा त्वाष्ट्रेण ' ' उपरिष्ठाद्वैष्णवेन ' इति ॥ २६ ॥

१ अग्नीषोमीयादिति- ' यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु वरन्ति ' इति वचनविहिते-
नोपांशुत्वेनेत्यर्थः । २ दीक्षणीयादिभिरपीति- ' यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रू-
यात् ' ' मन्द्रं प्रायणीयायां ' ' मन्द्रतरमातिध्वयायां ' ' उपांशूपसत्सु ' इत्यादिवाक्यश्रुतदीक्षणीयं दि-
शब्दैरित्यर्थः ।

हिरण्यकलसहस्रेणामि प्रोक्षति, दध्नां मधुमिश्रेणामि प्रोक्षति, वेतस-
शाखयाऽर्चकाभिधामि विकर्षति, मण्डूकेनामि विकर्षति । तत्रायमर्थः
सांश्रयिकः । प्रतीष्टकं किं विकर्षणं प्रोक्षणं च कर्तव्यम्, अथ सकृदेव कर्त-
व्यमिति, तत्रैवं तावद्विचार्यते । किमिष्टकासमुदायेऽग्निशब्द उत तद्व्यति-
रिक्ते द्रव्यान्तर इति । यदि समुदाये, ततस्तल्लसितानामिष्टकानामग-
म्यमाने विशेषे सर्वासां प्रोक्षणं विकर्षणं च । यदा च द्रव्यान्तरे, ततः
सकृदेवेति । किं प्राप्तम् । प्रतीष्टकमिति । कुतः । समुदाये अग्निशब्दो
वर्तते । कथमवगम्यते । द्रव्यान्तरस्याभावात् । द्रव्यान्तरमेवान्यन्नास्ति,
कोऽग्निशब्देनाभिधीयेत, कस्मिन्नग्निर्निधीयेतेति । कथं पुनर्नास्तीति
गम्यते । द्रव्यान्तरवैलक्षण्यात् ।

तत्र हि द्रव्यान्तरमस्तीति गम्यते । यत्रैकस्मिन्नवयवे गृहीत्वा कृ-
ष्यमाणे कृत्स्नः कृष्यते । कोऽभिप्रायः । यद्येकोऽवयवो हस्तेन संयु-
क्तः कृष्यते, न द्रव्यान्तरं, कः प्रसङ्गो यत्तत्र द्वितीयोऽप्यवयवः कृष्ये-
तेति । अथ द्रव्यान्तरमपि तत्र कृष्यते, तत्र द्रव्यान्तरस्य समवायिनाम-
वयवानामपि निर्भागात्कर्षणमुपपन्नम् । न च संयुक्तसंयोगस्य द्रव्या-
न्तराद्वैधर्म्य एषोऽवकल्यते । न ह्यवद्वे काष्ठपूलके, काष्ठ एकस्मिन्नाकृ-
ष्यमाणे काष्ठान्तराणि कृष्यन्ते । यत्र हि परस्परव्यतिषङ्गजनिता एका
बुद्धिर्भवति, नावयवबुद्धिर्दृश्यते, नापि केनचिदनुमानेनानुमीयते, तत्र
द्रव्यान्तरं जातमित्युच्यते ।

इह तु यैवेष्टका गृहीत्वा कृष्यते, सैवाऽऽगच्छति, नेष्टकान्तराणि ।
संश्लिष्टं लक्ष्यते । तेन नावयवसंस्यूतिरस्तीति गम्यते । तस्मान्नास्ति
द्रव्यान्तरम् । तत्र, इष्टकाभिरमि चिनुत इति चयनमात्रमिष्टकाभिः
कर्तव्यम् । न चयनमात्रेण कृतेन किञ्चिद्दृष्टमस्ति । तस्मादग्निनिधाना-
र्थानामिष्टकानां चयनसमुदायोपलसितानामगम्यमाने विशेषे सर्वासां
मेव प्रोक्षणं विकर्षणं च कर्तव्यम् । पौर्णमासीवत् । यथा, य एवं

प्रतीष्टकं प्रोक्षणादि कर्तव्यम् । कुतः । व्यतिरिक्तस्यावयविनोऽभावात् । यत्र

विद्वान् पौर्णमासीं यजते, य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति, आग्नेया-
दय एव क्रियन्ते, नार्थान्तरं किञ्चित् । एवमिहापीति ॥ २६ ॥

अग्नेर्वा स्याद्द्रव्यैकत्वादितरासां तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥ सि०

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति । प्रतीष्टकं कर्तव्यमिति ।
कथं तर्हि । सकृदेवेति । तत एतद्वर्ण्यते, द्रव्यन्तरमिष्टकाभिः क्रियते ।
तत्राग्निर्निधातव्यः । तत्र चाग्निशब्दो वर्तत इति । कथम् । परार्थेनेष्ट-
कानां निर्देशात् । इष्टकाभिरग्निं चिनुते, इति तृतीयया विभक्त्या पा-

व्यतिरिक्तोऽवयव्यस्ति तत्रैकावयवाकर्षणेन कृत्स्नोऽवयव्याकृष्यते ॥ २६ ॥

पूर्वपक्षवादिनः प्रोक्षणमेवानर्थकम् । अथावयवव्यतिरिक्तेष्टकाऽस्ति, ततोऽग्निर-
पीष्यताम् । यदुक्तमेकेष्टकाकर्षणे न कृत्स्नः कृष्यत इति । तदुच्यते । यत्र यत्र
द्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति तत्र तत्र द्रव्यान्तरम् । यत्रैकस्मिन् कृष्यमाणे कृत्स्नोऽवयवी

१ इत उत्तरं पूर्वपक्षग्रन्थः सिद्धान्तग्रन्थश्च क्ियांश्चित् छुप्त इति व्याख्यानानुरोधेनानुमीयते ।
परं तु लिखितेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु नोपलभ्यते । अत आनुपूर्व्यां तद्ग्रन्थान्वेषणे यत्नो विधेयः । अत्र
चैवं तन्त्रस्तग्रन्थः । “इह त्वेकेष्टकाकर्षणेऽपि न द्वितीया कृष्यते । आकर्षणमेव ह्यवयविसद्भावे प्रमा-
णम् । तच्च दर्शितं भाष्ये । कथं तदभावे तत्सिद्धिः । तस्मादवयव्यभावादिमिश्रशब्द इष्टकासमुदायव-
चनः । समुदायश्चामूर्तो न इवयते प्रोक्षितुमिति तल्लक्षितानां प्रोक्षणं विधीयत इति प्रतीष्टकं कर्त-
व्यमिति ॥ २६ ॥ अग्नेर्वा स्यात् ॥ ‘इष्टकाभिरग्निं चिनुते’ इति शब्दतस्तावदिष्टकानां तृतीयान्तानां
पारार्थ्येनावगत्तास्तदर्थं प्रोक्षणं न भवति । गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् । किंतु द्वितीयास्तयो-
गादग्रन्थं प्रोक्षणम् । अग्निशब्दश्च ज्वलनवचनोऽपि प्रोक्षणादिवाक्येषु तदाधारभूते स्थले लक्षणया
वर्तत इति वेदितव्यम् । नन्वाग्निशब्देन समुदायोऽभिधीयते, अवयव्यभावादित्युक्तम् । उच्यते ।
प्रत्यक्षेणेष्टकाव्यतिरिक्तोऽवयव्युपलभ्यते । न च कालान्तरे पुरुषान्तरेऽवस्थान्तरे वाऽविपर्यासाद्भ्रान्त
इति शक्यते कल्पयितुम् । अथेष्टकाः पृथक्कृत्यानुपलम्भान्न तावद्व्यतिरिक्तोऽवयव्यस्ति । अव्यतिरेके
तु तन्मात्रापातः । व्यतिरेकाव्यतिरेकं तु विप्रतिषेधान्न संभवति । तस्मान्नावयवी विद्यत इत्युच्यते ।
तथा सति, इष्टकानामपहनवः स्यादित्याह । अपि चाऽऽत्मीयानवयवानपेक्ष्येष्टकाऽप्यवयविनी
भवत्येव । तेन तद्वदग्निरप्यभ्युपगम्यतामित्याशङ्कां विवृणोति । अथोच्येत— इष्टका अपनीय स
निदर्श्यतां यदि व्यतिरिक्तोऽस्ति । न तु स निदर्श्यते । तस्मादिष्टका एव परमार्थतः सन्तीति ।
परिहरति । एवं वर्ण्यमाने भवताऽऽत्मीयावयवव्यतिरिक्तेष्टका निदर्शयितव्या । न च भवताऽपि सा-
शक्यते निदर्शयितुम् । अपि चेष्टकानामवयवान्तरमेव तेषामप्यवयवाः तराणामप्यवयवारतेषा-
मप्यन्ये । तेन तेन क्रमेणाऽऽपरमाणुभ्यो गमनात्परमाणुषु प्रोक्षणमवतिष्ठते । न च ते शक्याः
प्रोक्षितुम् तस्मात्पूर्वपक्षवादिनः प्रोक्षणमेवानर्थकं स्यात् ” इति । अत्र च लुप्तवार्तिकग्रन्थ-
स्यान् एवार्थप्रतिपत्तय उपयुक्तस्तन्त्रस्तग्रन्थः प्रकाशित इति वेदितव्यम् ।

रार्थमिष्टकानामवगम्यते । यदि चयनमात्रमत्रोच्यते, तदिष्टकासंस्कारार्थमवगम्यते । तत्र द्वितीयया विभक्त्या संयोगः स्यात् । तृतीयया संयोगो बाध्येत । तस्मादिष्टकाभिरन्यत्क्रियते । तत्राग्निनिधातव्यः । तदर्या इष्टकाश्चयनं चेति ।

आह । नन्वेतदुक्तं, तस्याभावादयमन्यः पक्षः परिगृह्यत इति । अत्रोच्यते । नाभावः । प्रत्यक्षा तत्रैकबुद्धिः । सा बह्वीष्विष्टकासु नावल्यते । न चावयवसंधिर्दृश्यते पुरीषच्छन्नानाम् । तस्मात्पक्वामसंयोगेऽप्येकबुद्धेरुत्पादादेकमिष्टकाभ्यो व्यतिरिक्तं द्रव्यमग्निनिधानार्थमस्ति । यदि वा, इष्टकासंस्यूतिरप्येकबुद्धेरेवावगम्यते । यत्तु, एकाकर्षणे न कृत्स्नाकर्षणमिति । सत्यं, संस्यूतौ तत्र विच्छेदः क्रियते । द्विविधानि हि द्रव्याणि, स्थावराणि जंगमानि च । तत्र स्थावरेषु विच्छेदो भवति । यथा वनस्पतौ पर्णे गृहीत्वा कृष्यमाणे न कृत्स्नः कृष्यते, स्थावरत्वात् । एवमिदमपि । स्थावरं हीदमाग्निद्रव्यम् । तस्मात्सकृदेव प्रोक्षणं विकर्षणं च कर्तव्यमिति ॥ २७ ॥

चोदनासमुदायात्तु पौर्णमास्यां तथा स्यात् ॥ २८ ॥

अथ यदुक्तं, य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते, य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति । नात्राऽऽग्नेयादिभ्यः किंचिदर्थान्तरम् । तथेहापीति । उच्यते । युक्तं पौर्णमास्यां तथाभावः । चोदनासमुदायो हि तत्र कर्म । न च कर्मसाध्यं विद्यते । इह तु द्रव्यान्तरमस्तीत्युक्तम् । तस्माद्वैषम्यं पौर्णमास्येति ॥ २८ ॥

(द्वादशाहे, उत्तमाहवर्जं पत्नीसंयाजान्तत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषामविशेषात् ॥ २९ ॥ पू०

अस्त्यर्हणः, द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति । तत्र श्रूयते ।

कृष्यते, तत्र तथा दृष्टम् । यत्रैकस्मिन् कृष्यमाणे एकः कृष्यते, तत्रापि तथा दृष्टम् । न चैकस्मिन् कृष्यमाणे यस्मात्कृत्स्नः कृष्यते, तस्माद्द्रव्यान्तरम् । न च द्वितीये कृष्णमाणे द्रव्यान्तरं द्रव्यान्तरस्य कारणं, यत्र द्रव्यान्तरबुद्धिर्न विपर्येति ॥ २७ ॥

[२८ ॥]

‘पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्ते’ इत्यविशेषश्रवणात्सर्वेषां पत्नीसंयाजान्तता ।

१ पक्वामसंयोगेऽपीति—अपिना ‘पक्वामसंयागे न द्रव्यान्तरम्’ इति गौतमीयवचनं निर्मूलत्वादप्रमाणमिति सूचितं ज्ञेयम् ।

पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं सर्वेषामह्नां पत्नीसंयाजान्तत्वमुत प्रागुत्तमादिति । दशमं वर्जयित्वा संदेहः क्रियते । तस्य हि मानसान्तता वचनेनोक्ता । किं तावत्प्राप्तम् । सर्वेषामह्नामिति । कुतः । अविशेषात् । अविशेषेणोच्यते, पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति । न च कश्चिद्विशेष आश्रीयते । तस्मात्सर्वेषामिति ॥ २९ ॥

लिङ्गाद्वा प्रागुत्तमात् ॥ ३० ॥ सि०

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । प्रागुत्तमादह्नाः पत्नीसंयाजान्तता स्यात् । कुतः । लिङ्गात् । लिङ्गं भवति । पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्ते, न बहिरनुप्रहरति, असंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति । यस्मिन्नह्नयसंस्थितो यज्ञस्तस्मिन् पत्नीसंयाजान्ततां दर्शयति । कथम् । हेत्वर्थेनासंस्था निर्दिश्यते । यस्मादिमान्यसंस्थितान्यहानि, तस्मादेषु पत्नीसंयाजान्ततेति । संस्थितिश्चान्त्येऽहनि । अपि च, येष्वहःसु पत्नीसंयाजान्तता, तेष्वसंस्था दृश्यते कीर्त्यमाना । तस्मादसंस्थायाः पत्नीसंयाजान्ततायाश्च सामानाधिकरण्यम् । असंस्थां च प्रागुत्तमाद्दृष्ट्वा प्रागुत्तमादेव पत्नीसंयाजान्ततामध्यवस्यामः ॥ ३० ॥

अनुवादो वा दीक्षा यथा नक्तं संस्थापनस्य ॥ ३१ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति । प्रागुत्तमात्पत्नीसंयाजान्तता स्यादिति । किं तर्हि । सर्वेषामविशेषात् । यदुक्तं, येषु पत्नीसंयाजान्तता, तेष्वसंस्था दृश्यते । तस्मादसंस्थायाः प्रागुत्तमादह्नां पत्नीसंयाजान्ततां नियच्छाम इति । नैतदेवम् । न हीदं विधिमूलं दर्शनम् ।

न तु गम्यते विशेषः । 'असंस्थितो हि तर्हि यज्ञः' इति यत्रासंस्था तत्र पत्नीसंयाजान्तता । अन्त्ये चाहनि संतिष्ठन्ते, तत्र पत्नीसंयाजान्तता न भवति । हेतुसामर्थ्यात् ।

नैतदेवम् । वचनात्सर्वेषां पत्नीसंयाजान्तता प्राप्यमाणा वचनान्तरेण विना कथं शक्या विशेषेऽवस्थापयितुम् । यदुक्तं हेतुसामर्थ्याद्यत्रासंस्था तत्र पत्नीसंयाजान्तता । उच्यते- । हेतुवचनं पत्नीसंयाजान्तत्वस्तुत्यर्थं भविष्यति । चिरेण संस्थामालोच्य स्तुतिः ॥ २९ ॥ [३० ॥

नान्यप्रमाणमूलम् । अतो मृगतृष्णारूपमेतद्दर्शनम् । यदप्यसंस्था हेतु-
रिति, तदपि न स्यात् । उक्तं हि—स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादिति । न च
सामानाधिकरण्यमसंस्थापत्नीसंयाजान्ततयोः । पत्नीसंयाजान्तता सर्व-
षामह्नां शब्देन गम्यते । असंस्था पुनर्न्यायेन प्रागुक्तमादहः । यदेतद-
संस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति । अर्थवाद एष पत्नीसंयाजान्तता-
स्तुत्यर्थः ।

तथा हि । असंस्थितो यज्ञश्चिरेण संस्थास्यत इत्यालोच्यते । यस्माच्चि-
रेण संस्थास्यते तस्मादवलुप्यतां, पत्नीसंयाजान्तान्यहानि भवन्तिवाति ।
संतिष्ठमानेष्वेवाहःसु, असंस्थावचनं पत्नीसंयाजान्तताप्रशंसार्थम् ।
संस्थावन्ति हि तान्यहानि । अवभृथादय एषां शेषाः पदार्थाः करि-
ष्यन्ते । यथा, दीक्षोन्मोचनवचनं नक्तं संस्थापनस्यार्थवादः । एवमेत-
द्दृष्टव्यम् । वरुणपाशाभ्यां वा एषोऽभिधीयते यो दीक्षितः । अहो-
रात्रे वै वरुणपाशौ । यद्विवा संस्थापयेदनुन्मुक्तो वरुणपाशाभ्यां स्यात् ।
नक्तं संस्थाप्यो वरुणपाशाभ्यामेवोन्मुच्यते, आत्मनोऽर्हिसाया इति ।
अनुन्मुक्तः स वरुणपाशाभ्यां, न तावदीक्षया मुच्यते । अवभृथो हि
दीक्षोन्मोचनार्थः । अयवोच्यते । वरुणपाशाभ्यामिव निर्मुच्यत इति
वहवो नियमास्त्वदानीं विसृज्यन्ते, यानालोच्य एव वादो भवति ।
एवमिहापि चिरेण संस्थामालोच्यासंस्थितवचनं भवतीति ॥ ३१ ॥

स्याद्वाऽनारज्यविधानादन्ते लिङ्गविरोधात् ॥ ३२ ॥

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । भवेद्वा प्रागुक्तमात्पत्नीसंयाजान्तता ।
न द्वारभ्योत्तममहः, एष विधीयते । कथं तर्हि । सामान्येन, पत्नीसं-
याजान्तान्यहानि भवन्तीति । तत्रान्ते लिङ्गविरोधो भवति । का
पुनर्न्यायेन प्राप्तिरिति । पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति, नैत-

३१ ॥]

भावयेत्प्रजाः । केन द्वादशाहसंज्ञकेन । तत्र, 'संख्यया कर्मभेदः' इत्यनेन
न्यायेन द्वादश यागा एते । अहःशब्दो यागसामानाधिकरण्यात्कर्मेह ब्रवीति ।
प्रकृतौ चानेनाहःशब्देनोपांश्चादिहारियोजनपर्यन्तो यागः परिच्छिन्नः । इहाप्येवं
द्रष्टव्यम् । तत्र द्वादश यागाः सह फलेन चोदितत्वात्सह कर्तव्याः । तेषामग्नीषो-

दुक्तं भवति, शिष्टमवलुप्यत इति । संतिष्ठन्ते नानुष्ठीयन्त इति । कर्तृ-
व्यापार एषूपरमतीति । तेषु सह क्रियमाणेष्वहःसु, अवश्यं कस्मिंश्चि-
त्पदार्थेऽवस्थायावश्यमपरस्याहः पदार्था अनुष्ठातव्याः । तत्रानियमे
प्राप्ते पत्नीसंयाजान्ते संस्थाप्यमिति नियम्यते । तस्यावस्थानस्यैतत्प्र-
योजनं, कथमहरन्तरस्य पदार्थानुष्ठानेन योगपद्यमनुगृह्येतेति । एतद्धि
दृष्टमवस्थानकार्यम् । यस्मिन्नैतद्दृष्टं, न शक्यं कल्पयितुं तत्रादृष्टम् ।
तत्र न पत्नीसंयाजान्तता । तच्चान्त्यस्य प्रयोजनं न विद्यते । तस्मा-
त्प्रागन्त्यात्पत्नीसंयाजान्ततेति न्यायेन प्राप्ते लिङ्गदर्शनम्, असंस्थितो
हि तर्हि यज्ञ इति ॥ ३२ ॥

(सामिधेन्यां त्रिरभ्यासस्य प्रथमोत्तमस्थानधर्मत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात्स्थानधर्मः

स्यात् ॥ ३३ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र सामिधेनीः प्रकृत्योच्यते, त्रिः प्रथमाम-
न्वाह, त्रिरुत्तमामन्वाहेति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किम् ऋग्वर्म
एषः, यत्र तत्रस्था, प्र वो वाजा त्रिरभ्यासितव्या, उत स्थानधर्मः,
याऽन्याऽपि प्रथममुच्यते सा त्रिरभ्यासितव्येति । कुतः संशयः ।
उभयथोपपत्तेः । यद्येवमभिसंवन्धः क्रियते, याऽसावुच्चारितानां सामि-
धेनीनां प्रथममुच्चारिता, सा त्रिरभ्यासितव्येति । ततः, प्र वो वाजाया
ऋचो धर्मः । अथैवं विज्ञायते, प्राथम्यसंयुक्तं त्रिर्ब्रूयादिति, ततो वच-
नस्य स्थानधर्मता ।

भीयाद्येति कर्तव्यता साऽगृह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रेण कर्तव्या । अवभृथादीन्यपि तन्त्रे-
णैव । ये संनिपत्योपकारकास्त आवर्तन्ते । सहप्रयोगात्कस्मिंश्चिदनियमेनावस्थाने
प्राप्ते पत्नीसंयाजान्तता निगम्यते । तत्रान्त्य उत्तरस्य यागस्याभावादवस्थानं नास्त्य-
नियमेन । अनियमस्याभावाज्जियमोऽपि नास्ति । न चैतद्वाक्यं कचिन्नियमपरं, कचि-
दपूर्वविधिपरम् । विवक्षाभेदात् । अपि च, यस्य नियमार्थं तस्य दृष्टोऽर्थः । यस्या-
वलोपस्तस्यानाकाङ्क्षितत्वाददृष्टोऽर्थः । तस्मात्प्रागुत्तमात्पत्नीसंयाजान्तता निय-
म्यते ॥ ३२ ॥

किं तावत्प्राप्तम् । ऋचो धर्म इति । कुतः । प्राथम्यस्य व्यक्त्या संबन्धात् । व्यक्तेरभ्यासेन । कथमवगम्यते । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । व्यक्तिविशेषो हि स्त्री नाम । यदि तद्विशेषणं प्राथम्यं स्यात्ततो लिङ्ग-विशेषनिर्देशोऽवकल्पते । साऽपि स्त्री, अभ्यासेन संभन्तस्यते । अयं प्रथममनुब्रुवता त्रिरभ्यसितव्यमिति, ततो व्यक्तिविशेषो न विवक्ष्येत । तत्र स्त्रीलिङ्गविशेषनिर्देशो नोपपद्यते । अपि च, वाक्यभेदः प्रसज्येत । प्रथममुक्तं त्रिरभ्यसितव्यं, प्रथममुक्ता ऋक् त्रिरभ्यसितव्येति । मत्पक्षे पुनः प्राथम्यलक्षिताया ऋचो धर्म उच्यते । तत्रैकार्थविधाने न भवेद्वाक्यभेदः । अपि च श्रुत्या प्राथम्येन स्त्री संबध्यते । वाक्येनाभ्यासः । तस्माद्गृह्यर्षो यत्र तत्रस्या, प्र वो वाजा त्रिरभ्यसितव्येति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । योऽयं सामिधेनीनां प्रथमायास्त्रिरभ्यास उच्यते स प्रथमस्थाननिमित्तो धर्मो, न ऋचः कस्याश्चिज्जातिनिमित्तः । कुतः । न हि कृत्स्नेऽपि ऋग्वेदे प्रथमा नाम काचिद्गृह्यते, या त्रिरभ्यस्येत । तत्र प्राथम्यमृगलक्षणार्थं स्यात् । इतरस्मिन् पक्षे श्रुतिर्न लक्षणा । श्रुतिश्च ज्यायसी लक्षणायाः । तस्मादस्मत्पक्षः । अयं यदुक्तं, स्त्रीलिङ्गसंबन्धादस्मत्पक्ष एव श्रुतिः । वाक्यं च न भिद्यते । स्त्रीलिङ्गोपपत्तिश्चेति ।

अत्रोच्यते । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यविशेष्यमाणायामपि व्यक्तौ यदवश्यं प्राप्तं लिङ्गं, तदाश्रयभूतं गुणस्य भवति । अविधित्सितेऽपि तस्मिंलिङ्गविशेषनिर्देशोऽनुवादभूतो भवत्येव । यथा, शुक्रः पुमान्, शुक्रा स्त्री, शुक्रं नपुंसकम् । शुक्र एकः, शुक्रौ द्वौ, शुक्रा बहव इति । शुक्रां शाटीमानयेति । यद्यपि शाट्याद्यानयनं न विधीयते, शुक्रसंबन्धमात्रविधित्सा भवति, न तत्र लिङ्गेन विशेषणं क्रियते । तथाऽप्यनुवादभूतः स्त्रीलिङ्गनिर्देशो भवत्येव, शुक्रामानयेति । अनुवादभूतत्वाच्च न वाक्यभेदो भविष्यति । एवं च सति, यद्यपि प्राथम्यस्य स्त्रीलिङ्गसंबन्धः श्रौतस्तथाऽपि प्राथम्यस्यैवाभ्यासेन संबन्धो न लिङ्गस्य । यदि लिङ्गस्यैतेन संबन्धोऽभिधीयते, प्राथम्यस्यानुवादता कल्प्येत । प्राथम्यसंबन्धेऽप्यभिधीयमाने वाक्यं भिद्येत ।

अपि च, नैवात्र विवदितव्यम् । प्रातिपदिकविशेषणं हि स्त्रीशब्दः । स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तते, ततष्ठावादय इति । न विशेषणस्य पदान्तरेण संबन्धो भवति । यथा राजपुरुषो गच्छतीति । यदा तु प्राथम्यस्याभ्यासेन संबन्धः, तत्र प्राप्तमनूयते स्त्रीत्वम् । यानि सामिधेनीषु वचनानि, ऋचस्ताः । स्त्रीलिङ्गश्च ऋक्शब्दः । तत्र यत्प्रथमं वचनं, तस्याऽऽश्रय ऋक् । गुणवचनानां च शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यविशेषितायामप्युचि स्त्रीलिङ्गं भविष्यतीति । यत्प्रथमवचनं, तत्त्रिराहेति । स्त्री च सा ऋक् सामिधेनी । तस्मात्, त्रिः प्रथमामन्वाहेति प्राप्तस्य लिङ्गस्यानुवादः । त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमां, ताः पञ्चदश संपद्यन्ते, इति पञ्चदशानां सामिधेनीनां संपत्तये त्रिर्वचनमुच्यमानं परिपूर्णाया ऋचो भवति, न ऋगवयवस्य । परिपूर्णा च समिन्धनवती, न ऋगवयवः । तस्मात्प्राप्तानुवादो लिङ्गस्येति प्राथम्यस्य धर्मो न ऋचः ॥ ३३ ॥

(दर्शपूर्णमासयोरन्वारम्भणीयायाः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्तताऽऽरम्भणीया ॥ ३४ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तत्राऽऽरम्भणीयेष्टिः समाप्ताता । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्, सरस्वत्यै चरुं, सरस्वते द्वादशकपालम्, अग्नये भगिनेऽष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नादः स्यामिति । नित्यवदेके भगिनमामनन्ति । आवृत्तिश्च दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । तत्रेष्ट्यावृत्तौ संदेहः । किमारम्भणीयाऽप्यावर्तते, नेति । किं प्राप्तम् । आवर्ततेति । असकृदेव कर्तव्येति । कुतः । एवं प्रयोगवचनोऽनुगृहीतो भविष्यति । प्रयाजवत् । यथाऽङ्गभूताः प्रयाजा आवर्तन्त एवमङ्गभूताऽऽरम्भणीयाऽप्यावर्तन्त ॥ ३४ ॥

[३३ ॥]

‘ अपि वाऽप्येकदेशे स्यात् ’ इति यावज्जीविके प्रयाजादीतिकर्तव्यता भवतीत्युक्तम् । प्रथमपदार्थद्वारेण श्रूयमाणा दर्शपूर्णमासाङ्गमारम्भणीया । सा किं प्रतिप्रयोगं कर्तव्येत सर्वप्रयोगे सकृदिति । किं प्राप्तम् । प्रतिप्रयोगं कर्तव्येति । कुतः । इतिकर्तव्यता हि प्रयोगाङ्गम् । प्रयोगस्य च भेदः । तस्मादावर्तते ॥ ३४ ॥

सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगादेकः पुनरारम्भो याव-

ज्जीवप्रयोगात् ॥ ३५ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति, यदुक्तमारम्भणीयाऽऽवर्ते-
तेति । सकृदेव कर्तव्या । कुतः । आरम्भसंयोगात् । दर्शपूर्णमासयो-
रारम्भेण संयुज्यते । साधारणश्च सर्वेषां प्रयोगाणामारम्भः । कथम् ।
अग्नीनाधाय सर्वः संकल्पयति । पर्वणि पर्वणि मया दर्शपूर्णमासौ
कर्तव्याविति । एवं चाध्यवसाय दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यावित्यारम्भणीया
क्रियते । एष एवास्याऽऽरम्भो यदध्यवसानं नाम । तच्च साधारणं
सर्वेषां प्रयोगाणाम् । यावज्जीवप्रयोगात् । अथापि प्रथमं प्रवर्तनमार-
म्भस्तथाऽपि प्रथमप्रवृत्तेन सर्वे प्रयोगाः कृता भवन्ति । तस्मात्सकृदा-

सकृद्वा कर्तव्या । कुतः । आधानं कृत्वा सर्वः संकल्पयति, मया यावज्जीवं
दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यावागत आगते काले । स च संकल्पः सर्वेषां प्रयोगाणामगृह्य-
माणविशेषत्वात्साधारणः । संकल्पश्च पूर्ववस्थां बाधमानोऽध्यवसानम् । अध्यवसानं
च पदार्थः । स च सर्वेषां साधारण इत्युक्तम् । तस्मात्सकृत्कर्तव्या । अत्र ग्रन्थः ।
अथापि प्रथमं प्रवर्तनमारम्भस्तथाऽप्यारम्भणीयाप्रवृत्तेन सर्वे प्रयोगाः कृता
भवन्तीति ।

नैतद्युक्तम् । कथम् । कालो निमित्तम् । स कर्म प्रयोजयति । प्राक् पौर्णमासका-
लात्कर्म न प्रयुज्यते । निमित्ताभावात् । तच्च निमित्तमेकमेव प्रयोगं प्रयोजयति ।
पुरुषश्च पूर्ववस्थामौदासीन्यं चोज्झित्वा तैतः संकल्पमध्यवसानं करोति । अध्यव-
सानं संकल्पो वैकस्यैव प्रयोगस्य, न द्वितीयादेः । निमित्ताभावात् । अपि चेतिकर्त-
व्यता प्रयोगेण प्रयुज्यते, न कर्मणा । प्रयोगामेदाच्च भेदस्तस्याः । यदि च कर्मणा
प्रयुज्येत, तथा सति प्रयाजादीनामपि कर्मैकत्वात्सकृदेव प्रयोगः स्यात् । न चैतदि-
ष्टम् । यदुक्तमाधानं कृत्वा सर्वः संकल्पयति, पर्वणि पर्वणि मया दर्शपूर्णमासौ
कर्तव्याविति । स च संकल्पः सर्वप्रयोगाणामगृह्यमाणविशेषत्वादिति ।

तत्रोच्यते । सर्वप्रयोगाणां संकल्प एव न प्राप्नोति । निमित्ताभावादित्युक्तम् ।
नन्वाधानानन्तरं सर्वसाधारण एव संकल्पो भवति । विद्वांश्चाधिक्रियते । स जानाति,

१ कर्तव्यता-पा० । २ पूर्ववस्थामिति-औदासीन्यरूपामवस्थाभित्यर्थः । ३ पदार्थः-आर-
म्भपदार्थः । ४ भाष्यकारीयं वर्णकान्तरं पूर्ववर्णकेऽपरितोषादिति दर्शयितुं प्रथमवर्णकं तावद्दूष-
यति-नैतद्युक्तमित्यादिना । ५ तत इति-निमित्तवशादेवेत्यर्थः । ६ सर्वप्रयोगाणामिति-अङ्ग-
मिति शेषः । कुतः । अगृह्यमाणविशेषत्वादित्यर्थः । ७ नन्विति शङ्कां समाधत्ते-विद्वांश्च अधिक्रियत
इत्यादिना ।

रम्भणीया कर्तव्येति ॥ ३५ ॥

एवं वा—

इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्तेताऽऽरम्भणीया ॥ ३४ ॥ पू०

यस्तु प्रथमः पदार्थ आरम्भ इति, तत्रैष संशयः । किं दर्शपूर्ण-
मासयोरारम्भमाणयोरारम्भणीया प्रथमं पदार्थं सम्यञ्चं करोति,
उत पुरुषस्याऽऽरम्भमाणस्य प्रथमं दर्शपूर्णमासयोः प्रवर्तमानस्याऽऽर-
म्भणीया कर्तारमारम्भणयोग्यं करोति । किं प्राप्तम् । दर्शपूर्णमासयोः
प्रकरणान्तयोरारम्भे स्यात् । पुरुषसंबन्धे फलं कल्पयितव्यम् । तस्मा-
दर्शपूर्णमासारम्भे । एवं चेदारम्भभेदादिष्ट्यावृत्तौ प्रत्यारम्भं स्यात् ।
यथा प्रयोगावृत्तौ प्रयाजाः ॥ ३४ ॥

सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगादेकः पुनरारम्भो यावज्जीव-
प्रयोगात् ॥ ३५ ॥ सि०

सकृद्वा भवितुमर्हति । कुतः । पुरुषारम्भसंयोगात् । पुरुषे दर्शपूर्ण-
मासावारभमाणे विधीयते । कुतः । निर्वपेदिति हि श्रुत्या कर्तृसंबन्धः
क्रियते । तत्र पुरुषप्रयत्नवचनं विवक्षितस्वार्थं भवति । इतरथा पदार्थः
मात्रे विधित्सिते कर्तुः प्रयत्नवचनमविवक्षितं स्यात् । प्रयोगवचनप्राप्त-
मेवानूद्यते । यत्तु, कर्तृसंबन्धे फलं कल्पयितव्यम् । तन्न कल्पयिष्यते ।

नित्यानि कर्माणि मया कर्तव्यानि, काम्यानि फलार्थेनेति । योऽस्याऽऽधानादुत्तर-
कालं, स संकल्प इव, न प्रयोगाङ्गम् । तस्मादिदमशोभनम् । अतोऽन्यत्क्रि-
यते ॥ ३६ ॥

‘दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः’ इति शानजारम्भकर्तारमभिधत्ते । तत्र संदेहः ।
किमारम्भो दर्शपूर्णमासाद्यं पदार्थमभिधत्ते, किं वाऽप्रवृत्तस्याऽऽद्यं प्रवर्तनम् । पूर्व-
पक्षवादी मन्यते, यद्ययं कर्तारमभिधत्ते, तथा सति फलकल्पना प्राप्नोति । यद्वादादर-
म्भणीया न पुरुषार्था । किं तर्हि । कत्वार्था । तथा च प्रतिप्रयोगमावर्तेत ॥ ३४ ॥

सिद्धान्तस्तु । दर्शपूर्णमासारम्भयोग्यं पुरुषं कुर्वती क्रतुना गृह्यते । अपि च, यः
शानचा पुरुष उपात्तस्तस्य विपरिवर्तमानस्य निर्वपेदित्यारम्भणीया तदर्था श्रुत्या
प्रतिषेद्यते । इतरथा शानजनर्थकः स्यात् । निर्वपेदित्यनुच्चारितेऽप्यन्वारम्भणीया

१ एवं तावद्भुत्तिकारमतेनाधिकरणमुपवर्ण्य स्वमतेनाधिकरणं प्रकारान्तरेणोपवर्णयति—
एवं वेत्यादिना । २ निर्वपेदित्यनुच्चरितेऽपीति—‘अन्वारम्भणीयामिष्टिं निर्वपेत्’ इत्येतावतैव, अनु-
च्चारितेऽपि ‘दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः’ इति शब्दे भवत्येवाऽऽरम्भणीया कत्वर्थेत्यर्थः ।

कृतारम्भणीयाकः पुरुषः प्रयोगवचनेन ग्रहीष्यते । एवं चेदेकस्मिन्ने-
वाऽऽरम्भे कृतारम्भणीयाके कृते पुरुषे तन्त्रप्रयोगात्, यावज्जीवं
प्रयोगे कृतारम्भणीयाकः पुरुषो भवति । प्रथमं दर्शपूर्णमासावारभ-
माणः कृतारम्भणीयाको जातः । द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेषु दर्शपूर्णमासा-
वारप्स्यमानः कृतारम्भणीयाको जात इति योग्य एव भविष्यति ।

अथोच्यते । समानेऽहनि, आरप्स्यमान इति भवति । न च द्विती-
यादिषु प्रयोगेषु समानेऽहनि कृतारम्भणीयाकोऽसाविति । अत्रोच्यते ।

कृत्वर्था भवत्येव । महाप्रयोगवचने यो भावनावचनस्तेन विधानं भविष्यति । सा च
बाहिःप्रयोगात्क्रियमाणा पुरुषमारम्भयोग्यं करोति । तस्यैवैकत्वान्न ज्ञायतेऽस्यायं
प्रयोगस्य योग्योऽस्य नेति । अगृह्यमाणविशेषत्वः तत्सर्वप्रयोगाणाम् । यदि तन्त्रमध्ये
क्रियते, तथा सति यस्य तन्त्रं तस्यैव योग्यं करोति, नान्यस्येति । ननु लट्ः समा-
नेऽहन्युत्पद्यमानत्वाद्यस्यैव समानेऽहनि प्रयोगस्याऽऽरम्भणीया क्रियते, तस्यैव पुरुषं
योग्यं करोतीति गृह्यते विशेषः ।

उच्यते । द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेषु समान एवाहनि दर्शपूर्णमासावा-
रप्स्यमानोऽसौ कृतारम्भणीयाको जात इति योग्य एव भविष्यतीत्यनेन
निराकरोति । समानेऽहनि लट्प्रत्ययत इत्येतन्न युज्यते । भविष्यत्कालसामान्ये लट्प्र-
त्ययते । ननु लुटाऽनद्यतनकालोत्पन्नेनायं बाध्यते । नैतद्युक्तम् । यदि लुटनद्यतने
विधीयमानो लट्प्रत्ययमान आत्मानं न प्रतिलभते ततो बाधेतापि । अयमबाधमानोऽ-
प्यात्मानं लभते । तस्मान्न बाधते । तस्माल्लुटनद्यतनेऽद्यतने च भविष्यति काले
भवति । लट्प्रत्ययस्त्वनद्यतन एव ।

न च 'सोमेन यक्ष्यमाणः' इत्यनेनैतत्तुल्यम् । यत्राऽऽधानं कृत्वा सोमेनान्यैश्च
यक्ष्यते, तत्र 'सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत' इति यद्येतदानन्तर्यं न कुर्यात्ततोऽ-
नर्थकमेव स्यात् । तस्मादग्नेनाऽऽनन्तर्यं विधीयते । यद्यपि लट् सामान्येनोत्पन्नस्तथाऽ-
पि सोमाधानानन्तर्यसामर्थ्यादद्यतने कल्प्यते, प्रमाणान्तरवशात् । इह तु नास्ति
प्रमाणं, येनाद्यतने कल्प्येत । तस्मान्सामान्येनोत्पद्यते । अथवा, दर्शपूर्णमासौ निमि-
त्तभूतौ श्रूयते आरम्भसंयुक्तौ । तत्र समानेऽहनि दर्शपूर्णमासावारम्भणीयासंयुक्तौ

द्वितीयाष्वपि प्रयोगेषु समान एवाहनि दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानोऽसौ
कृतारम्भणीयाको जात इति योग्य एव भविष्यति ॥ ३५ ॥

(निर्वापमन्त्रे सवित्रादिपदानामसमवेतार्थानां विकृतावनूहाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्त-
त्राचोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानात् ॥ ३६ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र निर्वापमन्त्रः । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे-
श्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति । तत्रैवोऽर्थः
सांशयिकः । किं सवित्रश्विपूषशब्दानां विकृतावूह उतानूह इति । तत्
एतत्तावत्परीक्ष्यते । कर्मणि समवेतमर्थमेते शब्दा अभिदधति, उतास-
मवेतमिति । यदि समवेतम् । ऊहिष्यन्ते । अथासमवेतम् । अविकृताः
प्रयोक्ष्यन्ते । तदुभयमपि सह परीक्ष्यते ।

किं तावन्नः प्रतिभाति । तत्र समवेतमभिवदन्तीति । कुतः । एतद्धि-
मन्त्रपदानां दृष्टं प्रयोजनं, यत्समवेतमर्थं प्रकाशयन्तीति । तत्रासमवे-
तार्थप्रकाशने न किञ्चिदपि दृष्टं प्रयोजनम् । समवेतानां तु प्रकाशने दृष्ट-
मस्ति । तद्यदि समवेताभिधायिन एते शब्दास्ततः प्रयोजनवन्तः । कथं

कर्तव्या । एवमारम्भद्वारेणाऽऽरम्भणीयां प्रथमः प्रयोगोऽपेक्षते । द्वितीयादयश्चैवमेव ।
तत्र बहिःप्रयोगात्क्रियमाणायां योऽसौ दर्शपूर्णमासारम्भाद्यतनकालः स सर्वेषु वि-
द्यते । किं दर्शपूर्णमासावारभमाणेनान्वारम्भणीया न कृता, येन पुनः क्रियेत ।
न च प्रयोगोऽद्यतनेनापेक्षितः, दर्शपूर्णमासशब्दश्रवणात् । तस्मात्सकृत्कर्तव्या । एवं
च काम्ये क्वचिन्नैव कर्तव्या, प्रयोगमात्रभेदात्, कर्मणो भेदाभावात् ॥ ३९ ॥

उपोद्धातप्रसक्तानुप्रसक्तादि वृत्तम् । इहेदानीमूहंश्चिन्त्यते । किं सवित्रादिश-
ब्दा विकृतावूहितव्या उत नेति । ऊहितव्याः । कुतः । सवित्रादिशब्दा अर्थप्रका-
शका यदि श्रुतिवृत्तास्ततो दृष्टार्थाः स्युः । प्रकाशनद्वारेण मन्त्रस्यापोलितत्वात् । यदि
लक्षणयाऽग्निमभिवदन्ति ततो दृष्टार्था भवन्ति । अथैवा सवित्रादिभिर्मुख्य एवार्थः
प्रत्याच्यते, तथाऽपि समवेतवचनाः । कथम् । भिन्नत्वान्मन्त्राणाम् । मान्त्रवर्णिको देव-
ताविधिर्दर्शपूर्णमासयोगेष्वग्न्यादिभिर्वैकल्पिको भविष्यति ।

१ काम्ये—दर्शपूर्णमासप्रयोग इति शेषः । २ ऊहंश्चिन्त्यत इति—साक्षादिति शेषः । ३ अर्थ-
प्रकाशका इति—मन्त्राधिकरणन्यायादिति शेषः । ४ अपोलितत्वादिति—कुनेति शेषः । ५ यदि
लक्षणया सवित्रादिपदैरग्निः प्रकाश्यते, तर्हि सौर्यादिविकृतात्रपि लक्षणैव सूर्यादिप्रकाशनोपपत्ते-
रुद्पूर्वपक्षो न सिद्ध्येदित्यपरितुष्य पक्षान्तरमाह—अथवेत्यादिना ।

पुनः समवेताभिधायिनः । यदि नाम सवित्रादयः शब्दा अग्न्यादीनां वाचका भवेयुः । यदि वा सवित्रादयो देवताविशेषा दर्शपूर्णमासयोः स्युः । तन्मन्त्रपदानामदृष्टार्थता मा भूदित्यन्यतरदध्यवसीयते, मान्त्रवर्णिको वा देवताविधिः । सवित्रादयो वा शब्दा अग्न्यादीनां वाचका भवेयुः । तस्मादर्थवत्त्वादन्यतरदध्यवसेयम् ।

अत्राऽऽह । ननु, अग्नये जुष्टमित्यत्रावयवभूताः सवित्रादयोऽग्न्यादीनां वचना अपि सन्तोऽग्न्यादिभिः प्रकाशिताया देवताया न किञ्चिदप्यधिकं कुर्युः । नो खल्वपि सवित्रादिवचना एव मान्त्रवर्णिकाः शक्नुवन्त्युपकर्तुम् । अत्रोच्यते । पृथग्वाक्यान्येतानि भविष्यन्ति । तेषां जुष्टं निर्वापामीति साधारणोऽनुषङ्गः । तानि वाक्यानि दर्शपूर्णमासयोर्गुणभूतानि । यद्येतद्देवत्यान्यत्र हवींषि विद्यन्ते, ततोऽवकल्पन्त इत्यर्थापत्त्या मान्त्रवर्णिकयो देवता विधीयन्ते । अग्न्यादिवचना वा सवित्रादीनाम् । पृथग्वाक्यानि वाऽग्निवाक्येन वैकल्पिकानीति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । नैवमादीन्यूहितव्यानीति । अचोदित ऊहो न प्राप्नोति । चोदिताभिधानान्मन्त्रस्येति । तत् एतद्वर्ण्यते । असमवेताभिधायिनः सवित्रादय इति । कथम् । न ह्यत्र सवित्रादिदेवत्यं कर्म चोद्यते । न चाग्न्यादीनामर्थेषु सवित्रादयः शब्दाः प्रसिद्धाः अत्राऽऽह । नन्वर्थापत्त्याऽन्यतरदध्यवसीयेतेत्युक्तम् । सति, एतद्देवत्ये कर्मणि सवित्रादिवाक्यान्युपपद्यन्ते । अग्निवचनत्वे वा सति । या हविषो देवता, सा मान्त्रवचनेन प्रकाशयितव्या । सवित्रादयश्च शब्दा निर्वापवाक्ये प्रकाशनार्थाः । ते हविर्देवता प्रकाशयन्त उपपद्यन्ते, नान्ययेति । अग्न्यादयश्च हविर्देवता इति तद्वचना इत्यध्यवसीयते ।

अत्र केचिदाहुः—मान्त्रवर्णिकेन देवताविधानेन न शक्यन्तेऽग्न्यादयो देवता वाधितुं, विषमशिष्टत्वात् । तस्मात्सवित्रदिमन्त्रवर्णैर्यागान्तराणि कल्प्यन्ते । तेषु मुख्याश्च समवेतवचनाश्चेति । नैतद्युक्तम् । एवं सति यागान्तरत्वात्प्रयान्तुल्याः । तत्र चोदकेनातिदिष्टानामप्यविकारः स्यात् । यथा प्रयानानाम् । तत्र पूर्वपक्षोत्तरपक्षयोः सह न कश्चिद्विशेषः । तस्मात्स एव पक्षो यत्रोहः सिध्यति ।

एवं प्राप्ते—लोके सवित्रादयोऽग्न्यादिवचना न प्रसिद्धाः । न च गुणेनाग्न्यादीनामिधानुं समर्थाः । यत्र परशब्दसामानाधिकरण्यं तत्र गुणेन परशब्दः परत्र

अत्रोच्यते । यद्यकल्प्यमान आनर्थक्यमेषां स्यात्ततोऽन्यतरत्क-
ल्पेत् । अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावो भवतीति । न त्वेवमक-
ल्प्यमानेऽप्यानर्थक्यम् । तस्मान्नान्यतरस्यापि कल्पने किञ्चिदस्ति प्रमा-
णम् । न च चोद्यन्त एतच्छब्दिका देवताः । तत्राचोदितमप्राप्तमूर्हं,
चोदिताभिधानात् ॥ ३६ ॥

अथ यदुक्तं, प्रत्यायकेन शब्देन प्रकाश्यन्तेऽत्र देवताः । तत्राप्यश्रु-
तानां प्रकाशने न किञ्चिदस्ति प्रयोजनमिति । तत्परिहर्तव्यम् ।
अत्रोच्यते—

ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते ॥ ३७ ॥

ततश्च—तेन कारणेन, अश्रुतानां वचनं न क्रियते सवित्रादिभिः
शब्दैः । केन तर्हि कारणेन क्रियते । इतरार्थं प्रयुज्यते । निर्वापस्तुत्य-
र्थम् । देवस्य सवितुः प्रसवे—देवेन सवित्रा यजमानेन प्रसूते, उदिते
वा सवितरि । अश्विनोर्वाहुभ्यां—परिक्रियमभिप्रेत्य यजमानयोर्द्वि-
त्योर्वाहुभ्याम् । अश्विनौ हि तौ—अग्न्याधेयेऽश्वदानेन, अशितवन्तौ
वा तद्यज्ञफलमश्नुवाते । तद्वाहू इति स्वौ वाहू व्यपदिशति । देवताध्व-
योर्वाऽश्विनोरेतौ वाहू इति । पूषणं तु यजमानमेव मन्यते पूषणातेः ।
एवं सर्वे निर्वापविशेषप्रकाशनार्थाः ।

अत्राऽऽह । कस्मान्नोत्कृष्टाः सवित्रादयः शब्दाः प्रकरणान्तरे सवि-
तारमाश्विनौ पूषणं चाभिवदन्ति । लिङ्गेन तत् उत्कृष्यमाणाः प्रकरणं
बाधितमूर्हन्ति । अत्रोच्यते । सवित्रादयः परविशेषणं विभक्तिश्रुत्या
क्रियन्ते । प्रातिपदिकार्थस्त्वव्यतिरिक्त इति गम्यते । तत्र लिङ्गं श्रुत्या
बाध्यते । लिङ्गं हि प्रातिपदिकार्थप्रकाशनं देवतार्थमिति कृत्वा, इह
देवताभावाद्यत्र देवता तत्रोत्कर्षति । विभक्तिश्रुतिस्तु प्रातिपदिकार्थं

वर्तते । न चेह सामानाधिकरण्यं, विविभक्तिनिर्देशात् । न च मान्त्रवर्णिको देवता-
विधिः शक्यः कल्पयितुम् । मन्त्रभेदे हि स भवति । एकश्चायं मन्त्र-इत्युक्तम्
'अर्थकैत्वात्' इति । कल्पिते भेदे नैवाग्न्यादिना सह विकल्पः, विषमशासनात् ।
तस्मान्निर्वापस्तुत्यर्थमेषामुच्चारणमिति ॥ ३६ ॥

पदार्थान्तरविशेषणं ज्ञापयति । तच्चेहास्ति पदान्तरम् । श्रुतिश्च लिङ्गा-
ह्वलीयसी । तस्मान्नोत्कर्षः ।

आह । यदा सवित्रादयो यजमानवराः, तदा सत्रे कथमनूह इति ।
उच्यते । जोषणार्थमिदं वाक्यं, नानुज्ञापनार्थम् । अजोषितस्य जोषणं
कर्तव्यम् । तत्र दृष्टोऽर्थः । अनुज्ञापनं पूर्वं वृणानेन कृतं, तददृष्टार्थमाप-
द्येत । अपि च । जुष्टं निर्वपामीति जोषणकरणं निर्वपामीति भावशब्दे-
नोच्यते । सवितुः प्रसवे, इत्यनुज्ञानिर्वृत्ता परविशेषणार्थं कीर्त्यते ।
अननुज्ञातमपि निर्वपणशब्दार्थं कुर्यादेव, न त्वजोषितेन यागः श्रूयते ।
तस्माज्जोषणार्थत्वात्परार्थाः सवित्रादयः शब्दा नोद्दिष्यन्त इति ॥३७॥
(निर्वापमन्त्रे श्रुतस्याग्निशब्दस्य समवेतार्थस्य विकृतावूहाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ पू०

तस्मिन्नेव वाक्ये दर्शपूर्णमासयोः, अग्नये जुष्टं निर्वपामीति समा-
म्नायते । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किमग्निशब्दोऽपि विकृतौ नोद्दिष्टे,
सोऽपि न समवेतवचनः, उतोद्दिष्टव्यः, समवेतवचनो हि स इति ।
किं प्राप्तम् । एवं चेत्तत्र संशयः, सोऽपि गुणशब्दस्तथैवासमवेतवचनः ।
कुतः । सवित्रादयोऽस्मिन् वाक्येऽसमवेतवचनाः । यद्यग्निशब्दोऽप्य-
समवेतवचनः, एवमवैलक्षण्यं भविष्यति । अवैलक्षण्यं च न्याय्यम् ।
यदि समानं कारणं, तेन न्यायेनावैलक्षण्यमुच्यते । समानं चेह कारणं,
य एषां शब्दानामर्थः, स इह प्रयोगे नास्तीति । अग्नये जुष्टं निर्वपामि,
इत्यस्यापि योऽर्थः, स इह नास्ति । अग्नये जुष्टं निर्वपामि, इत्यनेन
जुष्टस्य निर्वाप उच्यते । न चेह जुष्टस्य निर्वापोऽस्ति । अजुष्टं चेह
निर्वपेन्नव्यम् । निर्वापेणैव तज्जोष्यते । तस्मान्न समवेतवचनः । तस्या-
प्यश्रुतार्थस्य वर्चनमितरार्थं प्रयुज्येत, निर्वापस्तुत्यर्थेनेति । तस्मादेत-
दपि विकृतौ नोद्दिष्टव्यमिति ॥ ३८ ॥

[३७ ॥]

‘ अग्नये जुष्टं निर्वपामि ’ इति ‘ जुषी प्रीतिसेवनयोः ’ इत्यग्निना यद्द्रव्यं सेवितं
तन्निर्वपेन्नव्यम् । न चाग्निना सेवितं द्रव्यमस्ति । तस्मादविद्यमानत्वात्तादृशस्य द्रव्य-
स्यासमवेतवचन इति ॥ ३८ ॥

१ निर्वपणं शब्दार्थ-पा० । २ वचनमुत्तरार्थ-पा० । ३ इतीति—इति पाणिनीयधातुपाठेने-
त्यर्थः । ४ असमवेतवचन इति—यद्यप्यास्मिन्कर्मण्यग्निः समवेतस्तथाऽपि निर्वापे यादृशः श्रुतस्तादृ-
शस्याविद्यमानत्वात्निर्वापस्तुत्यर्थमेवाग्निः संकीर्त्यत इत्यसमवेतवचन इति तात्पर्यम् ।

न समवायात् ॥ ३९ ॥ सि०

नैतदेवम् । समवेतवचनो हि, अग्रये जुष्टं निर्वपामीति । नन्वेतदुक्तं, जुष्टस्यात्र निर्वाप उच्यते । न च जुष्टं निर्वपव्यमिति । अत्रोच्यते । नैव जुष्टस्य निर्वाप एतेन वाक्येनोच्यते । किं तर्हि । निर्वागेण जुष्टकरणम्, अग्रये जुष्टं करोमीति । एवं हि दृष्टार्थं भवतीति । अतोऽतुल्यकारणत्वाद्वैलक्षण्यमेव न्याय्यम् । तस्मात्समवेतवचनोऽग्निशब्द ऊहितव्यश्च विकृताविति ॥ ३९ ॥

एवं वा—

गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, धान्यमसि धिनुहि देवानिनि दृषदि तण्डुलानावपतीति । तत्र धान्यशब्दं प्रति संशयः । किं समवेतवचनो न वेति । किं प्राप्तम् । योऽयं गुणशब्द इव लक्ष्यते धान्यशब्दः, नासौ समवेतवचनः स्यात् । धान्यशब्दो हि धान्यमभिवदति, न तु धान्यमेवोप्यते । सतुषे हि धान्यशब्दो वर्तते । तण्डुलेष्वेवोप्यमानेषु धान्यप्रकाशनं क्रियते । तदसमवेतस्य प्रकाशनेऽदृष्टं यथा स्यादिति । तस्माद्विकृतिषु नोहितव्यमिति ॥ ३८ ॥

न समवायात् ॥ ३९ ॥ सि०

नैतदेवम् । समवेतो हि धान्यशब्दार्थः । स हि तण्डुलेषु वर्तते तद्विकारत्वाल्लक्षणया । यथा, काशिकेषु शालयो भुज्यन्ते, गावः पीयन्त इति, श्रुत्युपादानेऽदृष्टं कल्पयितव्यमिति लक्षणाशब्दः परिकल्प्यते ।

समवेतवचनोऽग्निशब्दः । निर्वापेण करणभूतेन जुष्टं भावयेत् । स भाव्यमान एवं भाव्यते, अग्निरिदं जोषिष्यते द्रव्यमिति । एवं सेव्यमानो दृष्टार्थो निर्वापो भाविष्यतीति ।

१ अग्रये त्वा जुष्टं—पा० । २ दर्शपूर्णमासयोरिदं समामनन्ति—पा० । ३ किं तावत्प्राप्तं—पा० । ४ गुणवचनशब्द—पा० । ५ समवेतवचन इति—अदृष्टाद्वारकसंबन्धेन प्रकृतापूर्वसाधनीभूतकर्मसंबन्धिशक्यार्थप्रतिपादकत्वं—समवेतवचनत्वम् । अस्ति चेदं 'देवस्य त्वा' इति मन्त्रे, अग्निनिर्वापपदयोः । निर्वापे देवतासंयोगस्य हविर्विवेकसंपत्त्यर्थत्वाग्निरिवापस्य च पृथक्करणार्थत्वादग्निनिर्वापयोस्तत्तद्दृष्टाद्वारकसंबन्धेन तादृशयागसंबन्धित्वात् । जपस्तोत्रशस्त्रमन्त्रपदानां चादृष्टाद्वारकसंबन्धेन यागसंबन्धिशक्यार्थप्रतिपादकत्वाच्च न समवेतवचनत्वमिति ध्येयम् ।

तस्मात्समवेतवचनः । विकारे चोहितव्य इति । प्रयोजनम् । अस्ति
शाक्त्यानामयनं षट्त्रिंशत्संवत्सरम् । तत्रेदं समाम्नायते, संस्थिते सं-
स्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति, स तत्र यान् मृगान् हन्ति, तेषां
तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति । तत्राविकारेण धान्यमसि
धिनुहि देवानिति प्रयोगः कर्तव्यः, यथा पूर्वः पक्षः । यथा सिद्धान्तः,
ऊहः कर्तव्यः, मांसमसि धिनुहि देवानिति ॥ ३९ ॥

(इडानिगदे यज्ञपतिशब्दस्यासमवेतार्थकस्य विकृतावनूहाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदविकारः स्यात् ॥ ४० ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र,
इडानिगदः, इडोपहूता-इत्येवमादिः । तत्रेदमाम्नायते । दैव्या अध्वर्यव
उपहूता उपहूता मनुष्या य इमं यज्ञमवान्, ये च यज्ञपतिं वर्धनिति ।
तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं बहुयजमानके यज्ञपतिशब्द ऊहितव्य
उताविकारेण प्रयोक्तव्य इति । तत्रेदं तावत्परीक्ष्यते । किं समवेत-
वचनो यज्ञपतिशब्द उतासमवेतवचन इति । कथं समवेतवचनः । यदि
यज्ञपतिवृद्धिवचनं यज्ञपतेरुपकारकं, ततः समवेताभिधायी । अथैत-
त्स्तुत्यर्थं, ततो न समवेताभिधायी ।

किं प्राप्तम् । ऊहितव्यः, समवेताभिधायीति । कथम् । यज्ञपति-
वृद्धिवचनाद्यज्ञपतयः प्रोत्सहन्ते । इडापदानपेक्षैश्च पदैर्यज्ञपतिवृद्धिरभि-
धीयते । तस्मान्मुख्यः प्रत्ययः । इडास्तु नौ जघन्यः । तस्मादर्थविप्रकर्षा-

प्रयोजने चोद्यते । प्रकृतिशब्देन संबन्धशब्देन विकारास्तण्डुलाः प्रकाशिता
लक्षणया । इहापि चोदकस्तथैव प्रापयति । तस्मान्मृगशब्देन मांसं प्रकाश्यं
लक्षणया ।

नैतदेवम् । विकृतावर्थश्चोदकेनातिदिश्यते, न शब्दो वाचक इत्येतद्वक्ष्यामः ।
स चार्थोऽस्मदायत्ते प्रयोगे किमित्यवाचकेन प्रकाश्यते । प्रकृतावाप्तानसामर्थ्याद्वा-
चकेन शब्देन प्रकाशनं कृतम् । तच्चार्थान्निवृत्तं न चोदकः प्रापयति । न वचनमस्ति,
प्रकृत्या विकारः प्रत्याख्यत इति । तस्मान्मांसशब्दस्यैव प्रयोगः ॥ ३९ ॥

‘यज्ञपतिं वर्धान्’ इति वृद्ध्या सह यज्ञपतेरिडापदमनपेक्ष्य प्रत्यक्षैकवाक्यता,
इडया सह परोक्षा ।

चेडास्तुतिः । अतो यज्ञपतिशब्द ऊहितव्यः । यस्यैव वृद्धिर्नोच्यते, स एवोत्साहसंस्कारेण संस्कृतो न स्यात् । तस्मात्सर्वे वृद्धिसंस्कारार्थं वदितव्याः । सर्वेषु वदितव्येषु बहुवचनम् ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदविकारः स्यात् । चोदितमपि यत्, समवेतं परार्थं चिकीर्ष्यते न स्वसंस्कारार्थं, तदप्यविकारेण प्रयुज्यते । तन्नोहितव्यं स्यात् । परार्थत्वात् । अत्र हि यज्ञपतिवचनं वृद्धिविशेषणार्थं, वृद्धिवचनं चेडास्तुत्यर्थम् । कथमवगम्यते । इडोपह्वानेनैकवाक्यत्वात् । इडाप्रकरणाच्च । अथ यदुक्तं—गम्यते, इडापदानपेक्षं यज्ञपतिवृद्धिवचनं तेषामुत्साहकम् । उपहृता मनुष्या ये यज्ञपतिं वर्धयेयुरिति ।

अत्रोच्यते । स यो हैवं विद्वानिडया चरतीत्याभिधाय, अथ प्रतिपद्यते, इडोपहृतोपहृतेडोपास्माँ इडाह्वयतामिडोपहृतेत्याह । तेनावगम्यते यस्यैष आरम्भः स इडाया मन्त्र इति । तन्मध्यपतितश्च, उपहृता मनुष्या इत्येवमादिः, यज्ञपतिं वर्धान् इत्यन्तः । तस्मादिडामुपह्वतुं वदितव्य इति वाक्यादवगम्यते । समर्थश्चेडोपाह्वाने । यजमानं तु प्रोत्साहयितुं वदितव्य इति नास्ति वाक्यम् । केवलं वदितुं सामर्थ्यमस्ति । न च सामर्थ्यमात्रेण वाक्यादृते विनियोगा भवन्ति । इडाप्रकरणं चैवमनुगृहीतं भविष्यतीति । इडया च सहैकवाक्यता । तस्मादियं वचनव्यक्तिः, उपहृता मनुष्या ये यज्ञपतिं वर्धयितुं समर्था इति । तत्र यज्ञपतिविशिष्टा वृद्धिर्वक्तव्येति, एकस्मिन्नपि यजमाने कीर्तिते भवति विशेषणकार्यम् । तस्मादविकारः स्यात् । विधिवत् । यथा यत्र यजमानो

सिद्धान्तस्तु—यज्ञपतिशब्दो वृद्धिविशेषणम् ; वृद्धिरिडास्तुत्यर्था । इडोपह्वानेनैकवाक्यत्वात् । अथ यदुक्तमिडापदानपेक्षं यज्ञपतिवृद्धिवचनं गम्यत इति । उच्यते । 'स यो हैवं विद्वानिडया चरति' इत्यनेन, इडया चरितव्यमिति विधीयते । तत्रेडाप्रचारस्यायं मन्त्र इडोपहृतेत्यादिः । 'ब्रह्मदेवकृतमुपहृतम्' इत्येवमन्त इडोपह्वानार्थः । 'दैव्या अध्वर्यवः' इत्यादि ऋत्विगुह्वानार्थः । अव्ययशब्दवाच्याः सर्वऋत्विजो लक्षणया, 'उपहृता मनुष्याः' इति त एवोच्यन्ते । कीदृशास्त इति ।

गुणभूतो विधीयते, तत्र येन केनचिद्यजमानेन स विधिः सिध्यति ।
यथा, यजमानसंमितौदुम्बरी भवति, शुक्रं यजमानोऽन्वारभत इति
॥ ४० ॥

(सूक्तवाके श्रूयमाणस्य यजमानपदस्य विकृतावूहाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] विकारस्तत्प्रधाने स्यात् ॥ ४१ ॥ सि०

अस्ति दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकः, सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति ।
तत्रेदं समास्नायते । अयं यजमान आयुराशास्त इति । तत्रायमर्थः
सांशयिकः । किं बहुकर्तृके विकारे यजमानशब्द ऊहिनव्य उत नेति ।
किं प्राप्तम् । अविकारेण प्रयोक्तव्यः । तथा सामर्थ्यमनुगृह्यते । न चायं
समवेतवचनः । परार्थेन ह्यत्र, यजमान आयुराशास्त इति । आयुराशा-
सनेन यजमानस्य न कश्चिद्दृष्टोऽर्थः संजन्यते । तस्मादायुराशासनमह-
र्द्यर्थम् । यजमानविशिष्टाऽऽशीरेकेनापि यजमानेन कीर्तितेन यथा श्रुता,
तथा कृता भवति । यथा, यजमानेन संमितौदुम्बरी भवतीति । तथै-
तद् । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । विकारः स्याद्दूहः । तत्प्रधाने यजमानप्रधाने । कथं
यजमानप्राधान्यम् । एवं श्रूयते, सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति । यदि
सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणे तत्साधनं, तत्फलं वा, प्रकाशयति ततः सू-
क्तवाकेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति । प्रहरणफलमायुराशासनं कल्पितम् ।
यजमान आयुराशास्त एतेन कर्मणेति, यजमानेन प्रस्तरः प्रहृतो भ-

उच्यते । ये यज्ञमवन्ति रक्षन्ति, ये च यज्ञपतिं वर्धयितुं क्षमास्तादृशा मनुष्या
उपहृताः । तस्मान्मनुष्यविशेषणत्वात्परार्थो यज्ञपतिशब्दः । तेन नोह्यते ॥ ४० ॥

प्रत्युदाहरणमिदम् । अथवाऽधिकरणान्तरं कयाचिदाशङ्कयाऽऽरभ्यते । 'अयं
यजमान आयुराशास्ते' इत्यायुषः फलत्वं नागवत् प्रमाणान्तरेण । तस्माद्यजमानाशीः-
संवन्धो वाच्योऽदृष्टार्थाय । यजमानसंवन्धाऽऽशीर्वक्तव्या । सा चैकेनापि भवत्येव ।
तस्मादनूहः ।

नैतदेवम् । 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति करणविभक्तिनिर्देशात्सूक्तवाकाः
प्रहरणाङ्गम् । न चासौ प्रहरणं प्रकाशयति, न तत्साधनम् । श्रुत्या च तस्याङ्गता
निर्ज्ञाता । तस्माच्छ्रुतिसामर्थ्याद्यदनेन प्रकाशयते तत्प्रहरणसंवन्धि । तेन चाग्न्यादयो

वाति । तत्र य एव यजमानः फलं प्रति प्रधानभूतो न संकीर्त्यते, तेन न प्रहृतं स्यात् । तस्मात्सर्वे समवेताः संकीर्तयितव्याः । सर्वेषु च कीर्त्यमानेषु बहुवचनं भवति । तस्माद्बहो यजमानस्येति ॥ ४१ ॥

(सुब्रह्मण्यानिगदे हरिवदादिगुणवाचकपदानामनूहाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१५] असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र सुब्रह्मण्यानिगदः समाम्नातः, इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेव इत्येवमादिः । अग्निष्टुति च श्रूयते, आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवतीति । तत्रेन्द्रशब्दस्य स्थाने, ऊहः क्रियते । अथेदानीं हरिव आगच्छ इत्येवमादिषु संशयः । ऊहितव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । तद्विशिष्टं प्रतीयेत । तेन विशिष्टम् । इन्द्रपदस्थान ऊहः । एतेन विशेषेण विशिष्टमविकृतमेव वचनं प्रतीयेत । कुतः । असंयोगात्तदर्थेषु । नैषां शब्दानां तेष्वर्थेषु संयोगः, हरिवत्तादिषु । न हरिवदादयः समवेता इन्द्रे विद्यन्ते गुणाः । प्रमाणाभावात् । अविद्यमानास्तस्योच्यन्ते । एवं श्रुत्याऽयं प्रतिज्ञातो भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् । न हरिवत्तादय उच्येरन् । हरिवत्तादिभिः सोऽस्य गुणो लक्ष्यते । अथासमवेतवचना मुरुषार्था एव भविष्यन्ति । आत्मीयं गुणं न लक्षयिष्यन्तीत्युच्येत । तथाऽस्मत्पक्ष एव । तस्माददृष्टार्थं गुण उच्यत इत्यविकारेण प्रयोगः स्यात् ।

तत्रैवं वचनव्यक्तिर्भवति । इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ, इति हरिवदादीनस्य गुणानारोपयति । हरिवदादिभिः संबध्यमान इन्द्रोऽभ्युदयकारी भवतीति । शक्यते चाग्निरपि तैः संबन्धयितुम् । तस्मादविकारेण

देवताः प्रकाश्यन्ते, आयुरादीनि च फलानि । तत्र देवताः साधनतां प्रतिपद्यन्ते, आयुरादीनि च साध्यत्वम् । तस्मादायुरादीनि फलानि । कर्तृगामि च क्रियाफलम् । तस्माच्चजमानः प्रधानभूतः फलं प्रति । प्रधानत्वादूहः ॥ ४१ ॥

नैते सन्तीन्द्रे गुणाः, प्रमाणाभावात् । ऊहं चेच्छता सन्तीन्द्र एते गुणा इत्यभ्युपगमनीयमिन्द्रगुणसंबन्धमात्रम् । इन्द्रस्याऽऽत्मीयगुणा इति चाभ्युपगमे लक्षणा

गुणानां प्रयोगः । अथोच्यते । अस्मादेव सामानाधिकरण्यवचनादिन्द्र-
पूते गुणा विद्यन्ते इति । तन्न । अविद्यमानेष्वपि स्तुत्याऽस्य सामाना-
धिकरण्यवचनमुपपद्येतैव । यथा, इन्द्रो वृहस्पतिर्देवदत्त इति ॥४२॥

कर्माभावादेवामिति चेत् ॥ ४३ ॥

इति चेद्भवान् प्रयाति, अविकारेण हरिवदादीनां वचनमिति ।
कर्माभावादेवं स्यात्, यद्येते गुणा इन्द्रे न भवेयुः । कर्मजास्तु, एते
गुणा इन्द्रस्य विद्यन्ते । हरिव आगच्छेति । पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्र-
स्य हरी, ताभ्यां ह्येष सर्व हरतीति । मेधातिथेर्मेघ इति, मेधातिथिं हि
काण्वायनं मेघो भूत्वा जहार । वृषणश्वस्य मेनका नाम दुहिता बभू-
व, तामिन्द्रश्चकमे । गौरावस्कन्दन् इति, गौरमृगो भूत्वाऽरण्याद्राजानं
सोमं पिबतीति वचनैरिमे गुणा इन्द्रस्याऽऽख्यायन्ते । तस्मात्समवेतवचना
हरिवदादयः शब्दाः । तथा सतीन्द्रप्रत्ययायोच्चार्यन्ते इति नादृष्टक-
ल्पना भविष्यति । तत्रैवं वचनव्यक्तिः । इन्द्र आगच्छ, हरिव आगच्छ,
इति—हरिवत्तादिगुणवान् यस्त्वं स आगच्छेति । लक्षणा चादृष्टक-
ल्पनाया ज्ञायसी । तस्माद्गृहीतव्या हरिवदादयः शब्दा इति ॥ ४१ ॥

न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥

नैतदेवम् । परार्था हि हरिवदादयः शब्दा इन्द्रस्तुत्यर्थाः । स्तुत्ये
हरिवदादिसंबन्धोऽस्य क्रियते । तद्धृत्वादेवोपवर्णितम् । स्तुत्यर्थ
चाग्नेरप्येतैरभिसंबन्धः शक्यते कर्तुम् । यत्तुक्तं, समवेता गुणा
इन्द्रस्य विद्यन्ते, पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी इत्येवमादिभिर्वचनै-
रवगता इति । तन्न । न हीमानि वचनानीन्द्रस्य संबन्धिनौ हरी विद-
धति । न ह्येवमभिसंबन्धः क्रियते, यावेतौ पूर्वपक्षापरपक्षौ ताविन्द्रस्य
हरी इति । तत्र हि हेतुरुपादिश्यते । ताभ्यां ह्येष सर्व हरतीति । न हीदं

स्यादनेनांशेन प्रकाश्यमानेषु । अथोच्येत, असमवेता एते गुणा इन्द्रे । न चाऽऽत्मी-
यत्वं लक्षयिष्यन्ति । द्वावपि दोषौ परिहरिष्यामः । इन्द्रो हरिवद्गुणाविशिष्ट उच्चार्य-
माणोऽभ्युदयकारी ॥ ४२ ॥ [४३ ॥]

‘पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां ह्येष सर्व हरति’ इति यदुक्तं,
तन्न । कुतः । यावेतौ पूर्वपक्षापरपक्षौ करणभूतौ, ताभ्यामिन्द्रो हरति, नान्य इत्य-

१ ‘कर्माभावान्नेति चेत्’ — पा० । २ वृषणश्वस्य मेनकस्य — पा० । ३ करणभूताविति —
इन्द्रस्य करणभूतावित्यर्थः ।

प्रसिद्धं, ताभ्यामिन्द्रः सर्वं हरतीति । सिद्धो हि हेतुर्भवति, न प्रसाध्यः । यथा त्विमौ हर्तारौ प्रसिद्धौ, कालेन सर्वमपक्षीयत इति । तथा नेन्द्रस्याग्नेश्च कश्चिद्विशेषः । तत्रैभिरभिधानमग्नेः प्राप्नोत्येव ।

अथ इन्द्रस्य हर्तृत्वं विधीयत इत्युच्यते । तथा च वाक्यं भिद्येत । इन्द्रस्यैतौ हरी इत्येतदपि विधातव्यम् । अथैतन्न विधीयते । तथा स एव दोषः, नास्त्यग्नेरिन्द्रस्य वा विशेष इति । अथ पूर्वपक्षापरपक्षाविन्द्रस्येति विधीयते, तौ च हरी । तस्मादिन्द्रो हरिवानिति । तथा हेत्वप्रसिद्ध्यादिः स एव दोषः । न च विधीयमाने वैशब्दो भवति । प्रसिद्धवचनो ह्येष दृष्टः । न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्तीति यथा ।

तथा, भेदातिथेर्भेद इत्येवमादि—इतिहासवचनमिव प्रतिभाति । इतिहासे च विधौ सति, आदिमत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत । अस्तिवाति चेत् । तथा सति तस्याप्रामाण्यान्भेदातिथेर्हि काण्वायनस्य भेष इत्यप्रसिद्धिः । सर्वत्र च निर्गदविधानम् । तत्रापरस्मिन् विधीयमाने वाक्यभेदप्रसङ्गः । तस्मान्नैते गुणो इन्द्रे विद्यन्त इत्यसमवेतवचनत्वादविकारेण प्रयोग इति । तदेतन्न रोचयन्ते याज्ञिकाः । ऊहं कुर्वन्ति । अग्र आगच्छ रोहिताश्व बृहद्भानो धूमकेतो जातवेदो विचर्षण इति ॥४४॥

अयेदमन्यदुदाह्रियते—

असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥ सि०

अस्ति सायस्कः । तत्रेदं समामनन्ति, साण्डास्त्रिवत्सः सोमक्रयण इति । अस्ति तु प्रकृतावेकहायनी क्रयार्था । तत्रेदमाम्नायते, इयं

यमर्थो न लभ्यते । कुतः । 'ताभ्यां ह्येष सर्वं हरति' इति हेतुरयम् । हेतुश्च प्रसिद्धे संबन्धे भवति । न चेन्द्रस्य हर्तृत्वमवगतं प्रमाणान्तरेण । येन हेतुः स्यात् । वाक्यभेदादिदोषश्च स्थित एव । तस्मात्सर्वेषां स्तुतिद्वारेणैकवाक्यता ॥ ४४ ॥

१ इत्येवमादिरितिहास—पा० । २ निर्गदव्याख्यानं विधानं—पा० । ३ 'येन हेतुः स्यात्' इत्यस्य पश्चात् 'वाक्यभेदादिदोषश्च' इत्यस्यार्वाक् वार्तिकग्रन्थो लुप्तः । यतस्तद्व्याख्यानपरस्तन्त्ररत्नग्रन्थ एवमुपलभ्यते । अत्र चैवं तन्त्ररत्नग्रन्थः । 'येन हेतुः स्यात्' । नापि चैताविन्द्रस्य करणत्वेन प्रसिद्धौ । तस्माद्वरणे हरिशब्दवाच्यं कर्तृत्वं विधीयते । तस्मादिन्द्रो हरिवान् भविष्यतीत्येवमपि हेत्वप्रसिद्धिस्तदवस्थैव । कर्तृत्वं हीन्द्रस्य प्रमाणान्तरेणानवगतम् । येन हेतुः समर्थितो भविष्यति । न केवलमनवगतकर्तृत्वस्य । किं तु विपर्यय एवेत्याह—पूर्वपक्षापरपक्षयोः कर्तृत्वं विधीयमानं कथमिन्द्रस्य स्यात् । योऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः । पूर्वपक्षापरपक्षौ हर्तारौविति प्रतिज्ञा । तस्य हर्तृत्वादिति हेतुः । तेन प्रतिज्ञयैव हेतोर्विपर्यय इति । वाक्यभेदादिदोषश्च स्थित एव इति ।

गौस्तया ते क्रीणामि, तस्यै शृतं, तस्यै शरः, तस्यै दधि, तस्यै मस्तु,
तस्या आतञ्चनं, तस्यै नवनीतं, तस्यै घृतं, तस्या आमिषा, तस्यै
वाजिनमिति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संदेहः । किं गोशब्दस्यान
ऊहं कृत्वाऽवशिष्टानां पदानामविकार उत सर्वेषामूह इति । किं प्राप्तम् ।
गोपदार्थविशिष्टमेवोद्भवचनं स्यात् । तस्यै शृतमित्येवमादीनामविकारः ।
असंयोगाच्छ्रुतादिभिरर्थैः । तेषामेकहायन्यामेकहायनीत्वादेव । न ह्येक-
हायनी दुग्धे, तस्यां समवेतं वदन्त्येते । तस्मात्साण्डेऽप्यविकारेण प्रयो-
क्तव्या इति ॥ ४२ ॥

कर्माभावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥

इति चेत्—एवं भवान्मन्यते, नैकहायन्यामेते समवेतानर्थानभिवद-
न्तीति । भवेदेतदेवं, यद्येकहायन्या इमे गुणा न भवेयुः । कालान्तरे
तु तस्या उपपद्यन्ते, न तु साण्डस्य । भविष्यत्कालवचना अप्येते
प्ररोचनार्था भवन्ति । तस्यै शृतं भविष्यति । तस्मान्नाविकारेण प्रयो-
क्तव्या इति ॥ ४३ ॥

न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥

नैतदेवम् । अविकारेण प्रयोक्तव्या इति । असमवेतवचना ह्येते,
नैकहायन्यां भवन्ति । एकहायनीत्वादेव । अथोच्यते, कालान्तरे भ-
विष्यन्तीति । साण्डेऽपि कालान्तरे भवितुमर्हन्ति । साण्डादपि हि या
धेनुर्जनिष्यते, सा धोक्ष्यत इति । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्या इति ॥ ४४ ॥

(सारस्वत्यां मेघ्यामघ्निगुप्त्रैषस्य प्रवृत्त्यभावाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[१६] लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वप्राप्ता

सारस्वती स्त्रीत्वात् ॥ ४५ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र पशवः समाम्नाताः । आग्नेयः पशुरग्नि-
ष्टोम आलब्धव्यः, ऐन्द्राग्रः पशुरुक्थ्ये, ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि, सार-
स्वती मेघ्यतिरात्रे, इति । अस्ति त्वग्नीषोमीयेऽग्निगुप्त्रैषः । उपनयत

चतुर्षु पशुष्वेकवचनान्तोऽसमर्थ एव प्रास्मैशब्दः ।

उच्यते । प्रातिपदिकार्थस्तावद्विद्यते । वचनेन यथा प्रातिपदिकं नोत्कृष्यते तथा

मेध्यां दुर आशासानां मेधपतिभ्यां मेधम्, इति । तत्र संदेहः । किं सारस्वत्यां मेध्यामधिगुवचनं कर्तव्यं, नेति । नन्वग्नीषोमीयार्थं तत्, चोदकेनेह प्राप्तमिति । अत्रोच्यते । सर्वेषां समानां विधिरिति कृत्वा चिन्ता । किं तादृत्प्राप्तम् । समानविधानेष्वेषु पशुषु, अप्राप्ता सारस्वती मेध्यामधिगुवचनम् । कुतः । लिङ्गविशेषानिर्देशात् । विशिष्टलिङ्गाद्वाधिगुवचनेन निर्दिष्टः, प्रास्मा अग्निं भरत इति पुंशुः स्त्रीत्वं चास्याः । न च पुंशुवचनः स्त्रियमभिवादितुमलं भवति शब्दः । तस्मादधिगुवचनमप्राप्ता सारस्वती मेधीति ॥ ४५ ॥

पश्वभिधानाद्वा तद्धि चोदनाभूतं पुंविषयं

पुनः पशुत्वम् ॥ ४६ ॥ पू०

चोदकशब्दः पक्षं व्यावर्चयति । नैनदस्ति । अप्राप्ता सारस्वती, अधिगुवचनमिति । तस्यामप्याधिगुवचनं स्यात् । कुतः । प्रकरणात् । समानं प्रकरणं सर्वेषां पशूनामिति कृत्वा चिन्त्यते । तेन सारस्वत्या अपि प्राप्नोतीति । लिङ्गविशेषादयुक्तं तस्यामिति यदुच्यते । तन्न । पश्वभिधानात् । अस्ति तत्र पशुत्वं संनिहितम् । तदभिप्रेत्य, प्रास्मा अग्निं भरत पशव इति ब्रूयात् । तद्धि चोदनाभूतम् । सर्वनामशब्दस्य पुंविषयत्वम् । तत्पशुशब्देनोच्यते । अस्ति च तत्, मेध्याम् । तदभिप्रेत्य पशुशब्दसमानाधिकरणं सर्वनामशब्दं समुच्चारयिष्यति । एवं प्रकरणमनुग्रहीष्यति । तस्मात्प्राप्नुयात्सारस्वती, अधिगुवचनमिति ॥ ४६ ॥

वक्ष्यामः प्राशाधिकरणे । तस्मात्समवेतवचनः, प्रातिपदिकार्थसंभवात् । स्त्री तु पुंलिङ्गेन न शक्यते वादितुम् । नात्र लिङ्गवचनेमिव विभक्त्यर्थः । किं तु प्रातिपदिकार्थो लिङ्गमित्युक्तम् । तस्मान्मेध्यामभावो युक्तः, असमवेतार्थत्वादिति सिद्धान्तवादी मन्यते, 'लिङ्गविशेषानिर्देशात्' इति ॥ ४९ ॥

पूर्वपक्षवादी तु मन्यते । पशुशब्देनात्र सामानाधिकरण्यं यविष्यति; 'प्रास्मै पशवे' इति । तच्च पशुशब्दवाच्यं मेध्यामपि विद्यते । तस्मात्समर्थो निगदोऽयम् । 'पश्वभिधानाद्वा' इत्यनेन प्रतिपादयति ॥ ४६ ॥

१ मेधपतये—पा० । २ वचनेनेह—पा० । ३ पुंशब्दः—पा० । ४ (अ० ९ पा० ३ अ० ५ सू० १५) इत्यत्रेति शेषः । ५ इत्युक्तमिति—(अ० ९ पा० १ अ० ९ सू० ३३) इत्यत्र 'प्रातिपदिकविशेषणं हि स्त्रीशब्दः । स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तते, तत्तद्वचनं दय इति' इत्यादिना भाष्यकारेणेति शेषः । ६ समर्थ इति—मेध्यामपीति शेषः ।

विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् ॥ ४७ ॥

वाशब्दं एतं पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति । प्राप्नुयात्सारस्वत्यग्निगु-
वचनमिति । अयमन्यः पक्षः, न प्राप्नुयादिति । कुतः । विशेषो वा
तदर्थनिर्देशात् पुमर्थे होष शब्दो निर्देष्टुं शक्नोति । स्त्रीलिङ्गश्चायमर्थो
मेषीति । स्त्रियं पुंशब्दो न शक्नोत्यभिवादितुमिति प्रथम एव पक्षः सं-
कीर्तितः । केवलं परपक्षस्यानवकृष्टिर्वक्तव्या ॥ ४७ ॥

पशुत्वं चैकशब्द्यात् ॥ ४८ ॥

अथ यदुक्तं, पशुत्वाभिप्रायमेतद्वचनम् । एको हि शब्दः पशुत्वस्य
च पशोश्च । तेन, प्रास्मै पशव इत्यभिसंवन्धो भविष्यतीति । तत्परिहर्त-
व्यमिति ॥ ४८ ॥

यथोक्तं वा संनिधानात् ॥ ४९ ॥ सि०

यथोक्तं स्यादधिगुवचनम् । अंशान्ता सारस्वती । कुतः । पूर्वस्मा-
देव कारणालिङ्गाविरोधादिति । यदुक्तं, पशुशब्दसंमानाधिकरणः स-
र्वनामशब्दः प्रयोक्ष्यते इति । तत्रै । कुतः । संनिधानात् । संनिहितवचनो
हि सर्वनामशब्दः । उच्चरितमात्रो यः पदार्थः शब्देन संनिहितः, तेन
संवध्यते । अथ तस्मिन्नसति, लिङ्गादिसर्वविशेषणविशिष्टे रूपेण संनि-

विशेषो वा तदर्थनिर्देशात्' इति सिद्धान्तमूत्रेण प्रथमसूत्रार्थ एव स्मार्यते ॥ ४७ ॥

'पशुत्वं चैकशब्द्यात्' इति पशुशब्दोऽयं पुल्लिङ्गः । अस्मैशब्दोऽपि, तयो-
र्यत्सामानाधिकरण्यं तत्प्रत्युच्चार्यते ॥ ४८ ॥

यथोक्तं, वा संनिधानात्' इति पूर्वपक्षवादिना यदुक्तं तदेतेन निराक्रियते ।
संनिहितवचनत्वं सर्वनामशब्दानां स्वभावः । उच्चरितमात्रः सर्वनामशब्दो यत्पदान्त-
रेण संनिधाप्यते, तेन सह शीघ्रं संवध्यते । न चेह पशुशब्द उच्चरितः, येन संव-
न्धः स्यात् । तस्मिन्नसति शब्दोपात्ते, संवन्धप्रकार आश्रीयते प्रकरणाद्यालोचनेन ।
लिङ्गादिसर्वविशेषणविशिष्टेन रूपेण संनिहिते प्रयुज्यते इति—कोऽर्थः । जा-
तिलिङ्गसंख्याविशेषणविशिष्टां व्यक्तिमभिदधाति, रूपेण—स्वसामर्थ्येनेत्यर्थः । सर्वना-
म्नामेतदेव सामर्थ्यं, यदेतानि विपरिवर्तमानमेवाभिदधति । व्यक्तिस्तु विपरिवर्तते ।

अथवा, रूपेणेति रूपशब्देन विद्यमानं वस्त्वभिधीयते । तच्च विद्यमानं यदि

इति प्रयुज्यते । संनिधाने नैकेन विशेषणेन विशिष्टां व्यक्तिमभिवादि-
तुं शक्नोति । संनियानाच्चैकं सामान्यमाश्रीयते, नान्यत्किञ्चिन्पशुश्चादि ।
तत्रोच्चार्यमाणे पशुशब्दे शब्देन व्यक्तेर्निष्कृष्टे पशुत्वे, अस्मै पशव इति
शक्यते संबन्धः कर्तुम् । अनुच्चार्यमाणे तु छिङ्गविशेषवचनः प्राप्नोति ।
तस्मादप्राप्ता सारस्वत्यश्रिगुवचनमिति । कृत्वा चिन्तेयम् । अत्र प्रयो-
जनं न वक्तव्यम् । किमशीषोमीयार्थाः पशुवर्मा उत साधारणा इत्यस्मि-
न्नधिकरणे प्रयोजनाय विचारोऽयम् । यदि साधारणाः पशुवर्मास्ततः
सारस्वत्यश्रिगुवचनमप्राप्ता, अयाग्नीषोमीयवर्मास्ततोऽस्यामश्रिगुवच-
नमूहेन प्राप्यते । न च प्रयोजनस्य प्रयोजनं वक्तव्यम् ॥ ४९ ॥

— (यज्ञायज्ञीये नित्यमिरापदस्य गिरापदवाचकत्वाविकरणम् ॥ - १७ ॥)

[१७] आम्नातादन्यदधिकारे वचनादिकारः स्यात् ॥ ५० ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र यज्ञ-
यज्ञीयं प्रकृत्याऽऽमनन्ति—न गिरा गिरेति ब्रूयात्, यद्गिरा गिरेति
ब्रूयादात्मानं तदुद्गातोद्गिरेत् । ऐरं कृत्वोद्ग्रेयमिति । तत्र संशयः ।
किमिरापदं गिरापदं वा कर्तव्यम् । अथेविरापदमेवेति । किं प्राप्तम् ।
यत्राधिकार आम्नातादन्यदुच्यते, तत्र तद्विकारभूतं स्यात् । ज्योतिष्टो-
माधिकार आम्नाताद्गिरापदादन्यदुच्यत इरापदम् । तद्विशेष उच्य-
मानं सामान्येन प्राप्तं गिरापदं वाधेत् ॥ ५० ॥

द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात्कामान्यादिकल्पः स्यात् ॥ ५१ ॥ पू०

वाच्यः पक्षं व्यावर्तयति । न, इरापदं नियम्येत । द्वैधं स्यात् ।
द्वा प्रकारौ स्यातामित्यर्थः । कौ द्वौ प्रकारौ । इरापदवचनं, गिरा-

विपरिवर्तते प्रकरणसंनिहितम् । संनिधानेनैकेन विशेषणेन विशिष्टां व्यक्तिमभि-
वादितुं शक्नुवन्ति । यद्यत्संनिधानविशिष्टं तत्तदभिदधति । तस्मात्संनिधानमेषां सा-
मान्यं निमित्तम् । संनिहितं च पुंलिङ्गम् । यद्यपि स्त्रीलिङ्गमपि संनिहितं तथाऽप्य-
यमसमर्थः शब्दस्तत्र वर्तितुं, पुंलिङ्गत्वात् । तत्रोच्चार्यमाणे पशुशब्द इति । उच्चा-
र्यमाणः पशुशब्दः ' अस्मै पशवे ' इति पुंलिङ्गेन पुंलिङ्गशब्दः शक्यः संबन्धयि-
तुम् । अस्मिन्पक्षे व्यक्तितो निष्कृष्य पशुत्वं तेन सह संबध्यते, अस्मैशब्दो न व्य-
क्त्या । एतदपि पशुशब्द उच्चार्यमाणे न भवतीत्युक्तमेव ॥ ४९ ॥ [५० ॥]

यज्ञायज्ञीयं प्रकृत्याऽऽमनन्ति ' न गिरा गिरेति ब्रूयात् । यद्गिरा गिरेति ब्रूयात् ।
त्मानमेव तदुद्गातोद्गिरेत्, ऐरं कृत्वोद्ग्रेयम् ' इति ।

पदवचनं च । तुल्यो हि हेतुः । गिरापदमाम्नातम् । तद्वता साम्ना
ज्योतिष्टोमः साधयितव्य इत्येतदप्यवयमप्यते । इरापदेन साधयितव्यमि-
त्येतदपि । समानार्थं चैते द्वे पदे । एकमपि स्तुत्यर्थमपरमपि । तस्मा-
द्विकल्पः स्यात् । इरापदं गिरापदं वेति ॥ ५१ ॥

उपदेशाच्च साम्नः ॥ ५२ ॥

अत्राऽऽह । नैतयोस्तुल्यता विद्यते । गिरापदे सामानानमात्रं, न
कर्तव्यता विधीयते । इरापदे तु कर्तव्यता विधीयते । तन्न ! कुतः ।
उपदेशात्साम्नः । उादिश्यते हि साम, यज्ञायज्ञीयेन स्तुवन्वीति । गि-
पदवच्च यज्ञायज्ञीयम् । तस्मिन्नुपदिश्यमाने गिरापदमप्युपदिष्टं भवति ।
तस्माद्विकल्प इति ॥ ५२ ॥

नियमो वा श्रुतिविरोपादितरत्साप्तदश्यवत् ॥ ५३ ॥ सि०

नियमो वा स्यादिरापदस्य । कुतः । श्रुतिविशेषात् । श्रुतिविशेषेण-
रापदमुपदिष्टम्, ऐरं कृत्वोति । सामान्येन गिरापदम् । तत्कथं साम्नः
कर्तव्यतोच्यते । गिरापदस्य पाठमात्रं, न कर्तव्यता । न त्वन्यथा
साम कृतं भवतीत्यर्थापत्त्या गिरापदस्य कर्तव्यता कल्प्यते । इरापदस्य
पुनः श्रुत्यैव कर्तव्यता । तेन साम्नि सिद्धे नास्त्यर्थापत्तिर्गिरापदस्य ।

अत्र पूर्वः पक्षः । ‘ ऐरं कृत्वोद्वेयम् ’ इति, इरापदस्थानेनोत्पत्तिः केवलं क्रिय-
ते । उत्पत्त्युत्तरकाले च प्रयोजनं प्रति साकाङ्क्षस्य यज्ञायज्ञीयप्रयोगवचनेनाङ्गता
विधीयते । गिरापदस्यापि, यज्ञायज्ञीयस्य प्रयोगवचनेनैवाङ्गता । तस्मादुभयोस्तुल्यप्र-
माणत्वाद्विकल्पः । अथवा, यद्यपिरापदमनेन वाक्येन विधीयते स्तोत्राङ्गत्वेन, तथाऽपि
नानुत्पन्नं श्रुतिः शक्नोति निर्वर्तयिदुमित्यर्थादुत्पात्तिरपेक्षितव्या । ‘ यज्ञायज्ञीयेन
स्तुवीत ’ इत्यनेन गिरापदस्य स्तुतिसाधनत्वमुपपद्यते । पाठाच्च गिरापदस्योत्पत्तिः
सिद्धा । तस्मादेकौत्पात्तिरपेक्षितव्या, अत्र विनियोगः । तस्मादेकाङ्गविकल्पत्वा-
द्द्वयोरपि प्रत्ययविप्रकर्षः । विप्रकर्षाच्च विकल्पः ॥ ५१ ॥ [५२ ॥]

यदुक्तम् ‘ ऐरं कृत्वोद्वेयम् ’ इत्यनेनोत्पत्तिः, यज्ञायज्ञीयप्रयोगवचनेन स्तुति-
साधनत्वमिति । तन्न । यद्येवं श्रूयते, ‘ ऐरं भवति ’ इति, तदोत्पत्तिः स्यात् । इह

१ प्रयोगवचनेनेति-‘ यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत ’ इत्येवं रूपेणेत्यर्थः । २ उपपद्यत इति-यज्ञाय-
ज्ञीयस्य गिरापदं विना स्तुतिसाधनत्वानुपपत्त्येति शेषः । ३ एकत्र-इरापदे । ४ अपरत्र-गिरापदे ।

अथ यः सामान्येनोपदिष्टस्तस्य को विषयः । तदुच्यते । इतस्तस्मात्-
दृश्यवदिति । इतरदिति गिरापदमुपदिश्यते । तद्यथा साप्तदृश्यं तथा
स्यात् । विकृतिषु साप्तदृश्यं निविश्यते । इतरदपि विकृतीरभिनिवेष्टु-
मर्हतीति ॥ ५३ ॥

बु० ऐरं कृत्वा-ऐरमभिनिर्वर्त्य, उद्ग्रेयमिति श्रुत्यैवास्य साधनता विधीयते । यज्ञा-
यज्ञीयेन-त्वन्यथानुपपत्त्या गिरापदस्य स्तुतिसाधनत्वं विधीयते । सा प्रत्यक्षेणोप-
देनान्यथानुपपत्तिर्बाध्यते । यदुक्तमर्थादुत्पत्तिरपोक्षितम्येति ।

उच्यते । श्रुत्यैरापदविशेष एव विहितः । तस्यार्थादुत्पत्तिर्यदुच्यते, शब्दस्य
नास्ति तत्र व्यापारः । इह तु शब्देन कस्मिंश्चिद्विशेषो विधातव्यः । तत्र गिराप-
दस्य शब्दो न विद्यते । गिरापदं साप्तदृश्यवदिति तुल्योक्तदृष्टान्तः । न दार्ष्टा-
न्तिकः । कथम् । 'सप्तदश सामिनेनीरनुब्रूयात्' इत्यनारभ्य श्रूयते । 'पञ्चद-
शानुब्रूयात्' इति दर्शपूर्णमासयोः । तत्र क्लृप्तसंबन्धेन पाञ्चदश्येन साप्तदृश्यं
बाधितम् । तत्र कस्मिंश्चिद्विकृतिषु साप्तदृश्यं पुनः पठ्यते । तेन चोदकप्राप्तं निव-
र्त्यते प्रत्याम्नतेन । गिरापदं पुनर्न कस्याचिद्विकृतौ, येनेरापदं बाधेत । अपि चेरा-
पदं क्लृप्तोपकारं विकृतौ चोदकेन प्राप्यते । गिरापदं पुनर्नोपदेशेन, नातिदेशेन
प्राप्नोति । तस्माद्विकृतिष्विरापदमेवेति, सूत्रं भाष्यं चानुपपन्नमेव ।

उच्यते । यथा प्रकृतौ साप्तदृश्यं पाञ्चदश्येन बाध्यते, एवं गिरापदमिरापदेनेति
तद्बाधितम् । यामु विकृतिषु प्रमाणं भवति तासु निविध्यति । प्रमाणाभावेन काचि-
दपि मा भवतु । अथवा, विनाऽपि स्तुतिसाधनत्वेन प्रमाणान्तरेण भवति कानुति-
द्विकृतिषु गिरापदम् । तथा ह्यग्नौ श्रूयते, 'यज्ञायज्ञीयं पुच्छे गायति' इति । तत्र
यथास्नातमेव गिरापदयुक्तं प्रयोक्तव्यम् । यत्र ह्यग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वेन यज्ञायज्ञीयं
प्रयुज्यते, तत्रैव क्लृप्तोपकारेणोपदेन गिरापदं बाध्यते । तत्रैव तस्य प्रकृतानुपदेशा-
न्नान्यत्र प्राप्तिरिति ॥ ५३ ॥

१ इतरदिति-इति कविर्नासि । २ अपेक्षितम्येति-इरापद इति शेषः । ३ इदमु-गिरापद
इत्यर्थः । ४ शब्द इति-कार्यविशेषे विनियोजकः क्लृप्तः शब्दो न विद्यते । न वा कल्पयितुं शक्यते ।
प्रत्यक्षश्रुतेरापदेनैव स्तोत्रस्य निराकाङ्क्षवादित्यर्थः । ५ क्लृप्तसंबन्धेनेति-प्रकरणेति शेषः ।
६ कानुतिद्विकृति-प्रश्नचार्मुस्यमित्रविन्दादिष्वित्यर्थः । ७ बाध्येत-ना० । ८ तद्बाधितमिति-
प्राप्तावता दृष्टान्त इति शेषः ।

(गिरापदस्थानापन्नेरापदे गानकर्तव्यताधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] अप्रगाणाच्छब्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशः

स्यात् ॥ ५४ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीयं प्रकृत्याऽऽमनन्ति, न गिरा गिरेति ब्रूयात्, यद्गिरा गिरेति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गातोद्गिरेत्, ऐरं कृत्वोद्गेयमिति । ज्योतिष्टोमे गिरापदस्य स्थान इरापदं कर्तव्यमिति समाधिगतम् । इदानीमिदं संदिग्धम् । किं प्रगीतमिरापदं कर्तव्यमुताप्रगीतमिति । किं प्राप्तम् । गिरापदादन्यस्मिञ्शब्दे श्रूयमाणे ब्रूमः, अप्रगीतमिरापदं कर्तव्यमिति । कुतः । अप्रगाणात् । न हि तत्प्रगीतमुपादिश्यते । सर्वे हि यद्यथाभूतमुपादिश्यते, तत्तथाभूतमुपयोक्तव्यम् ।

ननु नैव तदप्रगीतमुच्चार्यते । तद्धितशब्देनायं निर्देशः क्रियते । तेन स्वरविशेषः कश्चिन्निर्दिष्टो भवति । अत्रोच्यते । यद्यपि चास्ति स्वरविशेषः । अन्ये तु गीतिविकारा आर्षभावादयो न निर्दिश्यन्ते । अवि-कृतात्तद्धित उत्पादितः । तस्मादविकृतं प्रयोक्तव्यम् । अथोच्यते । तद्धितनिर्देशोऽविवक्षित इति । उच्यते । अविवक्षायां कारणं वक्तव्यम् । विवक्षायां तु निर्देश एव कारणम् । तस्मादप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति ॥ ५४ ॥

गिरापदगीतिरिरापदे न स्यात् । कुतः । गीत्या वर्णाः संस्क्रियन्ते । गिरापदवर्णानां च या संस्कारिका गीतिः, सा तानेव वर्णान्संस्करोति । तैरेव वर्णैः प्रयुज्यते । इरापदवर्णैर्न प्रयुज्यते । गिरापदवर्णस्वरूपप्रयुक्तत्वाद्गीतेः । तस्माद्यथाभूतमिरापदं तथाभूतमेव प्रयोक्तव्यम् । ननु च 'ऐरम्' इति विकारे तद्धित उत्पन्नः । वर्णानां च स्वर एव विकारः । तस्मात्तद्धितशब्देनैव गीतिरुपादिश्यते । नात्र विकारे तद्धित उत्पन्नः । किं तर्हि । स्वार्थ एव । यावदेवोक्तम् 'इरां कृत्वोद्गेयम्' तावत् 'ऐरम्' इति । यदि च प्रगीतात्तद्धित उत्पद्यते, तथा सति वृद्धं तालव्यं प्रथमस्वरं वेति कृत्वा, इकारस्य, आर्षीभावः स्यात् । तत्र 'वृद्धाच्छः' इति छो भवति । तथा च 'आधिरीयम्' इति स्यात् । न चैवं श्रूयते । तस्मात्स्वार्थे तद्धितः ॥ ५४ ॥

१ संदिग्धम्—पा० । २ तद्भूतनिर्देशो न विवक्षितः—पा० । ३ अविवक्षायां न किंचित्—पा० । ४ स्यादिति—'तालव्यमायी यद्वृद्धम्' इति छन्दोगसूत्रेण गीतिदशायां यत्त्रिमात्रात्सकृतया वृद्धं तालव्यं तत्, आर्षीभवतीत्यर्थेकेत्यर्थः । ५ पा० सू० (४-२-१३०) ।

यत्स्थाने वा तद्गीतिः स्यात्पदान्यत्वप्रधान-
त्वात् ॥ ५५ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यस्य पदस्य स्थान इरापदं प्रयुज्यते, तस्य पदस्य या गीतिः सा, इरापदे स्यात् । कुतः । पदान्यत्वप्रधानत्वात् । पदान्यत्वप्रधाने हीद वाक्यम् । गिरापदस्य स्थान इरापदं भवतीति । नाप्रगोत प्रयोक्तव्यमिति । अन्या हि वचनव्यक्तिरिरापदस्य विशेषे विधीयमाने । अन्या, इरापदे । एवं हि श्रूयते, इरापदस्य विकारं कृत्वाद्भेदमिति । तत्रानेन प्रकारेणिरापदं विधीयते, नान्यं प्रगाणादिरापदस्य विकारं ब्रूयात् । न गिरापदस्येत्येतत्तद्धिते नोच्यते । नाप्रगोतस्यिरापदस्य विकारस्तद्धितशब्देनाध्यवसीयते । पश्चात्तद्धितायो विकारं ब्रूयादित्यसावनद्यत एव । यः प्रकृत्यर्थ इरापदस्येति, स विधीयते । तेन पदान्यत्वपरमेतद्वचनं, न गीत्यनन्वयपरम् ।

गिरापदे कर्तव्या । कुतः । स्तोत्रापूर्वप्रयुक्ता हि गीतिः, न वर्णस्वरूपप्रयुक्ता । तस्माद्गिरापदाभावेऽपि गीतिरिति छिद्यते । सा च सांकाङ्क्षा । इरापदमपि विधीयमानं गीतिं प्रति सांकाङ्क्षम् । तस्मात्तयोः संबन्धः । ननु विकारस्तद्धितोऽयं, न स्वार्थीयः । आनर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्माच्छब्देनैव गीतिर्विधीयते इति ।

सत्यम् । अत्र चतस्रो वचनव्यक्तयः प्रतिभान्ति । यद्वा, इरापदगीतिविकारे तद्धितोऽयमेतन्धरापदं विधीयते । अथवापदमेतन्धरा गीतिः । अथवाभयम् । अथवा, शुद्धमिरापदम् । तत्रैरापदस्य न लोकोक्त्यर्थगीतिः प्रतिष्ठा । अप्राप्तिद्वत्वाच्च न शक्याऽनुवादितुम् । इरा, एवमप्राप्तिद्वत्वादेव न शक्याऽनुवादितुम् । अपि च यदीरापदमेतन्धरा गीतिर्विधीयते, गिरापदस्य निवृत्तिर्न प्राप्नोति । न गीत्या वर्णा निवर्त्यन्ते । अतुल्यकार्यत्वात् । तत्र गिरापदप्रतिषेधानुवादी न प्राप्नोति । तत्र गिरापदस्य भेदेन प्रतिषेधा वक्तव्यः । तस्मिन्नुक्त्यमाने वाक्यभेदः ।

अपि च गिरापदे निषिद्धेऽनियमेन तत्स्थाने वर्णाः प्राप्नुवन्ति, नावश्यमिरापदम् । अयोभयं प्रगीतमिरापदे च, तथा वाक्यभेदः । तस्मादिरैव प्रातिषेधिकं

१ इरापदविशेष-पा० । २ गीत्यनन्वयकरम्-पा० । ३ गिरापदे कर्तव्येति-गिरापदे या गितिः सेरापदे कर्तव्येत्यर्थः । अथवा-गिरापदगीतिरिरापदे कर्तव्या इति वा वार्तिकपाठ आवश्यकः । ४ सांकाङ्क्षेति-येथं प्रतीति शेषः । ५ अनुवृत्ति-तद्धितोऽभिहितो गीतिमिति शेषः । ६ अथवाभयमिति-प्रगीतमिरापदं कर्तव्यमित्येवमित्यर्थः । ७ द्वितीयपक्षं दूषयति-इत्येवमिति । ८ तृतीयं दूषयति-अथेत्यादिना । ९ प्रातिपदिकमिति-एवमिति पदे-इति शेषः ।

गीतिर्हि विकारः सामान्यान्निर्दिश्यते ॥ ५५ ॥

गानसंयोगाच्च ॥ ५६ ॥

गानसंयोगो भवति, उद्ग्रेयमा इरा चा दाक्षासा, इतीरागानं दर्शयति ॥ ५६ ॥

वचनमिति चेत् ॥ ५७ ॥

इति चेत्पश्यसि, गानदर्शनमेतद्ववतीति । नैवम् । वचनं भविष्यति, उद्ग्रेयमा इरा चा दाक्षासा, इति ॥ ५७ ॥

न तत्प्रधानत्वात् ॥ ५८ ॥

नैतदेवम् । तत्प्रधानं हीदं वाक्यम् । किंप्रधानम् । इरापदप्रधानम् । निर्देशात् । न गीतिप्रधानम् । अनिर्देशादित्युक्तम् । तथा, इरापदस्यार्थवादो भवति, न गीतेः । इरामहं यजमाने ददानि, इति पदस्य ज्ञायमर्थवादो न गीतेः । तस्मात्प्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति । किं भवति प्रयोजनं चिन्तायाः, नात्र कश्चिद्विशेषः । अन्यस्मिन्नेतत्सदृशे प्रयोजनमस्ति, न प्रमेति ब्रूयात्, प्रमीति ब्रूयात् । यदि पूर्वः पक्षः, प्रपदं वा

विधीयते । तच्च विधीयमानं गिरापदस्य या गीतिस्तां कार्यापत्त्या लभते ।

यदि पूर्वपक्षः—प्रपदं प्रमीपदं वा प्रयोक्तव्यम् । यदि सिद्धान्तः—प्रमीपदमेव प्रयोक्तव्यम् । नैतदनन्तराधिकरणस्य प्रयोजनम् । पदप्रयोगविकल्पमाह, न प्रगाणे । तस्मात्पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनमिदं 'आम्नातादन्यत्' इत्यस्य, प्रपदं प्रमीपदं वा पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते प्रमीपदमेवेति । प्रमादाल्लिखितम् । 'अप्रगाणौत्' इत्यस्य प्रयोजनम्, अप्रगीतमिरापदं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु प्रगीतं प्रयोक्तव्यम् ।

चत्पुनरिदं नात्र कश्चिद्विशेषः । अन्यस्मिन्नेतत्सदृशे प्रयोजनमस्तीति । इदं, 'वचनमिति चेत्' इत्यस्य सूत्रद्वयस्य प्रयोजनम् । इरापदे वचनात्प्रगाणं, यदि वा स्थानापत्त्या, सर्वथेरापदं प्रगीतं प्रयोक्तव्यम् । प्रमीपदे तु न वाचनिकं प्रगाणमस्ति । किं तर्हि । न्यायात् । तत्र यदि वचनेन गानं प्राप्यते, प्रमीपदादीनां तु वचनामावादप्रगीतता स्यात् ।

तस्मात्प्रमीपदादीनां नैव स्यादप्रगीतता ।

पदान्यत्वप्रधानत्वाद्धाक्यस्य स्यात्प्रगीतता ॥५९॥[५९॥॥५७॥

१ पूर्वाधिकरणस्येति—'आम्नातादन्यदधिकारे वचनाद्विकारः स्यात्' (अ० ९ पा० १ अ० १७ सू० ५०) इत्यस्येति शेषः । २ प्रमादाल्लिखितमिति—लेखकैः प्रमादादस्मिन्नाधिकरणे लिखितमित्यर्थः । ३ किं तर्ह्यस्याधिकरणस्य प्रयोजनमिति चेदाह—अप्रगाणादित्यादिना । ४ गानं प्राप्यत इति—इरापदे गानं प्राप्यते । तत इति शेषः ।

वक्तव्यं, प्रप्रीपदं वा । यदि सिद्धान्तः, प्रप्रीपदमेव वक्तव्यमिति ॥५८॥
इति श्रीशवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्याध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

अथ नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(सामादिशब्दानां गीतिवाचित्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥ पू०

सन्ति सामानि, रंथतरं-वृहत्-वैरूपं-वैराजं-शाकरं-रैवतमिति,
अभित्वा शूर नोनुम इत्येवमादिषु । तत्रैषोऽर्थः संदिह्यते । किं प्रगी-
ता एते मन्त्राः सामानि, उत गीतयः सामानीति । ननु सिद्धं, गीतिषु
सामाख्येति । उच्यते । तत्र द्वितीयेऽध्याये मन्त्रगते भावशब्दे चोदकत्वं
प्रति विचार्यमाणे, मन्त्राभावाशङ्कायां मन्त्रसद्भावोपपादनाय, तच्चो-
दैकेषु मन्त्राख्या, इति कृते लक्षणे, अहे बुद्ध्य मन्त्रं मे गोपाय । य-
मृषयस्त्रयिविदा विदुः । ऋचःसामानि यजूंषि, इति, ऋगादीनां विभा-
गाय प्रसक्तानुपसक्तं लक्षणं, गीतिषु सामाख्या, इत्युक्तम् । तत्र
यदि प्रगीतो मन्त्रः साम, यदि वा गीतिमात्रम् । उभयथाऽपि, ऋग्य-
जुर्भ्यामन्यत्सामेति सिद्धे विभागे न विवेकाय प्रयत्नः, प्रयोजनाभा-
वात् । इह तु प्रगीते मन्त्रेऽन्यत्कर्ष, गीतिमात्रेऽन्यदिति विवेकाय
प्रयत्यते ।

आह । नन्वेतदपि सिद्धं, गानकर्मणो वाचकः सामशब्द इति । उ-
च्यते । तदेव पुनरभिधीयते स्मरणाय, उत्तरमधिकरणं चिन्तयितुम् ।
गीतिः सामेति स्थित इदं चिन्त्यते, गीतिषु ऋचः प्रधानभूता उत
गुणभूता इति । आह । नैव स्मरणाय पूर्वपक्षोद्धरणम् । न हि मन्त्राः
सामानीत्येषोऽर्थः स्मर्तव्यः । अत्रोच्यते । पूर्वपक्षेऽपि सिद्धान्तस्मरणार्थ-
मेवोपादीयते । यत्प्रगीतं मन्त्रवाक्यं तत्सामेत्येवं पूर्वपक्षं कृत्वा गीति-

॥ ५८ ॥]

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां टुष्टीकायां

नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

मात्रं सामेति स्थापितम् । तस्मिन् स्थितेऽयमुत्तरो विचारः कर्तव्यः,
गीतिषु किमृचः प्रधानभूता उत गुणभूता इति ।

किं प्राप्तम् । एके मन्यन्ते, प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेति । कुतः । स्मृ-
त्युपदेशाभ्याम् । एवं हि स्मरन्ति, प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेति तत्रभव-
न्तश्छान्दसाः । एवं चोपदिशन्ति शिष्येभ्यः । आह । ननु यदेव स्म-
रन्ति, तदेवोपदिशन्ति । नैवं सत्युपदेशो हेत्वन्तरमिति । उच्यते ।
वाढम् । अन्यथा तर्ह्युपदेशं वर्णयामः । अयमुपदेशः । अहे बुध्निय
मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्रयिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि,
इति । मन्त्रप्रकारः कश्चित्सामानीति मन्त्रोपदेशो भवति । तस्मादुपदेशा-
न्मन्त्राः सामानीत्यवगच्छामः ॥ १ ॥

तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥ सि०

तस्यैतस्य पक्षस्योक्तो दोषः सप्तमे । ऋचः उपदेशो नोपपद्यते, कवतीषु
रथंतरं गायतीति । देशलक्षणा धर्मलक्षणा वा प्राप्नोतीति । तस्माद्गी-
तयः सामानि, न प्रगीतानि मन्त्रवाक्यानीति ॥ २ ॥

(अथवा— ऊहग्रन्थस्य पौरुषेयत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

[१] सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥ पू०

इदं संदिह्यते, योऽयमूहो नाम कया नश्चित्र आभुव इति । किमयम-
प्यार्षो नित्य उत पुरुषप्रणीत इति । किं प्राप्तम् । एतान्यूहसामानि
मन्त्रभूतानि—आर्षाणि नित्यानीत्येके मन्यन्ते । कुतः । स्मृत्युपदेशाभ्या-
म् । एवं हि स्मरन्ति । मन्त्रभूतान्येतान्यार्षाणि नित्यानीति । उपदि-
शन्ति चैवंविधमेव शिष्येभ्यः । आह । ननु यदेव स्मरन्ति, तदेवो-
पदिशन्ति । वाढम् । अयमन्य उपदेशो वर्ण्यते, ऊहश्चिकीर्षित इति
ब्राह्मणमुपदिशन्ति । चिकीर्षित इति च, इष्ट उच्यते । इच्छायां हि
सन् विधीयते । यदि चायमपुरुषबुद्धिपूर्वको वेदतुल्यस्तत इष्टः । अथ
पुरुषप्रणीतस्ततो न प्रमाणम् । यज्ञे चाचिकीर्षितो न प्रयोक्तव्यः । चि-
कीर्षित इति च शब्दो भवति । तस्मान्नित्य ऊह इति ॥ १ ॥

[॥ १ ॥]

तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥ सि०

तदेतदुक्तदोषं भवद्वचनम् । भवतैव हेतुं वर्णयताऽस्योक्तो दोषः ।
ऊहश्चिकीर्षित इति । ऊहश्चिकीर्षित इत्यनित्ये, एतद्भवति । यदुक्तम्,
इष्टं चिकीर्षितशब्दो भवति । इच्छायां हि सन् विधीयत इति । उच्य-
ते । सत्यम् । इष्टं कर्तुं यदि किञ्चित्, तत्कर्तुमिष्टं भवतीति । तस्माद-
नित्य ऊहः । यदुक्तं, स्मृतनित्यतेति । नृषा स्मृतिः प्रमाणम् । दृष्ट-
मूला ह्येषा । भवति हि वचन, कवतीषु रथतरं गायतीति । तस्मादति-
देशवचनान्न्यायेनैव गातव्यमिति वाचनिकं प्रथमं विज्ञानम् । तत्
पृषा स्मृतिः । तस्मादप्रमाणम्, कृत्रिम ऊह इति । किं भवति प्रयोज-
नम् । न्यायविरुद्धमपि प्रमाणं, यथा पूर्वं पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः,
न्यायविरुद्धमप्रमाणम् ॥ २ ॥

(साम्नासृवसंस्कारकर्मत्वेन प्राधान्याधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥ पू०

साम्येवोदाहरणानि । तेष्वयमर्थः समधिगतः, गीतिः सामशब्देनो-
च्यत इति । तत् इदमिदानीं सद्विद्यते, किं सा गीतिः, ऋचः प्रति
प्रधानभूता, उत गुणभूतेति । ननु सिद्धं संस्कारकर्मणः सामशब्दो

‘तदुक्तदोषम्’ इति हेतुद्वयुक्तम् । कथम् । ‘कवतीषु रथतरं गायति’ इति
कवत्यस्तावन्न कृतकाः । रथतरमपि नैव कृतकम् । यदप्यतिदेशवाक्यं ‘कवतीषु
रथतरं गायति’ इति, तदपि नैव कृतकम् । तस्मादुहे न किञ्चित्कृतकम् ।

अत्रोच्यते । रथतरगीतौ कवतीषु क्रियमाणायां पुरुषस्य गीतिक्रियां प्रति यः
प्रथमः प्रयत्नः स कृतकः । साम्नायान् ‘अभिवत्यां रथतरगीतिर्दृष्टा । अतिदेशसाम-
व्याच्च’ साऽन्यत्र नियता । यथा प्रयोजानां नित्यानामपि यदनुष्ठानं तत्कृतकम्,
एवमिहोपि ॥ २ ॥

ननु सप्तमे निर्णीतं संस्कारकर्म सामेति । उच्यते । यदि प्रधानकर्म, सर्वथाऽप्य-

१ सामगीतिः—पा० । २ ऊहग्रन्थस्य पौरुषेयत्वसाधकं यद्वाच्यकारीयं वर्णकान्तरं तत्र सि-
द्धान्तः तावदाक्षिपति—तदुक्तेत्यादिना । ३ ऊह इति—ऊहनामके ग्रन्थे सामगानां प्रसिद्धे, इति
शेषः । ४ एवमिहापीति—अयमाशयः । रथतरगीतिर्यथा ‘अभि त्वा शूर नोद्धमः’ इत्यस्यामा-
भ्याता, न त्वेवं कवतीषु ऋक्षु । किंतु ‘कवतीषु रथतरं गायति’ इत्यतिदेशशास्त्रात् रथतरगीतिः
कवतीषु पुरुषेण स्वयमनुधीयते । अत ऊहग्रन्थे, ऋचां साम्नां च स्वरूपेणापौरुषेयत्वेऽपि कवत्यादि-
व्यतिदिष्टन्यायसिद्धतामरचनाप्रकारस्य पौरुषेयत्वादूहग्रन्थः पौरुषेय इति । ५ प्रधानकमेति—अथवा
गुणकर्म, इत्यस्याप्युपलक्षणम् ।

वाचक इति, अपि तु कर्मशब्दः स्याद्भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वादिति ।
उच्यते । सत्यम्, आक्षेपेण प्रवर्तते । स एव निर्णयो भविष्यति ।
किं प्राप्तम् । तेनैवाधिकरणेन संस्कारकर्मेति ।

तथा प्राप्ते, ब्रूमः । प्रधानकर्म वा सामिशब्देनोच्यते इति । किं कार-
णम् । प्रधानविधिलक्षणं ह्यत्रास्ति द्वितीया विभक्तिः—रथंतरं गायति,
वृहद्गायतीति । तस्मीत्प्रधानकर्मेति । अपि च, अकर्मकाले गानं भवति ।
तद्यदि द्रव्यसंस्कारार्थं, संस्कृतं द्रव्यमदृष्टेन संस्कारेण, न कर्मकाले
पुनः संस्कर्तुं शक्यम् । न हि स्निग्धस्य स्नेहनं शक्यं कर्तुं, पिष्टस्य वा
पेषणम् । स एषोऽग्नीनामिवाभ्युपगन्तव्यः, अकर्मकाले क्रियमाणः सं-
स्कारो भवतीति । अस्मत्पक्षे पुनः प्रधानकर्म फलाय भविष्यति ।
तत्राविप्रतिषिद्धमकर्मकाले गानम् । अपि च, श्रावण्यां पौर्णमास्यां
व्रतान्युपाकृत्य, अर्धपञ्चमान् मासान् स्वाध्यामधीयीतेति । तदेषां
फलाय भविष्यति । इतरथा पुरुषाणामुपदिश्यमानं कर्मणां कल्प्यत ।
तस्मादपि प्रधानकर्मेति ॥ ३ ॥

तद्द्रव्यं वचनात्पाकयज्ञवत् ॥ ४ ॥

आह । प्रधानकर्मेत्युच्यते । न चैतत्प्रधानकर्म । न हीदं फलदम् ।
फलकल्पनायां चाश्रुतं कल्प्यते । तेन यागं प्रति गुणभूतम् । यदि न
गुणभूतं, किमस्य द्रव्यम्, यत्प्रति प्रधानभूतमेतत् । तदुच्यते । ऋग्द्र-
व्यम् । ऋगस्य द्रव्यस्थानायां । यथाऽन्यस्य कर्मणा द्रव्यं साध-
कम्, एवमस्य ऋक् साधिका । तस्माच्च प्रति प्रधानभूतमेतत् । भूतं
हि भव्यायोपदिश्यते । कथं पुनरेतद्द्रव्यम् । वचनात् । वचनाभिदं
भवति, ऋचि साम गायतीति । यथा, पाकयज्ञेषु तत्तद्वाचनिकं द्रव्यं
भवति, लाजाः, धानाः, तण्डुलाः, आज्यमिति । एवमिहापि ऋग्द्रव्यं,
वचनादिति ॥ ४ ॥

तत्राविप्रतिषिद्धो द्रव्यान्तरे व्यतिरेकः प्रदेशश्च ॥ ५ ॥

आह । या ऋगस्य वचनेनोच्यते, तद्द्रव्यमेतद्भवति । कथं द्रव्य-

तिदेशस्य सिद्धिः । इह गुणप्रधानताऽवश्यं विचारणीया । यदि प्रधानं ततो गीत्यः
नुरोधेन वर्णाः । अथ गुणभूताः, ततो विपरीतम् ॥ ३ ॥ [४ ॥

व्यतिरेके साति द्रव्यान्तरप्रदेशे च तदिदं सामेति । अत्रोच्यते । अवि-
प्रतिषिद्धमेतत् । गीतिमात्रं हि सामेति । द्रव्यमस्य निर्वर्तकं वाचनिकम् ।
तत्सामान्यविहितं विशेषविहितेन द्रव्यान्तरेण बाध्यते । यदत्र द्रव्यव्य-
तिरिक्तं गीतिमात्रं, तदेव बृहद्वा रथंतरं वेति न दोषो भवति । तस्मा-
त्प्रधानकर्म सामेति ॥ ५ ॥

शब्दार्थत्वात् नैवं स्यात् ॥ ६ ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदेवं भवितुमर्हति, प्रधानकर्म सामेति ।
गुणकर्म स्यात् । कुतः । शब्दार्थत्वात् । शब्दस्योपकारकं साम प्रत्य-
क्षमुपलभ्यते । साम्नि क्रियमाण ऋगक्षराण्युच्चार्यन्ते । तस्मिन् सति
नादृष्टं कल्पनीयम् ॥ ६ ॥

परार्थत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ७ ॥

परार्थाश्च शब्दाः स्तुत्यर्थाः । स्तुतिर्हि चोदिता, आज्यैः स्तुषते,
पृष्ठैः स्तुवत इति । सा ऋगक्षरैरुच्चार्यमाणैः प्रत्यक्षाऽवगम्यते । ततः
स्तुत्यर्थाया ऋचः सत्याः सामार्थता परिकल्प्येत । कल्पनायां च
प्रमाणं नास्ति । तस्मादापि साम गुणभूतमृच इति ॥ ७ ॥

असंबन्धश्च कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थत्वात् ॥ ८ ॥

इतश्च गुणभूतं साम । कुतः । असंबन्धश्च साम्नः स्तोत्रेण स्यात् ।
तत्प्रधानभावेन स्तुतिः साम्न उपदिश्येत, न साम स्तुतेः । तत्र बृहत्
पृष्ठं भवति, रथंतरं पृष्ठं भवतीति वचनं बाध्येत । रथंतरगुणकं पृष्ठं
भवति, बृहद्गुणकं पृष्ठं भवतीत्येतदेवमुपदिश्यते । तदुक्तं सामान्यवक-
ल्पते । प्रत्यक्षं हि तदा पृष्ठस्योपकारं साम करोति । यदस्य वाचकं
प्रकाशयति शब्दं, तद्रथंतरपृष्ठशब्दयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वे
शक्यं विज्ञातुम् । पृथगर्थत्वे त्वसंबन्धः स्यात् । तस्मादृचः साम गुण-
भूतमिति ॥ ८ ॥

संस्कारश्चाप्रकरणेऽग्नित्वस्यात्प्रयुक्तत्वात् ॥ ९ ॥

अथ यदुक्तं, अकर्मकाले गानमृचः संस्कारकमग्न्याधानमिव
कल्प्येत । प्रयुक्तत्वादिति । तत्परिहर्तव्यम् ॥ ९ ॥

॥ ९ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

अकार्यत्वाच्च शब्दानामप्रयोगः प्रतीयेत ॥ १० ॥

यदि ह्यैककर्मकाले गानं कृतं कर्मकालं यावत्तिष्ठेत्, न विनश्येत् । ततः पुनरप्रयोगः प्रतीयेत । यदि वा पुनर्न शक्येत कर्मकाले गानं कर्तुं, तथाऽप्यप्रयोगः स्यात् । शक्यन्ते तु प्रगीताः शब्दाः पुनः प्रयोक्तुम् । तस्मादकर्मकाले प्रयुक्ता असायका इति कर्मकाले प्रयुज्येरन् । तस्मान्न दोषो भविष्यतीति ॥ १० ॥

आश्रितत्वाच्च ॥ ११ ॥

अपि च, कर्मकालाश्रितं गानं दर्शयति । औदुम्बरीं स्पृष्ट्वाऽनपाश्रित उद्गातोद्गायेदिति । सदस्यौदुम्बरी मध्यमा स्थूणा भवति । तां स्पृष्ट्वेति ब्रुवन् सदसि गानं दर्शयति । तस्मान्नाकर्मकाले गानमग्न्याधानवत्कल्पयितव्यमिति ॥ ११ ॥

प्रयुज्यत इति चेत् ॥ १२ ॥

अथ यदुक्तम्, अर्धपञ्चमान्मासानध्ययनं प्रयुज्यते, तत्फलाय भविष्यतीति । तत्परिहृतव्यम् ॥ १२ ॥

ग्रहणार्थं प्रयुज्येत ॥ १३ ॥

न हि फलाय भवितुमर्हति । तथा ह्यदृष्टं कल्पयेत् । दृश्यतेऽत्र प्रयोजनम् । यत्तावदुपाध्यायः शिष्यसंनिधावधीते, तद्ग्रहणार्थम् । यच्छिष्यस्तद्धारणार्थम् । ग्रहणधारणे प्रयोगार्थं भूमिरथिकवत्, शुष्कोष्टिवद्वा । तद्यथा, भूमिरथिको भूमौ रथमालिख्य शिक्षां करोति, संग्रामे प्राशुभावो भवितेति । यथा च छात्रः शुष्केष्टीः प्रयुङ्क्ते, प्रयोगे प्राशुकर्मा भविताऽस्मीति । एवमेतद्दृष्टव्यम् । तस्माद्दृष्टे सति नादृष्टार्थाध्ययनम् । तस्मात्संस्कारकर्म सामेति ॥ १३ ॥

(तृचे गेयस्य साम्नः प्रत्यूचं परिसमापनाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ॥ १४ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे सामान्नायते, तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीय-

१० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥]

ननु 'तृचे वौलिङ्गदर्शनात्' इति दशमेऽतिसृष्टु ऋक्ष साम गेयमित्येतत्स्था-

१ कर्मकाले—पा० । २ तस्मान्नाकर्मकालमग्न्याधान—पा० । ३ शुष्केष्टिवच्च । ४ अभ्या-
पनम्—पा० । ५ (अ० १० पा० ६ अ० १ सू० २) ।

मिति । अत्रायमर्थः सांशयिकः । किं तिसृषु ऋक्षु व्यासज्य गानं कर्तव्यमुत प्रत्यूचं समाप्तं गानं कर्तव्यमिति । किं प्राप्तम् । व्यास-
ज्येति । कुतः । श्रुतिनिर्देशात् । एवं श्रूयते, एकं साम तृचे क्रियत इति ।
साम्नि क्रियमाणे, तन्निर्द्वैतौ गुणभूता त्रिसंख्या ऋगूगता श्रूयते । तत्र
यद्येकस्यामृच्युपक्रम्य तस्यामेवेतत्परिसमापयेयुः, न त्रिसंख्यया सा-
धनमस्य क्रियमाणस्य परिच्छिन्द्युः । एकसंख्यापरिच्छिन्नं क्रियमाणं
स्यात् । तत्र श्रुतिर्वाध्येत । यथा, अयं घटस्त्रिषु नागदन्तकेषु स्या-
प्यतामित्युक्ते व्यासज्य स्याप्यते, न पर्यायेण एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

ननु पर्यायेऽप्येवंजातीयकः शब्दो भवति । यथा, त्रिषु गृहेषु
देवदत्तो भुङ्क्त इत्युक्ते न यौगपद्यमवगम्यते । पर्यायेणापि भुञ्जाने
भवत्येष वादः । एवमिहापि पर्यायेण प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते । न
तत्र त्रिसंख्या भुजिं प्रत्युपदिश्यते, येनैतदेवं भवति । तत्र गृहशब्देन
संबध्यते । त्रिषु गृहेषु न द्वयोरेकस्मिन्वेति । यदा भुजिनिर्द्वैतं प्रत्यु-
पदिश्यते, तदा यौगपद्येनैव भोजयितव्यः । इह तु त्रिसंख्या क्रियत

पितम् । आद्यस्त्ये चाधिकरणे संस्कारकर्म सामेति स्थिम् । प्रतिसंस्कारं च संस्का-
रावृत्तिरित्यतो व्यासज्य गानपक्षो नैवोत्तिष्ठति ।

उच्यते । दशमे हेवं चिन्ता, तृचे साम गेयं, न द्वयोरेकस्यां वेति । इह, तृच-
गाने स्थिते किं प्रत्यूचमुत व्यासज्येति । यदुक्तं प्रत्यूचं गानं सिद्धमिति । श्रुत्या
न्यायवाधं मन्यमानः पूर्वपक्षमारभते । ‘ एकं साम तृचे क्रियते ’ इत्ययं वादः
सामान्यवचनो विशेषधातुना (न) निराकाङ्क्षी क्रियते । तस्मादयं निराकाङ्क्षी-
कर्तव्यः । साम चात्र द्वितीयासंयोगादीप्सितम् । तस्मात्तेन निराकाङ्क्षी क्रियते
सामान्यम् । धातुविशेषस्थानीयं सामजातम् । तस्य धातुविशेषस्थानीयस्य निर्वर्तक-
त्वेन तृचो विधीयते । एवं करोतिरभूतप्रादुर्भाववचनोऽनुगृहीतो भविष्यति । इतरथा
यत्साम ऋचं संस्कुर्यात्तृच इत्यभ्यासलक्षणा प्राप्नोति करोतेः ।

१ निर्द्वैतौ-पा० । २ कुलेषु-पा० । ३ कुलशब्देन-पा० । ४ कुलेषु-पा० । ५ सार्जि प्रति-
पा० । ६ सिद्धमिति-प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायादिति शेषः । ७ सामान्यवचन इति-वात्स्-
र्यसामान्यात्मकमावनावचनः कर्मसाकाङ्क्षो धात्वर्थविशेषवाचिना धातुना निराकाङ्क्षी भवति,
नान्यथेत्यर्थः । ८ द्वितीयासंयोगादिति-कर्मोत्पन्नलकारेण क्रियत इत्यनेन सामानाधिकरण्यादि-
स्वर्थः ।

इत्यनेन संबध्यते । एवं सति क्रियायां त्रिसंख्या विहिता भवति । तत्र स्वपदगतस्य किञ्चिद्विधायकेन विहितं भवति । इतरथा, ऋचः संख्यायाश्च संबन्धस्य पदान्तरगतेन शब्देन भावनोच्येत । तथा, अर्थ-विप्रकर्षः स्यात् । तस्मात्सामनिर्वृत्तिं प्रति त्रिसंख्योच्यते ।

आह । ननु त्रिसंख्या ऋक्शब्देनैवात्र संबध्यते । अन्यथा, असति सामर्थ्ये समास एव न स्यादिति । अत्रोच्यते । न ब्रूमो न संबध्यत इति । संबध्यत एव । समासश्च भवति । स तु समासशब्दः सामनिर्वृत्तावुपदिश्यत इति । तत्र त्रिशब्दस्य ऋक्शब्दस्य चार्थो निर्वृत्तावुपदिष्टो भवति । ऋचि साम निर्वर्तयितव्यम्, एवं तास्तिस्त्र ऋचो भवन्ति, न न्यूना इति । इतरस्मिन्पक्षेऽभ्यासस्त्रिसंख्यया संबध्येत । तत्र, साम क्रियत इति लक्षणा स्यात् । अभ्यासनिर्वृत्तौ सामनिर्वृत्तिशब्दो भवेत् । तस्माद्द्वयासज्य गानं कर्तव्यम् ॥ १४ ॥

शब्दार्थत्वाद्विकारस्य ॥ १५ ॥

इतश्च पश्यामः । तृचे व्यासज्य साम गातव्यमिति । कुतः । शब्दार्थोऽयं सामसंज्ञको विकारः । ऋचो गुणभूत इत्यर्थः । स यदि व्यासज्यं क्रियते, बहून्यक्षराण्यविकृतानि भवन्ति । तत्रायं चोदकोऽनुग्रहीष्यते । तस्माद्द्वयासज्य गातव्यम् ॥ १५ ॥

दर्शयति च ॥ १६ ॥

अथवाऽन्यः श्रुतिप्रकारः । यदि, ऋगनुवादेन तृचो विधीयते तथा सत्येकौ विधीयमानत्वाद्गुणभूतः । शब्दवृत्तेन चाप्रधानभूतः । अपर उद्दिश्यमानत्वात्प्रधानभूतः । शब्दवृत्तेन चागुणभूतः । तयोः सापेक्षत्वादसमासः स्यात् । ‘तृचे’ इति च समासः । तस्मादपि च धात्वर्थे किञ्चिद्विधेयम् । अपि च, सप्तम्याऽऽधारत्वं तृचस्य प्रतिपाद्यते । तत्र यद्येकस्यां सामाऽऽधीयेत तथा सप्तमी बाध्येत तिस्रषु श्रुता ॥ १४ ॥ [१५ ॥

ऋक् सामोवाच मिथुनी संभवावेति । सोऽब्रवीत्, न वै त्वं ममालमसि जायार्थे, वेदो मम माहिमेति । ते द्वे भूत्वोचतुः । सोऽब्रवीत् । न युवां ममालं स्थो जायार्थे, वेदो मम माहिमेति । तास्तिस्रो भूत्वोचतुः, मिथुनी संभवामेति । सोऽब्रवीत्, संभवामेति । तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति । नैका स्तोत्रीयसाम्नः संभवति । नापि द्वे, तिस्रः संभवन्तीति व्यासज्य गानं दर्शयति ॥ १६ ॥

वाक्यानां तु विभक्तत्वात्प्रतिशब्दं समाप्तिः स्यात्सं-
स्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । वाक्यानि विभक्तानि त्रीण्येतानि । यास्तिस्र ऋचस्तत्रैकैका ऋक् कृत्स्नेन पदमासेण कांचित्स्तुतिमभिनिर्व-
तयति, न ऋगन्तरेण सह कंचिदर्थं संस्तौति तत्र साम, ऋचः संस्तवम-
भिनिर्वर्तयन्त्या गुणभावं गच्छत्साहाय्यं करोति । तत्र यदि व्यासज्य
गीयेत, न ऋचः स्तुतिमभिनिर्वर्तयन्त्याः साम, उपकारकं स्यात् । न हि
सामानययः साम भवतीति । न च ऋक्समुदायेन कश्चिदर्थः स्तूयते,
यत्र सामसंबद्धा स्तुतिं कुर्यात् । ऋक् स्तुतिं करोति, सा न सामसं-
बद्धा । य ऋक्समुदायः सामसंबद्धः स स्तुतिं न करोति । तत्र प्रत्यु-

१६ ॥]

प्रत्युचं वा गेयम् । कुतः । सा स्तोत्रसाधनतया विहिता । सा स्वरं वर्णानां
संस्कारमनियमेनाऽऽकाङ्क्षति । तत्र साम नियम्यते संस्कारकत्वेन । तस्मात्साम ऋक्सं-
स्कारद्वारेण स्तोत्रेण संबध्यते । यथा ऋग्गुणः । 'एकं साम तृचे क्रियते' इति निर्ज्ञाते
साम्नि संस्कारके गुणवाक्यमिदम् । तत्र योऽप्राप्तो गुणः स विधीयते । यत्साम्ना ऋचं
संस्कुर्यादित्यनूद्यते, तास्तिस्र इति विधीयते । व्यासज्य गाने साम्ना न ऋक् संस्क्रि-
येत । ऋगेकदेशः संस्क्रियेत । न च ऋगेकदेशः स्तुतिं करोति । न च ऋगेक-
देशस्य स्तोत्रीयेण संस्कारोऽपेक्षितः । ऋचः स्तुतिसाधनत्वात् । तस्माद्व्यासज्य गाने
कृत्स्नं वाक्यमनर्थकं स्यात् ।

१ 'ऋक् सामोवाच, मिथुनी संभवावेति । सोऽब्रवीत्' न वै त्वं ममालं जायात्वे, वेदो मम माहिमेति । ते द्वे भूत्वोचतुः । सोऽब्रवीत्, न वै वां ममालं स्थो जायात्वे इति । तास्तिस्रो भूत्वोचतुः । सोऽब्रवीत्, संभवामेति । तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इत्येवं भाट्टदीपिकायां खण्डदेव-
धृतः पाठः ।

चं साम्नि परिसमाप्ते क्रियमाणे सामवता शब्देन स्तुतिः कृता भवति ।
सामसंस्कारस्य स्तुतिभावचार्यत्वात् । प्रत्यृचं परिसमाप्तं गानं कर्तव्य-
मिति ॥ १७ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १८ ॥

अन्यार्थमपि वाक्यमेतमर्थं दर्शयति । अष्टासरेण प्रथमायामृचि प्र-
स्तौति द्वयसरेणोत्तरयोरिति प्रस्तावभेदं दर्शयति । तथा च, एका वाङ्-
स्योत्तमा स्तोत्रीया, तामुद्गृह्योद्गायेदिति—उद्गीथभेदं दर्शयति । तस्मा-
दपि प्रत्यृचं गानं कर्तव्यमिति । अर्धर्चप्रगीतेष्वपि ऋच्येव गानं कर्त-
व्यम् । अपरिपूर्णं तद्वाक्यमर्धर्चं भवति । ऋचि तु परिपूर्णं इति । पादप्रगी-
तेषु पाद एव गानं कर्तव्यमिति । पाद एव हि तत्परिपूर्णं वाक्यम् ।
यथा, गोष्ठो वासिष्ठ इति । एवं यावति परिपूर्णं वाक्यं, तावति साम
परिसमापयितव्यम् । क्वचित्पादेऽपि पूर्णं वाक्यम् । ऋच्यपि, क्वचिद्वर्ध-
नंऽपि परिपूर्णम् । यत्र यथा परिपूर्णं तत्र तथा गातव्यमिति ॥ १८ ॥

अनवानोपदेशश्च तद्वत् ॥ १९ ॥

अनवानोपदेशश्च तद्वद्युक्तो भविष्यति । यथाऽस्माभिर्न्याय उप-
दिष्टः । अनवानं गायतीति, शक्यतेऽनवानं प्रत्यृचं परिसमापयितुम् ।
न तु तिमिष्ठु व्यासज्य शक्यते । अपि च, स्वाध्यायकाले प्रत्यृचं गानं
परिसमापितम् । स्वाध्यायकाले चाभ्यासः, प्रयोगकाले कथं प्राशुता
स्यादिति । तथाहि प्रयोगकाले प्रत्यृचं गानं कर्तव्यं, ततः स्वाध्यायकाले
तदभ्यासो युक्तः । तस्मादपि प्रत्यृचं गेयमिति ॥ १९ ॥

अभ्यासेनेतरा श्रुतिः ॥ २० ॥

पादप्रगीतेषु पाद एव गानं कर्तव्यम् । पाद एव हि तत्परिपूर्णं वाक्यम् ।
यथा गोष्ठो वासिष्ठ इति । एतद्युक्तं माप्यम् । कथम् । ऋच्येवैते सामनी उत्पन्ने,
न पादे । समाना गीतिरिति छात्रात्रिषु पादेषु न गीयते । यथा, 'तेभ्यो दश प्राचीः'
इति मन्त्रे । अपि च, पादोत्पन्नायाः पाद एव प्रयोगश्छान्दोग्ये नैव दृश्यते ऊह
इति ॥ १७ ॥ [१८ ॥ १९ ॥

(उत्तराशब्देनोत्तराग्रन्थपठितानामेव ऋत्रामुपादानाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥ २३ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति । रथंतरमुत्तरयोर्गायति, बृहदुत्तरयोर्गायति, कवचीषु रथंतरं गायति, यद्योन्यां गायति, तदुत्तरयोर्गायतीति । तत्रैतत्समधिगतम् । समासु गेयमिति । अयेदानीमिदं संदिह्यते । किं योन्युत्तरयोर्वा, उत्तराग्रन्थसमधीगतयोर्वा गेयमुतोत्तराग्रन्थसमधीते एव उपादातव्ये इति । किं प्राप्तम् । नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादनियम इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । नैमित्तिकं तूत्तरात्वमुत्तराग्रन्थसमधीतासूपपद्यत इति । कुतः । समाख्यानात् । प्रकृतत्वाच्चोत्तराग्रन्थाधीतानाम् । आह । द्वाभ्यामपि समाख्याप्रकरणाभ्यां वाक्यं बलीयः । तस्मादनियम एव प्राप्नोति । अत्रोच्यते । सर्वे हि संबन्धिशब्दाः पदान्तरमनपेक्षमाणा न कंचिदप्यर्थमाहुः । तस्मादपेक्षितं पदान्तरं, तत्प्रकृतं संनिहितं वा । इतरथाऽपरिपूर्णार्थं वाक्यमनभिधायकमेव कस्यचिदर्थस्य स्यात् । संज्ञाग्रहणे पुनर्न पदान्तरमपेक्षते । श्रुत्यैव परिपूर्णार्थो गृह्यते । तस्मान्न संबन्धिशब्दोऽव्यवसानीयः । उत्तरासंज्ञैवोपादातव्येति । न हि संज्ञासु गृह्यमाणासु पदान्तरानन्तर्यमपेक्षितव्यं भवति ॥ २३ ॥

एकाध्याच्च तदध्यासः ॥ २४ ॥

‘ रथंतरमुत्तरयोर्गायति ’ इति । अत्र पूर्वपक्षवाद्युत्तराशब्दं संख्याशब्दं मन्यते । ‘ यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति ’ इति वाक्याद्योन्युत्तरे गम्येते । प्रकरणादुत्तराग्रन्थसमान्नाते । प्रकरणाच्च वाक्यं बलीयः । अथवा, ‘ यद्योन्यां तदुत्तरयोः ’ इति योन्युत्तरे वाक्यात् । उत्तराग्रन्थपठिते अपि वाक्यादेव । तस्मादनियमः ।

सिद्धान्तस्तु, उत्तराशब्दो ह्रस्वश्च ग्रन्थे प्रसिद्धः । उत्तरा वर्तते, उत्तरा अध्यापयाम इति । तस्मिन्गृह्यमाणे न पदान्तरसंनिधानमपेक्षितव्यम् । योन्युत्तरासु गृह्यमाणासु प्रकृतत्वमपेक्षितव्यम् । तत्र विलम्बितः प्रत्ययः । इतरत्र त्वविलम्बितः ॥ २३ ॥

तास्वेव चोत्तरग्रन्थसमधीतासु सामाभ्यसितव्यम् । एवमेकार्थतां
तृचशब्दस्य भविष्यति । एकं कंचित्सामान्यविशेषमाश्रित्य तृचशब्द-
मुपचरन्ति । एतदेवमुक्तम् । यद्विशेषे कस्मिंश्चित्संख्या भवति । इत-
रथा हि सर्वत्र सर्वसंख्या भवेयुः । तथा हि संव्यवहाराभावः स्यात् ।
तस्मात्समानच्छन्दस्कासु समानदेवताकासु च तृचशब्दोपचारादुत्तरा-
ग्रन्थसमधीता एव ग्रहीतव्या इति ॥ २४ ॥

(अथवा—त्रैशोकसाम्न उत्तराग्रन्थपठितयोर्वृहत्तयोरेव गाना-
धिकरणम् ॥ ९ ॥)

एवं वा—

[५] तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥ पू०

अस्ति द्वादशाहः, द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति । तत्र चतुर्थेऽ-
हने त्रैशोकं नाम साम, अतिजगत्यामुत्पन्नम् । अतिजगती—विश्वाः
पृथ्वा अभिभूतं नरं सज्जस्ततश्चुरिन्द्रं जनतुश्च राजसे । क्रत्वा चरिष्टं
वर आमुरीमुतोग्रमोजिष्टं तवसं तरस्विनम् । उत्तरे द्वे वृहत्यौ । तयोः
पूर्वा, नेभिं नमन्ति चक्षसा मेघं विषा अभिस्वरा । सुदीतयो वो
अद्रुहोऽपि कर्णे तरस्विनः समृक्कभिः । उत्तरा, सर्भी रेभासो अस्वरन्निन्द्रं
सोमस्य पीतये । स्वर्षति यदीं वृषे धृतव्रतो ह्योजसा समूतिमिरिति ।
तत्रैवोऽर्थः सांशयिकः । किमन्ये अतिजगत्यानुपादाय समासु गेय-
मुत ये एव ते उत्तरे वृहत्यौ, एते एवोपादाय विषमास्वेव गातव्य-
मिति । किं प्राप्तम् । संशयविलेशो मा भूतामित्यन्ये उत्पत्तिजगत्यानु-
पादायैतत्साम समास्वेवाभ्यसितव्यमिति ॥ २१ ॥

एकविंशतिकृत्वः षोडशिन्यभ्यस्यमाने त्रैशोकस्याभ्यास इति । एतदयुक्तम् ।
न हि द्वादशाहे षोडशिन एकविंशतिकृत्वः प्रयोगः । किं तर्हि । सकृदेव प्रयोगः ।
तस्मादन्यो वाक्यार्थः । ' एकविंशः षोडशी ' इति सर्वस्तोत्राणि षोडशिनि, एक-
विंशानि भवन्ति । (तत्रैकविंशतिकृत्वः संपत्तये) त्रैशोकस्य सप्तकृत्वोऽभ्यासः ।
तस्मिन्नभ्यस्यमाने सप्तातिजगत्यो भवन्ति । एवं सति जगतीबहुत्वं भविष्यति ॥ २४ ॥

१ अतिजगतीति—पा० । २ यत्तावद्भाष्यकारैः ' तदभ्यासः समासु स्यात् ' इत्यादिसूत्रचतुष्ट-
येन वर्णकान्तरनिरचितं तत्र ' ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ' इति सूत्रस्य भाष्यमाक्षिपति—एकविंश-
तीत्यादिना । ३ विह्वलितस्याने ' तत्रैकविंशतित्वसंपत्तये ' इति पाठ आवश्यक इति भाति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

लिङ्गं स्वत्वान्निमित्तार्थे दर्शयति, अतिजगतीषु स्तुवन्तीति । किं लिङ्गम् । अतिजगतीष्विति बहुवचनम् । तस्मादन्ये अतिजगत्यानुपादातव्ये इति ॥ २२ ॥

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥ २३ ॥ सि०

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यादुत्तरापाठनिमित्तमानन्तर्ये सति प्रतीयेत । श्रुतिर्हि वाक्याद्गृहीयसीति । प्रकृतत्वादुत्तरे बृहत्यावेवमनुग्रहीष्येते । तस्मान्नान्ये आदातव्ये इति ॥ २३ ॥

ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥

एवं च समानदेवताके त्रैशोके तृच इति तृचशब्दोपचारो युक्तो भविष्यति । तस्मादपि नान्ये उपादातव्ये इति । अत्राऽऽह । अथ यदुक्तम्, अतिजगतीषु स्तुवन्तीति शब्दोपचारादतिजगतीचतुत्वं दर्शयतीति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । तदभ्यास एव द्रष्टव्यः । षोडश्याभ्यासः । एकविंशः षोडशीति, एकविंशतिष्ठत्वः षोडशिन्यभ्यस्यमाने त्रैशोकाभ्यासः । तत्र सप्तकृत्वोऽतिजगत्यामभ्यस्यमानायामतिजगतीषु स्तुवन्तीति वचनमुपपत्स्यत इति ॥ २४ ॥

(बृहद्रथंतरयोः स्वयोन्युत्तराप्रग्रथनेन संपादितककुभोरेव गानाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] प्रागाथिकं तु ॥ २५ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, बृहत् पृष्ठं भवति, रथंतरं पृष्ठं भवतीति । रथंतरस्य योनिर्वृद्धी, अभि त्वा शूर नोनुमो दुग्धा इव धेनवः । ईशानस्य जगतः स्वर्द्धग्रभीशानामिन्द्र तस्थुषः । उत्तरा पङ्क्तिः, न त्वावान् अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे । बृहतो योनिर्वृहत्येव, त्वामिद्धि हवामहे सावा वाजस्य कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः । उत्तरा पङ्क्तिरेव, स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णया महःस्त्वानो अद्रिषः । गामर्ध्वं रथयमिन्द्र संकिर सत्रा वाजं न जिग्युषे,

इति । तयोर्वैच्छन्दस्कं गानमाभ्यनार्यते, न वै बृहद्रथंतरमेकच्छन्दो
यत्तयोः पूर्वा बृहती ककुभावुत्तरे इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किमन्ये
उत्पत्तिककुभावागमय्य गातव्यमुत याऽसौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च पङ्-
क्तिस्तयोः प्रग्रथनेन तृचकर्म कृत्वा ककुबुत्तराकारं गानं कर्तव्यमिति ।
किं प्राप्तम् । उत्पत्तिककुभावागमयितव्ये इति । कुतः । एवमन्यासां
ककुभामुत्पत्तिरथर्वती भविष्यति, यदि ताः ककुपकार्ये प्रयुज्यन्ते ।
आह । ननु वाचस्तोमे तासामर्थवत्ता भविष्यति । उच्यते । सत्यमर्थ-
वत्ता तत्र भविष्यति । ककुपकार्यार्थताऽपि तु गम्यते । सा नापह्नोतव्येति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । प्रागाथिकं तु । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । प्रागा-
थिकं सामगानं कर्तव्यमिति । याऽसौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च पङ्क्ति-
स्तयोः प्रग्रथनं कर्तव्यम् । एवं हि स्मरन्ति । काकुभः प्रगाथ इति ।
आह । ननु ककुभिः, अनाद्यायां काकुभ इति न प्राप्नोतीति । उच्यते ।
तस्येदमिति, तत्र भव इति वा, न दोषः ॥ २५ ॥

स्वे च ॥ २६ ॥

एवं च, स्वे छन्दसि गानं कृतं भवति । उत्तरापाठेन ह्यत्रैषा पङ्-
क्तिरुपदर्शिता तृचकर्मणि । तत्र प्रकृतहानमप्रकृतप्रक्रिया च न कृता
भविष्यति । तस्मादपि तयोः प्रग्रथनं कर्तव्यमिति ॥ २६ ॥

प्रगाथे च ॥ २७ ॥

एवं चात्र प्रगाथशब्द उपपन्नो भवति । प्रकर्षे हि प्रशब्दो द्योतयति ।
प्रकर्षेण यत्र गानं स प्रगाथः । कश्च प्रकर्षः । यत्किञ्चित्पुनर्गायति ।
तस्मादपि प्रकृतयोः प्रग्रथनं कर्तव्यमिति ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

अव्यतिरेकेण च सर्वत्र लिङ्गं दर्शयति । कथमिदमव्यतिरेकेणेति ।
यत्प्रकृतयोरेव प्रग्रथनमुपपद्यते, न प्रकृतव्यतिरेकेणेति । किं लिङ्गं
भवति । एवमाह । एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती या पुनःपदा । तद्यत्पादं

एवं हि स्मरन्ति । काकुभः प्रगाथ इति । एतदयुक्तम् । बार्हते एवायं प्रगा-
थश्छन्दोगैः स्मर्यते । अतो आन्त्या परिचोदनापरिहारौ ॥ २९ ॥ [२६ ॥ २७ ॥]

पुनरारभते तस्माद्वत्सो मातरमभि हिं करोतीति । पुनःपादारम्भः प्रग्रथन उपपद्यते, नान्यथा । तस्माद्याऽसौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च पङ्क्तिः, तयोः प्रग्रथनेन तृचकर्म कृत्वा ककुबुत्तराकारं गानं कर्तव्यमिति ॥२८॥

(अथवा—बृहतीविष्टारपङ्क्त्योरेव प्रग्रथनेन संपादिते बार्हते तृचे रौरवयौ-
धाजयसाम्नोर्गानाधिकरणम् ॥१॥)

एवं वा—

[६] प्रागाथिकं तु ॥ २५ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र त्रि-
च्छन्दा आवापो माध्यंदिनः पवमानः पञ्चसामा । गायत्रामहीयवे
गायत्रे तृचे भवतः, रौरवयौधाजये बार्हते तृचे, औशनमन्त्यं त्रिष्टुप्स्वि-
ति । यदेतद्रौरवं यौधाजयं च द्वे सामनी, तयोः पूर्वा बृहती, पुनानः
सोम धारयापो वसानो अर्षासि । आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्युत्सो
देव हिरण्ययः । उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः, दुहान ऊर्धर्दिव्यं मधु प्रियं
मत्नं सधस्थमासदत् । आपृच्छद्यं धरुणं वाज्यर्षति नृभिर्धूतो विचक्षणः ।
तदत्र संशयः । किमन्ययोरुत्पत्तिबृहत्यावागमयितव्ये कृत्वा समासु गानं
कर्तव्यमुत याऽसौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च विष्टारपङ्क्तिस्तयोः प्रग्रथनेन
तृचकर्म कृत्वा बृहतीकारं गानं कर्तव्यमिति । किं प्राप्तम् । अन्ये बृह-
त्यावागमयितव्ये इति । कुतः । एवमृचामुत्पत्तिरर्थवती भविष्यतीति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । प्रागाथिकं तु । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । प्रागा-
थिकं सामगानं कर्तव्यं, नोत्पत्तिबृहत्यावागमयितव्ये । प्रकृतयोरेव
प्रग्रथनं कर्तव्यम् । एवं हि स्मरन्ति, बार्हतः प्रगाथ इति । उत्पत्तिबृह-
त्योरानीयमानयोः प्रगाथो न स्यात् । तत्र स्मृतिर्वाध्येत । तस्मात्प्रकृ-
तयोः प्रग्रथनं कर्तव्यमिति ॥ २५ ॥

स्वे च ॥ २६ ॥

एवं च स्वे छन्दसि प्रकृते गानं भविष्यति, न प्रकृतहानमप्रकृत-
प्रक्रिया । तस्मादपि नान्ये बृहत्यावागमयितव्ये इति ॥ २६ ॥

प्रगाथे च ॥ २७ ॥

एवं च प्रगाथशब्द उपपन्नो भविष्यति । स हि प्रकर्षे गानस्य भवति । प्रकर्षश्चेह पुनःपादे, उपादीयमाने भवति । तस्मादपि नान्य बृहत्यानुपादातव्ये इति ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

अव्यतिरेकेण च लिङ्गं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति । एवमाह, षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यंदिनं सवनमिति । कथं कृत्वा लिङ्गम् । यदि प्रग्रथनेन बृहतीकारं गानं क्रियते, ततः सर्वस्मिन् सवने या ऋचः समाप्तास्ताः षष्टिर्भवन्ति । इतरथा उत्पत्तिबृहत्योरानीयमानयोरभ्यधिका भवेयुः । तदिदं निर्दिश्यते, गायत्रामहीयवे गायत्रे तृचे भवतः । ताः षट् गायत्र्यः । रौरवयौधाजये चार्हते । ता अपि षट् बृहत्यः । औशनमन्त्यं त्रिष्टुप्सु । ता अपि तिस्रस्त्रिष्टुभः । अथ होतुः पृष्ठे बृहति रथंतरे वा सप्तदशस्तोमे क्रियमाणे पञ्च बृहत्यो भवन्ति । द्वादश च ककुभः । कथम् । एषा हि तत्र तत्र विष्टुतिः । पञ्चभ्यो हिंकरोति, स तिसृभिः, स एकया स एकया । पञ्चभ्यो हिंकरोति, स एकया, स तिसृभिः, स एकया । सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया, स तिसृभिः, स तिसृभिरिति ।

तत्र बृहतीभिस्तिसृभिः प्रथममेकया च ककुभा, पुनश्चैकया ककुभा । ततः पुनरेकया बृहत्या तिसृभिः ककुभिः, एकया च ककुभा । एवं चतस्रो बृहत्यः षट् ककुभः । ततः पुनः, एकया बृहत्या, पुनश्च तिसृभिः ककुभिः । पुनश्च तिसृभिः ककुभिरिति । एवं पञ्च बृहत्यो द्वादश ककुभ इति । ताभिश्च बृहतीभिः सहैकादश बृहत्यो भवन्ति । ततः षण्णां गायत्रीणां चतस्रो गायत्र्यो द्वादशभिः ककुभिर्द्वादश बृहत्यो भवन्ति । एवं त्रयोविंशतिर्बृहत्यः । ततो वामदेव्ये सप्तदशका गायत्र्यः । पावमानीभ्यां द्वाभ्यां गायत्रीभ्यामवशिष्टाभ्यां सहैकोनविंशतिगायत्र्यो भवन्ति । ततो नौघसकालेययोरेकत्र सप्तदश बृहत्यः, एकत्र सप्तदश ।

अत्र ग्रन्थः । षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यंदिनं सवनमिति । नात्र कर्मणि सवनशब्द इति । यदि कर्मणि सवनशब्दो वर्तते, तथा सति ज्योतिष्टोममात्रे प्रवृत्तो न माध्य-

ताश्चतुस्त्रिंशत्, पूर्वसंकलिताभिस्त्रयोविंशत्या बृहतीभिः सप्तपञ्चाशद्वृ-
हृत्यो भवन्ति । यास्ता एकोनविंशतिगायत्र्यस्तासां सप्तपञ्चाशता गा-
यत्रीपादैः सह सप्तपञ्चाशद्वृहृत्यः सप्तपञ्चाशद् त्रिष्टुभो भवन्ति ।
पाचमानीभिस्त्रिष्टुभिः सह षष्टिस्त्रिष्टुभ इति सिद्धं भवति ।

अथ बृहद्रथंतरयोरुत्पत्तिककुभोरागमः क्रियते ततो याः सवने स-
माम्नाताः, ताः षष्टिर्भवन्ति । ये ते द्वे सवने ककुभावसमाम्नाते आ-
नीयेते, तयोर्द्वादशकृत्वः प्रयोगः । तेन सा षष्टिः पूर्यते । यास्ता ऋचः
सवने सामाम्नातास्ता इह सवनशब्देनोच्यन्ते, न कर्मणि सवनशब्द-
प्रयोगः । तत्र हि त्रिषु सवनेषु बह्व्यस्त्रिष्टुभो भवेयुः । न षष्टिस्त्रिष्टुभो
माध्यंदिनं सवनमिति । तस्माद्याऽसौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च विष्टारप-
ङ्क्तिस्तत्र प्रग्रथनं कृत्वा गातव्यमिति ॥ २८ ॥

दिनं विशेष्यते । तत्रायं प्रयोग एव न स्यात्, 'षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यंदिनं सवनम्' इति ।
यदि सवनशब्दो न कर्मणि वर्तते । तथा सति सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । यदि च
लक्षणया कर्मणि सवनशब्दो वर्तते तथा सत्याध्वर्यवे हौत्रे च बह्व्यस्त्रिष्टुभो भवेयुः ।
तथा सति 'षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यंदिनं सवनम्' इति प्रयोगो न स्यात् । तस्मात्सवन-
शब्दश्छन्दोगे श्रूयमाणस्तत्राऽऽम्नातासु वर्तते । यदि चोत्पत्तिवृहत्यावानीयेयातां
तदा प्रकृतानां षष्टित्वामावादाशतयाम्य आगमः स्यात् । तत्र तयोः प्रकरणसंबन्धः
कर्तव्यः । न च प्रमाणमस्ति । प्रग्रथनेनापि स्तुत्युत्पत्तेः । प्रगाथसामर्थ्यादवश्यं
प्रग्रथनं कार्यम् । तत्रोत्पत्तिवृहत्योरानीयमानयोः 'षष्टिस्त्रिष्टुभः' इत्यसंबद्धं प्रगा-
थवचनं च ॥ २८ ॥

१ ता इत्यस्य स्थाने, न ता इति पाठ आवश्यक इति भाति । २ प्रगार्थ-पा० । ३ न स्यादि-
ति—त्रिषु सवनेषु बह्वीनां त्रिष्टुभां सत्त्वादिति शेषः । ४ न कर्मणि वर्तते इति—किंतु लक्षणया
सवनशब्दः सवनाङ्गभूतासु ऋक्षु वर्तते इति शेषः । ५ उपपद्यत इति—लक्षणया ऋग्वचिना सवन-
शब्देन त्रिष्टुब्धस्य सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इत्यर्थः । ६ यदि च मुख्येऽपि त्रिष्टुब्धे षष्टिस्त्रिष्टु-
भसंबन्धिलक्षणामभ्युपगम्य सामानाधिकरण्यं निर्वाह्यत इत्युच्यते तदा दोषमाह—यदि चेत्यादिना ।
७ वर्तते इति—तथा च जघन्ये माध्यंदिनसवनपद एव लक्षणामङ्गीकृत्य माध्यंदिनसवनाङ्गभूता
याः सामवेदे सामाम्नातास्ताः षष्टिरित्यभिप्रायकं 'षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यंदिनं सवनम्' इति लिङ्गं
भवतीत्यर्थः ।

(अथवा-अनुष्टुब्गायत्रीद्वयप्रग्रथनेन संपादिते आनुष्टुमे तृचे
श्यावाश्वान्वीगवसाम्नोर्गानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

[६] प्रागाथिकं तु ॥ २५ ॥

पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पवमानः सप्तसामा । गायत्रसंहिते
गायत्रे तृचे भवतः, श्यावाश्वान्वीगवे आनुष्टुमे, उष्णिहिसफं, ककुभि
पौष्कलं, कावमन्त्यं जगतीष्विति । यदेतत्, श्यावाश्वमान्वीगवं च द्वे
सामनी, तयोः पूर्वाऽनुष्टुप्, पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयि-
त्नवे । अप श्वानं श्रयिष्टन सखायो दीर्घजिह्वयम् । उत्तरे द्वे गायत्र्यौ,
यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः । इन्दुरश्वो न कृत्व्यः । तं
दुरोषमभी नरः सोमं विश्वच्या घिया । यज्ञं हिन्वन्त्याद्रिभिरिति ।
तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किमन्ययोरुत्पत्त्यनुष्टुभोरागमं कृत्वा समासु
गानं कर्तव्यमथवा, याऽसौ पूर्वाऽनुष्टुप्, उत्तरे च गायत्र्यौ, तयोः
प्रग्रथनेन तृचकर्म कृत्वाऽनुष्टुप्कारं गानं कर्तव्यमिति । किं प्राप्तम् ।
अन्ये अनुष्टुभावागमयितव्ये इति । कुत एतत् । एवं तासामुत्पत्तिर-
र्थवती भविष्यति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । प्रागाथिकं तु । प्रागाथिकं गानं कर्तव्यम् । एवं
हि स्मरन्ति । आनुष्टुभः प्रगाथ इति । प्रगाथता स्मर्यमाणा नापह्नो-
तव्या ॥ २५ ॥

स्वे च ॥ २६ ॥

एवं स्वे गानं भविष्यति । तत्र प्रकृतमनुग्रहीष्यते । नाप्रकृतप्रक्रिया
भविष्यति ॥ २६ ॥

प्रगाथे च ॥ २७ ॥

प्रगाथशब्दश्चोपपत्स्यते पुनःपादे गीयमाने ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

अव्यतिरेकेण च लिङ्गं भवति । एवमाह, चतुर्विंशतिर्जगत्पस्तृती-
यसवनम्, एका ककुबिति । तन्निर्दिश्यते । पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः
पवमानः सप्तसामा । गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः । ताः षड् गाय-

त्र्यस्तिस्रो जगत्यो भवन्ति । श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे, तयोः पूर्वाऽ-
नुष्टुप्, उत्तरे गायत्र्यौ । तत्र प्रग्रथनेन क्रियमाणे द्वयोः साम्नोः षट्-
नुष्टुभः, ताश्चतस्रो जगत्यः, पूर्वाभिः सह सप्त । उष्णिहि सप्तं, ककुभि
पौष्कलम् । एकमप्येकस्यामृचि, अपरमप्येकस्याम् । ते द्वे उष्णिक-
कुभौ । सैका जगती, गायत्रीपादश्च । पूर्वाभिः सहाष्टौ जगत्यः । कावे
तिस्रो जगत्यः । ताभिः सहैकादश भवन्ति । एकविंशं यज्ञायज्ञीयम् ।
तत्र पूर्वा बृहती, उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः । ततः ककुभावुत्तरे कृत्वा
प्रगाथः क्रियते । एकविंशे च स्तोमे क्रियमाणे सप्त बृहत्यो भवन्ति ।
चतुर्दश ककुभः । याः सप्त बृहत्यः, ताः पञ्च जगत्यः । पूर्वाभिः सह
षोडश । एकश्चात्र जगतीपादः । पूर्वेण गायत्रीपादेन सह विंशतिरक्ष-
राणि । अथ चतुर्दशसु ककुप्सु या द्वादश ककुभः, ताः सप्त जगत्यः ।
पूर्वाभिः सह त्रयोविंशतिः । ये द्वे ककुभौ शिष्टे, सैका जगती, गायत्री-
पादश्च । पूर्वाभिः सह चतुर्विंशतिर्जगत्यः । गायत्रीपादः पूर्वैर्विंशत्य-
क्षरैः सहैका ककुब् भवति । एवं प्रगाथे क्रियमाणे चतुर्विंशतिर्जगत्यः,
एका च ककुप् । अथ प्रगाथो न क्रियते, ततः श्यावाश्वान्धीगवयो-
रुत्पत्त्यनुष्टुभोरागमात्, यज्ञायज्ञीय उत्पत्तिककुभोरागमान्नैषा संख्या
संपद्यते । तस्मात्प्रग्रथनेन गानं कर्तव्यमिति ॥ २८ ॥

(अथवा—गवामयने द्वयोर्द्वयोर्ऋचोः प्रग्रथनेन ब्रह्मसामगाना-
धिकरणम् ॥ ६ ॥)

एवं वा—

[६] प्रागाथिकं तु ॥ २५ ॥ सि०

गवामयने ब्रह्मसाम प्रकृत्य समामनन्ति, चतुःशतमैन्द्रा बार्हताः
प्रगाथाः । त्रयस्त्रिंशच्च सतोबार्हतास्तृचा इति । तत्र संदेहः । किं
द्वयोर्द्वयोर्ऋचोः प्रग्रथनं कृत्वा गातव्यमुत तिसृषु ऋक्षु गातव्यमिति ।
किं प्राप्तम् । तिसृषु ऋक्षिवति । कुतः । एवं प्रकृतौ श्रूयते, तस्मादेकं
साम तृचे क्रियत इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तस्मात्तिसृषु
गातव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । प्रागाथिकं तु । स्वे च । प्रगाथे च ।

द्वयोर्द्वयोर्ऋचोर्मेयम् । एवं स्वे गानं कृतं भविष्यति । कस्मिन्, स्वे प्रगाथे । कथं प्रगाथः स्वः । विहितो हि गर्वामयने ब्रह्मसाम प्रकृत्य । तस्माद्ब्रह्मसांस्वः स्वः प्रगाथः । प्रगाथशब्देन च वचनात्स्वः प्रगाथ इत्युच्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

भवति हि लिङ्गदर्शनं, पञ्चसु माःसु बार्हताः प्रगाथा आप्यन्त इति । तच्च प्रग्रथने युज्यते, न तृचगाने । कथम् । चतुरुत्तरं हि शतं ते प्रगाथाः । तत्र बृहद्रथंतरयोज्योतिष्ठोमे प्रगाथद्वयम् । नौधसकालेयोरपि तत्रैव प्रगाथद्वयम् । इन्द्रक्रतुः प्रगाथ उत्तरस्मिन् पक्षसि भवति । त एते नवनवतिः प्रगाथाः शिष्टा अभिप्लवेषु कर्तव्याः । पृष्ठेषु सतोबृहत्यो विधीयन्ते । अभिप्लवानां तृतीये दिवसे सतोबृहत्यः । एवमवशिष्टान्यभिप्लवानां शतमहानि । तेषामन्त्ये सतोबृहत्यः । अन्येषु नवनवतौ दिवसेषु नवनवतिः प्रगाथा आप्यन्त इति लिङ्गमप्युपपन्नं भवति । तृचे पुनर्गाने क्रियमाणे षट्षष्टिस्तृचास्त्रिषु सप्ताधिकेषु मासेषु समाप्येरन् । तदेतस्माल्लिङ्गदर्शनात्प्रगाथे गानं कर्तव्यमिति मन्यते ।

आह । अथ कस्मान्न प्रथमतृचे गानं कृत्वा ततस्तस्मात्तृचादेकाम् चमादायान्ये द्वे ऋचौ गृहीत्वा तृचे गानं क्रियते । तथा हि तृचगानप्राप्ती चोदकोऽनुगृहीतो भवति । लिङ्गं चोपपत्स्यते । पञ्चसु माःसु बार्हताः प्रगाथा आप्यन्त इति । उच्यते । अव्यतिरेकेण लिङ्गं दर्शयति, अन्या अन्या ऋचो भवन्ति । तदेव सामेति । तस्माद्द्वयोर्द्वयोर्ऋचोः प्रग्रथनं कृत्वा गानं कर्तव्यमिति ॥ २८ ॥

१ गवामयन इति—गवामयने ह्येकपृष्ठयधिकशतत्रयं सुत्याः । तासां ऋत्विग्निस्ताण्डकशाखिनामेवाम्नाता । तत्राशीतिशतं पूर्वं पक्षः, तथोत्तरं, मध्ये विषुवान् । पूर्वस्मिन् पक्षसि—‘प्रायणोयं प्रथममहः, चतुर्विंशं द्वितीयं, ततश्चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः । तानि चतुर्विंशलहानि । एकः पृष्ठयः षडहः । एवं मासः, तादृश एव द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थः पञ्चमः । ततस्त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः । तान्यष्टादशहानि, एकः पृष्ठयः षडहः, अभिजिन्नामैकाहः, त्रयः स्वरसामानः, इत्यष्टाविंशलहानि । आध्याभ्यामहोभ्यां सह षण्मासाः । तदिदं पूर्वं पक्षः । मध्ये विषुवान् । अथोत्तरं पक्षः । त्रयः स्वरसामानः, विश्वजिन्नामैकाहः, एकः पृष्ठयः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणः, त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः, तान्यष्टाविंशलहानि, पुनः पृष्ठयः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणः, चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः । एवं मासः, तादृश एव द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थः । ततस्त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः । आयुगौरिति द्वे अहनी, द्वादशाहस्य दशाहानि, महाव्रतं चातिरात्रश्चेति द्वात्रिंशदहानि । आद्यैरष्टाविंशलहोभिः सह षण्मासाः’ इति । २ प्रगाथं—पा० ।

(गीत्युपायानां शाखाभेदेन सामानातानां विकल्पाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ २९ ॥ सि०

सामवेदे सहस्रं गीत्युपायाः । आह । क इमे गीत्युपाया नाम ।
उच्यते । गीतिर्नाम क्रिया । सा, आभ्यन्तरप्रयत्नजनितस्वरविशेषा-
णामभिव्यञ्जिका । सा सामशब्दाभिलष्या । सा नियतपरिमाणा, ऋचि
च गीयते । तत्संपादनार्था ऋगक्षरविकारो विश्लेषो विकर्षणमभ्यासो
विरामः स्तोम इत्येवमादयः सर्वे समधिगताः सामानायन्ते । तेषु सं-
शयः । किं समुच्चीयन्त उत विकल्प्यन्त इति । किं तावन्नः प्रतिभाति ।
सर्वेषां सामानानात्सर्वाङ्गोपसंहारित्वाच्च प्रयोगवचनस्य, समुच्चीये-
रन्निति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादिति । एकार्था हि गीत्यु-
पायाः । गीतिः कथं निर्वर्ततेति प्रयुज्यन्ते । तत्रान्यतमेन गीतौ निर्वृ-
त्तायां नेतरे प्रयोगमर्हन्ति । तस्माद्विकल्प इति ॥ २९ ॥

(प्रगीताया एव ऋचो वैकृतापूर्वस्तोत्रसाधनत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्याद्वक्सामयोस्तदर्थ-

त्वात् ॥ ३० ॥ पू०

कचित्कर्मविशेषे श्रूयते, ऋचा स्तुवते, साम्ना स्तुवते । यद्वैचा स्तु-
वते तदसुरा अन्ववायन्, यत्साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन् । य
एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीतेति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किमृचा वा
स्तोतव्यं साम्ना वा, उत साम्नेवेति । किं तावत्प्राप्तम् । विकल्पः, ऋचा
वा साम्ना वा । भिन्नाभिदं वाक्यं दृश्यते । यद्वैचा स्तुवते तदसुरा अ-
न्ववायन्निति । ऋचा स्तुवे क्रियमाणेऽसुरा अन्ववगता इति । परिपूर्ण-
मेतावति वाक्यं पश्यामः । एवमर्थभिदं संकीर्त्यते, कथं नाम गम्यत
ऋचा स्तोतव्यमिति । किमर्थम् । यस्मिन् कर्मविशेषे श्रूयते, तस्याङ्गं

[२९ ॥]

ऋचा स्तोतव्यं, साम्ना वा । कुतः । उभयत्र वर्तमानापदेशात् । यदि साम्नि
विधायकः श्रूयेत, तथा सति कांचिन्निन्दां प्रकल्प्य साम्नां स्तुत्येकत्राकृता स्यात् ।

यथा स्यात् । तच्च प्रयोगसामर्थ्यात्प्रयोगवचनेन गम्यत इति । नन्व-
सुरसंकीर्तनान्निन्दैषा । नेत्याह । न वयं निन्दिताननिन्दितान्वाऽसुरान्
विद्मः । संकीर्तनात्कर्तव्यतामध्यवस्यामः । एवं साम्ना स्तुवत इति पृ-
थग्वाक्यम् । तस्माद्विकल्पः । ऋक्सामयोः स्तुत्यर्थत्वादुभयोरप्येकं का-
र्यम् । स्तुतिर्हि निर्वर्तयितव्येति, तदन्यतरेण सिध्यतीति विकल्पः ॥ ३० ॥

वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

नैतदस्ति, विकल्प इति । साम्नो विनियोगः स्यात् । कुतः । तस्येह
विनियोजकं वचनमस्ति । यदृचा स्तुवते, तदसुरा अन्ववायन् । यत्सा-
म्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन् । य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीतेति
साम्ना स्तुतिः प्रशस्यते प्रत्यक्षेण प्रशंसावचनेन । इतरथा कल्प्या स्यात्,
ऋचा स्तवनेऽसुरा अनुगताः । तस्मादृचा स्तोतव्यमिति । अथ साम्ना
स्तवः प्रशस्यते, ततो यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायान्नितीतरप्रशंसा-
र्या निन्दैषा, न किञ्चित्कल्पयिष्यत इति । कथं निन्दावचनमेतदिति
गम्यते । इतरस्तुतिवचनात् । तस्मात्साम्नेव स्तोतव्यमिति ॥ ३१ ॥

(अथवा—विकृतिविशेषे प्रगीतयैव ऋचाऽऽहवनीयोपस्थानाविकरणम् ॥ ८ ॥)

एवं वा—

[८] अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थ-
त्वात् ॥ ३० ॥ पू०

न तु विधायकः श्रूयते । तस्मात्स्तुत्यैवोभयत्र विधायकं कल्पनीयम् । ननु ऋचि
निन्दा श्रूयते । उच्यते । विपरीतमिदं कस्मान्न भवति । इत्थमृक्शोभना यदसुरा
अप्यनागतपूर्वास्तत्राऽऽगच्छन्तीति ॥ ३० ॥

साम्ना स्तुवते, इति साम्नः स्तुतौ विधानमसुराणामनागमनार्थवादेन । असुराग-
मननिन्दाद्वारेण, साम्ना सहैकवाक्यतां याति ' यदृचा स्तुवते ' इत्येतत् । इतरथा
निन्दया निन्दितायाः प्रशंसां कल्पयित्वा वाक्यद्वयं प्रकल्प्यम् । वाक्यद्वयाच्चादृष्ट-
द्वयं प्रकल्प्यम् । न च विपरीतो वाक्यार्थः । साम्नामुपसंहारे श्रवणात्, ' य एवं
विद्वान्साम्ना स्तुवते ' इति ॥ ३१ ॥

१ एतच्च—पा० । २ श्रूयत इति—' य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत ' इति, अन्ते
श्रूयमाणेऽपि यच्छब्दोपवन्धात् विधायक इति बोध्यम् । ३ अर्थवादेनेति—' यत्साम्ना स्तुवते,
तदसुरा नान्ववायन् ' इत्यनेनेति शेषः ।

क्वचित्कर्मविशेषे श्रूयते । अयं सहस्रमानव इत्येतयाऽऽहवनीयमुप-
तिष्ठत इति । अत्रायमर्थः सांशयिकः । किमप्रगीतयोपस्थातव्यमुत प्रगी-
येति । किं प्राप्तम् । प्रगीतया, अप्रगीतया वा । कुतः । अविशेषोपदे-
शात् । प्रगीताऽप्यसावियमेव ऋक्, अप्रगीताऽपीयमेव । उभयथा हि तां
समामनन्ति । तस्मान्न विशेष आदर्तव्य इति । न चेद्विशेषः, स्तुतिपर-
त्वाद्ऋक्सामयोर्विकल्प इति ॥ ३० ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

प्रगीतैव विनियुज्येत, नाप्रगीता । कुतः । वचनात् । किं वचनम् ।
अयं सहस्रमानव इत्येतया— इति प्रकृतवचनः शब्दः । प्रगीता च
सामवेदे प्रकृता । सा, एतयेति संबध्यते । नन्वप्रगीताऽपि तत्र पठ्यते ।
सत्यम् । प्रगाणसंबन्धार्था तु सा । न ह्यपठितायां प्रगाणं शक्यते
कर्तुमिति, ऋक् सामार्थ्यं । ऋचोऽध्ययनं सामार्थ्यं गम्यते । न ह्यन्तरेण
ऋचं सामनिर्वृत्तिर्भवति । अन्तरेणापि तु साम, ऋक् निर्वर्त्यते । न
ऋक् सामाऽऽकाङ्क्षत इति । तस्मादेव सामदेवे, उपतिष्ठते वा, स्तौति
वेत्युक्ते प्रगीतायामेव ऋचि संप्रत्ययो भवति, नाप्रगीतायाम् ।

आह । यदि प्रगीतायां संप्रत्ययः प्रकरणात्, वचनादप्रगीतायाम् ।
अप्रगीताऽपि हि शाखान्तरे समाग्नयते । सा प्रकरणं बाधित्वा बाक्येन
गृह्येतेति ।

‘अयं सहस्रमानव इत्येतयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते’ इति प्रगीतायामपि संप्रत्ययोऽप्रगी-
तायामपि । उपस्थानं, स्तुतिं वा प्रगीताऽपि । तस्माद्विकल्पः ॥ ३० ॥

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । ‘एतया’ इति संनिहितवचनः । प्रगीता च संनिहिता । यद्य-
प्यप्रगीताऽपि संनिहिता, तथाऽपि प्रगीतैव ग्राह्या । कुतः । यदप्रगीतायाः परार्थ-
पाठः । न ह्यपठितायां सामर्थ्यं निर्वर्तयितुम् । नन्वप्रगीताऽपि शाखासु पठ्यते ।
सा बाक्येन ग्रहीष्यते ।

१ ऋक्सामसंबन्धे, ऋचोऽध्ययनं—पा० । २ प्रगीताऽपीति—निर्वर्त्येत । अप्रगीताऽपीति
शेषः । ३ निर्वर्तयितुमिति—न ह्यनवधारितायामृचि सुखेन सामगानं संभवति । अतोऽप्रगीतायाः
पाठः प्रगाणार्थ इति प्रगीतैव प्रयोजनसाकाङ्क्षा ग्राह्येत्यर्थः ।

उच्यते । न वाचयेन ऋक् गृह्यते । प्रतीकग्रहणं हेतुत्वं । अयं सहस्रमानव इत्येतयोति पुनः प्रकृताया ऋचो वाचको मुख्य ऋक्-शब्दः । त्वत्पक्षे प्रतीकग्रहस्य लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिनिर्याद्या, न लक्षणा । तस्मात्प्रगीतयोपस्थातव्यमिति ॥ ३१ ॥

(अथवा—ऋग्यजुर्मन्त्राणां तानस्वरेण कर्माणि प्रयोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

एवं वा—

[८] अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थ

त्वात् ॥ ३० ॥ पू०

इह केचित्त्रैस्वर्येणाधीयन्ते, केचित्चातुःस्वर्येण । आह । य इमे चातुःस्वर्येणाधीयन्ते, किं त उदात्तानुदात्तस्वरितेभ्योऽधिकमपरं स्वरं कुर्वन्ति । नेत्याह । तेषामप्येत एव स्वराः, येऽन्येषाम् । किं नु कुर्वन्ति । एकं स्वरान्तरमुत्क्रम्याधीयन्ते । तत्र संदेहः । किं समुच्चय-त्रैस्वर्यादीनामुत विकल्प इति । किं प्राप्तम् । सर्वाङ्गोपसंहारित्वात्प्रयोगवचनस्य, समुच्चय इति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् । एकोऽर्थः सर्वेषां त्रैस्वर्यादीनामध्ययननिर्द्दिष्टिः । तस्माद्विकल्पः ॥ ३० ॥

वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

वचनमिदं भवति स्मृत्यनुमितम्, तानो यज्ञकर्मणीति । तस्मात्तानेन प्रयोगः कर्तव्यः । अथ त्रैस्वर्यादीनां किमर्थं समाप्नानमिति । उच्यते । अर्थावबोधनार्थं भविष्यति ॥ ३१ ॥

उच्यते । तस्याः प्रकरणेन संबन्धः कल्प्यः । इतरस्य तु क्लृप्तः । 'एतया' इत्यपि नैव संनिहितवचनो बाध्यते ॥ ३१ ॥

१ प्रगीतायाः—पा० । २ प्रतीकग्रहणमस्य लक्षणार्थं स्यात्—पा० । ३ आम्नायन्ते—अधीयन्ते—इति च—पा० । ४ अधीयन्ते—पा० । ५ अधीयन्ते—पा० । ६ स्मृत्यनुमितमिति—'यज्ञकर्मण्यजप-न्यूह्रस्वसामसु' (पा० सू० १-२-३४) इति व्याकरणस्मृत्यनुमितमित्यर्थः । तान इति च पूर्वाचार्याणामेकश्रुतेः संज्ञा । ७ क्लृप्त इति—प्रकरणसंबन्ध इत्यर्थः । तथा चाऽऽग्नेयीन्यायेन कल्प्यसामान्यसंबन्धामप्रगीतां बाधित्वा क्लृप्तसामान्यसंबन्धा प्रगीतैव ग्राह्येत्याशयः ।

(योनिसाम्न उत्तरावर्णवशेनोत्तरयोर्ऋचोर्गानाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रक-
तत्वात् ॥ ३२ ॥ पू०

इदमाम्नायते, रथंतरमुत्तरयोगीयति, यद्योन्यां तदुत्तरयोगीयति, कवतीषु रथंतरं गायति, विराट्सु वामदेव्यं गायतीति । तत्र संदेहः । किमुत्तरावर्णवशेन गातव्यं, किं योनिवर्णवशेन । कथमुत्तरावर्णवशेन गीतं भवति, कथं वा योनिवर्णवशेनेति । उच्यते । किंचिदुदाहरणं गृहीत्वा व्याख्यास्यामः । यदा तावत्, वृद्धं तालव्यमाई भवतीति, योनौ यस्मिन् भाग आईभावः कृतस्तस्मिन्नेव भाग उत्तरासु, आईभावः क्रियते, ततो योनिवर्णवशेन गीतं भवति । अथ भागान्तरे वृद्धं तालव्यं दृष्ट्वा, आईभावः क्रियते, तत उत्तरावर्णवशेन गीतं भवति ।

किं पुनरत्र कर्तव्यम् । योनिवर्णवशेनेति । कथम् । यावति भाग एकारस्य योनावाईभावः कृतस्तं विचारयामः । किं तत्र कृतमिति । एकारो नोच्चारितः, इकाराकारावागमिताविति । एवं चेदुत्तरास्वपि तावत्येव भागे यो वर्णः, स नोच्चारयितव्यः । इकाराकारावागमयितव्याविति । एवं, यद्योन्यां तदुत्तरयोगीतं भवति । तस्माद्योनिवर्णवशेन गातव्यमिति । अपि चैवं गीतिर्न प्रणङ्क्ष्यति । इतरथा कचित्प्रणश्येत् । यत्र महती गीतिरल्पेष्वक्षरेषु गीयते । तत्र व्यक्तं प्रणश्यति यद्युत्तराक्षरवशेन क्रियते । तस्माद्योन्यक्षरवशेन कर्तव्यम् ।

अपि च कचित्क्रम उपरुध्यते, यत्राक्रम आईभावभागवर्णः । आर्षि च क्वचिदुपरुध्यते । यत्र प्राकृत आगमो नैव क्रियते, तत्र स्वाध्याय-

‘आम्नातौदन्यत्’ इत्यारम्यौपोद्घातिकं वृत्तम् । प्रासङ्गिकं च । प्रकृतमिदानीं मभिधीयते । सामोहः प्रतिज्ञातः । सोऽभिधीयते ।

अत्र पूर्वपक्षः । नोहः साम्नाम् । कुतः । वचनादेतदतिदिश्यते, ‘यद्योन्यां तदुत्तरयोः’ इति । यद्यपि साम ऋगक्षराणामुपकारकमिति समधिगतं, तथाऽप्युपकारस्यानतिदिष्टत्वात् । यौदृशं योनौ तादृशमेवोत्तरयोरपि यदि । नार्त्रं यथातथाभावः

१ सामभागे—पा० । २ कृतस्तत्र—पा० । ३ (अ० ९ पा० १ अ० १७ सू० ५०) ।
४ तथाऽपीति—नोहः साम्नामित्यनुषङ्गः । ५ यादृशं—यथोपकारजनकम् । ६ यदीति—मन्यसे इति शेषः । ७ समादधाति—नात्रेति ।

काले गानेन च कर्मकालं गानमविरुद्धं कर्तव्यम् । तस्माद्योन्यक्षरव-
शेन कर्तव्यमिति । सामप्रदेशे विकार आईभावादिः । तदपेक्षो योन्यपेक्षः ।
एतच्छास्त्रेण कृतं, यद्योन्यां तदुत्तरयोरिति । यावति सामभागे योना-
वाईभावः कुतस्तावत्येवोत्तरासु कर्तव्यः ॥ ३२ ॥

वर्णे तु वादरिर्ग्रन्थाद्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात् ॥ ३३ ॥ सि०

उत्तरावर्णवशेन कर्तव्यं वादरिर्मन्यते स्म, न योनिभागवशेन ।
कुतः । योऽसौ प्रकृतावाईभावः कृतो नासावागमः । न च तत्रैकार-
लोपः । किं तर्ह्येकारो नाम । अवर्णम्, इवर्णं च । अवर्णं संवृतम्,
इवर्णं विवृतम् । उभे अपि च दीर्घे । ताभ्यामसाधुभ्यां संध्यक्षरं साधु
जन्यते । तत्र प्रकृतावकारेकारौ विश्लेषितौ, नापूर्वावागमितौ । गुणस्तु
तयोः कश्चिदपूर्वः कृतः । सर्वत्रात्र प्रमाणं प्रत्यक्षम् । तद्यत्र, तावति
भागेऽन्यो वर्णो भवति, न संध्यक्षरं, तत्र संश्लेषाभावे विश्लेषो न
शक्यः कर्तुम् । अन्यस्मिन् भागे यत्र संध्यक्षरं भवति, तत्र तद्वशाद्वि-
श्लेषः क्रियते । एवं, यद्योन्यां तदुत्तरयोः कृतं भवति । योन्यां हि
संश्लिष्टयोर्विश्लेषः कृतः । इहापि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः । इतिरिथा व्यति-
रिक्तं कल्पितं स्यात् । अथ यदुक्तं, गीतिः प्रणङ्क्ष्यतीति । न प्रण-
ङ्क्ष्यतीति । विरामं कृत्वाऽनक्षरं गायिष्यते । संश्लेषाभावाच्च शक्यो

(पाठान्यथाभावः) । यथा ऐष्टिकानां विकृतिषु । वचनादिदं साधारणकृतम् । तस्मा-
द्यथा सप्तमे पूर्वपक्षे साधारणा धर्मा इति तथेहापि । वचनसामर्थ्याच्च यत्र साम भागे
योनावाईभावः कृतः, उत्तरयोरपि तथैव कर्तव्यः ॥ ३२ ॥

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । नैतद्वचनमुपकारस्य निषेधकम् । किं तर्हि । उत्तरयोः कर्तव्य-
मित्येतावत्कृत्वा कृतार्थम् । तत्तत्तरयोः क्रियमाणं यथोपकरोति ऋगक्षराणां तथा
कर्तव्यम् । नेदमदृष्टेनोपकरोति । तस्माद्यस्य वर्णस्य येन प्रकारेणोपकारकमवगम्यते
तस्मिन्स्तथैव प्रयोक्तव्यमत आह—सर्वत्रात्र प्रमाणं प्रत्यक्षमिति । विरामं कृत्वाऽ-
नक्षरं गायिष्यत इति । एतदयुक्तम् । ऋगक्षराणां साम संस्कारकं समाधिगतं
योनौ । तत्र यद्यनक्षरं गीयतेऽयथाप्रकृतिकं स्यात् । अदृष्टार्थं च स्यात् । सर्वं चैतद-
न्याय्यम् । तस्माद्यत्राल्पान्यक्षराणि महती गीतिस्तत्रापि तयाऽक्षराण्येव संस्कर्तव्यानि ।

विश्लेषः कर्तुम् । आर्षक्रमौ नोपरोत्स्येते ॥ ३३ ॥

(उत्तरयोः स्तोमातिदेशाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] स्तोमस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमृगवत् ॥ ३४ ॥ पू०

कवतोषु रथंतरं गायति, रथंतरमुत्तरयोर्गायति, यद्योन्यां तदुत्तर-
योर्गायतीति । तत्रोत्तरावर्णवशेन गातव्यमित्येतत्समाधिगतम् । अथे-
दानीमिदं संदिह्यते । किं स्तोभाः प्रदिश्यन्ते, नेति । किं प्राप्तम् ।
न प्रदिश्यन्त इति । कुतः । गीतिर्हि साम, न स्तोभाः । या गीतिः सा प्र-
दिश्यते । यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति, गायतिशब्दसंबन्धात् । अपि च,
ऋक्शब्दार्थैरसंबध्यमानः स्तोभोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादपि न प्रदिश्येत,
अपि च, कचिद्भवति वचनम्, ऐन्द्रयामवभृथसाम गायतीति । तत्रानु-
पपत्तिर्भवेत् । शीतकर्मा हीन्द्रो वाक्यशेषेभ्योऽवगम्यते । तस्य तपती-
त्यनेन संबन्धो न स्यात् । तस्मात्स्तोमस्य ऋगन्तरे निवृत्तिः । यथा,
ऋगक्षराणामगीतित्वा निवृत्तिरेवं स्तोभाक्षराणामपीति ॥ ३४ ॥

सर्वातिदेशस्तु सामान्यालोकवद्विकारः स्यात् ॥ ३५ ॥ सि०

नैतदास्ति, स्तोभानां निवृत्तिरिति । सर्वातिदेशो भवति । ऋक्स्तो-
मस्वरकालाभ्यासविशिष्टाया गीतेः सामशब्दो वाचकः । कथमवग-
म्यते । तत्र प्रयोगात् । यदि स्तोभा निवर्तेरन्, तत्कृतो विशेषो नोप-
संगृहीतः स्यात् । तत्र शब्दो बाध्येत । तस्मात्स्तोभाः प्रदिश्येरन् ।
यत्तुक्तम्, ऋक्शब्दार्थैरसंबध्यमानाः स्तोभा अनर्थका भवेयुः । अत्र
ब्रूमः । लोकवत् । नानर्थका भविष्यन्ति । तद्यथा लोके गायनैरङ्गव-

तथा यत्रास्मा गीतिर्वहून्यक्षराणि, तत्रापि सैव तेषां संस्कारिकाऽवगन्तव्या । न तत्रैक-
श्रुत्यं त्रैस्वर्यं वा कर्तव्यम् । एतदेव साम्नामृचं प्रति गुणभावस्य प्रयोजनम् ॥ ३३ ॥

[३४ ॥]

ऋक्स्तोमस्वरकालाभ्यासविशिष्टाया गीतेः सामशब्दो वाचक इति—एतद-
युक्तम् । ‘ गीतिर्षु सामाख्या ’ इत्युक्तत्वात् । तस्मादन्यथा वर्ण्यते । यद्यपि स्तोभा
न सामशब्दवाच्यास्तथाऽप्यतिदिश्यन्ते । कथम् । सामोपकारकमृगक्षराणाम् । तस्यो-

१ नोपरोत्स्येते—पा० । २ सर्वातिदेशो हि—ग० । ३ न तत्रेति—ऋक्शेषे, ‘ तानो यज्ञक-
र्माणे ’ इति स्मृत्यवगतमैकश्रुत्यं, अध्ययनावगतं त्रैस्वर्यं वा न कर्तव्यमित्यर्थः । ४ (अ० २
पा० १ अ० ११ सू० ३६) ।

स्तुकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते, तानि गीतिकालगणनार्थानि, नार्थसं-
बन्धायोच्चार्यन्ते । सुखं ह्यक्षरैर्गीतिकालः परिच्छिद्यते । तद्वदिहापि
कालपरिच्छेदार्थानि स्तोभाक्षराण्यनुवर्तेरन्निति ॥ ३५ ॥

अन्वयं चापि दर्शयति ॥ ३६ ॥

अन्वयतश्चापि स्तोभान् दर्शयति । यत्राऽऽर्चिकानि पदानि निवर्त-
न्ते, स्तोभा गेह्याश्चानुयन्तीति । स्तोभाः—स्तोभा एव । गेह्याः—स्वराः ।
तस्मादपि स्तोभाः प्रदिश्यन्ते ॥ ३६ ॥

निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात् ॥ ३७ ॥

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । निवृत्तिः, अग्निष्टपतीत्येवंजातीयकानां
स्तोभानाम् । शीतकर्मा हीन्द्रो वाक्यशेष उपलभ्यते । न तेनैवंजाती-
यकाः स्तोभाः संबध्येरन्निति । अन्वयात्संबध्यन्ते लोकदिति यदुक्तं,
तत्परिहर्तव्यम् ॥ ३७ ॥

अन्वयो वाऽर्थवादः स्यात् ॥ ३८ ॥

अन्वीधुर्वा, एवंजातीयकाः स्तोभाः । न हि वयमिन्द्ररूपं प्रत्यक्षमुप-
लभामहे । यच्च वाक्यशेषवचनं, सोऽर्थवादः ॥ ३८ ॥

(स्तोभानां लक्षणाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोभश-
ब्दत्वात् ॥ ३९ ॥ सि०

अथ कः स्तोभो नाम, तस्य लक्षणं कर्तव्यम् । उच्यते । य ऋग-
क्षरेभ्योऽधिकः, न च तैः सवर्णः स स्तोभो नाम । ईदृशे हि लौकि-
काः स्तोभशब्दमुपचरन्तीति । तद्यथा, देवदत्तेन सभायां परं प्रलपता
बहुस्तोभं कथितमिति । यदर्थवचनेभ्योऽधिकं विवर्णं च, तदालोच्यैवं-
वक्तारो भवन्ति । लक्षणकर्मणः प्रयोजनं न वक्तव्यम् । लक्षणकर्मणो
हि तदेव प्रयोजनं, यल्लक्षितो भविष्यतीति । किमर्थमुभयं सूत्रितम् ।
नन्वन्यतरत्पर्याप्तम्, अधिकमिति वा विवर्णमिति वेति । नेत्याह । भव-

पकुर्वतो दृष्टेन साहाय्यं कुर्वन्तः स्तोभा उपकुर्वन्ति । तदतिदेशे च यदि स्तोभा
नाऽऽगच्छेयुस्तत्कृत उपकारोऽपि हीयेत । तस्मादतिदिश्यन्ते ॥ ३९ ॥ [३६ ॥
॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ति हि किञ्चिदधिकं, न विवर्णम् । यथा, अभ्यासः, आद्रिः आद्रिरिति ।
तथा किञ्चिद्विवर्णं नाधिकम् । यथा, विकारः, ओ मा ई, इति । तस्मात्
दुभयं सूत्रयितव्यमिति ॥ ३९ ॥

(प्राकृतब्रीह्यादिस्यानापत्तेषु नीवारादिषु ब्रीह्यादिघर्माणामूहेनानुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] धर्मस्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक्र-
मप्रतिषेधे चोदनानुबन्धः समवा-
यात् ॥ ४० ॥ सि०

वाजपेये श्रूयते । बार्हस्पत्यं चरं नैवारं सप्तदशशरावं निर्वपतीति ।
अस्ति च प्रकृतौ ब्रीहिषु प्रोक्षणम् । तन्नीवारेषु भवति, न वेति संशयः ।
तथा, उद्गीया वा एतर्हि वाग्भवति यर्हि पृष्ठयः षडहः संतिष्ठते, न बहु
वदेत्, नान्यं पृच्छेत्, नान्यस्मै ब्रूयात् । संस्थिते षडहे मध्वाशयेत्,
घृतं वा—इति मध्वशने घृताशने च षडह्यर्मा भवन्ति वा, न भव-
न्तीति संशयः । तथा, राजसूये श्रूयते, नैर्ऋतं चरं नखावपूतानां परि-
वृत्त्यै ग्रहे, इति । अस्ति प्रकृताबुल्लूखलमुसलयोः प्रोक्षणम् । प्रोक्षि-
ताभ्यामुल्लूखलमुसलाभ्यामवहन्तीति । तन्मुखेषु भवति, न भवतीति
संशयः । तथा चातुर्मास्येषु श्रूयते, परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति । परिधौ
यूपधर्माः कर्तव्या न कर्तव्या इति संशयः । तथा, न गिरा गिरेति
ब्रूयाद्यदि गिरा गिरेति ब्रूयादात्मानं तदुद्गातोद्गिरेदैरं कृत्वोद्गयमिति ।
इरापदे गिरापदधर्मा भवन्ति, न भवन्तीति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् ।
ब्रीह्यादिपूक्षा यर्माः, न नीवारादिषु । तस्मात्तेषु न भवेयुरिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । नीवारादिषु चोदनानुबन्धः स्यात् । समवेति हि

३९ ॥]

यद्यप्यपूर्वप्रयुक्ता घर्मा इति स्थितं, तथाऽपि कार्यापत्त्या विनोहसिद्धिर्नास्तीत्यनेनाधि-

१ तस्मादुभयमिति । एवं च ऋगक्षरेभ्योऽधिकत्वे सति, ऋगक्षरविलक्षणत्वं स्तोभानां लक्ष-
णमुक्तं भवति । अत्र च—ऋगक्षरविलक्षणत्वं यदि, अर्थानभिवाद्यकत्वं विवक्ष्यते, तदाऽर्थभि-
वायक्रेषु 'अमिष्टमिति' इत्यादिस्त्वोभेदव्याप्तिः । प्रकारान्तरं च दुर्निर्वचम् । अतः स्तोभपद-
वाच्यत्वप्रकारकमिषुक्तप्रसिद्धिविशेष्यत्वमेव स्तोभत्वमिति सुवचम् । वाच्यतावच्छेदकं च स्तोभ-
त्वमखण्डोपाविरलङ्घनीकारात् वाच्यतावच्छेदकप्रसिद्धिरित्यादिदोषानवकाश इति ज्ञेयम् । २ स्थित-
मिति—प्रथमपद इति शेषः ।

तेषु, स प्राकृतो धर्मः । प्रकृतौ तावदपूर्वप्रयुक्तोऽसौ, न ब्रीह्यादिप्रयुक्तः ।
येनापूर्वस्य विशिष्टोऽयं साधनविशेषस्तत्रैष धर्मो न ब्रीह्यादाविति सम-
धिगतमेतत् । नीवारादयश्च ब्रीह्यादिकार्यकारिण इत्यवगम्यते । नीवा-
रस्य तावच्चोदना, नैवारश्चरुः कर्तव्य इति । स च नान्येन प्रकारेण
नीवारो यागस्योपकरोति वर्जयित्वा तण्डुलनिर्वृत्तिम् । स प्रत्यक्षेणा-
वगम्यते ब्रीहिकार्ये वर्तत इति । तस्माद्ब्रीहिकार्यं नीवारे भवे-
युरिति ।

एवं, षडहेनोपासीतेति चोदनायां सत्यां यदा षडहः संतिष्ठते, न
षडहेनोपास्यत इत्यर्थः । मधुघृताभ्यामशनं नोपासीतेति गम्यते । यस्य

करणेन कार्यापत्तिः प्रतिपाद्यते । सा च पञ्चधा भवति । वास्तवी सा द्विविधा, प्रत्य-
क्षानुमानाभ्याम् । शब्दात्रेधा । स्वशब्दात्, प्रतिषेधेन स्वशब्दानुमानं, संस्थया प्र-
तिषेधानुमानं, प्रतिषेधाच्च शब्दः । तत्र प्रत्यक्षात्तावत् 'नैवारो बार्हस्पत्यश्चरुः' ।
ननु स्वशब्देनैव नीवारा ब्रीहिकार्ये विनियुज्यन्ते ।

उच्यते । नीवारशब्दो, नीवारान्वदति, तद्धितो विकारं, देवतां बार्हस्पत्यशब्दः,
चरुशब्दो द्रव्यम् । कतरः कार्यापत्तिपरः । तस्मात्प्रत्यक्षेणात्र कार्यापत्तिः । ब्रीहयः
पुरोडाशाख्यहविर्निर्वृत्त्या यागार्थाः । नीवारा अपि तन्निर्वृत्त्या यागसाधनार्था एव
प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । तस्माद्ब्रीहयो यथाऽपूर्वार्था इति धर्मान्प्रयुज्यते तथा नीवारा
अपि । 'नखावपूतानां चरुः' इत्यवहननस्य तुषकणाविप्रमोक्तं फलं दृष्ट्वाऽनुमानं
भवति, नूनमुलूखलमुसलकार्ये नखा वर्तन्त इति ।

'परिधौ पशुं नियुज्यन्ति' इति स्वशब्देनैव यूपकार्यं परिधिर्वर्तते । 'न गिरागिरेति
ब्रूयात्' इति, गिरापदं प्रतिषेधम् तत्कार्यं लक्षयति । तत्र लक्षित इरापदविधिः । तच्च
शब्दादहे न शक्यं विधातुम् । अत उच्यते प्रतिषेधात्स्वशब्दानुमानम् । लक्षणयोऽ-
त्र स्वशब्दः । 'उद्गीथा वा एतर्हि वाग्भवति, यर्हि पृष्ठयः षडहः संतिष्ठते' इति

१ तावद्दर्शपूर्णमासप्रयुक्तोऽसौ—पा० । २ नावचोदना—पा० । ३ मधुघृताभ्यामु-
पासीत—पा० । ४ शब्द इति—स्वशब्दः कल्प्यत इत्यर्थः । तथा च तत्कार्यकारित्वरूपा स्थानापत्तिः
पञ्चधा भवति—प्रत्यक्षात्—अनुमानात्—श्रुतस्वशब्दात्—प्रतिषेधानुमितस्वशब्दात्—अभावे विध्यनु-
मितप्रतिषेधकल्पितस्वशब्दादिति मूलतात्पर्यं ज्ञेयम् । ५ लक्षणयेति—अत एव परिध्युदाहरणादस्य
विशेषः । परिध्युदाहरणे हि स्वशब्दः श्रुतः । अत्र तु लक्षणया स्वशब्द इत्यर्थः ।

भावे यस्य निवृत्तिस्तत्तस्य स्थानेऽवगम्यते । षडहनिवृत्तौ मध्वशने
ब्रुवन् षडहकार्ये वदतीति गम्यते । तस्मात्षडहधर्मो व्रतं नियमो वा
मध्वशने भवतीति । यागाभावात्तन्निमित्ता ग्रहा न प्रवर्तन्ते । ग्रहं वा
गृहीत्वा चमसं बोद्धीय स्तोत्रमुपाकरोतीति ग्रहचमसाभावात्स्तोत्राभावः ।
स्तुतमनुशंसतीति स्तोत्राभावाच्छस्त्राभावः । सवनाभावात्सवनीया न
प्रवर्तन्ते, इत्येवमादि न प्रवर्तते । व्रतानि नियमाश्च प्रवर्तन्त इति ।
यच्चान्यदनर्थलुप्तं, नखावपूतानामिति । नान्यथा नखावपूता भवन्ति ।
यदि न तैस्तुषा विपूयन्ते, तस्मात्तुषाविमोचने नखाः श्रुता इति गम्यते ।
अतश्चोत्प्लवङ्गमुसलधर्मैः संबध्यन्त इति ।

तथा, परिधिर्यूपकार्ये वर्तत इति विस्पष्टमेव वचनं, परिधौ पशुं
निर्युञ्जीतेति । तस्मात्तद्धर्मकः परिधिः स्यादिति । तथा, न गिरा
गिरोति ब्रूयादैरं कृत्वोद्देयमिति नैतौ द्वावपि विधीयेते—प्रतिषेध इरा-
पदं च । तथा हि वाक्यं भिद्येत । न चेरापदमप्राप्तत्वादनूद्यते । प्रति-
षेधे त्वनुवादः संभवति । यदा, इरापदं तदा व्यक्तं गिरापदं न भव-
तीति । एकवाक्यरूपं च गम्यते । यस्माद्विरापदस्यायं दोषस्तस्मादि-
रापदं ब्रूयादिति । भिन्नवाक्यरूपे त्वाश्रीयमाणे भूयसी अदृष्टानुमान-

संस्थया प्रतिषेधः । तेन तत्कार्यम् । तस्मिन्मध्वशनघृताशने । एवमत्र लक्षित-
लक्षणया स्वशब्दः ।

तदेतदयुक्तम् । कथम् । यदि मध्वशनघृताशने षडहकार्ये वर्तेयातां तथा फलसा-
धिके स्याताम् । तत्र 'द्वादशाहनं प्रजाकामं याजयेत्' इति वचनं विरुध्येत । यागा
ह्येतेन फले विधीयन्ते । ते च द्वादशसंख्याविशिष्टाः । न मध्वशनघृताशने यागौ ।
ताभ्यां फलवद्भ्यां चतुर्दशसंख्योपजायेत । राजसूयवादीति चेत् । तन्न । 'षट्त्रिंशदहो
वा एष यद्द्वादशाहः' इत्येवमादीनि लिङ्गानि विरुध्येरन् । यदि चानयोस्तत्कार्या-
पत्तिः स्यात्तथा सति षडहं निवर्तयेताम् । तत्रास्योत्पत्तिरनर्थिका स्यात् । लिङ्गविप्र-
तिषेधस्तु स्थित एव । कर्तृसंस्कारकेऽवगम्यमाने कथं फलसाधिके इत्यभ्युपगम्येते ।
सर्वं चैतदन्याय्यम् ।

तत्र वर्णयन्ति । द्वयमिहैव सति फलसाधनत्वं साधनत्वं च । तत्र न फलसाधन-

कल्पना स्यात् । न ह्यात्मानं गिरोदिति दोषो विधीयते । शरीरं गिरि-
तुमसंभवः । परमात्मन्यदोषः । वाक्यभेदस्तु स्थित एव । तस्माद्गि-
रापदोच्चारणमिरापदस्य तत्कार्यापत्तिप्रदर्शनार्थं, न गिरा गिरेति कृत्वो-
द्भायेदिति । तस्माद्गिरापदधर्मा इरापदे भवेयुरिति । सर्वत्र पर्यवसितम् ।
परिधावनन्तरा कथा वर्तिष्यते ॥ ४० ॥

(परिधौ यूपधर्माणामाक्षेपसमाधानाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वा-
त्स्यात् ॥ ४१ ॥ पू०

चातुर्मास्येष्वाम्नायते । मध्यमे पर्वणि परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति ।
तत्रोक्तं, यूपधर्माः परिधौ कर्तव्या इति । तद्विपरिवर्तते । ते न कर्तव्याः ।
तदुत्पत्तेः— परिधेराहवनीयपरिधानार्थोत्पत्तेर्यूपधर्मा निवर्तेरन् । तत्कृता
हि तेऽपूर्वप्रयुक्तपशुबन्धनद्वारेणापूर्वं गच्छन्ति । तत्र यद्वन्धनस्याङ्ग-
भूतमिति श्रुतं तद्वन्धनार्थमेव द्रव्यमुत्पन्नम् । यच्चाऽऽहवनीयपरिधा-

त्वाद्धर्मलामः । किं तु साधनत्वात् । तदप्ययुक्तम् । यद्येते षडहकार्यं कृतः,
ततस्तद्धर्मैः संबध्येयातां, यथा नीवाराः । न चैते षडहकार्ये वर्तन्त इत्युक्तमेव ।
तदङ्गत्वाद्धर्मलामो न भवति । किं तर्हि । कार्यापत्त्या । तस्मादप्यदुदाहरणमुदाहि-
यते, ' स प्रत्यामनेत् स्थानात् ' इति द्रव्यविनाशात्कर्मविनाशः । कर्मविनाशेन
प्रतिषेधो लक्ष्यते । प्रतिषेधाच्च स्वशब्दः । अयमप्यस्मिन्नधिकरणे नैव सिद्धान्तः ।
तस्मादेतत्सदृशमन्यदुदाहरणं सृज्यम् ॥ ४० ॥

१ न गिरा गिरेति ब्रूयद्वैरं कृत्वोद्भायेदिति—पा० । २ परिधावुत्तरा कथा—पा० । ३ नियु-
ञ्जीतेति—पा० । ४ साधनत्वादिति—सञ्चयनधृताद्यनयोः षडहङ्गत्वेन क्रतूपकारकत्वात्साधनत्व-
सामान्येन षडहवर्षप्राप्तिरिति केचिद्वर्णयन्तीत्यर्थः । ५ (अ० ६ पा० ४ अ० १० सू० ३०) ।
६ नैव सिद्धान्त इति—सांनान्यद्रव्यनाशे सांनान्यफलार्थं तत्स्थाने पञ्चशरावयागो नैव विधीयते ।
सांनान्यफलस्य सांनान्ययागेनैव सिद्धेः साधनान्तरानपेक्षत्वात् । न हि द्रव्यनाशे यागलोपे प्रमाण-
मस्ति । हविस्तरौत्पत्त्या, आज्येन वा समानपनसंभवात् । अतो द्रव्यविनाशप्रयुक्तवैतुष्यपरिहारा-
र्थत्वेन सांनान्यद्रव्यस्यैव पञ्चशरावयागो विधीयत इति ' अङ्गविधिर्वा निमित्तसंयोगात् ' इति सू-
त्रेण सिद्धान्तितत्वादित्यर्थः । ७ सृज्यमिति—तच्चोदाहरणं ' यदि चत्राय दीक्षितानां चान्युत्तिष्ठेरन्,
' सोमसपरज्य विश्वजिता यजेत ' यः चत्रायाऽऽश्रुते च विश्वजिता यजेत ' इत्यादि रुण्डदेवोक्तमनुसं-
धेयम् ।

नार्यनुत्पन्नं, तस्मिन् पराङ्मृते वन्यनं कृतं भवति । न तद्धर्माणां द्वारं भवितुमर्हति । न हि तत्र क्रियमाणाः पशोः कृता भवन्ति, न पाशुकस्य । अपि च, सत्त्वकः परिविरलुच्छ्रयश्च यूपवर्मैः परिवित्वाद्धीयेत । यूपयाज्यमानायेति च शब्द उद्भेत्त । तत्रायं वाचितः स्यात् । तस्मात्परिचौ यूपवर्मा न स्युरिति ॥ ४१ ॥

आवेश्येरन् वाऽर्थवत्त्वात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४२ ॥ सि०

आवेश्येरन् वा यूपवर्माः परिचौ । वन्यनोपकारसाधने हि विधीयन्ते । यश्च परार्थो वन्यनं नयति निष्पादयति, करोत्यसौ वन्यनोपकारम् । अयं च संस्कारो वन्यनं निष्पादयति, तदर्थोत्पत्तिमतदर्थोत्पत्तिं वा नापेक्षते । तस्मात्परिचौ यूपवर्माः कर्तव्या इति । यदुक्तम्, अनुच्छ्रयश्च सत्त्वकश्च परिविरति । अत्रोच्यते, ये परिवित्वाविरोधिनो यूपवर्मास्ते करिष्यन्ते, न विरुद्धा इति ॥ ४२ ॥

आख्या चैवं तदावेशाद्विहितौ स्यादपूर्वत्वात् ॥ ४३ ॥

अयं यदुक्तं, यूपयाज्यमानायेति शब्द उद्दिष्टव्यः स्यादिति । अत्रोच्यते । नोद्दिष्टव्यो भविष्यति । वर्मावेष्टादाख्याऽपि यूप इति भाविष्यति । वर्मनिवद्धा हि सा यथैव यूपे, तथा परिचावपि भवितुमर्हति । तस्मान्नोद्दिश्यते यूपशब्द इति ॥ ४३ ॥

(अन्युदयेष्टौ दधिन्यसोः प्रणीतावर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] परार्थे न त्वर्थत्तामान्यं संस्कारस्य

तदर्थत्वात् ॥ ४४ ॥ पू०

वि वा एनं प्रजया पशुमिर्वचति, वर्षयत्यस्य भ्रातृज्यं, यस्य द्वित्रिर्निर्द्धं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदति, स त्रेधा तण्डुलान् विमजेत्, ये मय्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । ये स्यविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरं, ये क्षौदिष्टास्तान् विष्णवे क्षिपिविष्टाच शृते चरम् । शृते चरं दधंश्चरमित्येतदुदाहरणम् । तत्रायमर्थः सांख्यिकः । किं शृते दध्नि प्रणीतावर्माः कर्तव्या उत न कर्तव्या इति ।

[४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

१ परार्थेन—इति तूत्तरेणः । पदोऽर्थान्तुत्तरोऽप्युद्दिष्टः । २ अन्युदियाद्—पा० ।

३ मय्यमाः स्युः—पा० । ४ वेष्टागिष्टा—पा० ।

किं प्राप्तम् । न कर्तव्या इति । परार्थमेतत्प्रदानार्थमिति, न प्रणीता-
र्थम् । दधि च तण्डुलविभागश्चैको भाग इन्द्राय प्रदात्रे दातव्यः । शृतं च
तण्डुलविभागश्च विष्णवे शिपिविष्टाय । न अपणार्थं दधि पयो वा
विधीयते । तत्र हि सप्तमीसंयोगोऽनुवाद एव । न च प्रणीताकार्ये
विधीयते दधि पयो वा । तस्मात्प्रणीतानां धर्मैर्न संयुज्येते । न हि
प्रणीतानां दध्नश्चार्थसामान्यं किञ्चिदस्ति । तदर्थश्चायं संस्कारः श्रपण-
द्वारकः । तस्मान्न प्रणीताधर्माः पयसि दधनि वा भवेयुरिति ॥ ४४ ॥

क्रियेरन् वाऽर्थनिर्वृत्तेः ॥ ४५ ॥ सि०

न चैतदस्ति, प्रणीताधर्मा दधिपयसोर्न कर्तव्या इति । श्रपणसाधने
हि ते विधीयन्ते, न श्रपणार्थमुत्पन्ने द्रव्ये । येनार्थो निवर्तेत । तत्र
तेऽपूर्वप्रयुक्तत्वात्क्रियन्ते । क्रियते च दधिपयोभ्यां श्रपणम् । तस्मात्त-
द्धर्मैः संयोगः स्यात् ॥ ४५ ॥

(बृहद्रथंतरधर्माणां व्यवस्थया तत्तत्सामगानकालेऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

[१५] एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ ४६ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति, बृहत्पृष्ठं भवति, रथंतरं पृष्ठं भवतीति ।
व्यक्तो हि बृहद्रथंतरयोर्विकल्पः । यस्मिन् कार्ये रथंतरं प्रवर्तते, तस्मि-
न्नेव कार्ये बृहत्पृष्ठसिद्धिद्वारेण धर्मा विहिताः । तस्माद्बृहद्धर्मा रथ-
तरधर्माश्चोभयत्र कर्तव्या इति । बृहद्ग्रहणं रथंतरग्रहणं च लक्षणार्थं
भविष्यति ॥ ४६ ॥

निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४७ ॥ सि०

४४ ॥ ४५ ॥

पृष्ठशब्दः स्तुतेरभिधाता । सा चादृष्टार्थेत्युक्तम् । तस्माद्वचनाद्विकल्पः ।
'बृहद्वा पृष्ठं, रथंतरं वा' इति । तत्र स्तुतिरदृष्टाय, साम, ऋगक्षरामिष्यक्त्या
दृष्टोपकारि । तस्माद्ये सामन्युपनिबद्धा धर्मा उच्चैर्गोयत्वादयस्तेषामुभयत्र संबन्धो न
व्यवस्था । यथा ब्रीहिसंबद्धं प्रोक्षणं न ब्रीहिष्वेवावतिष्ठते, एवमिहापि ॥ ४६ ॥

निर्देशाद्वा, रथंतरे रथंतरधर्माः कर्तव्याः । नोच्चैर्गेयं, न च बलं
वद्गेयम् । रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत्, स्वर्द्धं प्रतिवीक्षेतेत्येवमा-
दयः । बृहद्धर्माश्च, बृहति उच्चैर्गेयं, बृहति गीयमाने समुद्रं मनसा
ध्यायेदित्येवमादयः । एवं निर्देशोऽर्थवान् भविष्यति । इतरथा रथं-
तरग्रहणं च बृहद्ग्रहणं च प्रदर्शनार्थं स्यात् । तथा लक्षणा भवेत् ।
न च श्रुतिसंभवे लक्षणा न्याय्या । यदुच्यते, अथैकत्वादबृहदर्थ-
तरयोरिति ।

सत्यमेकोऽर्थः पृष्ठसिद्धिः । एतदप्यस्ति । अन्यथा बृहता साध्य-
ते पृष्ठम् । अन्यथा रथंतरेणेति । यथा पर्वणि विभज्यमाने द्वावभ्यु-
पायो । यथा, द्वौ पुरुषावन्तयोर्गृहीत्वाऽऽकर्षतः । यद्वा तीक्ष्णेन शस्त्रेण
छेदनम् । तत्र यच्छस्त्रस्य तीक्ष्णीकरणं द्रव्यं तच्छेदनाभ्युपाये संब-
ध्यते, नाऽऽकर्षणाभ्युपाये तदर्थपन्नेऽपि । एवं बृहद्धर्मा रथंतरे तदर्थ-
पन्ने भवेयुर्वा न वेति जायते विचारणा । तत्र निर्देशसामर्थ्यादिदमव-
गच्छामः । अन्यथा बृहत्साधयति । अन्यथा रथंतरमिति । प्रत्यक्षं
स्वैवप्यन्यदुपलभामहे । रथंतरं शूरादिकां संस्तुतिं कुर्वत् पृष्ठं साध-

अन्यथा बृहता साध्यते पृष्ठमन्यथा रथंतरेणेति । नन्वेवं ब्रुवता ब्रीहियव-
योरपि धर्मव्यवस्थेत्युक्तं भवति । अन्यथा ब्रीहयः साधयन्त्यन्यथा वा यवा इति ।

उच्यते । ब्रीहयस्तण्डुलनिवृत्तिं कुर्वन्ति । ततः पिष्टानि, तेभ्यः पुरोडाशा-
द्यामी, यागादपूर्वम् । यवैष्णेतत्तुह्यं सर्वम् । किमतः । एतदतो भवति । ब्रीहियव-
योरत्यन्तदृष्टार्थत्वाज्जापूर्वभेदः । तस्मादपूर्वं यागसाधनद्वारेण धर्माभिलाषि । उभौ च
ब्रीहियवौ यागसाधनम् । अत उभयत्र धर्माः । नास्ति व्यवस्था । ब्रीहिस्यानीयं
साम, प्रोक्षणस्थानीया उच्चैर्गेयत्वादयः । तत्र यद्यपि साम दृष्टोपकारि, तथाऽपि
यस्थोपकारि (तत्पृष्ठनिवर्तकम्) । ते च स्तुतीभेदेन चोदिते । अदृष्टार्थत्वाच्च
तयोरपूर्वभेदः । अपूर्वप्रयुक्ताश्च धर्माः । नन्वेकास्मिन्नेवापूर्वं द्वे अपि स्तुती चोद्येते ।
एकार्थत्वाच्च तयोर्विकल्पो ब्रीहियवयोरिव । तस्मान्न व्यवस्था ।

उच्यते । न निष्पन्नमपूर्वमास्ते, यत्रैते चोद्येते । किंत्वास्यामेवापूर्वं जन्यते ।
तत्रादृष्टार्थत्वात्स्तुत्योः, यदेव शूरादिकया जन्यते तदेव चित्रादिकथेति कुत एतत् ।

रुभये धर्माः कर्तव्या इति । रथंतरे रथंतरधर्मा बृहति बृहद्धर्माः । कुतः ।
स्वार्थत्वादधर्माणां । रथंतरधर्मा रथंतरार्थाः, बृहद्धर्मा बृहदार्थाः ।
साम्नोश्चैते धर्माः, न पृष्ठस्य । तच्च साम प्रयुज्यते रथंतरं बृहद्वा । रथ-
तरे प्रयुज्यमाने तद्धर्माः प्रयोक्तव्याः । बृहत्यपि प्रयुज्यमाने बृहद्धर्माः ।
सामप्रयुक्ता एवैते धर्माः । साम्नाऽपि हि दृष्टमदृष्टं च क्रियते । तस्मा-
त्सामापि धर्मप्रयोजने समर्थम् । अतो व्यवस्था धर्माणां प्रकृतिवत् ।
तथा प्रकृतौ रथंतरे प्रयुज्यमाने तदङ्गं प्रयुज्यते । बृहति तदङ्गम् । एव-
मिहापीति ॥ ५० ॥

(पार्वणहोमयोर्विकृतावनतिदेशाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयो-

गात्तदभीज्या हि ॥ ५१ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्रेदं सामानन्ति । स्रवेण पार्वणौ जुहोतीति ।
सौर्यादिषु वैकृतेषु कर्मसु भवति संदेहः । किं तेषु पार्वणहोमौ कर्तव्या,
न वेति । तत् इदं तावत्परीक्ष्यम् । किं कालाभीज्या पार्वणहोमौ, उत
समुदायाभीज्येति । कालाभीज्यायां तयोः प्रवृत्तिः । समुदायाभीज्याया-
मप्रवृत्तिः । कुतः संशयः । उभयत्र प्रसिद्धेः । उभयत्र हि पर्वशब्दो-
ल्लोके प्रसिद्धः । काले समुदाये च, आ हिमवत् आ च कुमारीभ्यः ।
किं तावत्प्राप्तम् । कालाभीज्येति । ततः कालगता प्रसिद्धिर्व्यपदिश्यते ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । पार्वणयोर्वैकृतेषु कर्मस्वप्रवृत्तिः । कुतः । समुदा-
यार्थसंयोगात् । ततः समुदाये प्रसिद्धिर्व्यपदिश्यते । काले प्रसिद्धिं परि-
हरिष्याम इति । अतः समुदायवाचित्वात्पर्वशब्दस्य समुदायस्याभियष्ट-
व्यत्वाद्वैकृतेष्वप्रवृत्तिरिति ॥ ५१ ॥

पृष्ठानुवादेन कण्वरथंतरविधिः । यत्पृष्ठं तत्कण्वरथंतरमिति । बृहद्रथंतरे च न
पृष्ठानुवादेन विधीयते । चोदकेन विकल्पेन प्राप्नुवती वचनेन समुच्चीयते । तस्मा-
द्यथाप्राप्ते प्रयोक्तव्ये । यद्यपि च पृष्ठशब्दो नोच्चारितस्तथाऽपि पृष्ठसाधने प्रकृतौ
दृष्टे इति विकृतावपि पृष्ठसाधने एव भवतः । नान्यास्मिन्देशे प्रयोक्तव्ये इति ॥ ५० ॥

[५१ ॥

१ ' उभे बृहद्रथंतरे भवतः ' इत्यादौ पृष्ठानुवादेन सामद्वयं कण्वरथंतरवद्विधीयते । तथा च
यद्रथंतरस्य कार्यं पृष्ठस्तोत्रं तदुभाभ्यां साध्यते । एवं बृहत्कार्यमपि । अतः कार्यप्रयुक्ता धर्माः
कण्वरथंतरवदेवोभयत्रोभये स्थिरित्वेन पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तसाह—पृष्ठानुवादेनेति ।

कालस्येति चेत् ॥ ५२ ॥

इति चेत्पश्यसि, कालस्य पर्वशब्दो वाचकः । तस्मात्कालाभीज्येति ।
तत्परिहर्तव्यम् । आभाषान्तं सूत्रम् ॥ ५२ ॥

प्रकरणेन विशेष्यते—

नाप्रकरणत्वात् ॥ ५३ ॥

नास्ति कालस्य प्रकरणम् । अस्ति तु समुदायस्य । तस्मात्प्रकरणेन
विशेषेण समुदायवाची गृह्यते, न कालवाची । अत्राऽऽह । न प्रकर-
णेन शक्यते पर्वशब्दस्य कालवाचितां वाधितुम् । दुर्बलं हि लिङ्गप्र-
करणम् । उच्यते । नायमुभयत्र पर्वशब्दो वर्तते । यदि कालवचनः,
तत्संबन्धात्समुदाये गम्यते । यदि वा समुदायवचनः, तत्संबन्धात्काले ।
अन्यतरवचनो युक्तो नोभयवचनः । तत्र समुदायवचने कल्प्यमाने
प्रकरणमनुगृहीतं भवति । अपि च, पृणातेः पर्वशब्दः । पृणातिश्च दाने
प्रसिद्धः । दानानि च समुदायाः । तस्मात्समुदायाभीज्या । एवं शब्दावय-
वप्रसिद्धिरनुगृहीता भवतीति । तस्माद्वैकृतेषु पार्वणयोरप्रवृत्तिः ॥ ५३ ॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ५४ ॥

मन्त्रवर्णाच्च फलवदनुवादो भविष्यति । ऋषभं वाजिनं वयं पूर्ण-
मासं यजामहे । अमावास्या सुभगा सुशेवा, इति च । तस्मादपि समु-
दायाभीज्येति ॥ ५४ ॥

तदभावेऽग्निवादिति चेत् ॥ ५५ ॥

नैतदस्ति, यदुक्तं वैकृतेष्वप्रवृत्तिरिति । तदभावेऽपि—यद्यपि समु-
दायवचनोऽयम् । न च वैकृतेष्वयमस्ति समुदायः । तथाऽपि पार्वणहो-
मौ भवेतामेव । कुतः । अन्या एवंशब्दिका देवता भविष्यन्ति । समु-
दायो वाऽसंनिहितोऽपि यक्ष्यते, सौर्याद्युपकारार्थेन । यथा, अग्निमग्ने
आवह—इति । संनिहितोऽसंनिहितो वाऽग्निर्यागार्थेनाऽऽवाह्यते । एवं-
मिहापीति ॥ ५५ ॥

नाऽऽधिकारिकत्वात् ॥ ५६ ॥

नैतदेवम् । आधिकारिकं हीदं वचनम् । अधिकारे भवं, यस्या-

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

धिकारस्तस्य गुणं विदधातीति । आग्नेयादीनां चाधिकारः । ते चात्र देवताः । तेषां होमो देवतार्थः । एवं यत्र सा देवता नास्ति, तत्र तदर्थो होमो न करिष्यते । तस्मात्पार्वणहोमयोर्वैकृतेभ्यो निवृत्तिः ॥५६॥

(पार्वणहोमयोरन्यतरस्यैव तत्तत्समुदायोपकारकस्य दर्शपूर्णमासयोरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] उभयोरविशेषात् ॥ ५७ ॥ पू०

इदमिदानीं संदिह्यते । किमुभौ होमौ पौर्णमास्याममावास्यायां च, उत पौर्णमासीहोमः पौर्णमास्याम्, अमावास्याहोमोऽमावास्यायामिति । किं प्राप्तम् । उभावप्युभयत्र । कुतः । उभयोर्हि प्रकरण उभावप्याम्नातौ । तस्मादुभयत्र भवितुमर्हतः ॥ ५७ ॥

यदभीज्या वा तद्विषयौ ॥ ५८ ॥ सि०

१९ ॥]

किमुभौ होमौ पौर्णमास्याममावास्यायां चेत्येतदयुक्तम् । यदा समुदायस्य संस्कारकौ होमाववगतौ तदा यः पौर्णमासीलिङ्गः स पौर्णमास्यामेव प्राप्नोति । इतरोऽपि तत्रैवेति, नास्त्यनियमः । तस्मादन्यथा वर्ण्यते । प्रयोजनसूत्रे एते । यदि पर्वशब्दः कालवचनस्तथा सति कालस्यासंस्कार्यत्वादारानुपकारकौ स्याताम् । कथम् । यद्यपि कालस्य कर्माङ्गताऽवगम्यते, तथाऽपि सकृदेव वेदिते कर्म प्रस्तूयते । न तस्य भूयो भूयः स्मृत्या प्रयोजनम् । यथाऽन्यान्यङ्गानि भूयो भूयः स्मारकमपेक्षन्ते, नैवं कालः । तस्मात्कालवचने पर्वशब्देऽदृष्टार्थो होमौ प्राप्नुतः । अत आह—कालाभीज्यायां विकृतिषु प्रवृत्तिरिति । न च प्रकरणादुत्कृष्य कालस्य संस्कारकौ कल्पयेते । फलकल्पनामयात् । तस्माद्यदि कालवचनः पर्वशब्दस्तथा सत्यादानुपकारकैकत्वान्न लिङ्गं व्यवस्थां करोति । अत आह—‘ उभयोरविशेषात् ’ इति । समुदायवाचकत्वेन तस्य संस्कार्यत्वाद्भवति व्यवस्थाकरणे लिङ्गम् । अत आह—‘ यदभीज्या वा तद्विषयौ ’ इति ॥ ५७ ॥

१ प्रयोजनसूत्रे इति—‘ उभयोरविशेषात् ’ ‘ यदभीज्या वा तद्विषयौ ’ इति सूत्रद्वयं नाधिकरणान्तरपरं, किं तु पूर्वाधिकरणप्रयोजनपरमित्यर्थः । २ अवगम्यत इति—तथा च पर्वशब्दस्य कालवाचित्वेऽपि कालस्य कर्माङ्गतापोपयोगात्, तस्य च ‘ देशकालौ संकीर्त्य ’ इत्यादिस्मृतिवलेन कर्मादौ सकृत्स्मृतस्यापि पुनरकालिकत्वसंभावनानिमित्तकाश्रद्धापरिहारार्थं कर्मवदेव स्मरणोपपत्तेः सामवायिकत्वलाभाय युक्तमेव कालसंस्कारकत्वमिति कथमारानुपकारकत्वमिति शङ्काशयः ।

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति, उभयमुभयत्रेति । इयदभीज्या,
स तत्र भवेत् । तस्य हि स उपकारकः । अनुपकारक इतरस्य । न
चानुपकारकः कर्तव्यः । समुदायप्रधानावत्र होमावित्युक्तम् । तस्माद्य-
दभीज्या, तद्विषयौ भवेतामिति ॥ ५८ ॥

(समिदादिपदानां नामधेयत्वेन प्रयाजानामारादुपकारकत्वाधि-
करणम् ॥ २० ॥)

[२०] प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ ५९ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आम्नाताः—समिधो यजति, तनूनपातं
यजति, इडो यजति, वहिर्यजति, स्वाहाकारं यजतीति । तत्र संशयः
क्रियते । किं समिधो यजतीत्यादिशब्दैः समिदादयो देवताविशेषा
विधीयन्ते, एतान्समिदादीन् यजतीति । किंवा न प्रकृतैः समिदा-
दिभिः संबन्ध उपादीयते, एवंशब्दिका देवता न प्रकृतानुपदिश्यन्त
इति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रकृतानां समिदादीनां यागो विधीयते । समि-
दादयश्च देवता वाक्यसंबन्धादिति । एवं प्रकृतैः समिदादिभिः संबन्धे
क्रियमाणे प्रकरणानुग्रहो भविष्यति । तस्मात्प्रयाजेऽपि प्रकृता देवता
भवितुमर्हतीति । देवताप्राधान्यं च यथा पार्वणहोम इति ॥ ५९ ॥

नाचोदितत्वात् ॥ ६० ॥ सि०

नैतदेवम् । नात्र समिदादयश्चोद्यन्ते देवतात्वेन । कुतः । द्वितीया-
निर्देशात् । तद्धितनिर्देशेन वा देवता चोद्यते, चतुर्थ्यन्तनिर्देशेन वा ।
तत्र हि तादर्थ्यं गम्यते । तादर्थ्यं च सति देवता भवति । न देवता
नाम जात्या काचित् । सैव कस्यचिद्रूपस्य देवता, सैव नान्यस्य ।
यस्य यां प्रति तादर्थ्यं, सा तस्य देवता । द्वितीया हीप्सिततमे कारके
भवति । तत्र न द्रव्यस्य तादर्थ्यं गम्यते । तस्मान्न द्वितीयान्तेन देवता-
विधानम् ।

अत्राऽऽह । तादर्थ्यं कल्पयिष्यामः । यथा, विष्णुं यजति, वरुणं
यजतीति । अत्र न विष्णुर्वरुणो वा यागः । नापि यागादर्थान्तरं, या-

[५८ ॥ ५९ ॥]

अत्र सिद्धान्ते ग्रन्थः । ' विष्णुं यजति, ' वरुणं यजति' इति परिचोदना ।
अत्रोच्यते । वाक्यान्तरेण वैष्णवयागो विहितः । तस्यायमनुवादः । यदि वा याग

गस्य कारकं यदीप्सितं, तद्वितीययाऽभिधीयते । तेन तत्र कल्प्यते तादर्थ्यम् । शब्दान्तरैण वा विहितं गम्यते । इह तु न शब्दान्तरविहितम् । न चैवं शक्यं परिकल्पयितुम् । न च यागस्य कारकत्वेन संभवति । समिदादिशब्दकत्वात्तु यजीनां समिदादयः शब्दा वाचका उपपद्यन्ते । क्रियायां चेप्सितायामिष्यते द्वितीया । यथा पाकं पचतीति ।

तस्मात्, समिधो यजतीत्ययमर्थः, समिद्यजिः कर्तव्य इति । यदा च यजिं प्रत्युनुष्ठानं चोद्यते, तदा यजिरुपदिष्टो भवति । यदि पुनरत्र देवतोपदिश्येत, उपदिष्टे यजौ देवतोपदिश्येत । तत्रोपदिष्टोपदेशे वाक्यं भिद्येत । तस्मान्न देवतोपदेशः । यदा न देवतोपदेशस्तदा मान्त्रवर्णिको देवताविधिः । तदा चोपादेयत्वादेवंशब्दिका देवताश्चोद्यन्ते । तस्मान्मान्त्रवर्णिको देवताविधिः ॥ ६० ॥

इति श्रीशबरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये नवमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥

अथ नवमेऽध्याये तृतीयः पादः ॥

(सौर्यादिविकृतावतिदिष्टमन्त्रे वैकृतद्रव्यादिवाचकपदोहाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनयर्थानां तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वादर्थे चाकार्यत्वात् ॥ १ ॥ सि०

वैकृतानि कर्माण्युदाहरणम् । सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति ।

एवात्र विधीयते । तस्य प्रकरणसंनिधिभ्यां मान्त्रवर्णिको विष्णुः प्राप्तः । तस्यायमनुवादो यागस्तुत्यर्थः । न चात्र नामधेयं विष्णुः । द्वितीयान्तस्य यजतिसामानाधिकरण्यमावात् । प्रयाजेष्वपि च मान्त्रवर्णिको देवताविधिः । अग्निसमिदादिश्चैवमेवानूद्यते । संज्ञारूपा वा । यद्यपि सामानाधिकरण्यमस्ति । न च सा भेदिका, किंत्वम्यास एव भेदकः । तदुक्तं द्वितीये ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्वृकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां

टुप्टीकायां नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

मन्त्रविषय इदानीमूहश्चिन्त्यते । स च षडङ्गः । यद्यस्यपरा मन्त्राः, मुख्यार्था-

ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इति । चित्रया यजेत पशुकाम इति । वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकाम इति । अस्ति तु प्रकृतौ निर्वपमन्त्रः, अग्नये जुष्टं निर्वपामीति । तथा, इन्द्राय मरुत्वते नैवारमेकादशकपालं निर्वपेदिति । अस्ति तु प्रकृतौ व्रीहिलिङ्गो मन्त्रः, स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेघ सुमनस्यमान इति । तच्चैतच्च विकृतौ चोदकमाप्तं संदिह्यते । किमविकारेण प्रयोक्तव्यमुतोद्देनेति । किं प्राप्तम् । अविकारेणेति । तथा, आर्षमनुगृह्यते । यत्प्रकृतौ कर्तव्यं, तद्विकृताविति । प्रकृतौ चाग्निव्रीहिशब्दौ प्रयुक्तौ । तस्माद्विकृतावपि तावेव प्रयोक्तव्याविति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । सत्यं, प्रकृतौ यथोत्पत्ति वचनमर्थानां कृतं मन्त्रे, तथोत्तरस्यामपि ततौ विकृतौ तेनैव मन्त्रेण वचनं कर्तव्यम् । तत्प्रकृतित्वाद् । तथा प्राप्त इदमुच्यते । नैतदेवम् । अर्थे चाकार्यत्वादिति । एतावर्थो, अग्निव्रीहिशब्दौ सूर्यं नैवारं च नाभिदध्याताम् । च-

मिधायिनश्च, अपूर्वप्रयुक्ताश्च धर्माः प्रकृतौ, समवेतार्थाभिधायिनोऽपरार्थाश्च । यदि वोच्यते देवता विकृतिरिति । तथोहोऽप्यष्टविधः । कचित्प्रकृतिरुह्यते । यथा, सूर्यायेति । कचिल्लिङ्गमूह्यते । यथा, वसुरासि रुद्रोऽसीति । (साङ्गे) कचिद्वचनमूह्यते । यथा प्राजापत्ये, छागानामिति । कचित्प्रकृतिश्च लिङ्गं च, अदित्यै जुष्टमिति । कचित्प्रकृतिवचने, विश्वेभ्यो देवेभ्य इति । कचिल्लिङ्गवचने, प्राभ्योऽग्निमिति । कचित्रयाणामपि । यथा घृतप्रोक्षणे, घृत देव शुद्धमासि । कचिदभ्यासः, एकधैकधेति यथा । प्रकृत्युहस्तत्र प्रथमे पादे प्रायेण चिन्तितः । इदानीं वचनोहश्चिन्त्यते । ननु च ' फलदेवतयोश्च ' इत्येवमादिना गतार्थमेतत् ।

उच्यते । यत्तत्र नाऽऽशङ्कितं तदाशङ्क्यते । चोदको द्विविधः । शब्दचोदकोऽर्थचोदकश्च । तत्र ' सूर्यं चरुं निर्वपेत् ' इति विध्यादिवाक्यं विध्यन्तवाक्यैर्निराकाङ्क्षी क्रियते । वाक्यसामान्याच्च प्रयाजादिवाक्यानामतिदेशः । एवं मन्त्रवाक्यानामपीति पूर्वः पक्षः । उपकारापेक्षया तु सिद्धान्तः । अर्थचोदकत्वेन स

१ अर्थेऽकार्यत्वात्—पा० । २ त्रयाणां—प्रकृतिलिङ्गवचनानामूह इत्यर्थः । ३ यथेति—प्रकृतौ ' आपो देवीः शुद्धाः स्य ' इति प्रोक्षण्यभिर्मर्शनार्थो मन्त्रः । यत्र विकृतौ ' घृतं प्रोक्षणम् ' इति निहितं, तत्र ' घृत देव शुद्धमासि ' इत्येवं सर्वात्र ऊह्यत इत्यर्थः । ४ (अ० ९ पा० १ अ० ३ सू० ४) ।

शब्दोऽत्र तुशब्दस्यार्थे । मन्त्राणां चार्थवचनं कार्यं, न स्वरूपम् । स्वरूपे ह्यदृष्टं कल्पयितव्यम् । अर्थवचनेन दृष्ट उपकारः । तस्माद्वहितव्याविति ॥ १ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

लिङ्गं खल्वप्यस्मिन्नर्थे भवति । न माता वर्धते न पिता न भ्राता न सखा, इति । प्रत्यक्षं भ्रातरं सखायं च वर्धमानं पश्यामः । अतो नार्थद्विप्रतिषेधसंवादोऽयम् । शब्दद्विप्रतिषेधस्तु— न भ्रातृशब्दो वर्धते, न सखिशब्द इति । का च तयोर्द्विः । वर्णान्तरोपजननम् । सा, एकस्मिन् भ्रातेति, द्वयोर्भ्रातराविति । एतदुक्तं भवति । न भ्रातृशब्द ऊह्यते, न सखिशब्दश्चेति । अतोऽवगम्यते, अन्य ऊह्यन्त इति । यथा, न भवन्तः समाजं गच्छन्ति, न भवन्तः प्रेक्षका भवन्तीत्युक्ते नूनमन्ये गच्छन्तीति गम्यते । एवमिहापि, न भ्रातोह्यते, न सखा, इत्युक्ते नूनमन्य ऊह्यन्त इति लिङ्गदर्शनम् ॥ २ ॥

(मौद्धे चरौ प्राकृतवर्हिःस्तरणमन्त्रे हरितपदस्थाने रक्तपदोहाधिकरणम् ॥२॥)

स्थितं तावदपर्यवसितमेवान्तरा चिन्तान्तरं वर्तिष्यते—

[२] जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥ सि०

इदमामनन्ति । मौद्धं चरुं निर्वपेच्छ्रिये श्रीकाम इति । तत्रेदं विधीयते । पौण्डरीकाणि वर्हाणि भवन्तीति । अस्ति प्रकृतौ मन्त्रः । स्तृणीत वर्हिः परिधत्त वेदिं जाभि मा हिंसीरमुया शयाना । दर्भैः स्तृणीत हरितैः सुपर्णैर्निष्का इमे यजमानस्य ब्रध्न इति । इह चोदकेन प्राप्तः । अत्रैव नैमित्तिकशब्दः । हरितैरिति नैमित्तिको गुणशब्दः । तत्र संशयः । किं जातिशब्दं अह्वितव्यः नैमित्तिकोऽतिरर्थः प्रयोक्तव्य उतोभावपि यथास्थानमूहितव्यो, जातिशब्दः स्तरणो, नैमित्तिकः स्तरणसाधने द्रव्य इति ।

तत एवं तावत्परीक्ष्यम् । किमयं हरितशब्दो हरितगुणवैश्वर्या प्रयुज्यत उत स्तरणद्रव्यगुणाभिधित्सयेति । कश्चात्र विशेषः । यदि

बलवान् । अर्थाभिधानाय हि शब्दचोदकः प्रवर्तते, न पृथक्, अदृष्टकल्पनाभयात् । तस्मान्नास्त्यक्षरातिदेशः । अर्थातिदेशस्त्विति ॥ १ ॥ [२ ॥

दर्भाणां हरितगुणसंबन्धो वक्तव्यः, व्यक्तमसावेष्टोऽर्थः । तदा पुण्डरीकाणामप्यदृष्टायैव हरितसंबन्धो वचनीयो भवतीत्यविकारेण प्रयोक्तव्यः । अथ स्तरणद्रव्यगुणविवक्षया प्रयुज्यते, तत्र पुण्डरीकाणामपि स्वगुणो वक्तव्यो भविष्यति । तदेतद्द्रव्यमपि हरितशब्दादवगम्यते । किंनु विवक्षितमिति संशयः ।

किं तावत्प्राप्तम् । अविकारेण प्रयोक्तव्य इति । तत एतच्चावचिन्त्यते । हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यत इति । कुतः । हरितशब्दस्य मन्त्रे भावात् । न हि यो यो द्रव्यगुणः सोऽवश्यवचनीयो भवति । यस्य यस्य तु वाचको मन्त्रे शब्दोऽस्ति, स गुणो वक्तव्य इति गम्यते । हरितगुणस्य वाचको मन्त्रोऽस्ति । तस्माद्धरितगुणो वक्तव्य इति ।

ननु स एव स्तरणद्रव्यगुणस्य वाचकः । नेत्याह । न ह्यसौ स्तरणद्रव्यगुण इत्यनेन कारणेन हरितशब्देनोच्यते । कथं तर्हि । हरितत्वयोगाद्धरितशब्देनोच्यते । स एव हारित्यं श्रुत्याऽभिदधाति, लक्षणया स्तरणद्रव्यगुणम् । श्रुतिश्च लक्षणाया ज्यायसी । तस्माद्धरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते, विकृतौ नोहितव्य इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । जातिशब्दो नैमित्तिकश्चोभावप्युहितव्यौ । तत एतद्दर्प्यते । स्तरणद्रव्यस्य गुणविवक्षया प्रयुज्यत इति । यद्यपि हारित्यं श्रुत्या हरितशब्दोऽभिवदति, तथाऽपि हरितगुणवचनमनर्थकम् । अदृष्टं हि तत्र कल्पनीयं स्यात् । तच्चाशक्यं दृष्टे संभवति । स्तरणद्रव्यगुणं तु लक्षणयाऽभिवदति । तद्वचने तु दृष्टं प्रयोजनं, स्तरणद्रव्यप्रत्यायनम् । एवं चेदिहापि स्तरणद्रव्यस्य पुण्डरीकस्य गुणः प्रत्याययितव्यः । तस्मात्तद्वाचक ऊहितव्यो रक्तशब्द इति ॥ ३ ॥

तत एवान्तरागर्भिणीन्यायो भवतीत्यन्यथा सूत्रं वर्ण्यते—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥

इति । इतश्च पश्यामो विकृतावूहः कर्तव्य इति । कुतः । लिङ्गं दृश्यते । किं लिङ्गं भवति । एवमाह । विश्वेषां देवानामुत्तमाणां वपानां

मेदसोऽनुब्रूहीति । जातिशब्दानामूहितानां समुच्चारणं भवति । तन्मन्त्रा-
णामर्थवचनपक्ष एव कल्प्यते । ऊहेऽक्रियमाणेऽनर्थपरत्वेऽग्निच्छागशब्दा-
वेव प्रयुज्येयाताम् । तन्नामीषामक्रियार्थानां वचनमनर्थकमेव स्यात् ।
न चात्रैते शब्दा विधीयन्ते, विधायकस्याभावात् । ननु प्रयोगवचनेन
विधायिष्यन्ते । एवं तर्ह्यदृष्टार्थता दोषः । तस्मादस्ति, ऊह इति ॥ २ ॥ ३ ॥

अविकारमेकेऽनार्पत्वात् ॥ ४ ॥

एके पुनराचार्या अविकारमनुमन्यन्ते । अस्मिन्नर्थे लिङ्गं वक्ष्य-
ति । तस्येयं प्राप्तिः क्रियते । यदि ह्यूहेत, आर्षश्चोदको बाध्येत ।
तस्मादनूह इति ॥ ४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

लिङ्गमस्मिन्नर्थे दृश्यते । आग्नेये वैकृते पशवाम्नायते, अग्नये छा-
गस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति । ऊहपक्षे न विधातव्यं स्यात् ।
विधीयते तु । तस्मादनूह इति । अपि चेदमपरं लिङ्गमग्नीषोमीये पशौ
श्रूयते, यद्येकं यूपमुपस्पृशेत्, एष ते वायो इति ब्रूयात् । यदि द्वौ,
एतौ ते वायू इति । यदि बहून्, एते ते वायव इति । यच्चूहो भवेदेत-
दपि प्राप्तत्वान्न विधातव्यं स्यात् । विधीयते तु । तस्मादप्यनूह इति
॥ ५ ॥

विकारो वा तदुक्तहेतुः ॥ ६ ॥

वाशब्देन पक्षो व्यावर्त्यते । यदुक्तमविकार इति । तन्न । ऊहः
स्यात् । अस्मिन्नर्थे पूर्वोक्तो हेतुः । अर्थे चाकार्यत्वादिति । मन्त्रार्थं
ह्यनुरुध्यते चोदको न मन्त्राक्षराणि । अर्थपराणि हि तानि, न स्व-
रूपप्रधानानि । तस्मादूहः स्यात्पूर्वणैव हेतुज्ञा । केवलं लिङ्गपरिहारो
वक्तव्यः ॥ ६ ॥

लिङ्गं मन्त्रचिकीर्षार्थम् ॥ ७ ॥

यलिङ्गमुक्तम्, अग्नेये छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति, त-
न्मन्त्रचिकीर्षया विधीयते । इतरथा, ऊहितत्वादमन्त्रः स्यात् । तस्मा-
त्पुनर्वचनम् ॥ ७ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अपि च, अपवृक्ते कर्मणि चोद्यते निमित्तेन । कथम् । यूषो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चत इति । यत्किंल यज्ञे दुरिष्टं तद्यूप आमुञ्चते, यत्सुकृतं तद्यजमान इति । सर्वमिदं प्रशंसार्थं, न विधिपदान्तरेण संबध्यते । इष्टशब्द एवैको विधिपदैः संबन्धमुपैति । प्रशंसापदैरपि संबध्यमान इह संनिहितो भवति । संनिहितत्वाच्च पदान्तरैः संबध्यते । यथा, दण्डो मनोहरो रमणीयश्च, प्रहर शीघ्रमिति रमणीयमनोहरसंबन्धेऽपि सति संनिहितत्वात्प्रहर शीघ्रमित्येतैः पदैः संबध्यते । एवमिष्टशब्दोऽपि संनिहितत्वात्संबध्यते । इष्टे यदि यूपमुपस्पृशेदेष ते वायो इत्येवमादि ब्रूयादिति । सोऽयमिष्ट इत्यपवगस्य वक्ता शब्दः । अपवृ-

येयं सूत्रावयवव्याख्या, अपवृक्ते हि चोद्यत इति, 'यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टम्' 'यद्येकमुपस्पृशेत्' इति वाक्ययोरेकवाक्यतया, सा न युक्ता । अर्थैकत्वादेकवाक्यत्वमिति ह्येवम् । अर्थमेदाद्भिन्ने एते वाक्ये । स्तुतिस्तुत्यमेदाच्चार्थमेदः । 'यूपो वै यज्ञस्य' इत्येतया निन्दया प्रतिषेधः संबध्यते, 'तस्मान्नोपस्पृश्यः' इति । 'यद्येकम्' इत्यस्यापरा स्तुतिः । न च दुरिष्टिशब्दः समाप्तिवाचकः । इष्टशब्देन सोच्येत वा न वा । सोपपदस्तु समुदायप्रसिद्ध्या पापवचनः । दुरिष्टं पापमित्यर्थः । यथा दुष्कृतम् । न चोपस्पर्शनं निमित्तत्वेनानूद्यमानं दुरिष्टेनोपपदेन विशेषयितुं न्याय्यम् । आतिवत् ।

तस्मादन्यथा वर्ण्यते । अपवृक्ते हि—प्रतिषेधे सति, चोद्यते मन्त्र उपस्पर्शनेन निमित्तेन । प्रतिषेधो ह्युपरमोऽनितिकर्तव्यतारूपो न प्रयोगाङ्गम् । यच्चैतिकर्तव्यतारूपं तत्प्रकरणेन गृह्यते । प्रतिषेधस्तु पुरुषार्थः । स हि स्वमावाद्धिचरन् कदाचिदुपस्पृशेदपि, कर्ममध्यगतो वा । तत्र प्रतिषिध्यते नोपस्पृशेदिति । तत्र हि पापमाबद्धमिति । यस्य च प्रतिषेधस्तस्य निमित्ते प्रायश्चित्तं, ब्रह्महण इव । तत्रैवं वचनव्यक्तिर्भवति, 'यद्येकमुपस्पृशेत्, एवं ब्रूयादिति' । प्रकरणात् 'यूपम्' इत्यनुवादः । न च शक्या संख्योपस्पृष्टमित्यर्थाच्च यूपानुवादः । यूपस्तु निमित्तभूतो ह्यशक्यः सं-

१ इतीति—इत्यस्य भाष्यकारैः कृतेति शेषः । २ इति ह्येवमिति—(अ० २ पा० १ अ० १४ सू० ४६) इत्यत्रोक्तमित्यर्थः । ३ इत्यस्येति—प्रायश्चित्तविधेरप्यपरा स्तुतिः कल्पनीया । कृतः । पूर्वस्थाः स्तुतेर्निषेधशेषत्वादित्यर्थः । ४ यस्य चेति—यस्यैव पुरुषस्य प्रतिषेधोऽङ्गं, तस्यैव प्रतिषेधातिक्रमणरूपे निमित्ते सति प्रतीकारापेक्षया प्रायश्चित्तविधानं ब्रह्महन्तुरिव युज्यते । अतः प्रतिषेधस्य पुरुषार्थत्वे प्रायश्चित्तस्यापि पुरुषार्थत्वं सेत्स्यतीत्याशयः । ५ यूपस्य वाक्यानिमित्तान्तर्भावेऽनिष्टं दर्शयति—यूपस्त्विति ।

क्ते चेदुपस्पर्शनं मन्त्रस्य निमित्तं, व्यक्तं न वैदिकम् । तस्माद्लौकिके
यूपोपस्पर्शने प्रायश्चित्तं, न प्रकृतौ वैदिके, अभागित्वात्—प्रतिषेधस्या-
पवर्गस्य च, वैदिके न संभवतीति ॥ ९ ॥

(द्विपाशिकायां विकृतावेकवचनान्तबहुवचनान्तपाशमन्त्रयोर्द्विवच-
नान्तेनोहाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतिघातित्वादविशे-
षाच्च तेनास्य ॥ १० ॥ पू०

अस्ति पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत
इति । तत्र पाशैकत्वाभिधायी मन्त्रः, आदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वे-
तमिति । तथा पाशबहुत्वाभिधायी, आदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वेतानि-
ति । प्रकृतौ तयोः समुच्चयं वक्ष्यति । अस्ति द्विपशुर्विकृतिः । मैत्रे
श्वेतमालभेत, वारुणं कुष्णमर्पा चौषधीनां च संधावन्नकामं इति ।
तत्र चोदकेन पाशाभिधायिनौ मन्त्रौ प्राप्तौ । तयोः संशयः । किं बहु-
वचनान्तोऽविकारेण प्रवर्तते, एकवचनान्तस्य निवृत्तिः, उत बहु-
वचनान्तो निवर्तते, एकवचनान्त ऊहितव्यः, उतोभयोरपि प्रवृत्तिर-
भिधानविप्रतिपत्तिश्च, उतैकवचनान्त ऊहितव्यो बहुवचनान्तोऽपि न
निवर्तते । किं प्राप्तम् । अन्यायस्त्वविकारेण । अन्यायनिगदो बहुव-

ख्यया विशेषयितुं ग्रहवत् । इदमेवास्याः स्मृतेर्मूलं, 'यूपचित्याद्युपस्पर्शने स्नायात्'
इति । ननु प्रतिषेधोऽपि प्रकरणात्कर्माङ्गं, 'नानृतं वदेत्' इतिवदिति चेत् ।

उच्यते । द्विपाशधनके कर्मणि ग्रीहिमयं संकरूप्य यवमयो न देय इत्युक्तम् । इह
तु न द्वौ प्रयोगौ । सोपस्पर्शनकोऽनुपस्पर्शनकश्च । यत्रानुपस्पर्शनके स्पर्शप्रतिषे-
धोऽङ्गं स्यात् । यत्तु तक्षणाद्युपस्पर्शनं तद्वाचनिकं, तक्षणादिकर्तारि च । इदमधि-
करणमुदाहरणप्रसङ्गेन । पूर्वश्चोहः प्रातिपदिकविषयः । इतःप्रभृति वचनविषय एव ।
पाशौ, पाशं, पाशानिति वत् ॥ ९ ॥

तयोः समुच्चयं वक्ष्यति । प्रकृतावुभयोर्निवेश इत्यर्थः । नन्वयं पाशमन्त्रः

१ 'तयोः समुच्चयं वक्ष्यति' इति भाष्ये यथाश्रुतेऽनुपपन्नार्थम् । कुतः । एकवचनान्तबहु-
वचनान्तपाशमन्त्रयोः पाशप्रकाशनार्थत्वेन दृष्टार्थतया समुच्चयासंभवात् । अतस्तदभिप्रायमाह—
प्रकृताविति । २ ननु पाशमन्त्रस्य करणमन्त्रत्वाद्विपाशिकायां विकृतौ प्रत्येकस्मिन् पाश आवृ-
त्त्यैव प्रयोगापत्तेर्नोभयोरपि मन्त्रयोरुद्देशेन प्रयोजनमिति शङ्कते—नन्वित्यादिना ।

चनान्तोऽविकारेण प्रवर्तते । एकवचनान्तो निवर्तितुमर्हति । कुतः ।
 नास्यैकस्मिन् पाशे प्रवर्तमानस्य दृष्टः प्रतिघातः । यथैवैकस्मिन् पाशे
 प्रवर्तते, तथा द्वयोरपि प्रवर्तितुमर्हति । नासावेकस्य वाचकः, न द्वयोः ।
 एवमार्षश्चोदकोऽनुगृहीतो भविष्यति । इतरथा हि, ऊह्यमाने यथाप्रकृति
 मन्त्रो न कुतः स्यात् । न द्वयोः पाशयोः, एकस्मिंश्च पाशे कश्चिद्विशे-
 षोऽस्ति । तस्मादविकारेण बहुवचनान्तः प्रयुज्यते, एकवचनान्तस्य
 निवृत्तिरिति ॥ १० ॥

विकारो वा तदर्थत्वात् ॥ ११ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विकारो वा स्यात् । एकवचनान्त ऊहेन
 प्रवर्तते, बहुवचनान्तनिवृत्तिरिति । कुतः । तदर्थत्वात् । यौ पाशौ वि-
 कृतौ वक्तव्यौ, तौ च प्रयोगवचनानुग्रहाद्यौगपथेन, न पर्यायेण ।
 तत्र न गम्यते विशेषः, पाशशब्द उच्चरिते कस्य पाशस्याभिधानं,
 कस्य नेति । अविशेषाद्द्वयोरपि पाशयोः । तत्र तयोः कर्मत्वाभिसं-
 बन्धं द्वितीयाद्विवचनमेव शक्नोति वदितुं, नान्यत् । तस्माद्विवचनमूह्ये-
 त । बहुवचनमेकवचनं च निवर्तितुमर्हत इति ॥ ११ ॥

अपि त्वन्यायसंबन्धात्प्रकृतिवत्परेष्वपि

यथार्थं स्यात् ॥ १२ ॥

अपि त्विति पक्षो व्यावर्त्यते, न बहुवचनं निवर्तते । यथा प्रकृतौ
 बहुवचनान्तमेकवचनान्तं च प्रवृत्तम् । अन्यायसंबन्धाद्बहुवचनान्तम् ।
 एवं विकृतावप्येकवचनान्तं द्विवचनान्तमूह्येत । अन्यायसंबन्धाच्च
 बहुवचनान्तं प्रवर्तते । यदि प्रकृतौ प्रातिपदिकार्थमात्रं पक्षे प्रका-
 शितं, विकृतावपि तत्पक्षे प्रकाशयितव्यम् । अथ बहुवचनान्तेनैक-
 त्वमुक्तम्, इहापि बहुवचनान्तेन द्वित्वं वक्तव्यम् । तस्मादभिधानविप्र-
 तिपत्तिः कर्तव्येति ॥ १२ ॥

करणत्वात्पर्यायेण स्यात् । नार्थ ऊहेनेति । जपोऽयं, पाशोन्मोचनकाले क्रियमाणा-
 नुवाद्येव वा । अर्थाच्चोत्तराधिकरणं, प्रकृतौ विचारितायां विकृतेर्विषयः ॥ १० ॥
 [११ ॥ १२ ॥

यथार्थं तस्यायस्याचोदितत्वात् ॥ १३ ॥ सि०

तुशब्दस्तर्मापि पक्षं व्यावर्तयति । नाभिधानविप्रतिपत्तिः कर्तव्येति । किं तर्हि । यथार्थं द्विवचनमूहितव्यं, बहुवचनमेकवचनं च निवर्तेयाताम् । तद्धि द्विपाशाभिधायिनः पाशशब्दात्परं बहुवचनमेकवचनं वा न शक्नोति कर्मसंबन्धं वदितुम् । लोको हि शब्दार्थावगमे प्रमाणम् । न च लोके द्वयोरर्थयोर्वहुवचनान्त एकवचनान्तो वा प्रवर्तमानो दृश्यते । तस्माद्देहेन द्वयोः पाशयोर्वहुवचनान्त एकवचनान्तो वा प्रयोक्तव्यः ॥ १३ ॥

कथं प्रकृतावेकस्मिन् पाशे बहुवचनान्त इति चेत्—

छन्दसि तु यथादृष्टम् ॥ १४ ॥

यावद्दर्शनं प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यं छन्दसि, न दर्शनमतिक्रामितव्यम् । यो हि दर्शनमतिक्रम्यान्त्यदपि कल्पयेत्, न तेन छन्दसं कृतं स्यात्, न लौकिकं, नापि लक्षणसिद्धम् । यदुक्तं, चोदकेनाभिधानविप्रतिपत्तिश्चोद्यत इति । नैतदेवम् । अन्यायस्याचोदितत्वात् । न हि चोदकोऽन्याय्यामभिधानविप्रतिपत्तिमभिप्रापयति । किं कारणम् । प्रकृतावेकत्वात्पाशस्य, प्रयुक्तत्वाच्च बहुवचनान्तस्य, प्रत्यक्षाऽभिधानविप्रतिपत्तिः । केयमभिधानविप्रतिपत्तिर्नाम । यदन्यथाभिधानम्, अन्यथाऽभिधेयम् । न च प्रकृतावेकस्मिन् बहुवचनान्तं प्रयुक्तमभिधानविप्रतिपत्तिं कर्तुम् । किं तर्हि । यत्तेन शक्यते, तत्कर्तुम् । किंचानेन शक्यते । अस्य सिद्धे प्रयोगेऽर्थमन्विच्छन्तो यदवगम्यते तदर्थः शब्द इत्यवधारयामः । अस्माच्च पाशद्वयस्य मोचनेन संबन्धोऽवगम्यते । तदर्थता शब्दस्य भवितुमर्हति । नैकत्वेन बहुत्वेन वा प्रयोजनम् ।

इह तु विस्तृता पाशस्य च पाशस्य च यौगपद्येन मोचनेन संबन्धो वदितव्यः । बहुवचनं च द्वयोः पाशयोरन्याय्यम् । कर्माभिधाने इह पुनर्न प्रयोगः सिद्धः । किंतु प्रयोग एव चिन्त्यते, कः शब्दः प्रयो-

॥ १३ ॥

क्तव्य इति । तत्र प्रयोगेऽस्मदायत्ते किमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामहे विद्यमाने वाचके । न चायं द्वयोश्छन्दसि दृष्टो बहुवचनान्तः । सोऽयं मन्त्रः प्रयुज्यमानोऽपभ्रंश एव स्यात्, न छान्दसः । न च बहुवचनं द्वित्वप्रत्ययार्थं लभ्यते लौकिके वैदिके वा । न चाभिधित्सिते द्वित्वे द्वयोर्बहुवचनं भवति । तद्यथा, देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां कर्तव्यमिति देवदत्तयज्ञदत्तशब्दद्वयादेव द्वित्वं प्राप्तं, न विभक्त्याऽभिधास्यते । तथाऽपि द्विवचनमेव भवति, न बहुवचनम् । तस्माद्विकृतावहितव्यमिति ॥१४॥

(बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्य विकल्पेन प्रकरण एव निवेशाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद्गुणे त्व-
न्यायकल्पनैकदेशत्वात् ॥ १५ ॥ सि०

अस्ति पशुरग्नीषोमीयः । यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमाळभत इति । तत्र पाशैकत्वाभिधायी पाशबहुत्वाभिधायी च मन्त्रौ समाभ्या-
तौ । तयोः किमेकत्वाभिधायी प्रकरणे निविशते, बहुत्वाभिधायी प्रकरणादुत्कृष्यते उतोभावपि प्रकरणमभिनाविशेते इति । किं प्राप्तम् । बहुत्वाभिधायी उत्कर्षव्य इति । कुतः । बहूनां हि स पाशानां मोचकः । न च प्रकरणे बहवः पाशाः सन्ति । तस्मात्प्रकरणेऽसंबध्यमानो यत्र बहवः पाशास्तत्र नीयेत । यथा, युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्वोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यादिति । एते असृग्रभिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः प्रतिपदं कुर्यादिति प्रतिपद्विधानमुत्कृष्यते । यथा च, पौष्णसारवित्रसारस्वतद्यावापृथिवीयाद्यनुमन्त्रणान्युत्कृष्यन्ते, एवं पाशबहुत्वाभिधाय्यपीति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । विप्रतिपत्तावेतस्यां, का विप्रतिपत्तिः । यत्प्रकृतावेकः पाशः, पाशबहुत्वाभिधायी च मन्त्रः । एतस्यां विप्रतिपत्तौ किं मन्त्र उत्कृष्यते, नेति । उच्यते । नोत्कर्षव्यः । ननु प्रकृतावन्यो मन्त्रः । उच्यते । तेन सह विकल्पो भविष्यति । कुतः । पाशप्रातिपदि-

॥ १४ ॥

कार्यस्य प्रकृतौ विद्यमानत्वादुत्कर्षो न न्याय्यः । ननु- बहुपाशवचन
एष मन्त्रः । प्रकृतौ त्वेकः पाशः । तस्माच्च न संभवतीति । उच्यते ।
बहुनप्यसौ पाशान् वदन् बहुत्वाविष्टानं द्रव्यं प्रकाशयत्येव । यदि न
प्रकाशयेत्, न पाशविशिष्टं बहुत्वं गम्येत । प्रकाशयति चेत्, तावता
नः प्रयोजनम् । तस्य ह्युन्मोचनं क्रियते, न बहुत्वस्य, पाशाकृतेर्वा ।
तस्माच्चस्य प्रकाशनं कर्तव्यम् । तस्मात्प्रातिपदिकेन करिष्यते, नोत्कृष्यते ।

अथोच्यते । अस्त्येव ह्येकवचनान्तं प्रातिपदिकम् । तत्तस्य प्रकाशनं
करिष्यतीति । अत्रोच्यते । न हीदं तस्मादन्यद् । यथेकवचनान्तं प्रातिप-
दिकं नोत्कृष्यते, प्रकरणादित्युच्यते, सिद्धस्त्वर्ध्वानुत्कर्षस्त्वदेवेदमिति ।
ननु बहुवचनस्य बहुपाशकर्मयोगेऽर्थवत्ता । तस्मादुत्कर्षव्यम् । तदुत्कृ-
ष्यपाणमेकदेशत्वात्प्रातिपदिकमुत्कर्षतीति । उच्यते । गुणे त्वन्यायक-
त्वना स्यादिति, न प्रयाने । गुणश्च विभक्त्यर्थः । प्रयानं प्रातिपदि-
कार्थः । प्रातिपदिकार्थविशेषो विभक्त्याऽभिधीयते । सति प्रातिपदि-
कार्थे विभक्त्यर्थेन भवितव्यम् । न च विकृतौ प्रातिपदिकमस्ति ।
अनारभ्याप्यभिहितं प्रकृतिं प्रविशति । किमङ्ग पुनः प्रकृतावेवाभि-
हितम् । तस्माच्च प्रातिपदिकार्थस्त्वत्र विभक्त्यर्थो भविष्यति ।

ननु विकृतावपि चोदकेन प्राप्तं प्रातिपदिकं, प्रातिपदिकार्थत्वो-
च्यते । वाढद् । विप्रकृतस्तु चोदकः । बहुवचनसमर्थकं प्रातिपदिकं
चोदको नोत्कृष्यति । तस्मात्प्रातिपदिकमेकदेशत्वाद्बहुवचनमाकृष्य-
तीति । न च प्रकृतावनर्थकमेव बहुवचनं, पाशाकृतिकस्य हि तदुन्मो-
चने कर्मसंबन्धं करोति । तस्माद्गुणे बहुवचनेऽन्यायकत्वना, न
प्रयाने प्रातिपदिकार्थे, इति । किं पुनरन्याय्यम् । यद्बहुत्वं गम्यमान-
मविवक्षितमित्युच्यते । तत्कल्प्यतां, न तु प्रकृतौ प्रातिपदिकस्य प्रातिप-
दिकार्थाभियानमन्याय्यं कल्पयितव्यम् । अस्य हि गुगस्यावाच्यमेव
वैकृतं बहुत्वं, संनिधानाभावाद् । तस्मात्प्रकृतौ बहुवचनान्वस्यापि
निवेश इति ॥ १५ ॥

प्रकरणविशेषाच्च ॥ १६ ॥

प्रकरणविशेषाच्चैतदध्यवसीयते, प्रातिपदिकं बहुवचनमाकर्षति, न प्रातिपदिकं बहुवचनेनोत्कृष्यत इति । प्रकृतौ हि प्रातिपदिकार्थो विद्यतेऽग्नीषोमीये पशौ । बहुवचनार्थो धिकृतिषु । तस्मादपि बहुवचनान्तस्य प्रकृतौ निवेश इति ॥ १६ ॥

उत्कर्षो वा द्वियज्ञवादिति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम्—

अर्थाभावात्तु नैवं स्याद्गुणमात्रमितरत् ॥ १७ ॥

युक्तं यत्प्रातिपद्विधानमुत्कृष्यते, नास्ति प्रकृतौ यजमानद्वित्वं यजमानबहुत्वं वा । तत्र न भवेद्विषय एतयोः प्रातिपदोः । इह तु गुणमात्रं नास्ति बहुत्वम् । अन्यत्तु बहुवचनस्य प्रयोजनं, मुचिना संबन्धः । न चानेकप्रयोजनमन्यत्तमेन प्रयोजनेन न प्रयुज्यते । न हि, उल्का प्रकाशनेनाप्रयुज्यमाना भस्मना न प्रयुज्यते । तस्माद्विषमं प्रतिपञ्चयामिदमिति ॥ १७ ॥

द्यावोस्तथेति चेत् ॥ १८ ॥

अथ यदुक्तं, द्यावापृथिव्यादीनामनुमन्त्रणानां यथोत्कर्षस्तथाऽस्येति । तत्परिहर्तव्यम् ॥ १८ ॥

नोत्पत्तिशब्दत्वात् ॥ १९ ॥

नैतदनुमन्त्रणेन तुर्यम् । न हि दर्शपूर्णमासयोर्द्यावापृथिव्यादीनामुत्पत्तौ शब्दोऽस्ति । अस्ति त्विह पाशस्योत्पत्तौ शब्दः । तस्माद्विषममनुमन्त्रणेनेति ॥ १९ ॥

(दर्शपूर्णमासयोर्द्विबहुपत्नीकप्रयोगे पत्नीमन्त्रस्यानूहाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] अपूर्वे त्वविकारोऽप्रदेशात्प्रतीयेत ॥ २० ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, प्रोक्षणीरासादयेध्मावर्हिरुपसादय, स्रुवं च स्रुचश्च संमृङ्गि, पत्नी संनद्धाऽऽज्येनोदेहीति । तत्र, पत्नीं संनह्येति चिन्त्यते । अस्ति हि यजमान एकपत्नीको बहुपत्नीकश्च । तत्र सर्वस्य

१६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥]

यदि पत्नी प्रातिपदिकार्थः प्रधानं बलवत्, तत एकद्विबहुपत्नीकेषु प्रयोगेषु

अथेदानीं विकृतौ पत्नीशब्दश्चिन्त्यते । किं द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोग ऊहितव्यो नेति । किं प्राप्तम् । द्विवाची बहुवाची वा पत्नी-शब्दो द्विवचनं बहुवचनं चोपाददानः प्रकृतौ समाप्नानेन बाधितः । इह समाम्नानाभावात्ते उपादातुमर्हतीति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । विकृतावप्यविकारेण प्रयोक्तव्य इति । कुतः । तद्वचनात् । यत्प्रकृतौ तद्विकृतौ कर्तव्यमिति तद्वचनम् । प्रकृतौ चैकत्वमविवाक्षितम् । इहापि द्वित्वं बहुत्वमेकत्वं च न विवक्षितव्यमिति । तस्मादविकारः । अथवा, तदेव विवाक्षितम् । तदनेकपत्नीकेऽप्यविरुद्धमित्यविकार एवावसीयते ॥ २१ ॥

(पशुधर्मसामानविध्यपक्षे प्रास्मा इत्यध्रिगुप्रैषस्याविकाराधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] अंध्रिगौ सवनीयेषु तद्वत्, समानविधानाश्चेत् ॥ २२ ॥ सि०

अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत इति । तत्राध्रिगाविदं समाम्नायते । प्रास्मा अग्निं भरत, स्तृणीतं वह्निरन्वेनं माता मन्यतामनु पिताऽनु आता, इत्येवमादि । यदा त्वग्नीषोमीयः सवनीयाश्च समानविधानाः, तत्रेदं विचार्यते । किमध्रिगौ, प्रास्मै, इत्येवमादिपदमूहितव्यमुत नेति । किं प्राप्तम् । ततोऽतिदेशः क्रियते । अध्रिगौ तद्वदिति । तत्र यः पत्न्यधिकरणे पूर्वपक्षः स इह पूर्वपक्षः । यः सिद्धान्तः स इह सिद्धान्तः । ऊह इति पूर्वपक्षः । अविकार इति सिद्धान्तः ॥ २२ ॥

(नीवारादिसदृशप्रतिनिधिप्रयोगे ब्रीह्यादिमन्त्रस्याविकारेण प्रयोगाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] प्रतिनिधौ चाविकारात् ॥ २३ ॥ सि०

अस्ति प्रतिनिधिः । श्रुते द्रव्येऽप्रचरति, आगमो वा चोदनार्थाविशेषादिति । स च सदृशः, सामान्यं तच्चिकीर्षेति । तद्यदा ब्रीहिष्वपचरत्सु नीवारा उपादीयन्ते प्रतिनिधित्वेन, तदा ब्रीहिमन्त्रो यः समाप्नातः,

[२१ ॥ २२ ॥

स्योनं ते सदनं कृणोमि । घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि, तस्मिन्
सीदामृते प्रतितिष्ठ ब्रीहीणां मेघ सुमनस्यमान इति । तं प्रति संदेहः ।
किं नीवारेषु ब्रीहिशब्दस्योहेन प्रयोग उताविकारेणेति । किं प्राप्तम् ।
अविकारेण ब्रीहिशब्दः प्रयुज्यमानः कार्यवतो नीवारान् न शक्नोति
प्रकाशयितुमिति तेषु प्रकाशयितव्येषु नीवारशब्दः प्रयोक्तव्यो भवति ।
तस्मादूहः कर्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । प्रतिनिधौ चाविकारात् । प्रतिनिधौ चेति, किं-
ऊहो न कर्तव्य इत्यनुकृष्यते । किमेवं भविष्यति । एवमविकारो
भविष्यति । तत्राऽऽर्षमनुग्रहीष्यते । तस्मादनूहः ॥ २३ ॥

अनाम्नानादशब्दत्वमभावाच्चेतरस्य स्यात् ॥ २४ ॥

न चैतदस्त्यनूह इति । एवमनूहो भवेत् । यदि तस्मिन् मन्त्रे ब्राह्-
मण्यशब्दोऽनाम्नातः स्यात् । अभावाच्चेतरस्य, यदि च नेदं द्रव्यान्तरं नीवा-
राख्यं स्यात् । न चेदमुभयमस्ति । तस्मादभिधानसिद्धय ऊहितव्यो
नीवारशब्द इति ॥ २४ ॥

तादर्थ्याद्वा तदाख्यं स्यात्संस्कारैरविशिष्ट-

त्वात् ॥ २५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्त्यूह इति । अविकारेण प्रयोगः ।
कुतः । तादर्थ्यात् । तादर्थ्यं, ब्रीहिर्यता नीवाराणाम् । ये ब्रीहौ प्रोक्षणा-
दयः संस्कारास्ते तल्लक्षितेषु विशेषेषु कर्तव्याः । तेषां च विशेषाणां केचि-
नीवारेषु विद्यन्ते । तदर्थेन प्रोक्षणादयः संस्काराः क्रियन्ते । संस्कारै-
रविशिष्टश्चायं ब्रीहिशब्दो यथाऽन्येषु ब्रीहिलक्षितेषु भवति, एवमेते-
ष्वपि नीवारेषु । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्य इति ॥ २५ ॥

उक्तं च तत्त्वमस्य ॥ २६ ॥

कथं पुनर्ज्ञायते, यो यो ब्रीहिगतो विशेषः स नीवारेष्विति ।

२३ ॥ २४ ॥ २५ ॥]

ब्रीह्याकृतिव्यक्तिसादृश्यानां च व्याख्यानं तत्रैवोक्तम् । ' ब्रीहीणां मेघ ' इत्यस्य

उक्तं च तत्त्वमस्य । उक्तोऽस्य विशेषस्य तद्भावः षष्ठेऽध्याये, सामान्यं तच्चिकीर्षा, इति । तस्मादप्यविकारः ॥ २६ ॥

(पशुगणेऽग्निगुपैपगतानां संसर्गिद्रव्यवाचकचक्षुरादिपदाना-
मनूहाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् ॥ २७ ॥ सि०

सन्त्यग्निगुपैपै संसर्गिणोऽर्थाः । तद्यथा, चक्षुः प्राण इत्येवमादयः । सूर्यं चक्षुर्गमयतात्, वातं प्राणमन्ववसृजतादिति । द्विपश्वादिषु पशु-
गणेषु किमूहितव्य उत नेति । उच्यते । नन्वन्यायनिगदत्वादेवायं
नोहितव्यः । द्वयोश्चक्षुषोरेकवचनान्तो यतः श्रूयते । उच्यते । नायम-
ग्निगावधिष्ठानयोः सूर्यगमनमाह । न ह्यधिष्ठाने सूर्यं गच्छतः । तेजो-
रश्मिवचनस्त्वयम् । एकं च तत्तेजः । तस्मान्नायमन्यायनिगदः ।
द्विपश्वादिषु च वैकृतेषु प्रयोगेषु, मैत्रं श्वेतपालभेत, वारुणं कृष्ण-
मपां चौषधीनां च संधावन्नकाम इत्येवमादिषु पशुभेदात्तेजसो भेदे
गम्यगान ऊहः स्यादिति प्राप्नोति । नन्वेकस्मिन्नपि पशावधिष्ठानभे-
देन भिन्ने एव तेजसी । नेत्युच्यते । सूर्यमस्य चक्षुर्गमयतादिति, यत्प-
शोस्तेजस्तद्विवक्षितम् । नाधिष्ठानभेदः । पश्वन्तरेषु पशुतेजोभेदादूह
इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् । संसर्गि-
ष्वर्थेषु यद्यपि पशुभेदस्तथाऽपि रश्मीनां संसर्ग एवैकीभूतास्तेषां
रश्मयः । यथैव पानीयस्य तैलस्य घृतस्य वा स्तोका नानादेशेषु
भिन्नाः समानदेश एकीभूता भवन्ति तद्वद्रश्मयः । तस्मादेकवचनान्त-
स्तेषां वाचक इत्यनूहः स्यात् ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

लिङ्गं खल्वपि भवति, यथा संसर्गिणो नोद्वन्त इति । न माता
वर्धते, न पिता, न नाभिः, प्राणो हि सः—इति प्राणस्य सिद्धमनूहं

प्रेयङ्गवादिषु कथं प्रयोग इति चेत् । यदि व्रीहीणां विकारस्तत ऊहः, यदि
यवानां, ततोऽनभिधानमेवेति प्राप्ते, ब्रूमः । कण्वरथंतरवदुभयविकारोऽयं, उभय-
धर्माणां ग्राहक इति ॥ २९ ॥ [२७ ॥

हेतुत्वेनोपदिशति । तस्मात्संसर्गिणो नोह्यन्त इति ॥ २८ ॥

(पशुगणेऽग्निगुणैषगतैकधाशब्दस्य यावत्त्वचमभ्यासाधिक-
रणम् ॥ ११ ॥)

[११] एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं
स्यात् ॥ २९ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशु-
मालभत इति । तत्राग्निगुणैषे समाम्नायते, एकधाऽस्य त्वचमाच्छद्य-
तादिति । तद्विकृतौ द्विष्वादिषु संदिह्यते । किमेकधाशब्दोऽभ्यसितव्य
उताविकारेण प्रयोक्तव्य इति । किं प्राप्तम् । एकधेत्ययमभ्यसितव्यः ।
कुतः । एकसंयोगात् । एकस्त्वचः प्रकार आच्छद्यता कर्तव्य इति ।
तत्र द्वयोर्वह्नीषु वा त्वक्षूत्कृत्यमानासु नैकः प्रकारो भवति । पर्यायेण
हि पशुभ्य आच्छद्यन्ति । एकस्यां त्वच्यच्छद्यमानायामेकेन प्रकारेणा-
ऽऽच्छद्येयुः । तस्मादसर्वविषयो भवति, अविकृतः शब्दः प्रयुज्यमानः ।
तस्मादभ्यसितव्य इति ॥ २९ ॥

अविकारो वा बहूनामेककर्मवत् ॥ ३० ॥

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति, अभ्यसितव्य इति । अवि-
कारेण प्रयोक्तव्य इति । कुतः । ऐक्यवचन एष शब्दः । एकीकु-
र्वेषां त्वच इति ।

किं तत्रैक्यम्, एककालोपदेशो वा, एकदेशोपदेशो वा ।
बहूनामेककर्मवत् । यथा बहूनामेककाले कर्माणि भवन्ति, एकधा गाः
पाययतीति । एवमिहापि, ऐक्यं त्वचः कुर्विति । बहूनां त्वेकीकरणं
शक्यते कर्तुं, नैकस्यास्त्वचः । तस्माद्वह्नीषु त्वक्ष्वेकीकरणमेकधाशब्दो
वदतीत्यध्यवसेयम् ॥ ३० ॥

सकृत्त्वं त्वैकध्वं स्यादेकत्वात्त्वचोऽनभिप्रेतं तत्प्रकृति-

त्वात्परेष्वभ्यासेन विवृद्धावभिधानं

स्यात् ॥ ३१ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नाविकारः । अभ्यसितव्यः शब्द इति । एककाले कर्मण्यभिधीयमाने सहत्वं त्वचामभिहितं भवति । तत्प्रकृतावेकस्यां त्वच्यसंभवादनभिप्रेतम् । तत्प्रकृतित्वादुत्तरासां ततीनां परेषु वर्धमानेषु पशुष्वभ्यासेनाभिधानं स्यात् ॥ ३१ ॥

(अधिगुपैषगतमेधपतिशब्दस्य देवतापरत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्सर्वत्र

च प्रयुक्तत्वात्तस्य चान्यायनिगदत्वात्सर्व-

त्रैवाविकारः स्यात् ॥ ३२ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पशावधिगुपैषे मेधपतिशब्द एकवन्निगदः । परेषां शाखिनां द्विवन्निगदः । तं प्रति संशयो भवति । द्विपश्वादिषु पशुगणेषु किमविकारेणेतरश्चेत्तरश्च प्रयोक्तव्य उत स्वामिपरः, ऊहः कर्तव्य उत देवतापर इति । किं प्राप्तम् । अविकारः । कुतः । मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य, स्वामी मेधपतिदेवता च । स्वामिना पशुदेवताभ्यां दत्तः संकल्पितः । मेधपतये स्वामिनेऽप्यसौ भवति । तस्य कार्यं करिष्यतीति । देवताभ्यामपि ताभ्यामुत्सृक्ष्यत इति । त्रयाणामपि हि तं मेधं प्रति, आधिपत्येन समवायोऽस्ति । सर्वत्र चाऽऽधिपत्ये पतिशब्दः प्रयुक्त आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः । स एष त्रयाणामेकवचनान्तो वाचको द्विवचनान्तश्च । यथा प्रकृतावविवक्षितैकत्वोऽविवक्षितद्वित्वश्च संबन्धमात्रनिबन्धनः, एवं सर्वासु विकृतिषु । तस्मान्न विक्रियेत ॥ ३२ ॥

३१ ॥]

‘ मेधम् ’ इत्यत्र चत्वारः पक्षाः । अविकारेणोभयोः प्रयोगः । व्यवस्थया वा—द्विवन्निगदो देवतायाम्, एकवन्निगदो यजमाने । उभौ वा स्वामिपरौ । द्विवन्निगदः पत्न्यपेक्षया । उभौ वा देवतापरौ । संघातापेक्षयैकवन्निगद इति । तत्र तृतीये पक्षे दोषमाह—‘ उत्कर्षो देवतायां स्यात् ’ इति । यस्य देवतावचनः, तस्योत्कर्षः प्राप्नोति, एकवन्निगदोऽसावेकदेवत्येषु पशुष्विति । तत्पाशान्यायमनालोच्य । यत्रास्ति प्रधानभूतः प्रातिपदिकार्थस्तत्र गुणभूतं वचनं नीयत इति । संघातस्य देवतात्वमद्वैतम् ॥ ३२ ॥

१ तृतीये पक्षे दोषमाहेति—तृतीयपक्षे स्थित्वा चतुर्थपक्षस्य दोषमाहेत्यर्थः । २ पाशान्यायं दृशयामि—यत्रेति । ३ किं चैकवन्निगदस्योत्कर्षाभिधाने कारणान्तरमाह—संघातस्येति ।

अपि वा द्विसमवायोऽर्थान्यत्वे यथासंख्यं

प्रयोगः स्यात् ॥ ३३ ॥

अपि वा, नैतदेवम् । तयोरिह समवायः, एकवन्निगदस्य, द्विवन्निगदस्य च । तयोरेकवन्निगदः स्वामिनि प्रयोक्ष्यते, येषां समाभ्यासः । येषां द्विवन्निगदः समाम्नातस्तेषां स देवते वक्ष्यति । तस्माद्विकृतौ बह्वीषु देवतासु द्विवन्निगद ऊहेन प्रवर्तिष्यते । बहुयजमानेष्वेकवन्निगद ऊहिष्यते । एवं यथासंख्यं प्रयोगो भविष्यति ॥ ३३ ॥

स्वामिनो वैकशब्दादुत्कर्षो देवतायां स्यात्पत्न्यां

द्वितीयशब्दः स्यात् ॥ ३४ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । स्वामिदेवतयोरुभयोर्वाचक इति नैतदेवम् । एक एव मेधपतिशब्दः, यस्माद्विवचनं, यस्मादेकवचनं, स एव न स्वामिदेवतयोर्वाचको भविष्यति । नन्वेकोऽपि मेधपतिरपरोऽपि प्रतीयते । कथमवाचक इत्युच्यते । यदा स्वामिनस्तदा, मेधपतये यो मेधस्तं मेध्या दुर उपनयतोति संबन्धः । यदा देवतावचनस्तदा, मेधपतये उपनयत मेध्या दुर इति संबन्धः । स एष सकृदुच्चरित उभाभ्यां पदाभ्यां न संबन्धुमुत्सहते । वचनव्यक्तिभेदाद्वैक्यभेदः प्रसज्यते । तस्मात्स्वामिनो वाचक इत्यध्यवसीयते । अथ किमर्थं न देवतावचनः कल्प्यते । तथा हि कल्प्यमान एकवन्निगद उत्कृष्येत, एकदेवतये क्रतौ । तत्र प्रकरणं बाध्येत । यजमानवचने पुनः कल्प्यमाने न द्विवन्निगद उत्कृष्येत । तत्रैव यजमानयोर्द्विपत्योर्वाचको भविष्यति । तस्मात्प्रकरणानुग्रहाय स्वामिवचनः कल्प्यते । स्वामिपरस्योहो भविष्यतीति ॥ ३४ ॥

देवता तु तदाशीष्वात्संप्राप्तत्वात्स्वामिन्यन-

र्थिका स्यात् ॥ ३५ ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न स्वामिवचनः । देवतापरो भविष्यति ।

[३३ ॥ ३४ ॥]

सिद्धान्तस्तु देवतावादिपक्षः । स्वामिपक्षे वाक्यार्थ एव तावन्न घटते । आशासा-

कृतः । तदाशीष्ठात् । आशासाना मेधपतये मेधम्, इति देवताभ्यां हवि-
राशास्यते । मेधपतिभ्यां मेधमाशासाना उपनयत ताभ्यामिति । यज-
मानं प्रत्याशासनानुकीर्तनमनर्थकम्, अकर्तव्यं च । स प्राप्त एव स्वा-
मिनं मेधः, किमर्थमाशास्यते । न च तेन नित्यमेव स्वामिसंबन्धेन प्रयो-
जनम् । याग एव हि न संवर्तेत । तस्माद्देवतावचनो मेधपतिशब्द
इति ॥ ३५ ॥

उत्सर्गाच्च भक्त्या तस्मिन् पतित्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

उत्सृष्टं च यजमानेन नायं ममेति । केवलं परकीयो रक्ष्यते । का-
लेन देवतया संभन्तस्यत इति । कः पुनरस्य देवतया संबन्धः । यत्तामु-
द्दिश्य परिग्रहोऽस्य त्यज्यते । स च यागः प्राक् कृतः । तस्माद्यागात्परा-
र्थं द्रव्यं नाऽऽत्मीयं, परित्यज्याऽऽस्ते । आत्मप्रधानं यत्तदात्मीयं, न
यं प्रत्यात्मा गुणभूतः । तादृशे तु भक्त्या पतित्वं भवति । तस्माद्देवत-
योरेव तत्र मुख्यं मेधपतित्वं, भाक्तं स्वामिन इति ॥ ३६ ॥

उत्कृष्येतैकसंयुक्तो द्विदेवतेऽसंभवात् ॥ ३७ ॥

इति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम् ॥ ३७ ॥

एकस्तु समवायात्तस्य तल्लक्षणत्वात् ॥ ३८ ॥

अत्रोच्यते । यौ हि तौ द्वावग्नीषोमौ तयोर्गणे मेधपतिशब्दः । स
चात्र देवतासमवेतः । तस्मिन् कर्मण्येकस्मै गणाय मेधमुपनयत, इत्यु-
च्यते । तस्मादेकवचनान्तो गणवाची मेधपतिशब्दो नोत्कृष्यत इति ॥ ३८ ॥

नपदानर्थक्यात् । अपि च, यजमानाय मेधपतये यो मेधस्तं मेध्यां दुरः—यज्ञद्वारं,
उपनयत । किमर्थमिति प्रयोजनार्थित्वादसमर्थो वाक्यार्थः । न च मेधमनूद्य किञ्चि-
द्विधीयत इति । इतरथा मेध्या दुर उपनयत, मेधपतये मेधं कर्तुमित्येवमाशासाना
इत्युपपन्नो वाक्यार्थः । न च परकीयो देवतायै कर्तुं शक्यत इत्यर्थाद्योऽयं र्यजमान-
स्येति ॥ ३९ ॥ [३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

१ स्वामिनो—पा० । २ न चानेन—पा० । ३ मेधः—पशुः । ४ मेध्याः—ऋत्विजः ।
५ यज्ञद्वारं—चात्वालोत्तरयोर्मध्यदेशम् । ६ असमर्थः—अपरिपूर्णः । ७ इतरथेति—मेधपतिशब्दस्य
देवतापरत्वपक्षे, इत्यर्थः । ८ यजमानस्येति—देवतापरत्वपक्षेऽपि मेधस्य पशोर्यजमानसंबन्धित्वमर्थ-
लब्धमिति निराकाङ्क्षो वाक्यार्थः संबन्धित्वेत्यर्थः ।

संसर्गित्वाच्च तस्मात्तेन विकल्पः स्यात् ॥ ३९ ॥

अयं चान्यः परिहारः । संसर्गो अयमर्थो देवता नाम । द्वावर्थौ संसृष्टौ कदाचिदेका देवता भवति । यदि द्वयाय परिकल्पितं किञ्चिद्द्रव्यं, तत्र द्वयं देवता भवति । द्वावर्थौ संसृष्टावेकतां यातः । तस्मादेकवचनान्तोऽपि प्रकरणमभিনিविशते, पूर्वेण च सह विकल्पेते इति ॥ ३९ ॥

एकत्वेऽपि गुणानपायात् ॥ ४० ॥

अन्वारुह्य वचनमिदम् । मा तावद् भूदिहैकत्वमर्थः । तथाऽपि प्रकरणमनुप्रविशेतैकवचनान्तः । प्रातिपदिकं हि तस्य विद्यमानार्थम् । एकवचनं चोपनयनसंबन्धार्थम् । एकत्वं वाऽविवक्षितम् । तस्मान्न प्रकरणादुत्कृष्येतेति । अथोच्यते । एकत्वविशिष्टस्य विभक्तिः संबन्धं ब्रवीतीति । तथाऽप्यस्मत्पक्ष उपपद्यतेतराम् । सर्वोऽपि ह्येकत्वसंबद्ध इति । अथ संबन्धं करोति, एकत्वं च ब्रवीतीति । न तेन विशिष्टाष्टि, अविवक्षितत्वादविरुद्धं भविष्यतीति । अथोच्यते । अविवक्षितेऽपि वचन एकत्वसंबन्ध एकवचनं भवति, नान्यत्रेति । तथा मेघपतिगतमेकत्वमस्य भाविष्यति । ततः सोऽनुवदिष्यते । तस्माददोष इति ॥ ४० ॥

(बहुदेवत्ये पशावेकवचनान्तमेघपतिशब्दस्य द्विवचनान्तेन विकल्पा-

धिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] नियमो बहुदेवते विकारः स्यात् ॥ ४१ ॥ पू०

अस्ति बहुदेवत्यः पशुः । स एतान् पशूनादित्येभ्यः कामाद्याऽऽलभत इति । तथा वैश्वदेवं धूम्रमालभेतेति । अस्ति तु प्रकृतावग्नीषोमीये द्विवान्निगद एकवन्निगदश्च मेघपतिशब्दः । अत्र चोदकप्राप्तः संहित्यते । किं द्विवान्निगद ऊहितव्यः । एकवन्निगदो निर्वर्तेत, उतोभावपि

३९ ॥ ४० ॥]

सिद्धेऽपि पूर्वाधिकरणेऽस्य पूर्वपक्षो यत्क्रियते, तदसङ्गतेः ।

परस्परेण विकल्पमानौ निविशेयातामिति । किं तावत्प्राप्तम् । द्विवन्निगदः समवेताभिधायित्वाद्दहितव्यः । एकवन्निगदोऽश्वनुवन्नभिधातुमित्येतावता दर्शनेन निवर्तते । एष नियमः । आह । ननु प्रकृतौ द्वित्वस्याविवक्षितत्वादविकारेण प्रयोगः प्राप्नोतीति । उच्यते । अविशेषकमत्र द्वित्वं, न तु तत्र समवेतं न गम्यते । न च गम्यमानं निष्प्रयोजनम् । अन्यसंख्यापरिच्छेदेन पुनः संख्येयमुपस्थापयति । तदस्य दृष्टमेव प्रयोजनम् । तस्माद्बहुष्वप्यूहो भवतीति ॥ ४१ ॥

विकल्पो वा प्रकृतिवत् ॥ ४२ ॥ सि०

यदुक्तं द्विवचनान्त ऊहितव्य इति । तद्गृहीतम् । यत्त्वेकवचनान्तो निवर्ततेति । तन्न । एकवचनान्तोऽपि प्रकृतिवदिह द्विवचनान्तेन विकल्पितुमर्हति । उक्तं हि गणाभिप्रायं तत्प्रकृतौ । संसर्गित्वाद्वा देवतानामिति । तद्वदिहापि गणाभिप्रायात्, संसर्गित्वाद्वा देवतानां विकल्पेन निवेक्ष्यत इति ॥ ४२ ॥

(पशुगणे, एकवचनान्तमेधपतिशब्दस्योहाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] अर्थान्तरे विकारः स्यादेवतापृथक्त्वादे-

काभिसमवायात्स्यात् ॥ ४३ ॥ सि०

अस्त्येकादशिनी, प्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति, मिथुनं सारस्वत्या करोति, रेतः सौम्येन दधाति, प्रजनयति पौष्णेन, इत्येवमादि । अस्ति च प्रकृतावध्रिगुप्रैषे, एकवन्निगदो द्विवन्निगदश्च मेधपतिशब्दः । तस्यैह चोदकप्राप्तिश्चिन्त्यते । द्विवन्निगद ऊहितव्य एव । अथैकवन्निगदः किमविकारेण प्रवर्तते, उत निवर्ततेति । किं प्राप्तम् । विकल्पो वा प्रकृतिवदिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । विकार एवैकादशिन्यां, न विकल्पः । तत् एवैक-

ननु प्रकृतौ द्वित्वस्याविवक्षितत्वादिति—अयमपि चार्थः प्रायेण गतः । ‘ एकत्वेऽपि गुणानपायात् ’ इति । किंतु तत्रैकत्वस्याविवक्षोक्ता, स एव हेतुर्विवक्षायामपीति । तस्मात्पूर्वस्यैवैतत्प्रयोजनाधिकरणमुत्तरस्यौपोद्घातिकमिति ॥ ४१ ॥ [४२ ॥

चनान्तेन निवर्तितव्यम् । कुतः । देवतापृथक्त्वात् । पृथगत्र देवता । अन्यस्य पशोरन्या देवता, अन्यस्यान्येत्येवं, नात्र गणो देवतात्वेन । तदभावात्संसर्गित्वमपि नास्ति । प्रकृतौ चैतद्द्वयं कारणं, एकवचनान्तस्य निवेशे । न तदभावादिहास्ति प्रवृत्तिः । यच्चोक्तम्, एकत्वेऽपि गुणानपायादिति । परपक्षमन्वारुह्य तद्वचनं, न स्वपक्षः । तस्माददोष इति ॥ ४३ ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

अथ नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

(पशुगणेऽध्रिगुप्रैषे समस्तवङ्क्रीयत्ताप्रकाशनार्थं समस्य वचनाधिकरणम् ॥ १॥)

[१] षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वा-
द्वगुणस्य प्रविभक्तत्वादविकारे हि तासामका-
स्त्वेनाभिसंबन्धो विकारान्न समासः स्या-
दसंयोगाच्च सर्वाभिः ॥ १ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत इति । तत्राध्रिगुप्रैष इदमाम्नायते—षड्विंशतिरस्य वङ्क-
क्रय इति । तच्चोदकेन द्विपश्वादीन् पशुगणान् संप्राप्तम् । मैत्रं श्वेतमा-
लभते, वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च संधावन्नकाम इत्येवमादिषु ।

४३ ॥]

इति श्रीमद्विकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां टुप्टीकायां
नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अस्मिन्नाधिकरणे पञ्च पक्षाः । पक्षस्य वैचनव्यक्तिर्निरूप्यते । षड्विंशतिरिति

१ पञ्च पक्षा इति—षड्विंशतिरित्येकनयोः पदयोरभ्यास इति प्रथमः । अविकार इति द्वितीयः । षड्विंशतिपदे वचनोद्घ इति तृतीयः । अस्यपदस्योद्घ इति चतुर्थः । समास इति पञ्चमः । इति पञ्च पक्षा हेया इत्यर्थः । २ वचनव्यक्तिः—तात्पर्यम् ।

अयमर्थः सांशयिकः । किं षड्विंशतिशब्दोऽभ्यसितव्यः, किमविकारेण प्रयोक्तव्यः, किं वचनमात्रमूहितव्यम्, अथवाऽस्यपदाभ्यासः, उत सप्तस्य वचनमिति ।

किं प्राप्तम् । षड्विंशतिशब्दोऽभ्यसितव्यो द्विपञ्चादिषु पशुगणेषु । किं कारणम् । प्रकृतावेकस्य पशोः षड्विंशतिर्वङ्कय उक्ताः । इह स गुणः प्रविभक्तः । पशौ पशौ षड्विंशतिर्वङ्कय-इति । तत्र यद्यविकारेण प्रयुज्येत, न कृत्स्ना वङ्क्रीरभिवदेत् । अथ समस्य वचनं क्रियते, तथा षड्विंशतिशब्दो निवर्तेत । तत्राऽऽर्षं बाधितं स्यात् । न च सर्वाभिर्वङ्क्रिभिः पशोः संबन्धोऽस्ति । पशुद्वयस्य ताभिः संबन्धः । न च पशुद्वयं पशुः ।

ननु पशोः कार्ये यः पशोः स्थाने, स वङ्क्रिभिः संबन्धयितव्यः । तथा हि प्रकृतौ वचनं कृतम् । समस्ताभिर्वङ्क्रिभिः पशुद्वयस्य संबन्धे कृत एकैकस्य षड्विंशत्या संबन्धः प्रत्यायितः स्यात् । अत्रोच्यते ।

त्रिपदं वाक्यम् । तत्राऽऽद्यः पक्षः संबन्धप्रधानः । षड्विंशतिरस्येत्यनयोर्यः संबन्धः, तस्य शब्दो नास्ति वाचकः । येनासावुच्येत । यत्प्रधानं, स प्रकाश्यः । तत्रार्थात्संबन्धिनावश्यस्येते । एवमल्पमप्राकृतं मविष्यतीति । वङ्क्रिशब्दश्च षड्विंशत्यर्थो द्रष्टव्यः ।

द्वितीयः पक्षः । अकरणोऽयं मन्त्रः, प्रमाणान्तरेण प्रकाशितमर्थं प्रकाशयति । न प्रकाशितस्य प्रकाशान्तरेण प्रयोजनमस्ति । एवं च यत्प्रकृतौ कृतं तद्विकृतौ भवति, न किञ्चिद्वाधितम् ।

तृतीयः पक्षः । षड्विंशतिशब्द उपाभ्यां विशेष्यते । सोऽत्र प्रधानभूतः । (तैयोः श्वेदेष द्वितीयः प्रकाश्यते । न चाविकृतेन षड्विंशतिशब्देन पक्षः प्रकाशयितुम् ।) तस्माद्वचनोहः । एवमल्पं विकृतं मविष्यति । ननु षड्विंशतिशब्दप्राधान्ये वङ्क्रीणां प्रथमा न प्राप्नोतीति—कोऽभिप्रायः । द्वेधा हि संख्याशब्दाः । प्राग्विशतेः संख्या-

१ किं कारणं—इति क्वचिन्नास्ति । २ पशोरभिसंबन्धः—पा० । ३ षड्विंशत्यर्थः—षड्विंशतिशब्दविशेषणार्थः । ४ प्रयोजनमस्तीति—दृष्टमिति शेषः । अतोऽदृष्टार्थत्वादविकार इति द्वितीयः पक्ष इत्यर्थः । ५ चिह्नितस्थानेऽयं पाठ आवश्यक इति भाति—'द्वयोश्चैषा षड्विंशतिसंख्या प्रकाश्यते । ते चाविकृतेन षड्विंशतिशब्देनाशक्ये प्रकाशयितुम् ।' इति ।

नैवं प्रकृतौ कृतम् । प्रकृतौ च साक्षात्पङ्क्तिशक्त्या पशुसंबन्धः । इह पर-
संख्यया संबन्धे क्रियमाणे परोक्षयाऽवयवसंख्यया संबन्ध आनुमानिकः
स्यात् । न च नियोगतः पङ्क्तिशक्त्या, एकैकस्य संबन्धः प्रत्यायितः
स्यात् । पञ्चविंशतिरेकस्य सप्तविंशतिरेकस्येदृशमपि तत्र गम्यते । न

प्रधानाः । ऊर्ध्वं विंशतेरुभयप्रधानाः । तत्र यदा संख्याऽऽत्मानमुपसर्जनीकृत्य
संख्येये वर्तते, तदा विना षष्ठ्या सामानाधिकरण्यं भवति । यथा विंशतिर्गाव इति ।
यदा संख्या प्रधानभूता, तदा षष्ठीमन्तरेण संख्येयशब्देन सामानाधिकरण्यं नास्ति ।
विंशतिर्गवामिति यथा । इह च संख्या प्रधानभूता, वङ्क्यश्च प्रथमान्ताः । कथं
विना षष्ठ्या सामानाधिकरण्यमित्यभिप्रायः परिचोदयतः । अत्र लक्षणया सामा-
नाधिकरण्यं, वाक्येनेत्यर्थः । दृश्यते च प्रयोगः, यथा, इन्द्राग्नी देवतेति । यदा
देवतात्वेन गुणो विवाक्षितो भवति, न च प्रधानभूतस्तदाऽपि विनैव षष्ठ्या सामाना-
धिकरण्यं दृश्यते । तथा, देवदत्तविष्णुमित्रयज्ञदत्ताः पर्षदित्यत्र पर्षच्छब्दश्च प्र-
धानभूतः । इतरे देवदत्तादयः शब्दास्तद्विशेषणत्वेन, तथाऽपि विना षष्ठ्या सामा-
नाधिकरण्यम् । तथा वेदेऽपि 'पञ्चाश्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः' इत्यत्र संख्या
प्रधानभूता, तथाऽपि विनैव षष्ठ्या सामानाधिकरण्यम् । ननु संख्या संवत्सराविशे-
षणार्था । तथा सति पञ्चशब्दोऽर्किचित्करो भवति । पञ्चाशच्छब्दस्तु विशेषयन्नप्यर्थ-
वान् । तस्मात्संख्या प्रधानभूता ।

चतुर्थपक्षः । वङ्किशब्दोऽस्यपदविशेषणम् । संख्याऽपि । अस्यशब्दः षष्ठ्या
परार्थः कथं प्राधान्यं प्रतिपद्यते । आह—यथा 'इन्द्रश्च तु वीर्याणि प्रवोचम्'
इतीन्द्रे षष्ठी वाऽस्ति । न च परार्थः । लोके च यथा, चित्रगुरानीयतामित्युक्ते
षष्ठीनिर्दिष्टोऽपि प्रधानम् । एवमिहापि । यत्र द्वौ पशू विद्येते तत्र द्वयोः प्रकाशनं
कर्तव्यम् । तथाऽस्यशब्देन न क्रियते । पशुश्चोदितः । स च प्रकाशयितव्यः ।

सिद्धान्तस्तु—उभाम्यां वङ्क्रीयत्ता परिच्छिद्यते, एतावत्योऽस्य वङ्क्य इति ।
अस्यशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वात्संख्याशब्दस्य संख्येयप्राधान्यात् । तद्यत्र द्वौ पशू, तत्र
वङ्क्रीयत्तापरिच्छेदकः शब्द उच्चारयितव्यः । न च समासमन्तरेणेत्यत्ता शक्या

१ नैवम् । प्रकृतौ च—पा० । २ परिचोदयत इति—'आम्नातस्त्वविकारात्संख्यासु सर्वगा-
मितात्' इति सूत्रे 'ननु पङ्क्तिशक्ती इत्यभिधाने वङ्क्रीयत्तां प्रथमा न प्राप्नोति' इति भाष्येण परि-
चोदयत इत्यर्थः । ३ षष्ठीनिर्दिष्टोऽपीति—चित्रा गावो यत्येति विग्रहे षष्ठ्या निर्दिष्टोऽपि पुरुषः,
समासे प्रधानं भवतीत्यर्थः । ४ अस्यशब्देनेति—अनभ्यस्तेनेति शेषः ।

चेवं प्रकृतावभिधानं कृतम् । तस्मादभ्यसितव्य इति ॥ १ ॥

अभ्यासेऽपि तथेति चेत् ॥ २ ॥

इति चेद्भवान् पश्यति, समासवचनेऽप्राकृतः शब्द उच्चरितो भव-
तीति । अभ्यासेऽपि, अनभ्यस्तं प्रकृतौ वचनम् । इह साभ्यासमप्रा-
कृतं स्यात् ॥ २ ॥

न गुणादर्थकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥

नैष दोषः । गुण एष शब्दस्याभ्यासो नाम । स मत्पक्षेऽप्राकृतः ।
त्वत्पक्षे पुनः शब्द एव । अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादित्युक्तम् ।
अर्थाच्च मयैतदश्रुतमुपादीयते, प्रविभक्तं गुणं वक्तुम् । यच्च श्रुत-
चिकीर्षयाऽश्रुतं क्रियते, इष्यत एव तदस्माभिः । तस्माददोषः ॥ ३ ॥

समासेऽपि तथेति चेत् ॥ ४ ॥

इति चेत्पश्यसि, अभ्यासवचने चोदकोऽनुगृहीतो भविष्यति । का-
त्स्न्येन वङ्कयो वक्ष्यन्त इति । समासेऽपि चोदकानुग्रहः । कात्स्न्येन
वङ्क्रीणामभिधानात् । अपि च समासवचने यौगपद्यवचनात्प्रयोगवच-
नोऽनुगृहीतो भविष्यति । तस्मात्समासितव्या वङ्कय इति ॥ ४ ॥

नासंभवात् ॥ ५ ॥

नैतदेवम् । मम चोदकोऽनुगृहीतः, षड्विंशतिशब्दप्रयोगात् । तव

वादितुम् । अन्तावत्पशुप्राधान्यं, तद्यज्ञपतिशब्देन प्रत्युक्तम् । यज्ञपतेः परविशो-
षणतया न प्राधान्यम् । संख्याप्राधान्ये लक्षणया सामानाधिकरण्यम् । स एव
दोषः । अदृष्टार्थता वा । न च सर्वं प्राकृतमदृष्टार्थम् । अदृष्टार्थत्वे, अदृष्टार्थतैव
दोषः, सत्यां दृष्टार्थतायाम् । न च संबन्धो वचनेन चोदितः, यः स प्रकाशयते ।
अदृष्टार्थाऽवस्थितैव । प्राकृतशब्दाधश्च । ‘ता अनुष्ठयोच्यावयतात्’ इति ।
च सर्वनामशब्दो वङ्क्तिप्रत्ययवर्शकः । यद्यस्यपदाभ्यासः, ताविति प्राप्नोति ।
यदि संख्यायाः, तामिति ॥ १ ॥ [२ ॥ ३ ॥ ४ ॥

१ (अ० १२ पा० २ अ० ९ सू० २७) । २ अधुना पूर्वपक्षचतुष्टये प्रतिलोम्येन दूषण-
मनुसंधाति—यत्तावादित्यादिना । ३ चतुर्थपक्षे दूषणमभिधाय तृतीयपक्षे दूषणमाह—संख्ये-
त्यादिना । ४ द्वितीयपक्षं दूषयति—अदृष्टार्थत्वे, इत्यादिना । मन्त्रस्येति शेषः । ५ आद्यपक्षे दूषण-
माह—न चेत्यादिना । ६ संख्याया इति—संख्यायाः प्राधान्यमिति तृतीयपक्षे संख्याया एक-
त्वात्, ‘तामनुष्ठय’ इति स्यात् । प्रकृते च ‘ता अनुष्ठय’ इति निर्देशाद्वङ्क्रीणामेव प्राधान्यं
गम्यत इत्यर्थः ।

प्रयोगवचनः, समस्य वचनात् । न च संभवति चोदके प्रयोगवचनं प्रत्यादर्तव्यम् । वलीयान् हि चोदकः । सं हि धर्माणामुत्पादकः प्राप-
कश्च । प्रयोगवचनः प्राप्तानामुपसंग्राहकः । स उत्तरकालोऽर्थविप्रकर्षाद्-
दुर्बलः । तस्मादभ्यसितव्यं वचनमिति ॥ ५ ॥

स्वाभिश्च वचनं प्रकृतौ तथेह स्यात् ॥ ६ ॥

स्वाभिश्च वङ्क्रीभिः पशुरूपलक्षितः प्रकृतौ । इहापि तथैवोपलक्षे-
यितव्यः । सोऽभ्यासवचने शक्यते । समासवचने हि परसंख्या
समुदायस्योक्ता भवति । तथा न स्वाभिः पशव उपलक्षिता भवन्ति ।
तस्मादसदेतत् ॥ ६ ॥

वङ्क्रीणां तु प्रधानत्वात्समासेनाभिधानं स्यात्प्रा-
धान्यमधिगोस्तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदेवम् । अभ्यसितव्यः षड्विं-
शतिशब्द इति । किं तर्हि । समस्य वदितव्या वङ्क्रीय इति । कुतः ।
तत्र वङ्क्रीणां प्रधानत्वात् । प्राधान्यं हि तासाम् । प्रकृतौ
षड्विंशतिरेता वङ्क्रीय इत्यभिसंबन्धस्तत्रेष्टितः । षड्विंशतिरस्येति
वङ्क्रीयो गणिताः । न ताभिर्गणिताभिः पशुरूपलक्षितः । किं कारणम् ।
वङ्क्रीभिर्गणिताभिर्दृष्टं प्रयोजनं, कृत्स्नं पार्श्वमुद्धरिष्यत इति । न तु
वङ्क्रीभिर्गणिताभिः पशव उपलक्ष्यमाणे किञ्चिद्दृष्टमभ्यधिकं भवति ।
तस्मान्न पशुसंबन्धो विवक्षितः । एवं प्राधान्यं वङ्क्रीणां । अधिगो-
र्वङ्क्रीयर्थत्वान्न तस्य संख्यापशुसंबन्धः प्रयोजनम् । तस्मात्समस्य वचनं
कर्तव्यम् । एतावत्त्वं प्रकृतावुक्तमिति विकृतावेतावच्चैव वक्तव्येति ।
तस्मात्समस्य वचनं कर्तव्यमिति ॥ ७ ॥

तासां च कृत्स्नवचनात् ॥ ८ ॥

तासां च वङ्क्रीणामिदं कात्स्न्यमुच्यते, न पशूनाम् । ता अनुष्ठयी-
क्ष्ण्यावयतात्—इति, षड्विंशतिवङ्क्रीयस्ताः प्रयत्नेनोद्धर्तव्या इति ।
इतरथा षड्विंशतिरस्य वङ्क्रीयस्तं प्रयत्नेन किञ्चित्कुर्यादित्येवमभिसं-
बन्धो भवेत् । यद्धि लक्ष्यते, तद्धि कायसंबन्धार्थं प्रतिनिर्दिश्यते । तदिह

षड्विंशतिरस्य वङ्कयस्ता इति वङ्क्रीणां प्रतिनिर्देशः कार्यार्थः ।
तस्मात्तासां प्राधान्यमिति ॥ ८ ॥

अपि त्वसंनिपातित्वात्पत्नीवदाम्नातेना-
भिधानं स्यात् ॥ ९ ॥

अपि त्विति पक्षव्यावृत्तिः । नैतदेवं, समासितव्या वङ्कय इति ।
किं तर्हि । अविकृतः षड्विंशतिशब्दः प्रयोक्तव्यः । कुतः । असंनिपा-
तित्वात् । असंनिपाती ह्यग्निगुः । न करणत्वेन निर्दिश्यते । यदि हि
करणत्वेन निर्दिश्येत, ततोऽनेन प्रकाशितं कर्तव्यम्, न ध्यानादिनेति
मन्त्रान्तेन कर्मसंनिपातः स्यात् । तत्राशक्यमविकृतेन यौगपद्यं कर्तु-
मिति विक्रियेत, अभ्यस्येत वा । अथ पुनरेतदकरणं क्रियमाणानुवादि
नयनकालमग्निगुवचनमनेकस्मिन् पशौ चोदकेनात्र निपतितम् । तत्रैषां
स्वसंख्यावर्तीवङ्क्रीरभिवादितुमशक्तं विप्रतिपन्नरूपं तत् । तस्मान्न तद्व-
ङ्क्रीणामियत्ता वदितव्या । किं तर्हि । षड्विंशतिसंख्याया संबन्धः
कर्तव्यः । यथा, द्विपत्नीके बहुपत्नीके वा प्रयोगे पत्नीशब्द एकवच-
नान्तो न संख्यया पत्नीः परिच्छिन्नाति । किं तर्हि । एकत्वेन संब-
ध्नाति । एवमिहापि । तस्मादविकारेण प्रयोगः । एवमविकारे, आर्ष-
मनुग्रहीष्यत इति ॥ ९ ॥

विकारस्तु प्रदेशत्वाद्यजमानवत् ॥ १० ॥

तुशब्दात्पक्षो विपारिवर्तते । नाविकारः । ऊहः कर्तव्य इति । यद्य-
तत्संख्येष्वहृत्य तत्संख्योच्चार्यते, तत्र वचनप्रामाण्याद्विप्रतिपन्नसंख्या-

॥ ८ तत् ॥

अकरणमग्निगुणा प्रकरणे समाम्नातात्प्रकरणेन उपकर्तव्यम् । तत्कर्तव्यं, यथा
शक्त्युयात् । किं नु शक्तोत्तर्यमिति, क्रियाप्रधानेन यथा समाम्नातैः पदैरभिधानम् ।
तत्र वङ्क्रीषड्विंशति-विधानाददृष्टं यथा प्रकृतौ, तथा विकृतावपीति ॥ ९ ॥

उच्यते । यदि वङ्क्रीषड्विंशत्योः समवेतार्थता नामविषयततोऽदृष्टार्थतामवकल्प-

१ ध्यानेन-पा० । २ तस्मान्न वङ्क्रीणां-पा० । ३ विप्रतिपत्तित्वाच्च-पा० । ४ अय-
मिति-अपेक्षायामिति हे-
अकरणमन्त्रत्वादित्याह-
उपः । ५ अभिधानमिति-अभिधानक्रियामात्रं शक्यं कर्तुं न प्रकाशनं,

कस्य शब्दस्य प्रयुज्यमानस्यादृष्टोऽर्थोऽभ्युपगम्यते । यथा, प्रकृतौ पत्नीशब्दस्य । न त्विहाऽऽहत्य षड्विंशतिशब्दोऽनेकस्मिन् पशौ प्रयुज्यते । किंतु चोदकेनेह प्राकृतवचनं प्राप्यते । तत्र यन्न्याय्यं तच्चोदकः प्रापयिष्यति, नाऽऽहत्य षड्विंशतिशब्दम् । किं तन्न्याय्यम् । यत्प्रकृतौ विवासितम् । प्रकृतौ च वङ्क्रीणामियत्ता कथिता । तस्मादिह सा प्रदिश्यते ।

नन्वेतदुक्तं नाग्निगोः करणत्वेन निर्देश इति । यदा च न करणं, तदा कथमयं वङ्क्रीयत्तावचनः । श्रुत्या षड्विंशतिसंख्यावचन एव भवितुमर्हतीति । उच्यते । यद्यपि नास्य तृतीयया निर्देशः, तथाऽपि प्रयोगवचनेनोपगृहीतः साधको भवन् कमन्यं दृष्टमुपकारं करिष्यत्यन्यतोऽवदानप्रकाशनात् । अत्रोच्यते । नास्यावदानैरभिसंबन्धः प्रकृत्यागप्रयोगवचनो यागेन संबध्नाति । तत्र च हविःसंकीर्तनं दृष्टं प्रयोजनम् । षड्विंशतिशब्दोऽपि तत्स्तुतये भविष्यतीति ।

नैतदेवमिति ब्रूमः । प्रकरणाद्यागमात्रेणाभिसंबन्धे सति ऋत्विजां प्रेष इति गम्यते । लिङ्गात्तु शमितृप्रेषमेनमध्यवस्यामः । तथारूपाणि ह्यत्र वाक्यानि, दैव्याः शमितार उेत मनुष्या आरभध्वमिति । तथा, षड्विंशतिरस्य वङ्कयस्ता अनुष्ठयोच्च्यावयतादिति । तस्माद्वङ्क्रीयत्तावचन एषः, न षड्विंशतिसंख्यावचनः । यथा, यजमानशब्द एकयजमानवाचिनि स्वसंख्यावाच्येकवचनमिति कृत्वा द्वियजमानके च प्रयोगे स्वसंख्यावचनप्रदेशादूहः क्रियते, एवमिहापीति ॥ १० ॥

अपूर्वत्वात्तथा पत्न्याम् ॥ ११ ॥

यदुक्तं पत्नीवादिति । युक्तं पत्न्यां, न तत्रैकपत्नीके यजमाने पत्नीशब्दः सामानातः । द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रदेशाद्भवति । यथा, एकस्याः पत्न्याः स्वसंख्यावचनः, एवं द्वयोर्वहूनां च स्वसंख्यावचन इति । तस्माद्वैषम्यं पत्न्याम् ॥ ११ ॥

येम । अस्ति तु समवेतोऽवदानसंबन्धो वङ्कयर्थः । स च स्वभावात्षड्विंशत्यैव परिच्छिन्नः । तस्यावदातुः संस्कारो दृष्टार्थमेव प्रस्मरणम् । एवं तासामपि गुणत्वात्प्रकाशनं प्रकृतौ, तद्वदपीति ॥ १० ॥ [११]

आहनात्स्त्वविकारात्संख्यासु सर्वगामित्वात् ॥ १२ ॥

तुशब्दोऽन्यं पक्षमवतारयति, न समस्य वचनं, संख्योहः स्यादिति । यथासमाप्नोतषड्विंशतिप्रातिपदिकं प्रयोक्तव्यम् । एवमविकारे, आ-
प्तानुग्रहो भविष्यति । प्रविभक्तं गुणमभिवदितुं वचनमूहिष्यते । षड्-
विंशती एतयोर्वङ्कय इति । ननु षड्विंशती इत्यभिधाने वङ्क्रीणां
प्रथमा न प्राप्नोति ।

उच्यते । यदा षड्विंशतिगुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति, तद्वि-
शेषणार्थं संख्येयमुच्चार्यते, तदा प्रथमान्तेनापि लक्षणया संख्या वि-
शेष्यते । यथा, इन्द्राग्नी देवतेति । यदा दिवैरैश्वर्यकर्मणोऽर्थो गुणो वि-
वक्षितो भवति, तदैकवचनान्तं द्विवचनान्त एवेन्द्राग्नी इति शब्दो लक्ष-
णया विशिष्टः । तथा च प्रयोगो दृश्यते, पञ्चपञ्चाशत्स्त्रिंशतः सत्रः
त्सराः, पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः, पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः, पञ्चपञ्चाशत
एकाविंशति इति संख्यावचनः शब्दस्त्रिंशत् इत्यनेन लक्षणया विशेष्यते ।
यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः पर्वदिति । एवं षड्विंशती वङ्कय
इति । एवमविकारश्च भविष्यति । सर्ववङ्किगामी च षड्विंशतिशब्दो
भविष्यतीति ॥ १२ ॥

संख्या त्वेवं प्रधानं स्याद्वङ्कयः पुनः प्रधानम् ॥ १३ ॥

सत्यमुपपद्यत एव वचनं, षड्विंशती वङ्कय इति । संख्याप्रधानः-

ननु षड्विंशती इत्यभिधाने वङ्क्रीणां प्रथमा न प्राप्नोति । कोऽर्थः । गुण-
वचनो हि कश्चित्संस्पृष्टगुणवचनो भवति द्रव्येण । यथा शुक्लः पट इति । कश्चिन्नि-
ष्कृष्टगुणवचनः । यथा शौक्ल्यं पटस्येति । तत्र प्राग्विशतेः संस्पृष्टगुणवचनाः । पञ्च
गावो दश गाव इति । विंशत्यादयस्तुभयवचनाः । यदीह द्रव्यं प्रधानं, 'वङ्कयः'
इति प्रथमावहुवचननिर्देशात्षड्विंशतिशब्देनापि प्रथमावहुवचनान्तेन मवितव्यम् ।
'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति' इति । दुष्परिहरश्चायम् । अतोऽ-
न्यः पक्ष आश्रीयते । निष्कृष्टो गुणः प्रधानभूतः षड्विंशतिरित्यभिधीयते । नन्वेवं
वङ्कय इति प्रथमा न प्राप्नोति । षष्ठ्या मवितव्यम् । उच्यते । शक्यपरिहारमिदं
चोद्यम् । तत्परिहृतं भाष्यकारेण ॥ १२ ॥

'संख्या त्वेवं प्रधानं स्याद्वङ्कयः पुनः प्रधानम्' इत्युक्तम् । नन्वेवं सति-

स्त्वेवं निर्देशः कृतो भवति । षड्विंशतिगुणः प्राधान्येन विवक्षितः । तद्विशेषणत्वेन वङ्क्रीणामुच्चारणम् । वङ्कृयः पुनः प्रकृतौ प्रधानं, न संख्या । तदुक्तं, प्राधान्यमग्निगोस्तदर्थत्वात् । तासां च कृत्स्नवचना-
दिति । तदेवं न प्रकृतिवदभिधानं कृतं भवेत् । तत्र चोदक एव आध्ये-
त् । तस्मात्समसितव्यमेव वचनमिति ॥ १३ ॥

अनाम्नातवचनमवचनेन हि वङ्क्रीणां स्यान्निर्देशः ॥ १४ ॥

न खल्वप्यस्मिन् पक्षे सर्वमेवाऽऽम्नातमुच्यते, अनाम्नातवचनमपि
प्रतीयत इति, षड्विंशती षड्विंशतय इति । अथ द्विवचनं बहुवचनं वा-
ऽनार्पतया न क्रियते, नैवं तासां वङ्क्रीणां कार्त्स्न्येनाभिधानं
स्यात् ॥ १४ ॥

अभ्यासो वाऽविकारात्स्यात् ॥ १५ ॥

द्वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न समासवचनम् । अभ्यासः स्यात् ।
एवमविकारो भविष्यति । तत्राऽऽर्षचोदकावनुग्रहीष्येते । सर्वं समा-
म्नातं कृतं भविष्यति । केवलमस्यशब्दोऽभ्यसिष्यते । कृत्स्नाश्च वङ्-
कयोऽभिहिता भविष्यन्ति ॥ १५ ॥

षड्विंशतौ बहुवचनं प्राप्नोति । उच्यते । उभयत्र प्रत्ययेन प्रातिपदिकेनोपात्तं बहुत्वं,
विशेषश्च । तत्र वङ्कृय इति यत्तद्गतं बहुत्वं, यच्च विंशतिप्रातिपदिकगतं विशेषरूपं, तयो-
रेकं वङ्कृद्रव्यमधिकरणम् । अतस्तयोर्विशेषणविशेष्यभावो युक्तः । यत्तु षड्विंशतावेक-
वचनं तद्युक्तं विशेषणस्यैकत्वात् । स्वभावाद्विंशत्यादीनां स्वाभिधेयसंख्याग्राहित्वमेव,
न तु द्रव्यसंख्याग्राहित्वम् । तद्यथा विंशतिर्गावो गच्छन्तीति द्रव्यमेव प्रधानं,
बहुवचननिर्देशात् । संख्याप्राधान्ये हि तस्यैकत्वाद्वैच्छतीति प्राप्नोति । त्वत्पक्षेऽपि
तुर्यम् । संख्याप्राधान्ये हि वङ्कृषु बहुवचनं न स्यात् । संख्याविशेषणत्वात् ।
अथ बहुवचनान्वितामिर्वङ्कृमिः पश्चात्षड्विंशतिसंख्या लक्ष्यते । ममाप्येकवचनान्विता
षड्विंशतिर्वङ्कृविशेषणम् । अथवा, षड्विंशतिप्रातिपदिकेनोक्तत्वाद्बहुवचनं निवृत्तम् ।
निर्देशार्थमेकवचनमेव युक्तमिति । ननु द्वौ बहव इत्यादौ प्रातिपदिकेनोक्तत्वाद्-
द्विवचनबहुवचने न प्राप्नुतः । उच्यते । अन्यत्र तद्वक्ष्यामः, तेर्हातिप्रसङ्ग इष्यते-
॥ १३ ॥ [१४ ॥ १५ ॥

१ (अ० ९ पा० ४ अ० १ सू० ७) । २ (अ० ९ पा० ४ अ० १ सू० ८) । ३ अनाम्ने-
तथा—पा० । ४ न तासां—पा० । ५ गच्छतीति प्राप्नोतीति—गच्छतीत्येकवचनं प्राप्नोति । तस्माद्भाव
एव प्रधानं । तथाऽपि विंशतौवैकवचनमेव । तद्वत्प्रकृतेऽपीति ग्रन्थपूरणम् । ६ नेहातिप्रसङ्ग इष्यत
इति—नेह प्रपञ्च्यत इत्याशयः ।

पशुस्त्वेवं प्रधानं स्यादध्यासस्य तन्निमित्तत्वात्-

स्मात्समासशब्दः स्यात् ॥ १६ ॥

तुशब्देनावधार्यते । नैतदेवम् । समस्य वचनमेवेति । कथम् । एवं सति पशुः प्राधान्येनात्र निर्दिष्टः स्यात् । पशोः पशोः षड्विंशतिः षड्विंशतिर्वङ्क्रयो न कश्चिदषड्विंशतिवङ्क्रिः पशुरिति पशोः संख्यासंबन्धेऽभिधित्सित एवं वचनं भवति । न च पशुसंख्यासंबन्धः प्रकृतौ विवक्षित इत्युक्तम् । इयत्ता वङ्क्रीणां प्रकृतौ वक्तव्या । इहापि सैव चोदकेन प्रदिश्यते । तेन नाध्यासः । स हि पशुनिमित्तकः । तस्मात्समस्य वचनं वङ्क्रीणां कर्तव्यमिति ॥ १६ ॥

(अश्वमेधेऽश्वविषये वङ्क्रीयत्ताप्रकाशनार्थं वैशेषिकमन्त्राकरणपक्षे त्रयाणां पशूनामर्थे, षडशीतिरेषां वङ्क्रय इति समासवचनाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्तस्य वचनाद्वैशेषिकम् ॥ १७ ॥ पू०

अस्त्यश्वमेधः । तत्र सवनीयः पशुः, अश्वस्तूपरगोमृगौ च । अस्ति तु प्रकृतावग्रीषोमीये, षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय इति वचनम् । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्राश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्क्रयः । तूपरगोमृगयोः षड्विंशतिः । अस्ति तु ऋक् समाप्ता-चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति । अच्छिद्वा गात्रा वधुना कृणोत परुष्परनुघुष्याविशस्ता, इति । तदिदं संदिह्यते । किमश्वस्य वैशेषिकमिदं वचनं कर्तव्यं, तूपरगोमृगयोः समासेन, उत सर्वेषामेव समासवचनम् ।

॥ १६ ॥]

अयं तावत्सिद्धान्त एव । 'चतुस्त्रिंशद्वाजिनः' इत्यनयाऽवश्यं वङ्क्रीयत्ता प्रकाशयितव्या । आनर्थक्यमयात्प्रकरणानुमितेन वाक्येन प्रापितत्वात् । ननु प्रतिषिद्धेयं चतुस्त्रिंशत् इति । उच्यते । विधिपूर्विकेयं प्राप्तिरिति विधिप्रतिषेधयोर्विकल्पः षोडशिवदिति पक्षे तावदनया प्रकाशनम् । यत्त्वर्थात्प्राप्नोति तत्प्रतिषेधेन बाध्यते । यथा, ब्रत्येऽहनि मधुमांसाशने ।

किं प्राप्तम् । अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वक्त्रयस्तस्य वैशेषिकमिदं वचनं कर्तव्यम् । कस्मात् । वचनात् । एवं, चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववन्धोरित्येतद्वचनमर्थवदिति । इतरथा, एतद्वचनमर्थकं स्यात् । तस्माद्वैशेषिकमश्वस्येति ॥ १७ ॥

तत्प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते सा चतुस्त्रिंशद्वाच्यत्वात् ॥ १८ ॥ सि०

तत्प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते, प्रकृतौ यत्कृतं वचनं तत्कर्तव्यमिति । कथम् । न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्, षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति । सा नियुज्यमाना चतुस्त्रिंशद्वाच्यत्वाद्वारयति शब्दम् । तस्मात्प्रतिषिद्धत्वाद्वैशेषिकं वचनं न कर्तव्यं, सामासिकं वचनं कर्तव्यम् ।

ननु, षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति वचनात्प्रतिषिद्धेऽपि वैशेषिकमेव वचनं कर्तव्यमिति । नेत्युच्यते । न ह्ययं षड्विंशतिशब्दो विधीयते । किं तर्हि । यथाप्राप्तं वचनमनुच्यते । कथमवगम्यते । एवकारकरणात् ।

नन्विहाऽऽनुमानिको विधिः प्रत्यक्षेण प्रतिषेधेन बाध्यते । उच्यते । न विधिर्यदि बाध्यते । अपि चान्यदेतदानुमानिकम्, इदं तु प्रत्यक्षमिति । विधिश्चेन्न बाधितुं शक्यते । एवमुभयप्राप्तौ स्थितायामुत्तरा चिन्ता । न चैतत्पूर्वपक्षसूत्रं, सामान्यस्य बलवत्त्वात् । तथा पक्षव्यावर्तकस्य तु शब्दस्य चोत्तरत्रामावात् ॥ १७ ॥

तत्प्रतिषिध्य ॥ इदं श्रूयते, न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्, षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात् इति । तत्र संशयः । किं समस्ता ऋक् प्रतिषिध्यते, अथस्यापि सप्तस्य वचनं, उत चतुस्त्रिंशत्पदप्रतिषेधः । अश्वस्य वैशेषिकवचनं षड्विंशतिरिति । तत्र सिद्धान्तेनोपक्रमः 'तत्प्रतिषिध्य' इति । ननु षड्विंशतिरिति ब्रुवन् निगदे षड्विंशतिरिति शब्दस्य विधिं बोधयति पूर्वपक्षवादी । तस्य कर्मानुष्ठानं, तूपरगोमृगयोः सामासिकव-

१ यथा प्राप्तवचनं-पा० । २ बाध्यत इति-इदं तावदुपलक्षणम् । यदि विधिर्न स्यात्, तदा प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधोऽपि दुःस्थितः स्यादिति । ३ एवं तावद्वार्तिककारा भाष्यमनाहृत्य स्वयं प्रथमतः सूत्रमाधिकरणान्तरपरतया व्याख्याय 'तत्प्रतिषिध्य' इत्यादिसूत्रान्तरैरधिकरणान्तरं व्याचिख्यासवस्तस्य विषयं तावत्प्रदर्शयन्ति-इदं श्रूयत इत्यादिना । ४ समस्य वचनमिति-पक्षे समस्य वचनं पक्षे वैशेषिकमित्यर्थः । ५ वैशेषिकेति-अश्वविषये 'षड्विंशतिर्वाजिनो देववन्धो' इत्येवं विकृतो वैशेषिकमन्त्रः । तूपरगोमृगयोस्तु 'द्विपञ्चाशदनयोः' इति समासवचनमित्यर्थः ।

यथाप्राप्त एवकारिकरणम् । न च षड्विंशतिशब्दः प्राप्तः । षड्विंशति-
संख्याभिधानं प्रकृतौ कृतम् । इहापि तदेव प्राप्तम् । षड्विंशतिशब्देन
तत्प्रकृतौ लक्षितमिहापि षड्विंशतिशब्दस्तल्लक्षणार्थमेवोच्चारितः । षड्विंश-
तिसंख्यापरेऽनेकोऽर्थो विधीयते । चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधः । षड्विंश-
तिसंख्यावचनं च । तत्र वाक्यं भिद्येत । भिद्यमान एकवाक्यरूपं
बाध्येत । किं तत् । साकाङ्क्षत्वम् । न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्, षड्विंश-
तिरित्येव ब्रूयादिति । एतं हि वचनं चतुस्त्रिंशद्वचनाभावे प्राप्तमेव
सत्कर्तव्यतया प्रतिषेधं प्रशंसितुमुच्चार्यते । तदेवमेकवाक्यतामापद्यते ।
सैकवाक्यता संख्यापरे बाधिता स्यात् । अनेकार्थविधानं चान्याय्यम्,
एकार्थविधानं संभवति । भूयसी हि तत्रादृष्टकल्पना स्यात् । तस्माद्यथा-
प्राप्तवचनं कर्तव्यमिति ॥ १८ ॥

ऋग्वा स्यादास्मात्तत्त्वादविकल्पश्च न्याय्यः ॥ १९ ॥ पू०

आस्माता हि ऋक्, अप्रतिषिद्धा च । तस्मादश्वस्य वैशेषिकं वचनं
स्यात् । तथा चाविकल्पो भविष्यति । अविकल्पश्च न्याय्यः । विकल्पे

र्चनमन्यत्, 'द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्कयः' इति । अश्वस्य तु, वैशेषिकं वचनमन्यत्
'षड्विंशतिरस्य वङ्कयः' इति । तदितरः प्रत्याह । नह्ययं विधीयत इति ।

शक्यश्चात्रान्यतरानुवादः । यदि तावत्प्रतिषेधो विधीयते, ऋचि प्राकरणिकायां
प्रतिषिद्धायां यदन्यच्चोदकप्राप्तमित्यावचनं तत्स्वयमेव भवति । षड्विंशतिवचनमनु-
वादः सैवकारेण । षड्विंशतिरित्येता विधीयते । न सा शक्या, चोदकप्राप्त-
त्वात् । एवकारोपबद्धत्वाच्च । एवकारस्त्वप्राप्तः स विधीयते । तस्य परिसंख्या-
रूपोऽर्थः । यदन्यत्प्राकरणिकं प्रतिपोगि तत्र भवति । एवमन्यतरस्यानुवादत्वेऽ-
वश्यंभाविनि, ऋचः प्रतिषेधविधानं, मुख्यत्वात् । इतरस्य चानुवादः, जघन्यत्वात्प्र-
तिषेधस्तुल्यर्थ इति ॥ १९ ॥

वाशब्दात्पक्षान्तरम् । आस्माता हि ऋगप्रतिषिद्धा चेति । ननु प्रतिषिद्धा
वाक्येन । उच्यते । पदविकारं वक्ष्यामः । तस्यां तु वचनादिरवत् । ननु श्रुत्या

१ षड्विंशतिशब्देन च स्वसंख्याभिधानं-पा० । २ प्राप्तं षड्विंशति शब्देन । ननु प्रकृतौ-
पा० । ३ प्रतियोगीति—'चतुस्त्रिंशद्वाजिनः' इति मन्त्र इत्यर्थः । तथा च प्राकरणिकमन्त्रानिष्टा-
रूपैवकारार्थविधानादेवं निषेधस्य प्राप्तत्वात् 'न चतुस्त्रिंशदिति' निषेधोऽनुवादो भवतीत्यर्थः ।
४ वक्ष्याम इति—अनन्तरसूत्रेणैति शेषः ।

विरुद्धं वचनमन्योन्येन भवति । भवतीति चेत्, न प्रतिषेधः । नेति चेत्, न विधिः । तस्माद्वैशेषिकं वचनं कर्तव्यम् ॥ १९ ॥

तस्यां तु वचनादैरवत्पदविकारः स्यात् ॥ २० ॥

अथ यदुक्तम्, ऋक् तत्र प्रतिषिध्यत इति । नैतदेवम् । तस्यां वचनात्पदविकारः स्यात् । वचनं हि भवति, न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्, षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति । तत्र चतुस्त्रिंशत्पदं श्रुत्या प्रतिषिध्यते । ऋग् लक्षणाया प्रतिषिध्यते । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिन्याय्या । तस्माद्वैशेषिकं वचनं कर्तव्यमिति ॥ २० ॥

सर्वप्रतिषेधो वाऽसंयोगात्पदेन स्यात् ॥ २१ ॥ सि०

सर्वस्या एव वा ऋचः प्रतिषेधोऽयं, न चतुस्त्रिंशत्पदस्य । कस्मात् । पदेनासंयोगात् । चतुस्त्रिंशत्पदेन ऋचः संयोगो न स्यात् । विना तस्मात्पदान्नैव ऋक्शेषो वङ्किगणनं कुर्यात् । अथ षड्विंशतिपदेन संवध्येत, तथाऽपि नाश्ववङ्किसंख्यां ब्रूयात् । तव दृष्टोऽर्थो नावक-
ल्पेत । ऊनं च वाक्यमर्थं न साधयेत् । ऊने च वाक्ये दोषश्रवणात् । मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वा-
ग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । चतुस्त्रिंश-
त्पदं चेहानर्थकं स्यात् । तस्मात्समस्य वचनं कर्तव्यम् । ऋचश्च वि-
ध्यन्तरेण विहितत्वाद्वैशेषिकं वचनमिति ॥ २१ ॥

षड्विंशतिविधानेऽनेकार्थविधानादिदोषः स्यात् । उच्यते । ऐरवत्प्रतिषेधः कार्याप-
त्तिप्रदर्शनाय भविष्यति । अतः ' षड्विंशतिर्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्कीरश्चस्य ' इति ॥ १९ ॥ [२० ॥]

ऐरवादिति विषम उपन्यासः । यत्राऽऽद्यपदं गृह्यते, तत्र ऋचं लक्षयति सर्वां, संवन्धेनाऽऽद्यत्वादेव ' अयं सहस्रवानवः ' इतिवत् । यत्र त्वनाद्यं गृह्यते, तत्र शक्नोति पराणि लक्षयितुम्, अर्थेनासंभवात् । तथा पूर्वाण्यपि पर्यावृत्तिभयात्स्वयमेव तत्पदं कार्येण प्रयुज्यते । अतश्च ' अश्वस्य चतुस्त्रिंशत् ' इति पूर्वपक्षसूत्रं, नियमेन ऋगेव वक्तव्येति । ' तत्प्रतिषिध्य ' इति सिद्धान्तो नियममेव धारयति ॥ २१ ॥

१ वैशेषिकमिति—' चतुस्त्रिंशद्वाजिनो ' इति प्रकरणाभ्यासस्य वैशेषिकमन्त्रस्य ' न चतुस्त्रिंश-
दिति ' वचनेन प्रतिषेधात्प्राप्तप्रतिषेधे च विकल्पः । तथा च, अश्वविशये वैशेषिकमन्त्रकरणपक्षे,
तूपरगोमृगविशये, द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्कयः—इति समासवचनं प्राप्नोतीत्याशयः । २ चतुस्त्रिंशत्प-
दमात्रप्रतिषेध इति पूर्वपक्षेऽनुष्ठानविशेषं दर्शयति—अस्येत्यादिना ।

(अग्निगुप्रैषगतोरुकशब्देन वपाभिधानाधिकरणम् ॥ ३ ॥) :

[३] वनिष्टुसंनिधानादुरुकेण वपाभिधानम् ॥ २२ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पञ्चावध्रिगौ वचनं, वनिष्टुमस्य मा राविष्टोरु-
कं मन्यमाना इति । तत्रोरुकशब्दं प्रति विचारः । किं वनिष्टुमस्य मा
राविष्टोरुकसदृशं मन्यमानाः, उतोरुकं वपां मन्यमाना वनिष्टुं मा रावि-
ष्टेति । किं प्राप्तम् । वनिष्टुमुलूकं मन्यमाना इति । कथमुरुकशब्द उ-
लूकवचनः । रलयोः समानवृत्तित्वात् । पर्यङ्कः पल्यङ्कः, रोमाणि
लोमानि, अङ्गुरिः अङ्गुलिः । उलूकसदृशत्वाच्च वनिष्टोः, वपायां
चाप्रसिद्धेः ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । उरुकशब्देन वपाभिधानं स्यात् । वपां मन्यमा-
ना वनिष्टुं मा राविष्टेत्येषा बुद्धिः क्रियमाणा दृष्टार्था । भवति हि
वनिष्टुसंनिधानाद्व्यामोहेन वनिष्टोर्लवनप्रसङ्गः । तं च निवर्तयन्नेष
शब्दो दृष्टप्रयोजनो भवति । न हि वनिष्टुर्न लवितव्य एव । वपोद्धर-
णकाले वपां मन्यमानैर्न लवितव्यः । इतरस्मिन् पक्षे, वनिष्टुं मा रा-
विष्टेति लवितव्ये वनिष्टावनर्थकः प्रतिषेधः । उलूकसदृशवचनं चा-
दृष्टार्थम् । कथं पुनर्वपायामप्रयुक्तो वपां प्रत्याययिष्यत्युरुकशब्द इति ।
उच्यते । अवयवप्रसिद्ध्या, उरुशब्दस्तावद्विस्तीर्णवचनो दृष्टः । तद्यथा,
उरु राजाङ्गणम्, उरु तैलिकाङ्गणमिति । तथा, उरुं हि राजा वरु-
णश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ, इति । तथा, उरु विष्णो विक्रमस्व
इति । इहापि स विस्तीर्णवचन एव । तथा, कशशब्दो मेदासि प्रसिद्धः ।
यथा, कशवाहिनो रथाः । मेदोवाहिन इति गम्यते । तस्यैकदेशः क-
शब्दः समुदायप्रत्ययमादधाति । मेदास्विनी तस्य वपा । न विस्तीर्ण
मेदो मन्यमानेन तत्संनिष्कृष्टो वनिष्टुर्लवितव्य इति वपावचनता सिद्धा
भवति । किं भवति प्रयोजनम् । वनिष्टुवचनपक्षे, उपमानस्योरुकशब्द-
स्यानुहः । वपावचनपक्षे, उरुशब्द ऊहितव्यः, कशब्दश्चेति उरुणी के,
उरुणि कानि । अथवा, उरुके, उरुकाणि, यदि समासाभिप्रायः
॥ २२ ॥

[२२ ॥

(अग्निगृप्रेषगतप्रशसाशब्दस्य बाहुप्रशंसापरत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] प्रशसाऽस्याभिधानम् ॥ २३ ॥ पू०

तस्मिन्नेवाग्निगावाम्नायते, प्रशसा बाहू इति । तत्र संदेहः । किं प्रशसा बाहू कृणुतात्, प्रशसेति तृतीयान्तः । प्रशसा बाहू प्रदीतव्याविति, उत प्रशसेति द्विवचनम्, आकारे विभक्तेः कृते प्रशस्तौ बाहू कर्तव्याविति । किं प्राप्तम् । प्रशसाऽस्याभिधानम् । असौ हि शासशब्दः प्रसिद्धः । तथा हि तन्मुत्रदति । दश प्रयाजानि द्वाऽऽह शासमाहरेति । अस्मि वै शासमाचक्षत इति । अनर्थिका च बाह्वोः स्तुतिः । स्तुतौ बाहू किमप्यदृष्टं कुरुत इति मान्त्रवर्णिकं तयोर्देवतात्वं कल्पितं स्यात् । तच्चायुक्तमन्यस्मिन् पक्षे सति । तथा शौनःशेषे भवति दर्शनम् । अतस्त्वामग्निं शासहस्तं शासेन विशसनत्वान्न द्रष्टुमुत्सहे, इति । तस्मादसिना प्रशसेति गम्यते ॥ २३ ॥

बाहुप्रशंसा वा ॥ २४ ॥

अथवा बाहुप्रशंसैषा । प्रशसा बाहू कृणुतात्-प्रशस्तौ बाहू छेत्तव्याविति । तथा प्रशसाशब्दस्य दृष्टार्थता भविष्यतीति । कात्स्न्येन हि बाह्वोः प्रशस्तता । कृत्स्नौ बाहू उद्धरतेत्यर्थः । कृत्स्नौ च बाहू उद्धर्तव्याविति । इतरस्मिन् पक्षे स्वधितिना विशसनं क्रियते, असेश्च वाचकः शब्द उच्चार्यते । यदि वा मान्त्रवर्णिकं द्रव्यं विधीयते, असिना बाहू छेत्तव्याविति । तच्चायुक्तं, विधिविहिते स्वधितौ सति । न च न प्रशस्तौ बाहू । ताभ्यां पशुर्हि गच्छति । अवतम्य च शमीकरीरं भक्षयति । तस्माद्बाहुप्रशंसा । किं भवति प्रयोजनम् । अश्वमेधे, शतं राजता हरितत्सरवोऽसयः । तत्रासिपर ऊहो भवति, यथा पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, तथा बाहुपरेणोद्देन भवितव्यम् ॥ २४ ॥

(अग्निगृप्रेषगतप्रशसाशब्दस्य बाहुप्रशंसापरत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

[५] श्वेनशलाकश्यपकवपस्त्रैकपर्णेष्वाकृतिवचनं

प्रसिद्धसंनिधानात् ॥ २५ ॥ पू०

अस्मिन्नेवाध्रिगाविदमाम्नायते, श्येनमस्य वक्षः कृणुतात्, शला
दोषणी, कश्यपेवासौ, कवषोरु, स्नेकपर्णाऽष्टीवन्ता इति । एषु संशयः ।
किमाकृतिवचनमेषु भवति, उत कात्स्न्योद्धरणमिति । किं प्राप्तम् ।
प्रसिद्धसंनिधानादाकृतिवचनम् । इह प्रसिद्धस्य संनिधौ यदभिधीयते
किंचिदिदं कर्तव्यमिति, तत्राऽऽकृतिवचनं गम्यते । यथा, अर्पी पिष्ट-
पिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामिति, अर्जुनवदरा मेखलाः क्रियन्तामिति, सिं-
हाकृतिवचनं मेखलाकृतिवचनं च गम्यते । एवं श्येनाकृतिवक्षः क-
र्तव्यं, शलाकृती दोषणी, कश्यपाकृती अंसौ, कवषाकृती ऊरु, क-
वीरपर्णाकृती अष्टीवन्ताविति ॥ २५ ॥

कात्स्न्यं वा स्यात्तथाभावात् ॥ २६ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति, आकृतिवचन इति । किं
तर्हि । कृत्स्नोद्धरणं विवक्षितम् । कृत्स्नान्युद्धृतान्येतान्येतदाकृति-
कानि भवन्ति । यथा श्येनाद्याकृतिकानि भवन्ति । तथैतानि कुरुत,
कृत्स्नान्युद्धरतेत्ययमर्थोऽवगम्यते । लक्षणयेदं चोद्यमानं दृष्टार्थं भवति ।
कृत्स्नोद्धृतौ तैः प्रयोजनम् । तथा हि तदाकृतिकानामवचनं भवति ।
इतरथाऽतदाकृतिकानामवद्यात् । तस्मात्कात्स्न्यमवगम्यत इति ॥ २६ ॥

अध्रिगोश्च तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

अध्रिगुश्चाङ्गानामुद्धरणार्थः । अङ्गानां कात्स्न्येनोद्धरणं कथं स्या-
दित्येवमर्थः । कथम् । एवं हि भवति वचनम्, गात्रं गात्रमस्यानूनं
कृणुतादिति । तस्मादपि श्येनादिभिः कृत्स्नोद्धरणं गम्यत इति ।
प्रयोजनं पक्षोक्तम् ॥ २७ ॥

(दर्शपूर्णमासार्थोद्धृताग्निनाशे ज्योतिष्मतीष्टेरननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] प्राप्तङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वात्तदर्थं
हि विधीयते ॥ २८ ॥ सि०

अस्त्यग्निहोत्रम् । य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीति । तत्रेदमाम्ना-
यते । अग्नये ज्योतिष्मतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्, यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्नि-

२९ ॥ २६ ॥ २७ ॥]

दर्शार्थमग्नावुद्धृतेऽनुगते, इष्टिः कार्या न वेति । कुतः संशयः । वाक्यात्पदाद्वा ।

होत्र उद्वायेदिति । यदि तु दर्शार्थेन पौर्णमासार्थेन वाऽग्निरुद्धृतोऽहुतेऽ-
ग्निहोत्र उद्वायेत्, किं ज्योतिष्मती कर्तव्या, नेति । किं प्राप्तम् ।
कर्तव्येति । कुनः । उपसंप्राप्तं हि निमित्तम् । भवितव्यं नैमित्तिकेनेति ।
अग्निरसाबुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वातः । एतावच्च निमित्तं ज्योतिष्मत्याः ।
तस्मात्सा कर्तव्येति । न चात्र शब्दोऽस्ति, अग्निहोत्रार्थमुद्धृत उद्वाते
कार्येति । तस्मादपि कर्तव्या ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । प्रासङ्गिके-एवं लक्षणकेऽग्नावनुगते प्रायश्चित्तं न
कर्तव्यम् । परार्थं हि तदुद्धरणं कृतम् । दर्शपूर्णमासार्थम् । अग्निहोत्रार्थं
चोद्धृते व्यापन्ने तदाम्नातम् । तस्मान्न कर्तव्यम् । आह । ननूक्तं, ना-
स्त्यत्र शब्दः, अग्निहोत्रार्थमुद्धृतेऽनुगते प्रायश्चित्तमिति । अत्रोच्यते ।
यद्यपि नास्त्येवंजातीयकः शब्दस्तथाऽप्यग्निहोत्रार्थमेवोद्धृतेऽनुगते प्राय-
श्चित्तं गम्यते । कथम् । अग्निहोत्रप्रकरण एतदाम्नातमिति । आह ।
अग्निहोत्रप्रकरण आम्नानात्तस्योपकारकमिति गम्यते । नाग्नि-
होत्रविशिष्टमुद्धरणम् । स्वार्थं हि सर्वं । क्रियते, न परविशेषणार्थेन ।

अत्रोच्यते । अग्निसंबद्धमेतत्प्रायश्चित्तमुच्यते, नोद्धानसंबद्धम् । किमतो

किमुद्धानमग्निविशिष्टं निमित्तं, अथवाऽग्निरुद्धानविशिष्ट इति । तत्रोद्धाने निमित्त
आश्रीयमाणे सत्तया क्रिया निमित्तं स्यात् । अग्न्येकदेशे वर्तमाना, पटदाहवत् ।
न च काष्ठावयवेष्वग्नियुक्तेषु कदाचिदुद्धानं नास्तीत्यविशेषणमेव । अग्निस्तु निमित्तं
विशेष्यः । क्रियया व्याप्यमान एव, पटो रक्त इतिवन्निमित्तां विमर्ति, नाव्याप्य-
मानः । स कदाचिद्व्याप्यमानः (स कदाचिद्व्याप्यते) इति युक्ता निमित्तता । वाक्येनापि,
अफलं चेदं कर्म प्रकरणादग्निहोत्रस्योपकुर्वदुद्धाननिमित्तकमारादुपकारकं प्रयानादिव-
त्स्यात् । न विशेषणस्याग्नेस्तद्भावितुमर्हति । सामवायिकं वा, स्विष्टकृद्वद्वाक्येनाग्न्यर्थम् ।
विशेष्यः प्रधानं तदाऽग्निः, शक्यः संबन्धयितुमुद्धानेनेष्ट्या च । एवं संदेहे, उद्धानं
निमित्तम्, आराद्वृत्तिः । दर्शार्थेन कर्मवादिति पूर्वः पक्षः । आरादुपकारकेभ्यः साम-

१ उद्वायात्—पा० । २ पदात्तावयवया संशयस्तथा दर्शयति—किमित्यादिना । ३ वाक्ये-
नापीति—संशय इति शेषः । ४ आराद्वृत्तिरिति—नैमित्तिकं च कर्म, आराद्वृत्तिः—आरादुपकार-
कमित्यर्थः ।

यद्येवंम् । यद्युद्धानसंबद्धं भवेत्, उद्धानस्यानङ्गत्वान्नैतदुद्धानार्थमिति गम्यते । प्रकृतेनाग्निहोत्रेण प्रयोजनेन संबध्यते । अग्निसंबन्धे पुनर्गुणत्वादग्नेस्तेनैव प्रायश्चित्तस्य प्रयोजनसंबन्धः । तत्रैवमुद्धृतो व्यापन्नो भवति, यदि स प्रयोजनं नाभिनिर्वर्तयति । तत्राग्निहोत्रार्थस्योद्धरणस्याग्निहोत्रनिवृत्तिः प्रयोजनम् । दर्शपूर्णमासार्थस्य दर्शपूर्णमासनिवृत्तिः । उद्धृतं चानुगतं स्वस्मै प्रयोजनायायोग्यं प्रायश्चित्तेन योग्यं क्रियते । तच्च योग्यं कुर्वत् प्रायश्चित्तमग्निहोत्रस्योपकरोति । यस्तूद्धृतो दर्शपूर्णमासप्रयोजनः, तं योग्यं कुर्वन्नाग्निहोत्रस्योपकुर्यात् । यस्त्वग्निहोत्रार्थमुद्धृतः, तं योग्यं कुर्वद्भिहोत्रायोपकरोति । तस्मादग्निहोत्रार्थमुद्धृते प्रायश्चित्तम् ।

कथं पुनर्ज्ञायते, अग्निना प्रायश्चित्तस्य संबन्धो नोद्धानेनेति । अग्निविशिष्टेनोद्धानेन संबन्ध इति श्रुत्या गम्यते । उद्धानपरीतेनाग्निनेति वाक्येन । श्रुतेर्वाक्यादवलीयस्त्वादुद्धानसंबन्धः प्राप्नोतीति । उच्यते । उद्धानसंबन्धस्यापरिहार्यत्वात्, यस्योद्वायादित्यविवक्षितमेव प्राप्नोति । अदृष्टार्थत्वान्न, अनाकाङ्क्षितेन संबन्धः । तदुद्धानपरीतेऽग्नौ प्रायश्चित्तेन संबध्यमानेऽव्यापत्तौ सत्यामाकाङ्क्षितेन संबन्धो दृष्टार्थता च । तस्मादुद्धानपरीतोऽग्निः प्रायश्चित्तेन संबध्यत इति ।

दर्शपूर्णमासार्थमुद्धृतो यत्रानुगच्छति, तत्राग्निहोत्रस्य परकीयोऽग्निर्व्यापन्नः । परकीयं चोद्धरणमिति । तत्र प्रायश्चित्तं न स्यात् । अपि च लिङ्गं भवति । किमिति । यस्याग्निरुद्धृतोऽग्निहोत्र इत्यनुवादः । विधौ ह्येतस्मिन् सति वाक्यभेदप्रसङ्गः । यद्यग्निहोत्रप्रयोजनमुद्धरणं, ततोऽकृतप्रयोजनमिति विवक्षायाम्, अहुतेऽग्निहोत्र इति वचनमनुवादितुमुपपद्यते । तस्मादप्यग्निहोत्रप्रयोजन उद्धृतेऽनुगते प्रायश्चित्तं भवितुमर्हतीति । किं तर्हि तदा कर्तव्यम् । अविशेषविहितमग्नैरुपशमे प्रसज्यादिति ॥ २८ ॥

वायिकानि गरीयांसीति, उद्धानव्यासस्याग्निहोत्रार्थस्याऽऽहवनीयस्योत्पत्त्यर्थमिति सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

(धार्याग्निनाशे ज्योतिष्मतीष्टेरननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] धारणे च परार्थत्वात् ॥ २९ ॥ सि०

इदमाज्जायते, धार्यो गतश्रिय आहवनीय इति । अस्त्यग्निहोत्रस्यानुगमे प्रायश्चित्तम्, अग्नये ज्योतिष्मतेऽष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्धायेदिति । तत्रैषोऽर्थः सांज्ञायिकः । यदा धार्योऽग्निरनुगच्छति, तदा किमिदं प्रायश्चित्तं कर्तव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । कर्तव्यमिति । उपसंप्राप्तं हि निमित्तम् । एतावदिह निमित्तम् । अग्निरग्निहोत्रार्थमुद्धृतोऽकृतप्रयोजन उद्धातीति । तच्चेह सर्वं प्राप्तम् । तस्मात्कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति ।

ननु सर्वकर्मार्थमेतत्, न केवलायाग्निहोत्राय । उच्यते । यद्धि सर्वकर्मसमुदायार्थं तत्केवलस्यार्थं न भवतीत्युच्यते । यत्त्वेकैकस्मादित्येवं सर्वार्थं, तत्सर्वेभ्योऽपि प्रयुक्तमाग्निहोत्राय प्रयुक्तं भवति । न चेदं सर्वकर्मसमुदायार्थम् । समुदायस्याचोदितत्वात्साधनानि प्रत्याकाङ्क्षाभावः । एकैकं तत्र कर्मोद्धरणमाकाङ्क्षति । तस्मात्सर्वार्थमपि सदाग्निहोत्रार्थं भवति । एवं चेदनुगमनप्रायश्चित्तं प्राप्नोतीति । यथा, पर्युक्षणं परिसमूहनं तृणापचय इत्येवमादयः पदार्था धार्येऽग्रावहन्यहनि क्रियन्ते, एवं प्रायश्चित्तमपि क्रियेत ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । धारणे च, गतश्रियोऽनुगमन इदं प्रायश्चित्तं न कर्तव्यम् । कुतः । परार्थत्वात् । न हि तदाऽग्निहोत्रार्थमुद्धरणं, यस्मिन् काले भवत्यसौ गतश्रीः । तत्रान्यार्थमुद्धृतोऽग्निः सर्वार्थं धार्यते । उद्ध-

पूर्वं पाक्षिकस्योपकारलक्षणं तादर्थ्यमिति कृत्वा प्रत्येकसमुदायसंबन्धामिप्रायः, देवदत्तयज्ञदत्तमोजनवत् । यद्धि तैः संबद्धं तदन्यतमेनापि । यत्तु समुदायार्थं, पर्वज्जोजनमिव तदन्यतरार्थमिति न शक्यते वदितुम् । न चासौ विधीयते । तस्मात्प्रत्येकं समुदायाग्निहोत्रार्थं तदुद्धरणमिति ।

तिद्धान्तस्तु—श्रुत्यादिलक्षणं तादर्थ्यं, गतश्रीश्च नोद्धरणं प्रयोजयति । धारणं हि तस्य नैमित्तिकम् । तत्तावत्प्रतीक्षते, यावत्कर्मण उद्देशेनोद्धरणं कृतम् । तदर्थ-

रणं तु तदेकस्मा एव प्रयोजनाय । धारणं तु सर्वकर्मार्यम् । न च धारणेऽग्निहोत्रार्थेऽनुगमने प्रायश्चित्तं विहितम् । किं तर्हि । उद्धरणे । परकीयं चात्रोद्धरणं, परार्थमुद्धरणम् । यदर्थमुद्धरणं तदर्थमुद्धृतेऽपि तत्प्रायश्चित्तम् । तस्मान्न तत्रेदं प्रायश्चित्तमिति ॥ २९ ॥

क्रियार्थत्वादितरेषु कर्म स्यात् ॥ ३० ॥

अथ यदुक्तं, परिसमूहनं, पर्युक्षणमित्येवमादयः पदार्था धार्येऽपि क्रियन्ते, एवं प्रायश्चित्तमपीति । अत्रोच्यते । युक्तं तत्परिसमूहनादीनि क्रियन्ते । चोदितानि हि तानि संस्कारार्थत्वेन, शक्यानि च, अकृत-प्रयोजनानि च । उद्धरणं तु कृतप्रयोजनत्वान्निवृत्तम् । नियतदेश-कालत्वाच्चाशक्यम् । तस्मादिदमतुल्यं प्रायश्चित्तेन ॥ ३० ॥

(दर्शपूर्णमासार्थोद्धरणकालेऽग्निहोत्रार्थोद्धरणाङ्गमन्त्राननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] न तूत्पन्ने यस्य चोदनाऽप्राप्तकालत्वात् ॥ ३१ ॥ सि०

अस्त्यग्निहोत्रे, उद्धरणमन्त्रः, वाचा त्वा होत्रा प्राणेनोद्गात्रा, इत्ये-वमादिः । तत्रायमर्थः सांशयिकः । यदर्शपूर्णमासार्थेनोद्धरणं क्रियते, किं तत्रैष मन्त्रः कर्तव्यो नेति । किं प्राप्तम् । दर्शपूर्णमासार्थमप्युद्धृतेऽग्नावग्निहोत्रं हूयत एव । तत्र चेन्मन्त्रो न क्रियते, अमन्त्रोद्धृतेऽग्निहोत्रं प्रवर्तते । तस्मान्मन्त्रेण तदुद्धरणं कर्तव्यम् । अथोच्येत । कालाभावे विगुणत्वादुद्धरणं नाग्निहोत्रस्येति । तन्न । कालमात्रं ह्यपगतम् । उद्धरणं तु विगुणमप्यग्निहोत्रस्य भविष्यतीति । एवं चेत्समन्त्रकं कर्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । परार्थमुत्पन्नेऽग्नौ यस्याग्निहोत्रं प्रवर्तते । चोदनेति

मेव भवतु, प्रसङ्गादन्यस्योपकरोति । तस्मान्नान्यार्थ उद्धृतेऽग्निहोत्रार्थं प्रायश्चित्तमिति ।

यदि पुनः सायमग्निहोत्रार्थमुद्धृते गताश्रियो धारणं भवति । प्रातरग्निहोत्रकाले चोद्धानं, ततः किं प्रायश्चित्तं भवति न वा । भवतीति ब्रूमः । सकलनिमित्तभावात् । न वा । न त्वसावग्निहोत्रमात्राद्योद्धृतः । किं तर्हि । व्यक्त्यपेक्षया । यां व्यक्तिमाश्रित्योद्धृतोऽसौ, सा समाप्तेव । प्रातः प्रयोगः प्रसङ्गात्तत्रेति । न चैतत्कर्मार्यं धारणं, पुरुषधर्मोऽयम् । गतश्रीयोगात् ॥ २९ ॥ [३० ॥

कर्म ब्रूमः । न तत्र मन्त्रः कर्तव्य इति । न तदग्निहोत्रस्योद्धरणम् ।
अतः परकीय उद्धरणे न कर्तव्यमिति । उच्यते । ननूक्तं, त्रिगुणमुद्ध-
रणमग्निहोत्रस्यैव भविष्यति, न गुणाभावे प्रधानाभावोऽपीति । अत्रो-
च्यते । न गुणः कालः । निमित्तमसौ भवतीत्येतदुक्तम् । अतो निमि-
त्ताभावे क्रियमाणमश्रुतं कृतं भवति । तस्मान्न तदुद्धरणमग्निहोत्रस्येति ।
न चेदुद्धरणमग्निहोत्रस्य, तस्मादत्र मन्त्रो न कर्तव्यः । कृतोऽपि ह्यसा-
वनर्थक इति ॥ ३१ ॥

(प्रायणीयेष्टौ पयसि प्रदेयवर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] प्रदानदर्शनं श्रपणे तद्धर्मज्ञो जनार्थत्वा-
त्संसर्गाच्च मधूदकवत् ॥ ३२ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे समाम्नायते, आदित्यः प्रायणीयः पयसि चररिति ।
तत्र संदेहः । किं प्रदानार्थाः पयोधर्माः पयसि कर्तव्या उत नेति ।
यदि प्रदानार्थमेतत्पयः, ततः कर्तव्याः । अथ श्रपणार्थं, न कर्तव्याः ।
कथं संशयः । सप्तमीनिर्देशाच्छ्रपणार्थं पय इति गम्यते । देवतासंव-
द्धस्य तु चरोराधिकरणे पयसि श्रूयमाणे वाक्यभेदाशङ्का । अतः
संशयः ।

किं तावत्प्राप्तम् । प्रदानार्थमिति । कथम् । आदित्यश्चरुर्भवति । स
च पयसीत्येवमनेकार्थविधाने वाक्यं भिद्येत । द्वावपि चेभावर्थावतो
वाक्यादवगम्येते । यद्यन्यतरदेतयोर्विधीयते, तदाऽन्यतरदविधीयमानं
गम्यते । अतो न वाक्यभेदः । यथा च न वाक्यभेदस्तथाऽऽश्रयित-
व्यम् । तत्राधिकरणसंवन्धे विधीयमाने देवतासंवन्धावगतिर्नावकल्पेत,
प्रमाणान्तरेणामाप्तत्वात् । देवतासंवन्धे विधीयमाने हि ये निर्दिश्येते
चरुपयसी, तयोर्निर्देशसामर्थ्याद्वाक्येन संसृष्टं गम्यते । तच्च देवतया
संबध्यते । तत्रार्थात्पयस्याचारश्चरुर्भवति ।

आह । वाक्येन द्वे चरुपयसी गम्येते । न तयोः संसर्गः । उच्यते ।
यदा द्वे गम्येते, तदा प्रयोगवचनेन योगपद्यमेतयोर्गम्यते । तत्रार्थात्सं-

सर्गः । एकत्वाच्च वाक्यस्य समुच्चयः । तेनात्र निर्देश एव विवक्षितो नाधिकरणसंबन्धो गम्यमानोऽपि विधीयते । एवं नु निर्देशः क्रियते, सं-सृष्टे चरूपयसी कथं गम्येयातामिति । तत्र चरुसंसृष्टं पयश्चरौ त्यज्यमाने नियतं त्यज्यते । तदस्य प्रदानदर्शनं भवति । पयसा श्रप्यमाणस्य तस्य प्रदानं कथं स्यादिति सप्तमी निर्दिश्यते । तस्माद्भोजनार्थं यागार्थमेतत्पयः । भोजनमिति सारूप्याद्यागमाह । तस्माच्च पयः प्रदानार्थं पयोधर्मैः संबध्यते ।

आह । न त्यागमात्रं यागः । देवतामुद्दिश्य यस्त्यागः स यागो भवति । उच्यते । अयमप्यदितिदेवतामुद्दिश्य त्यागः क्रियत इति । आह । न पयसोऽदितिर्देवता । न ह्युद्देशमात्रेण देवता भवति । या यस्य श्रूयते सा तस्य देवतेति । चरोश्चैषा श्रूयते, न पयसः । उच्यते । उभयस्य निर्देशात् । उभयेन देवता संबध्यते संसृष्टेन, मधूदकवत् । यथा, दधि मधु घृतं धाना उदकं तद्वत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति भवति । एवमेवेदं द्रष्टव्यम् । यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टं, सप्तम्यर्थस्याविधित्सितत्वा-न्निर्देशमात्रस्य विवक्षितत्वात् । यथौदने दधि दत्त्वाऽभ्यवहर्तव्यमिति, औदनस्य निर्देशमात्रं विवक्ष्यते, नाधिकरणत्वम् । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात्प्रदानार्थं पयः । प्रदानार्थाश्च पयोधर्माः कर्तव्या इति ॥३२॥

संस्कारप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ ३३ ॥

एवं च कृत्वा प्रदेयसंस्काराणां केषांचित्प्रतिषेध उपपन्नो भवति । अयं जुषा वत्सानपाकरोति, अपवित्रवति गां दोहयतीति । मासे हि प्र-तिषेधो न्याय्य इति ॥ ३३ ॥

तत्प्रतिषेधे च तथाभूतस्य वर्जनात् ॥ ३४ ॥

तत्प्रतिषेधे-पयःप्रतिषेधे, तथाभूतमपि लोके वर्ज्यते । पयसा सिक्तं, पयःशृतं च । न चैष श्रपणार्थस्य द्रव्यस्य धर्मः । यथा श्रपणार्थं पानी-यम् । तत्प्रतिषेधे, तैले पीते पानीयं न पातव्यमिति विलेप्यं यवागूश्च

पीयते । न च तथाभूतस्य वर्जनात्पयो लोक एवं भवति । भोजनार्थं हि तत् । यथा हि लोके पयः, तद्वदिहापि भवितुमर्हतीति सामान्यतो दृष्टं व्यपादिष्टम् ॥ ३४ ॥

अधर्मत्वमप्रदानात्प्रणीतार्थे विधानादतुल्य-

त्वादसंसर्गः ॥ ३५ ॥ सि०

अधर्मत्वं तु पयसः । नास्य प्रदेयपयोधर्मा भवेयुरित्यर्थः । कुतः । अप्रदानात् । न हीदं प्रदीयते । ननु चरौ प्रदीयमाने प्रदायिष्यत इत्येवमर्थं पयसि श्रयणमुच्यते । नेत्याह । शूनश्चरुः कथं स्यादित्येवमर्थं हि तज्जायते । शृतैस्तेण्डुलैः प्रयोजनमस्ति । न ह्यन्यथा चरुर्भवतीति । न तु प्रत्तेन पयसा नैतद्वातव्यं श्रूयते । कथम् । प्रणीतार्थे विधानात् । ननु वाक्यभेद एवं भवतीति परिहापित एष पक्षः । संमृष्टमत्र हविर्भवतीत्युक्तम् । उच्यते । अतुल्यत्वादसंसर्गः । अतुल्ये चरुपयसी । प्रत्यक्षतोऽधिकरणत्वेन पयः श्रूयते । प्रदेयत्वेन चरुः । पयसो यद्वाक्येन प्रदेयत्वं गम्यते, तदधिकरणश्रुत्या बाध्यते । यत्तु वाक्यभेदप्रसङ्ग इति । तन्न । न हि पयसि चरुरिति संबन्धो भविष्यति । कथं तर्हि । पयसि आदित्य इति । उभावादित्यशब्देन संभन्त्येते । आदित्यः पयसि, आदित्यश्चरुरित्युभौ चरुपयःशब्दावा-दित्यप्रधानावित्येकं वाक्यं भविष्यति, न वाक्यभेदप्रसङ्गः । पय-आधार आदित्यो भविष्यति । तस्मान्न पयसि प्रदेयधर्मा भवितुमर्हन्ति ॥ ३५ ॥

परो नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३६ ॥

अथ यल्लिङ्गमुक्तम्, अयजुषा वत्सानपाकरोति, अपवित्रवति गां दोहयतीति । नैतदेवं सैति, अस्यार्थस्य साधकं भवति । किं तर्हि । एतन्नित्यानुवादकम् । नित्यमेतमर्थं सन्तमनुवदति । नैवाप्रदेयत्वाद्य-जुषा वत्सा अपाक्रियन्ते । न पवित्रवति गौर्दुह्यते । ननु नित्यानुवादोऽनर्थकः । उच्यते । न वयं प्रयोजनवत्तामप्रयोजनवत्तां वा विचारयामः । किमेतस्माद्वाक्याद्गम्यत इति परीक्षामहे । अस्माच्च वाक्या-

॥ ३४ ॥ ३५ ॥

दिदं गम्यते, न यजुषा वत्सा अपाक्रियन्ते, न पवित्रवति गौर्दुह्यत
इति । तच्चास्याप्रदेयत्वादप्राप्तं यजुः पवित्रं चेति ॥ ३६ ॥

विहितप्रतिषेधो वा ॥ ३७ ॥

अथवा, विहितस्यैव प्रतिषेधो द्रष्टव्यः । विहितं केषांचित्, यजुषा
वत्सानपाकरोति, पवित्रवति गां दोग्धीति । तस्य प्रतिषेधोऽर्थवानेव
भवतीति ॥ ३७ ॥

वर्जने गुणभावित्वात्तदुक्तप्रतिषेधात्स्यात्कारणा-

त्केवलाशनम् ॥ ३८ ॥

अथ यदुक्तं, पयःप्रतिषेधे, पयसा सिक्तं, पयसा संसृष्टं च वर्ज्य-
त इति । तत्र ब्रूमः । युक्तं हि लोके यत्संसृष्टस्य वर्जनं, तदेव हि तत्र
प्रतिषिध्यते । नित्यं ह्युपसर्जनीभूतं भोजने पयः प्रचरति । यच्च प्रच-
रति, तत्प्रतिषेधोऽर्थवान् । यन्न प्रचरति, तस्य ह्युपसङ्गान्प्रतिषेधोऽन-
र्थकः । ननु केवलमपि लोके पय उपभुज्यते । उच्यते । कारणात्के-
वलाशनं, व्रतमौषधं वा यस्य स केवलमुपयुङ्क्ते । न त्वेतत्प्रचुरम् ।
तस्मात्प्रायेण गुणभूतत्वात्पयसः पयोयुक्तमेव न भक्षयितव्यमित्येव-
मर्थः पयःप्रतिषेध उच्यते ॥ ३८ ॥

व्रतधर्माच्च लेपवत् ॥ ३९ ॥

अथ कस्मान्नायमन्यः परिहार उच्यते । व्रतवदेतद्द्रष्टव्यमिति ।
यथा, ब्रह्मचारिणा मांसं न भक्षयितव्यमित्युक्ते दर्विगतमपि लेपं
वर्जयन्ति, एवमिहापि पयो न पातव्यमित्युक्ते पयसा सिक्तं पयसा
संसृष्टं वर्जयिष्यन्तीति ॥ ३९ ॥

रसप्रतिषेधो वा पुरुषधर्मत्वात् ॥ ४० ॥

न वैष परिहारः । परिहारान्तरनिवृत्त्यर्थो वाच्योदः । कुतः । पुरु-
षधर्मत्वाद्व्रतस्य । अदृष्टार्थं ब्रह्मचारिणो मांसाभक्षणम् । तत्र तावद-
पि यो भक्षयति, यावति मांसं रसमात्रं विदितं भवति तस्यापि दोषः,
न श्लेष्मप्रकोपादि किञ्चिद्दृष्टमपेक्षने । न तु पयःप्रतिषेधे तथा ।
तस्मात्पूर्वं एव परिहार इति ॥ ४० ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥]

(अभ्युदितेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात्प्रवृत्तत्वात् ॥४१॥सि०

इदं समाम्नायते, वि वा एनं प्रजया पशुभिरर्धयति, वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं, यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति, स त्रेधा तण्डुलान् विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, ये स्थ-विष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं, येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति । शृते चरुं, दधंश्चरुमित्येतदुदाहरणम् । तत्रैषोऽर्थः सांश-यिकः । किं शृते दधनि चेज्यार्थाः पयोधर्माः कर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् । न कर्तव्या इति । कुतः । अपदानार्थत्वात् । प्रणीतार्थे विधा-नादतुल्यत्वाच्च चरुणा न संसर्ग इति ।

एवं, प्राप्ते ब्रूमः । अभ्युदये निमित्ते योऽयं दोहो देवताया अपनी-ता स स्वधर्मा स्यात् । इज्यार्थाश्च तत्र पयोदधिधर्माः कर्तव्याः । कुतः । इज्यार्थमेव हि तत्पयो दधि च प्रवृत्तम् । यतश्चेज्यार्थम्, अतोऽस्येज्यार्थाः प्रवृत्ता एव धर्माः । तद्धर्माणां प्रवृत्तावस्ति कारणं, निवृत्तौ नास्ति । ननु प्रणीतार्थे दधिपयसी विधीयेते । नेत्याह । वाक्यं हि तदा भिद्येत । चरौ देवतार्थे, चर्वर्थयोश्च दधिपयसोः ।

आह । ननु चरोरपि देवतासंबन्धो दधिपयसोरपि तथा । न भवि-ष्यति वाक्यभेद इति । नैवं शक्यम् । विभागः कर्तव्य इति पूर्ववाक्यं वृत्तम्, त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति । तदनन्तरं विभागविशेषपरमिदं

एते द्वे सूत्रे तु शब्दवाशब्दरहिते पूर्वपक्षे धर्मवती दधिपयसी प्रतिपादयतः । उत्तरे द्वे सूत्रे वाशब्देनैतं पक्षं व्यावर्तनप्रदानधर्मैर्युज्येते दधिपयसी इति स्थापयतः ।

एवं सूत्रकारप्रस्थानमपास्य वृत्तिकारः षष्ठाविरोधिनीं व्याख्यां चकार । तत्र हुक्तं तदेवेदमामावास्यं कर्म, केवलं तदद्रव्यं देवतातोऽपनीतं देवतान्तरेण युज्यते, अनपनी-तयागार्थत्वमेव सत्तस्य कथं यागधर्मा न स्युरिति । अतः पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन पूर्वपक्षस्य कृतस्यैते सिद्धान्तसूत्रे । उत्तरे अप्येवमेव । एवं पूर्वस्य पूर्वस्य न्यायस्या-

१ द्वे सूत्रे इति—‘ अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात्प्रवृत्तत्वात् ’ ‘ श्रुतोपदेशाच्च ’ इत्येते इत्यर्थः । २ उत्तरे इति—‘ अपनयो वाऽर्थान्तरे विधानाच्चरुपयोवत् ’ ‘ लक्षणात्वात्-श्रुतिः ’ इति द्वे सूत्रे इत्यर्थः । ३ व्यावर्तनेति—व्यावर्तनपूर्वक इत्यर्थः । ४ देवतातः—पूर्वदेवतातः ।

भवति वाक्यम् । ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरं, येऽणिष्ठा-
स्तान् विष्णवे शिपिविष्ठाय शृते चरुमिति । अत्रादिशेषादधिपयसोरपि
विभागो वक्तव्यः । यदि च दधिपयसी विभक्तव्ये सति प्रणीतार्थे
अप्युच्येयातां, ततो भिद्येत वाक्यम् । अतो नैतयोः प्रणीतार्थे विधा-
नम् ।

अविधीयमाने च सप्तम्यर्थे प्रातिपदिकार्थो देवतया संभन्तस्यते ।
वाक्यसामर्थ्यादुभे च दधिपयसी देवतया संभन्तस्येते चरुणा सह ।
दधनि चरुरेको भाग इन्द्राय प्रदात्रे भवतीति । यथा विभज्यमानेषु
नानाद्रव्येषूच्येत, रक्त्वर्पाड्यां समाहार्या मणयः । एको भागो देवद-
त्तस्य । रजतपाड्यां सुवर्णं निहितम् । अपरो भागो विष्णुमित्रस्येति,
सह पात्रीभ्यां द्वौ भागौ गम्येते । विभागविशेषपरत्वाद्वाक्यस्य ।
पाड्योश्च विभक्तत्वादनुवादश्च सप्तम्यर्थो गम्यते । एवमिहापि विभा-
गपरत्वादेव वाक्यस्य, विभक्तत्वाच्च दधिपयसोरेको भाग इति गम्यते ।
अर्थप्राप्तत्वाच्च सप्तम्यर्थोऽनुवादो भविष्यति । तस्मात्प्रदानार्थं दधिप-
यसी । प्रदानार्थाश्च दधिपयसोर्धर्माः कर्तव्याः ॥ ४१ ॥

शृतोपदेशाच्च ॥ ४२ ॥

इतश्च प्रदानार्थं दध्नि पयसि चेज्यार्था धर्माः कर्तव्या इति । कुतः ।
सिद्धवच्छृतोपदेशो भवति । शृते चरं, दधंश्चरुमिति । स सत्सु धर्मेषु-
पपद्यते । इतरथा श्रौपणं न क्रियेतेति । तत्र सिद्धवच्छृतोपदेशो नाव-
कल्पेत । तस्मादपि पश्याम इज्यार्था दधिपयसोर्धर्माः कर्तव्या
इति ॥ ४२ ॥

पवादतया चोत्तरोत्तरमधिकरणमिति युक्ततर आरम्भः । इतरथाऽभ्युदयोदाहरणं
हेयमेव स्यात् । न्यायस्तु स एवेति ॥ ४१ ॥ [४२ ॥

१ ऋक्मपात्र्यां महानणयः—पा० । २ तदनुवादश्च—पा० । ३ श्रयणं—पा० । ४ स
एवेति—य एव पठे 'अपनयो वा विद्यमानत्वात्' इति सूत्रेण सिद्धान्त- कथितः, स एव 'अभ्युदये
दोहापनयः—' इत्यादिसूत्रद्वयेन, एतत्पूर्वाधिकरणसिद्धान्तजनितान्यङ्कस्य बुद्धि व्यावर्तयितुं स्पष्टी-
क्रियते । 'अपनयो वाऽर्थान्तरे'—इत्यादिसूत्रद्वयं त्वधिकरणान्तरमित्यर्थः ।

(पशुकामेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] अपनयो वाऽर्थान्तरे विधानाच्चरूप-
योवत् ॥ ४३ ॥ सि०

अस्ति पशुकामेष्टिः, यः पशुकामः स्यात्सोऽमावास्यामिष्ट्वा वत्सान-
पाकुर्यात् । ये क्षौद्रिष्ठास्तानग्नये सनिमतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्, ये मध्य-
मास्वान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरं, ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे
दधंश्चरमिति । शृते चरं, दधंश्चरमित्येतदुदाहरणम् । अत्र संदेहः । किं
शृते दधनि चेज्यार्या दधिपयोधर्माः कर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् ।
पूर्वणाधिकरणेन कर्तव्या इति । समाना हि श्रुतिर्भवतीति । सिद्धवच्च
शृतोपदेशः, सत्सु प्रदानार्थेषु धर्मेषूपपाद्यते ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । अपनयो वा धर्माणां भवेत् । अर्थान्तरे ह्येतत्पयो
विधीयते दधि च, अपनार्थे न प्रदानार्थे । सप्तमीसंयोगात् । चरूपयोवत् ।
यथा, प्रायणीये चरौ पयसि प्रदेयधर्मा न क्रियन्ते, सप्तमीसंयोगात् ।
एवमिहापि ॥ ४३ ॥

लक्षणार्था शृतश्रुतिः ॥ ४४ ॥

अथ यदुक्तं सिद्धवच्छृतोपदेशो भवतीति । नैष दोषः । श्रयणेन
द्रव्यं लक्षयिष्यति । अर्थप्राप्तं हि चरौ श्रयणं, तत्संबद्धं लक्ष्यते । श्रय-
णवति द्रव्ये चररिति । तस्मात्प्रदेयधर्मा न भवेयुरिति ॥ ४४ ॥

(ज्योतिष्टोमे श्रयणार्थेषु पयसादिषु प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] श्रयणानां त्वपूर्वत्वात्प्रदानार्थे विधानं
स्यात् ॥ ४५ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति, सक्तुभिर्मन्थिनं, घा-
नाभिर्हारियोजनं, हिरण्येन शुक्रम्, आज्येन पात्नीवतम् । तत्र संशयः ।
किं श्रयणानां प्रदेयधर्मा भवन्ति, उत नेति । कुतः संशयः । यदि
प्रदेयानि श्रयणानि, तत एषु प्रदेयधर्मा भवन्ति, अथ न प्रदेयानि,
न भवन्तीति । किं प्राप्तम् । प्रदेयानि, प्रदेयधर्मैः संबध्येरन्निति ।

श्रयणाद्धि द्वयं जायते । पयोमिश्रश्च सोमो भवति । संमिश्रे च हूयमा-
ने पयोऽपि होमेन संबध्यते । यदि पयोमिश्रश्च सोमो भवति, तत्र सोम-
स्य पयसा मिश्र्यमाणस्य न कंचिदुपकारं पश्यामः । यागस्य तूपकारो
भवति निर्वृत्तिर्नाम । यदि होमेन संभन्तस्यत इति मिश्रणाभिप्रायः ।
तत उपकारकं मिश्रणं दृष्टेनोपकारेण । श्रुतो हि गुणवान् यागः प्रत्य-
क्षः पयसा निर्वर्त्यत इति । सोमोपकारः कल्प्यः स्यात् । तस्मात्पे-
यसा सोमो मिश्र्यते । स मिश्रितः प्रयोगवचनेन कथं संबध्यत
इति । न च प्राकृतं मिश्रणं केनचिद्द्रव्येण प्राप्तम् । यत्रेदं द्रव्यान्तरं
पयो विधीयत इति । अपूर्वत्वात्सोमस्य । तस्मात्प्रदानार्थस्य पयसो
विधानं स्यात् । प्रदेयपयोधर्माश्चात्र कर्तव्या इति ॥ ४५ ॥

गुणो वा श्रयणार्थत्वात् ॥ ४६ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । गुणभूतं पयः स्यात्सोमस्य, न प्रदेयद्र-
व्यम् । प्रदेयत्वेनाश्रवणात् । सोमार्थेन च श्रुतत्वात् ॥ ४६ ॥

अनिर्देशाच्च ॥ ४७ ॥

न होमेन प्रयोगवचनेन वाऽस्य संबन्धः । अनिर्देशः, परार्थत्वात् ।
न च प्रत्यक्षेणापि पयस्त्यागे यागनिर्वृत्तिः पयसा । प्रत्यक्षदेवतासंबद्धो
हि त्यागो यागः । न चात्र पयसो देवतासंबन्धः । मैत्रावरुणं गृहं गृ-
ह्णातीति वचनं, न मैत्रावरुणं पयः इति । तस्माद्दृष्टोपकाराभावाददृष्टः
सोममिश्रणे सोमसंस्कारोऽभ्युपगम्यते । तस्मान्न प्रदेयधर्मैः संबध्यत
इति ॥ ४७ ॥

श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात् ॥ ४८ ॥

इतश्च सोमार्थं पयः । कुतः । श्रुतिर्हि सोमप्रधाना भवति । द्वितीया-
विभक्तिः श्रूयते । तस्माच्छ्रयणेन सोम एवेप्स्यत इति ॥ ४८ ॥

अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ ४९ ॥

अर्थवादश्च श्रयणस्य सोमार्थस्य भवति । स मित्रोऽब्रवीत्, पयसैव
मे-सोमं-श्रीणान्निति । न हि भवति पयो मे दद्युरिति । कथं तर्हि । सोमं-
पयसा संस्कुर्युरिति । तस्मादापि सोमार्थं श्रयणम् ॥ ४९ ॥

संस्कारं प्रति भावाच्च तस्मादप्यप्रधानं स्यात् ॥ ५० ॥

संस्कारं प्रति श्रयणवचनं भवति । यत्र संस्काराः श्रूयन्ते तत्रेदं श्रूयते, पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीत्येवमादि । तस्मात्संस्कारप्राये श्रवणादयमपि संस्कार एवेति गम्यते । भवति हि प्रायोवृत्त्या तद्वृद्धिः । यथाऽऽश्रयप्राये लिखितोऽप्य इति गम्यते । तस्मात्प्रदेयधर्मेन संबध्यत इति ॥ ५० ॥

(परस्वद्यागे पर्याग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानेन तदुत्तराङ्गप्रतिषेधावि-

करणम् ॥ १३ ॥

[१३] पर्याग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत् ॥ ५१ ॥ पू०

अश्वमेधे समामनन्ति, ईशानाय परस्वत आलभेतेति । तत्प्रकृत्य श्रूयते, पर्याग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीति । तत्र संशयः । किमारण्यानामालम्भ उत्सर्गार्थ एव, द्रव्योत्सर्गश्चायं, किं कर्मशेषप्रतिषेधः, पर्याग्निकरणान्तैः संस्कृता उत्सृष्टव्या इति । किं प्राप्तम् । द्रव्योत्सर्गोऽयम्, आलम्भश्चोत्सर्गार्थ एवेति । कुतः । एवमुत्सर्गमप्राप्तं विदधत्तस्य सत्तां ब्रुवन् श्रुत्या वक्ष्यति । इतरथा, उत्सर्गं प्राप्तमनुवदेत् । वाक्यार्थस्य प्रतिषेधस्य सत्तां ब्रूयात्प्रत्ययः । श्रुतिश्च वाक्याद्वर्णीयसी । एवं च सति देवतासंबन्धो ग्रहणे । ईशानमुद्दिश्य परस्वन्त आलब्धव्याः । पर्याग्निकरणं कृत्वा त्यक्तव्या इति । उपधानवत् । यथा, एतत्स्वल् साक्षादन्नं, य एष चरुर्ध एनं चरुमुपदधातीत्युपधानार्थमेव चरोरुपादानम् । एवमिहाप्युत्सर्गार्थ एवाऽऽलम्भो भविष्यति ॥ ५१ ॥

शेषप्रतिषेधो वाऽर्थाभावादिडान्तवत् ॥ ५२ ॥ सि०

कर्मशेषप्रतिषेधो वाऽस्मिन् वाक्ये उच्यते । कुतः । अर्थाभावात् । ईशानाय परस्वत आलभेत, इत्यस्य वाक्यस्य न कश्चिदर्थो भवेत्, यद्युत्सर्गार्थ आलम्भः स्यात् । कथम् । आलम्भकाल एवाध्वर्युर्जानीयात्, नेम ईशानाय दास्यन्त इति । तस्यैवं जानतो नैवं संकल्पो भवति, ईशानाय दातुं ग्रहीतव्या इति । अशक्यार्थत्वादन्वयकमिदं वाक्यं भवति ।

॥ ५० ॥]

पर्याग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत् ॥ ५१ ॥

स एष संकल्प एवमवकल्पते, यदीशानाय दातव्याः । तस्मादालम्भ-
वचनेन शब्देन दानपत्र विधीयत इति गम्यते । यदा च दानं विधी-
यते, तदा—पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीति, उत्सर्गमनूय, एवमुत्सृजन्तीति वि-
शेषविधानार्थं भवति शास्त्रम् ।

कथं पुनरत्र विशेषो विधीयते, किं कालः पर्यग्निकरणे । एतस्मिन्
काल उत्सृजन्तीति । नेत्याह । नात्र कालवचनः शब्दः श्रूयते । काले
च विधीयमाने कालान्तरं प्रतिषिध्यते, नाङ्गान्तराणि । अथ किं
पर्यग्निकरणवदुत्सृष्टव्यामिति । तदपि नास्ति । न ह्यत्र पर्यग्निकरण-
भावना कीर्त्यते । तस्यां च सत्यां पर्यग्निकरणात्प्राञ्चः पराञ्चश्च
पदार्थाः सर्वे प्रतिषिध्येरन् । कथं तर्हि । निर्वृत्ते पर्यग्निकरण
उत्सृष्टव्य इति । किमेतस्यामवस्थायामिति । नेत्याह । चोदकादेवैत-
त्प्राप्तम् । एतदवस्थः पशुरुत्सर्जनीय इति । अवस्थान्तरप्रतिषेधस्य
च नायं शब्दो वाचकः । चोदकप्राप्ते हि काल उत्सृज्यमाने कृतपर्य-
ग्निकरण एवासौ भवति । यदि त्ववस्थायाः प्रतिषेधः स्यात्, पर्यग्न-
िकरणादूर्ध्वमुत्सर्गात्प्राक् पदार्थाः प्रतिषिध्येरन्, न पराञ्चः ।

कस्तर्ह्यर्थः । पर्यग्निकरणे कृते यादृशो भवति तादृशस्त्याज्य इति ।
ननु चोदकेनैव तदङ्गोऽसौ प्राप्तः । उच्यते । पुनरस्यैतदङ्गवत्ता श्रूयते,
अङ्गान्तरपरिसंख्यार्थम् । एतैरेवाङ्गैरङ्गवानुत्सृष्टव्यः । एवं चोदकप्रा-
प्तानि परिसंख्यायन्ते, नान्यान्यङ्गानि भवन्तीति । कथमेष शब्द एवं
परिसंख्यातुं शक्नोतीति चेत् । शक्नोतीति ब्रूमः । कथम् । प्रत्यक्षेण
वाक्येन तैरङ्गैर्निराकाङ्क्षीकृते प्रधाने शेषैरङ्गैः सह चोदकेन परोक्षा
सत्येकवाक्यता न भविष्यतीति । तस्मात्कर्तृशेषप्रतिषेध इति ॥ ५२ ॥

पूर्ववत्त्वाच्च शब्दस्य संस्थापयतीति चाप्रवृत्ते
नोपपद्यते ॥ ५३ ॥

पूर्ववाञ्च भवति शब्दो यागप्रवृत्तिपूर्वकः । आज्येन शेषं संस्थापय-
तीति । यदि याग एष प्रारब्धस्ततः संस्थापयतीति समाप्तिसादृश्या-

दुपपद्यते । यागस्य हीदं यागान्तरं समाप्त्या सदृशम् । यदि हि पूर्वो न यागः प्रवृत्तः स्यादुत्सर्गशानं, न तस्य यागः समाप्त्या सदृशः । तत्र संस्थापयतीति नोपपद्यते । तस्मादपि शेषकर्मप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

प्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात्प्रतिषेधे संस्काराणामकर्म
स्यात्तत्कारित्वाद्यथा प्रयाजप्रतिषेधे

ग्रहणमाज्यस्य ॥ ५४ ॥

इदं प्रयोजनसूत्रम् । यदि द्रव्योत्सर्गो विधीयते ततः संस्काराणामकर्म स्यात् । कुतः । संस्कारप्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात् । तत्प्रतिषेधे यज्ञाभावे, किमिति संस्काराः क्रियेरन् यज्ञकारिता हि ते । यथा प्रयाजाभावे तदर्थमाज्यं न गृह्यते, ग्रहणमाज्यस्य न क्रियते । अप्रयाजास्ता अननुयाजा इति यत्र श्रूयते, तत्र प्रयाजाभावे तदर्थमाज्यं न गृह्यते । एवं मिहापि संस्कारा न कर्तव्या इति ॥ ५४ ॥

क्रिया वा स्यादवच्छेदादकर्म सर्वहानं स्यात् ॥ ५५ ॥

‘ शेषं संस्थापयति ’ इति लिङ्गदर्शनमेतदुपरितनाधिकरणव्याख्यानं शुध्यति । तत्कथमिति । आरण्योत्सर्गसमानश्रुतिकं त्वन्यत्पात्नीवतं कर्म । तत्रैतच्छ्रुतम् ‘ आज्येन शेषं स्थापयति ’ इति । तत्रै, परिसमाप्तत्वात्त्वाष्टकर्मणः शेषशब्दोऽनुपपन्नः । तदभावाच्च संस्थापयतिरप्यनुपपन्नार्थ एव घातुः । प्रत्ययस्तु शुद्धोऽवशिष्यते । शेषसंस्थयोरभावात्करणार्थोऽप्यनुपपन्नार्थ एव ‘ आज्येन ’ इति । परिशिष्टमाज्येति । एतयोः संबन्धे कर्तव्यतावचनेन स्पृश्यमानमाज्यमीप्सिततमं भवति, आज्यं कुर्यादिति । न चैतत्केवलाज्योत्पत्तिविधायकम् । आनर्थक्यात् । अतः प्रयोगवचन उपपदान्तराभि-
लाषी संनिहितेन पर्याधिकरणवाक्यगतेन पात्नीवतपदेन संबध्यते । तदेवं संजातं पात्नीवतमाज्यं कुर्यादिति । द्रव्यदेवतासंयोगाच्च यागः । स चाऽऽरम्भवान् समाप्तिप्राप्तेत्यर्थात्तदङ्गभावेनाव्यभिचारसंस्थावातुरुपादीयते । निर्वपतिवत्सौर्ध्वे । स पशुयागाद-
स्फेतिकर्तव्यतावांस्तदनन्तरं च क्रियमाणस्तच्छेष इवेति शेषशब्दोऽर्थवान् । तत्संबन्धात्तृतीया युक्तैव । शेषसंस्थोपमा युक्ता । यदि पूर्वोऽपि याग एव । अथ द्रव्योत्सर्गस्ततो न युज्यते । तद्वच्चाऽऽरण्येष्वपीति सिद्धम् ॥ ५३ ॥ [५४ ॥

१ लिङ्गशुद्धयर्थमुत्तराधिकरणमादौ व्याख्यास्यति—तत्रैत्यादिना । २ आज्येति—आज्य-
प्रातिपदिकमात्रमित्यर्थः । ३ एवमुत्तराधिकरणविचारं परित्प्राप्याधुना पूर्वाधिकरणस्य लिङ्गदर्शन-
मुपसंभवे—शेषेत्यादिना ।

यदा तु कर्मशेषप्रतिषेधपक्षस्तदाऽपि किं न कर्तव्याः संस्कारा इति । नैतदेवम् । क्रिया स्यादवच्छेदपक्षे । यागो हि तदा भवति । तस्मात्सर्वे यागपदार्थाः कर्तव्याः । यदि न यागो भवेत्ततोऽकर्म । संस्काराणां सर्वहानं स्यात् । यागस्तु तदा भवति । तस्मात्कर्मशेषप्रतिषेधपक्षे सर्वं कर्तव्यमिति ॥ ५५ ॥

(आज्येन शेषं संस्थापयतीति वाक्ये कर्मान्तरविधानाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] आज्यसंस्था प्रतिनिधिः स्याद्द्रव्यो-

त्सर्गात् ॥ ५६ ॥ पू०

पर्याग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजति, इति प्रकृत्य श्रूयते । आज्येन शेषं संस्थापयतीति । तत्र संदेहः किमाज्यं पूर्वस्मिन् प्रतिनिधीभूतम्, अथवाऽऽज्यद्रव्यकं पूर्वस्मात्कर्मान्तरं विधीयत इति । किं प्राप्तम् । प्रतिनिधिरिति । कुतः । पात्नीवतमिति द्रव्यमुच्यते । उत्सृजतीति तत्रैवोत्सर्गः श्रूयते । शेषमित्युपयुक्तेतरद्विद्यमानं गम्यते । तत्, आज्येन संस्थापयतीति पशोः कार्यं आज्यं श्रुतं भवतीति । ननु पूर्वकर्म परिसमाप्तमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । द्रव्योत्सर्गवचने प्रत्यक्षे, शेषशब्दे वाऽपरिहृते पुनरसमाप्तं पूर्वकर्मत्याशङ्क्यते । तस्मात्प्रतिनिधीयत आज्यमित्याशङ्ककामहे । संस्थापयतीति चापूर्वं नोपपद्यते ॥ ५६ ॥

इतश्चाऽऽशङ्ककामहे—

समाप्तिवचनात् ॥ ५७ ॥

समाप्तिवचनमिदं भवति, संस्थापयतीति । तेन मन्यामहे, यत्पूर्वं पशुनाऽऽरब्धं तदुत्सृष्टे पशवाज्येन परिसमाप्यत इति । अपूर्वस्यात्र कर्मण उच्यमानस्याऽऽरम्भ एव वक्तव्यो भवति । यतस्त्वनभिधाय्याऽऽरम्भं परिसमाप्तिरेवोच्यते, ततोऽवगच्छामः पूर्वस्यैव परिसमाप्तिः, नापूर्वकर्म चोद्यत इति ॥ ५७ ॥

चोदना वा कर्मोत्सर्गादन्यैः स्यादविशिष्टत्वात् ॥ ५८ ॥ सि०

कर्मान्तरचोदना वा । कुतः । पूर्वस्य कर्मणः परिसमाप्तत्वात् । ननूक्तं द्रव्योत्सर्गे शेषवचने वाऽपरिहृते पूर्वकर्मणोऽसमाप्तिराशङ्किता भवति । अत्रोच्यते । इदं द्वयमपि परिह्रियते । संस्थापयतीति प्रकृतेन पात्नी-

वतश्शब्देन संबध्यते । तत्रायमर्थः । पात्नीवतं संस्थापयतीति । स एष यागो विधीयते । संपूर्वश्च स्थापयतिः प्रयुज्यते । अवश्यं कश्चिदाहुः पूर्वो भावनावचनस्य प्रयोक्तव्य इति, तत्राविरुद्धो भावनायामुच्यमानायामर्थप्राप्तः संस्थापयतिरालभतिरिव प्रयुज्यते शेषशब्दैश्चैवं सादृश्यात्प्रयुज्यते । द्रव्योत्सर्गश्चाविरुद्ध एव याग उच्यमाने । तस्माद्यथाऽन्ये निर्वपत्यादयः कर्मान्तरविधाने भवन्ति, एवं तैरविशिष्टत्वात्संस्थापयतिरपि भवितुमर्हतीति ॥ ५८ ॥

अनिज्यां च वनस्पतेः प्रसिद्धां तेन दर्शयति ॥ ५९ ॥

प्रसिद्धां वनस्पतेरनिज्यामत एव दर्शयति । कथम् । यत्त्वष्टारं च वनस्पतिमावाहयसि । अथ वैतौ यक्षयसि । त्वाष्ट्री नवमी प्रयाजेज्या, वानस्पत्या दशमी । अत्रैवैताविष्टौ विद्यात्, इत्यङ्गान्तरेणानुग्रहं ब्रुवन् वनस्पतीज्याया अभावं दर्शयति । शेषपरिसमाप्तौ सत्यां, वनस्पतिं जुहोतीति वनस्पतीज्या क्रियते । अथ परिसमाप्तं पूर्वं कर्म, ततो लुप्ता स्यात् । तत्राभावदर्शनमुपपद्यते । तस्मात्पूर्वकर्म परिसमाप्तम् । इदमपि कर्मान्तरमिति ॥ ५९ ॥

संस्था तद्देवतत्वात्स्यात् ॥ ६० ॥

अथ यदुक्तं, संस्थापयतीति चापूर्वं नोपपद्यत इति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । असंस्थायां संस्थावचनमेतत्—तदपि पूर्वं पात्नीवतमिति समानदेवतत्वात्समाप्तिसादृश्यं ज्ञायते । तत्र तत्पात्नीवतमारब्धमिह परिसमाप्तमिति । स एष सादृश्यात्संस्थापयतीति शब्दोऽवकल्पत इति ॥ ६० ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

संपूर्णश्च नवमोऽध्यायः ॥

—:०:—

९८ ॥ ९९ ॥ ६० ॥]

इति श्रीमद्विक्रुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां टुप्टीकायां नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च नवमोऽध्यायः ॥

इति नवमोऽध्यायः ॥

अयं दशमेऽध्याये प्रथमः पादः ।

(विकृतौ लुप्तार्थकानां प्राकृतानामङ्गानां बाधाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥ पू०-

ऊहो वृत्तः । बाधाभ्युच्चयमिदानीं वर्तयिष्यामः । बाधो नाम यदे-
वेदमिति निश्चितं विज्ञानं कारणान्तरेण मिथ्येति कल्प्यते । तथा, अ-
भ्युच्चयो यदिदमिह भवतीति विज्ञातेऽपरमपि भवतीति विज्ञानम् । तत्रा-
यमर्थः प्रथमं परीक्ष्यते । किं सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्तव्यमुत किञ्चिद्वा-
च्यत इति । किं तावत्प्राप्तम् । विधेः प्राकृतस्य प्रकरणान्तरे विकृतौ
यतौ भवत्यविशेषणातिदेशः, अतो यच्च यावच्च प्राकृतं धर्मजातं तत्सर्व-
विकृतौ कर्तव्यं, यदप्यर्थलुप्तम् । कुतः । वचनेन हीदं सर्वं प्राप्यते । न-
च वचनस्यातिभारोऽस्ति प्रापयतः । कथं वचनमिति गम्यते । सर्वास्वेव
वैकृतीषु देशनासु प्राकृतं धर्मजातमपेक्ष्यते वाक्यशेषत्वेन । तद्यथैव मा-
कृत्यां देशनायामनुषज्यते, एवं वैकृत्यामपि । न कश्चिद्विशेषोऽस्ति ।
तत्र यथा, कृष्णलानां पाकोऽप्राकृतार्थोऽपि वचनप्रामाण्यात्क्रियते, एव-
मवहन्त्याद्यप्राकृतार्थमपि सर्वं कर्तव्यमिति ॥ १ ॥

अपि बाधमिधानसंस्कारद्रव्यमर्थं क्रियेत

तादर्थ्यात् ॥ २ ॥ सि०

अपि वेति पक्षवावृत्तिः । नैतदस्ति । सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्त-
व्यमिति । कश्चिदभिधानसंस्कारद्रव्यं निवर्तितुमर्हति यल्लुप्तार्थम् । कुत-
एतत् । अभिधानसंस्कारद्रव्यं हि प्रयोजने सति क्रियते, नाप्रयोजनम् ।
अन्यस्मै प्रयोजनाय तदाम्नायते, न स्वार्थम् । ननु चोक्तं लुप्तार्थमपि
क्रियते, वचनप्रामाण्यात् । यथा कृष्णले पाकः । नेत्याह । नास्ति

सप्तमेनातिदेशसत्ता व्याख्याता । दशमेनेदानीं किमितिदिश्यत इति व्याख्यायते ।
यत्प्रकृतौ विद्यते तदितिदिश्यते । तस्यां च शास्त्रपदार्थोपकारा विद्यन्ते । अतस्तेऽ-
तिदिश्यन्ते । तस्माल्लुप्तार्थमपि प्रवर्तते ॥ १ ॥

अर्थलुप्तं न प्रवर्तते । कथंभावोऽयं लौकिको वैदिकश्चोपकारमेवापेक्षते । उपका-
रद्वारेणोपकारकप्रवृत्तिः । तस्माल्लुप्तार्थस्य निवृत्तिः ।

लुप्तार्थस्य देशकं वचनम् । न वैकृतं कर्म प्राकृतैरङ्गपदार्थैः सहै-
कवाज्रयतां याति । नैवं विज्ञायते, यागेन फलं कुर्यात्, कथम्, प्रा-
कृतैरङ्गैरिति । कथं तर्हि । यथा प्राकृतेन यागेन फलं साधितमभू-
त्तयेति ।

कुत एतत् । यागगतो हि व्यापारविशेषस्तेनापेक्ष्यते, न व्यापार-
मात्रम् । यागगतश्च व्यापारः प्राकृते यागे प्रयोगवचनेन कल्पितः, सं-
गृहीतश्च विद्यते । स शक्योऽपेक्षितुम् । स चाऽऽकाङ्क्षितो निराकाङ्क्षं
शक्नोति कर्तुमिति । अङ्गेष्वपेक्ष्यमाणेषु न यागगतो विकृतौ व्यापा-
रविशेषः कल्प्यः स्यात् । इतरथा लक्षणा स्यात् । यथा, दण्डेन यु-
ध्यत इति वचने न दण्डिरूपं शब्देनाभिहितम् । यदि तु तेन लक्षितेन
प्रयोजनं स्यात्, शक्यते तेन लक्षयितुम् । एवमिहाप्यङ्गवत्त्वं याग-
गतो विशेषो नाङ्गेष्वपेक्ष्यमाणेषु शब्दाभिहितो भवति । लक्षणया तु
कल्प्यते । लक्षणायां च शब्दो बाध्येत ।

अथ शब्दो मा बाधीति यागगतो विशेषो नैवापेक्ष्येत, अङ्गान्ये-
वापेक्ष्येरन् । ततः, कथमिति—इतिकर्तव्यताविशेषं प्रति वैकृतस्य क-
र्मणश्चोदकशब्दोऽनिवृत्ताकाङ्क्ष एवावतिष्ठेत् । अङ्गैरपि चापरेतिकर्त-
व्यताऽऽकाङ्क्षेत । गम्यमाना च प्राकृतयागेतिकर्तव्यतात्सृज्येत ।
प्राकृतानां चाङ्गानां प्रकरणेऽर्थवतां दुर्लभो वैकृतेन कर्मणैकवाक्यभा-
वोऽप्युपमस्येत । सर्वं चैतदन्याद्यम् । तस्मादेवमभिसंबन्धः क्रियते ।
यथा प्राकृतेन यागेन फलं साध्यते, तथैवैतेनापीति । किमतो यथैवम् ।
एतदतो भवति । प्राकृतान्यङ्गानि यस्मै प्रयोजनाय प्रकृतौ भवन्ति,

ननुक्तं प्रकृतौ शास्त्रपदार्थोपकारा विद्यन्त इति । तत्र कथमुपकारोऽतिदिश्यते ।
उच्यते । सौर्य उपमानेनाऽऽग्नेयविध्यन्तं गृह्णाति । आग्नेये चोपकारा अनन्तराः ।
व्यवहिताः पदार्थाः । व्यवहिततराणि शास्त्राणि । अतः कथंभावोऽनन्तरानुपकारान्
पश्यति । तांश्च गृह्णाति । पदार्था उपकारैर्व्यवहिताः । न चापेक्षिताः । ननु
प्रकृतौ पदार्था एवानन्तराः, शाब्दत्वात् । प्रथमं ते गृह्यन्ते । पश्चात्तूपकाराः
कल्पिताः । विकृतावपि तथैव युक्तमिति । सत्यम् । प्रकृतौ पदार्था गृह्यन्ते, न तु

नासति तस्मिन् प्रयोजने विकृतौ चोदितानि भवन्ति । तस्माल्लुप्तपाक-
तप्रयोजनं न चोदकश्चोदयतीति ॥ २ ॥

तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

अथ यदुक्तं, यथा कृष्णलेषु लुप्तपाकतप्रयोजनोऽपि पाको वचनप्रामा-
ण्यात्क्रियते, एवमन्यदपि क्रियेतेति । तन्न । न हि कृष्णलेषु पाकश्चोद-
केन प्रामोति । प्रत्यक्षं हि तत्र वचनम्, घृते श्रपयतीति । न तत्पाकत-
प्रयोजनं पाकमाह । तत्र वचनप्रामाण्याददृष्टार्थः पाकः । यदि च तत्र
प्रत्यक्षवचनं नाभविष्यत्, तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात्पाकोऽपि नाभविष्यदेव ।
तस्मादनुपवर्णनं पाकवदिति ।

किं भवति प्रयोजनम् । कतरद्वा वैकृतमुदाह्रियत इति । कचिच्छ्रूयते,
स्वयं दितं वर्हिर्भवतीति । तत्र प्राकृतं द्रव्यं निवर्तते । स्वयं
कृता वेदिर्भवतीति । उद्धननखननपरिलेखनानि निवर्तन्ते । स्वयं
शीर्णा शाखा भवतीति, असिद्रव्यं निवर्तते । मन्त्राश्चैतेषु निवर्तन्ते ॥ ३ ॥

(अथवा—कृष्णलचराववशात्तत्रावाधिकरणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

[१] विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥ पू०

अस्ति प्राजापत्यश्चरः, प्राजापत्यं चरं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामं
इति । तत्रैतद्विशिष्टमुदाहरणमङ्गीकृत्यैतदेव सर्वं चिन्त्यते । किं कृष्ण-
लेष्ववहन्तिः कर्तव्यो नेति । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्या-
दिति पूर्वः पक्षः । कर्तव्यः, यथा तेषामेव पाक इति ॥ १ ॥

अपि वाऽभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत

तादर्थ्यात् ॥ २ ॥ सि०

इति सिद्धान्तः, न कर्तव्य इति ॥ २ ॥

तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

इत्युपवर्णनापरिहारः ॥ ३ ॥

पदार्थापेक्षया । कितूपकारापेक्षया । स एष कथंभावः श्रुत्योपकारान् गृह्णाति, लक्ष-
णया पदार्थान् । श्रुतिश्च लक्षणाया गरीयसी ॥ २ ॥ [३ ॥]

(अथवा—वैश्वदेवीयदेवतावाहनकाले विष्णोरुरुक्रमस्याऽऽवाहना-
नुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥ पू०

वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद्वातृव्यवान् । तं बर्हिषदं कृत्वा शम्यया स्फयेन
व्यूहेत्, इदमहममुं चामुं च व्यूहामीति । यं द्विष्यात्तं ध्यायेत् । यद-
धोऽवमृद्येत्, यच्च स्फय आश्लिष्येत्, तद्विष्णव उरुक्रमायावद्योदिति ।
तत्र संशयः । किं विष्णुरुरुक्रम आवाहयितव्य उत नेति । किं प्राप्तम् ।
विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ।

आवाहयितव्यः । ननु स्फये कदाचिन्नाऽऽश्लिष्येदपि, न वाऽधोऽव-
मृद्येत् । तत्राऽऽवाहनं कृतमनर्थकं स्यात् । न च वचनबलादाश्लेषयितव्य-
मवमर्दयितव्यं वा । न ह्युपादेयत्वेनाऽऽश्लिष्टमवमृदितं वा श्रूयते । न
च विष्णोरुरुक्रमस्य यागोऽर्थकर्म । किं तर्हि । आश्लेषणेनावमर्दनेन च
लक्षितमनेन प्रकारेणाऽऽहवनीये प्रतिपाद्यते । तथा हि दृष्टमपनयने
तस्य प्रयोजनं भवति स्फयादिसंशोधनम् । इतरथा हि यागाददृष्टं
कल्प्येत ।

ननु यागाददृष्टमवश्यं कल्पनीयम् । सत्यं कल्पनीयम् । द्रव्यप्रतिपाद-
नद्वारे तत् । अत्रोच्यते । लुप्तार्थमपि कर्तव्यम् । यथा कृष्णले चरौ
पाकः । अपि च, कदाचिदाश्लिष्येत्, अधश्चावमृद्येत् । तत्रान्तरितं
आवाहने वैगुण्यमापद्येत । तत्राप्रमाद्यद्भिरावाहयितव्या देवता, यदि
स्फय आश्लेक्ष्यते, अधश्चावमर्दिष्यते । नाऽऽवाहनमङ्गमन्तरेष्यते ।
स्वकाले ह्यावाहनेन देवता स्मर्यमाणा साध्वी भवतीति, न स्वकालो-
त्तरकाले । तत्र ह्यर्थप्राप्तममन्त्रकं स्मरणम् ।

अथ स्फयेनोपश्लेक्ष्यते, न वाऽधोऽवमर्दिष्यते तदा कृतेऽप्यावाहने
न किञ्चिद्दुष्यति । नैवं मन्तव्यम् । यथा राज्ञा, अमात्यो वा,
ब्राह्मणो वा परिचरितुं निमान्त्रित आहूतोऽपरिचर्यमाणोऽवमानितमा-
त्मानं मन्यमानोऽपचरिष्यतीत्याशङ्क्यते । एवं देवताऽपीति । न
तत्र देवताऽऽहूयते । आहूता सती हविरुपयोक्ष्यते, तत्स्मर्यति च । तूष्मा

प्रसेत्स्यति । प्रसन्ना सती फलेन संशोक्ष्यतीति । तदेतन्नवमे सिद्धम् ।
तस्मान्न दोष आवाहितायामनिज्यमानायाम् ॥ १ ॥

अपि वाऽभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत ताद-

र्थ्यात् ॥ २ ॥ सि०

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । एषोऽभिधानसंस्कारो निवर्तते । कुतः ।
अभिधानसंस्कारो द्रव्यं वा, सति प्रयोजने क्रियते, नान्यथा । तद्व-
र्णितम् । यदप्युक्तं, कदाचित् श्लिष्येत, अवमृद्येत वा । तत्राऽऽवाहनं
नान्तरेष्यत इति । नैष दोषः । अन्तरितमेतदनन्तरितेनैव तुल्यम् ।
यदा, आवाहनस्य कालो न तदोरुक्रमयागस्य निमित्तमापातितम् ।
आपातिते हि निमित्ते तस्य प्रयोगो भविष्यति । न ह्यनाश्लिष्टम्, अन-
वमृदितं वा तत्र प्रतिपादयितव्यम् । न चाऽऽरब्धे प्रयोगे कृतमुप-
कारकं भवति । तस्माद्विष्णुरुरुक्रमो नाऽऽवाहयितव्य इति ॥ २ ॥

तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

इत्युपवर्णनापरिहार उक्तः ॥ ३ ॥

(ज्योतिष्टोमाद्यङ्गभूतदीक्षणीयादिविकृतावन्वारम्भणीयाया
वाधाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] इष्टिरारम्भसंयोगादङ्गभूतान्निवर्तेताऽऽर-
म्भस्य प्रधानसंयोगात् ॥ ४ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र दर्श-
पूर्णमासप्रकृतिकानि कर्माणि दीक्षणीयादीनि, आग्नेवैष्णवमेकादशक-
पालं निर्वपेदित्येवमादीनि । अस्ति तु प्रकृतावारम्भणीयेष्टिः, आग्नेवै-
ष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्स्यमाणः, सरस्वत्यै चरुं,
सरस्वते द्वादशकपालम्, अग्नये भगिनेऽष्टाकपालं निर्वपेत्, यः कामये-
तान्नादः स्यामिति । नित्यवदेके भगिनमामनन्ति । तत्र संदेहः । किं

संकल्पो ज्योतिष्टोमस्यैव, न दीक्षणीयादीनाम् । अथौदासीन्यप्रच्युतिः, साऽपि
तस्यैव । अथ प्रथमः पदार्थ आरम्भः, सोऽपि तस्यैव, प्रसङ्गेन दीक्षणीयादीनाम् ।
नन्वेग्न्यन्वाधानं प्रथमः पदार्थो भविष्यति ।

दीक्षणीयादिष्वारम्भणीया कर्तव्या, उत नेति । किं प्राप्तम् । सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्तव्यम् । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यादिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । इष्टिरारम्भणीया ज्योतिष्टोमाङ्गभूताद्दर्शपूर्णमास-
प्रकृतिकाद्दीक्षणीयादेः कर्मराशेर्निवर्तते । किं कारणम् । योऽत्राऽऽरम्भः
स ज्योतिष्टोमस्य, न दीक्षणीयादेः । कुतः । आरम्भो हि प्रथमः
पदार्थः स्यात् । प्रथमं वा पुरुषस्य प्रवर्तनम् । यदि प्रथमः पदार्थः,
स ऋत्विगानमनं देवयजनजोषणं वा । तदिह ज्योतिष्टोमस्याङ्गं क्रतो-
रथेन कृतं सद्दीक्षणीयादीनामर्थं साधयति, न पुनस्तेषां कर्तव्यम् ।
लुप्तमेव तत् । तस्मिन् लुप्ते आरम्भे तत्सिद्ध्यर्थो धर्म आरम्भणी-
याख्यो लुप्येत । अथ प्रथमप्रवर्तनमारम्भः । औदासीन्याद्व्यावृत्तिः ।
पुरुषस्य व्यापृतता । तदा ज्योतिष्टोमं साङ्गं कर्तुमसावौदासीन्याद्व्या-
वृत्तो ज्योतिष्टोमिकेन प्रथमेन पदार्थेन । स ततः प्रवृत्ति आ साङ्ग-
ज्योतिष्टोमसमाप्तेर्व्यापृत एव न पुनरुदासीनो भवति । यतो व्यावृत्तो
भवति । साङ्गज्योतिष्टोमारम्भेणैव प्रवृत्तो दीक्षणीयादिष्विति लुप्यत
एवैषामारम्भः । तस्मिन् लुप्ते, आरम्भणीयापदार्थ आरम्भसिद्ध्यर्थो
लुप्येत ।

नन्वङ्गभूतस्य दीक्षणीयादेरन्य आरम्भो जातः । नेत्याह । ऋत्वि-
गानमनं देवयजनजोषणादि वा, प्रथमं पुरुषस्य प्रवर्तनमारम्भः । प्रथमं
प्रवृत्तोऽसौ ज्योतिष्टोमार्थमेव । अथायमन्यः प्रथमः पदार्थो दीक्षणीयादे-
र्जात इत्युच्यते । तथाऽपि न तस्याऽऽरम्भणीया प्रकृतावुक्तेति । तस्मा-

उच्यते । तदपि तस्यैव । प्रसङ्गेन दीक्षणीयादीनाम् । यथा प्राप्तङ्गिकेषु न
ज्योतिष्मती, एवमारम्भणीयाऽपि । न च प्रकृतावश्यन्वाधानं प्रथमं, पाठेनैव तत्प्रथ-
मम् । पूर्वं क्रियमाणं कर्मान्तरमस्याः प्रथमः पदार्थः प्रणयनम् । तस्य प्रकृतौ
नेयमङ्गभावेन दृष्टा । अलुप्तोपकारश्च पदार्था प्राप्यन्ते । यथा यूपायाज्जन आज्ये
संस्कारा न क्रियन्ते । एवं दीक्षणीयादिष्वारम्भणीया ।

१ आरम्भणीया—पा० । २ न ज्योतिष्मतीति—यथैव 'प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते
पुरार्थत्वात्तदर्थं हि विधीयते' (अ० ९ पा० ४ अ० ६ सू० २८) इत्यधिकरणे दर्शयर्थं प्रणी-
तस्यामेरमिहोन्नतकाल उद्धाने ज्योतिष्मतीष्टिरूपं प्रायश्चित्तं न भवतीत्युक्तं, तद्वत्प्रकृतेऽपीत्यर्थः ।

दङ्गभूतात्पदार्थादारम्भणीया निवर्तेत । अपि च दीक्षणीयैव ज्योति-
ष्टोमे, आरम्भार्थः सिध्यति । एवं हि श्रूयते । आग्नावैष्णवमेकादश-
कपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः, अग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञः, देवताश्चैव
यज्ञं चाऽऽरभते । अग्निः प्रथमो देवतानां विष्णुः परमः, यदाग्नावै-
ष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवताश्चैव यज्ञं चोभयतः परिगृह्याव-
न्य इति ॥ ४ ॥

(राजसूयान्तर्गतानुमत्यादीष्टावन्वारम्भणीयाया बाधाधिकरणम् ॥३॥)

[३] प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भान्निवर्तेता-

नङ्गत्वात् ॥ ५ ॥ सि०

अस्ति राजसूयः, राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्रेष्टिपशु-
सोमदर्विहोमाः प्रधानभूताः । ऐष्टिकेष्वनुमत्यादिषु संशयः । किमार-
म्भणीया कर्तव्या, नेति । किं प्राप्तम् । कर्तव्या । विधेः कारणान्तरेऽ-
तिदेशात्सर्वकर्म स्यादिति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । प्रधानाच्चापरप्रधानसंयुक्तान्निवर्तितुमर्हति । कुतः ।
सर्वारम्भार्थेन तत्र ज्योतिष्टोमः समाम्नायते । अग्निष्टोमं प्रथममाहरती-
ति । स प्रकृतानां प्रधानानामेकैकस्य तन्त्रेण समाम्नातो भवितुम-
र्हति । एकैकस्य ह्यत्र प्रधानस्य तन्त्रेण साधारणं प्रकरणम् । तेनानुम-
त्यादीनामारम्भार्थे सिद्धे, नाऽऽरम्भणीया भवितुमर्हतीति ॥ ५ ॥

अपि च दीक्षणीयैव ज्योतिष्टोम-आरम्भार्थः सिध्यतीति—अयुक्तोऽयं
ग्रन्थः । पुरुषसंस्कारद्वारेणोपकरोति दीक्षणीया । नाऽऽरम्भार्थतया । न चास्या
वचनमस्त्यारम्भणीया कार्ये वर्तते दीक्षणीयेति । दीक्षासंजननमस्या उत्पत्तिवाक्येनैवा-
वगम्यते । तस्मादाग्नावैष्णवस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः ॥ ४ ॥

सर्वारम्भार्थेन तत्र ज्योतिष्टोमः समाम्नायत इत्युक्तम् । कथम् ।
ज्योतिष्टोमः श्रुत्या फलेन संबध्यते । न चोभयार्थता युक्ता, विना वचनेन ।
अनुमानाद्यपि कार्यापत्तिप्रमाणं न विद्यते । तस्मादयुक्तं प्रत्याम्नानामिवानम् ।
अर्थलोप एव वक्तव्यः ।

ननु ऋत्विग्वरणं सर्वप्रधानार्थम् । तत्र प्रधानत्वादिष्टीनामारम्भणीया भविष्यति ।
उच्यते । तथाऽपि त्वप्राकृतकार्यत्वान्निवृत्तिः । यथा यूषावटत्रर्हिषि प्रोक्षणस्य
निवृत्तिः ॥ ५ ॥

(आरम्भणीयायामारम्भणीयाया अननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ६ ॥ पू०

अस्त्यारम्भणीयोष्टिः, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमा-
सावारप्स्यमाणः, सरस्वत्यै चरुम्, सरस्वते द्वादशकपालम्, अग्नये
भगिनेऽष्टाकपालं यः कामयेत भग्यन्नादः स्यामिति । नित्यवदेके
भगिनमामनन्ति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किमारम्भणीयायामारम्भणीया
कर्तव्या, उत नेति । किं प्राप्तम् । तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् । संशय-
निवृत्त्यर्थं तुशब्दः । न खलु संशयोऽस्ति । आरम्भणीयायामारम्भ-
णीया भवितुमर्हति । कुतः । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्या-
दिति । यथा, प्रयाजा एवमारम्भणीयाऽपीति । आह । ननु तस्या
अप्यर्थेऽन्याऽऽरम्भणीया, तस्या अप्यर्थेऽन्याऽऽरम्भणीया, तस्या
अप्यर्थेऽन्येत्येवमारम्भणीया न व्यवतिष्ठेत् । व्यवस्थितेन च शास्त्रा-
र्थेन भवितव्यम् । अत्रोच्यते । सर्वास्वेवानवस्थासु सामर्थ्येन व्यवस्था
भविष्यति ॥ ६ ॥

न वाऽङ्गभूतत्वात् ॥ ७ ॥ सि०

न वेति पक्षः प्रतिषिध्यते । न स्यादारम्भणीयायामारम्भणीयेति ।
कुतः । अङ्गभूता हि सा दर्शपूर्णमासयोः । अङ्गभूतस्य च प्रधाना-
रम्भेणैव सिद्धिरित्युक्तम् । आरम्भणीयाप्रवृत्तेन दर्शपूर्णमासौ कर्त-
व्यौ । अतः प्रकृतिवदारम्भणीयाऽप्यारम्भणीयाप्रवृत्तेन कर्तव्येति ।
तस्मात्किलाऽऽरम्भणीयायामारम्भणीया स्यात् । तच्च नैवम् । अङ्ग-
त्वाऽप्यन्यामारम्भणीयामारम्भणीयां कुर्वन्नारम्भणीयाप्रवृत्त एव करो-
तीति गम्यते । तस्मान्नारम्भणीयायामारम्भणीया स्यात् । अपि च
जलबुद्बुदवदव्यवस्थाऽऽरम्भणीयायां वाक्येन गम्यमाना सामर्थ्येन

समानेऽहनीति सामर्थ्यम् ॥ ६ ॥

अङ्गभूता हि सा दर्शपूर्णमासयोः । अङ्गभूतस्य च प्रधानारम्भेणैव सिद्धिः । यद्येवं
दीक्षणीयादिवन्मन्यसे । तन्न । कस्मात् । दर्शपूर्णमासप्रयोगाद्वाहिरारम्भणीया
क्रियते । न तु तथा दीक्षणीयादि । तस्मादयुक्तमेतत् । अङ्गं चेयं कथंभावपरि-
पूर्णाऽऽरम्भणीया विधीयते । सा च दर्शपूर्णमासधर्मानाकाङ्क्षति । तौ च प्राग्वि-

वाध्येत । अस्मत्पक्षे नाव्यवस्थां, न बाधः । तस्मान्नाऽऽरम्भणीया-
यामारम्भणीयेति ॥ ७ ॥

एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

इतश्च पश्यामः, एवमेवेति । कुतः । एकं हीदं वाक्यं, यदाऽऽरम्भ-
णीयां विदधाति, तदा नासौ दर्शपूर्णमासयोर्विहिता । तामविहिता-
मिव दर्शपूर्णमासयोर्विदध्यात् । विहितमिव चाऽऽरम्भणीयायाम-
तिदिशेत् । नैतत्कर्तुमलं भवति सकृदुच्चरितम् । तस्मादप्यारम्भणीया-
यामारम्भणीया नास्ति ॥ ८ ॥

(खलेवाल्यां यूपाहुतेरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थभावान्निवर्तेत
तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् ॥ ९ ॥ सि०

तस्मिन्नेव ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
पशुमालभत इति । तत्रेदमाम्नायते, यूपमच्छेद्यता होतव्यम् । न हि
दीक्षितस्याग्नौ जुहोति । आज्यं चारणिं चाऽऽदाय यूपस्यान्तिकेऽग्निं
मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति । साद्यस्के श्रूयते, खलेवाली यूपो
भवतीति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं साद्यस्के खलेवाल्यां यूपो-
हुतिः कर्तव्या, नेति । किं प्राप्तम् । कर्तव्या । विधेः प्रकरणान्तरेऽति-
देशात्सर्वकर्म स्यादिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । कर्म चैतद्द्रव्यसंयोगार्थं-यूप एवमादिभिः सं-
स्कारैर्भविष्यतीति क्रियते । यूपं प्राप्तुमेष्यत एतच्छ्रूयते । तेनास्य सं-
स्कारस्य श्रुतिसंयोगेन यूपार्थता । अच्छशब्दो हि, आप्तुमित्यस्यार्थो
वर्तते । न चात्र यूपेन प्रयोजनम् । अयूपे हि खलेवाल्यां पशुर्वध्यते ।
तस्मात्तत्र यूपकरणार्था यूपाहुत्यादयः संस्कारा अर्थलोपान्निवर्ति-
तुमर्हन्तीति । तस्मान्नास्ति खलेवाल्यां यूपानुतिरिति ॥ ९ ॥

(साद्यस्के स्थाण्वाहुतेरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[६] स्थाणौ तु देशमात्रत्वादनिवृत्तिः प्रतीयेत ॥ १० ॥ पू०

तस्मिन्नेवाग्नीषोमीये पशौ श्रूयते, स्थाणौ स्थाण्वाहुतिं जुहोतीति । ततः

साद्यस्क्रेऽयमर्थः सांशयिको भवति । किं साद्यस्क्रे स्थाण्वाहुतिः कर्तव्या, नेति । तत्रैतत्तावन्नः परीक्ष्यम् । किमारादुपकारकं कर्म स्थाण्वाहुतिः, उत यूपसंस्कार इति । यद्यारादुपकारकं कर्म तदा कर्तव्या । अथ यूपसंस्कारः, निर्वर्तेतेति । कथमारादुपकारकं कर्म स्यात्, कथं वा यूपसंस्कार इति । यद्येवमभिसंबन्धः क्रियते, यूपमच्छेद्यता स्थाण्वाहुतिः कर्तव्येति, ततो यूपसंस्कारः । अथ यूपमच्छेद्यतेति प्रकृतेन संबध्येत, तदाऽऽरादुपकारकं कर्मेति । किं तावत्प्राप्तम् । आरादुपकारकं कर्मेति । एतद्विज्ञातं कर्मणां प्रयोजनम् । भूतं हि तावद्भव्यार्थमिति ।

अपि च निवृत्तप्रयोजनेन स्थाणुना संबध्यमानाऽऽहुतिः किमिव यूपस्योपकरिष्यति । संबद्धे हि क्रियमाणं संबन्धिन्पुपकुर्यात् । व्यावृत्तो हि यूपोत्स्थाणुः । अपि च तन्त्रमेकादशिन्यां यूपोत्स्थाणुः विष्यति, यद्यारादुपकारकं कर्म स्यात् । तथा हि नाश्रुतोऽभ्यासः कल्पयिष्यते । अपि च, अविशिष्टेन वाक्येन स्थाणौ स्थाण्वाहुतिः श्रूयते । सा च प्रकरणेन यूपत्रयश्चनस्थाणुविशेषे कल्प्येत । तस्मादारादुपकारकं कर्म स्थाण्वाहुतिः, साद्यस्क्रे च कर्तव्या चोदकानुग्रहायेति । एवं प्राप्तम् ॥ १० ॥

एवं प्राप्ते, ब्रूमः—

अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेत ॥ ११ ॥ सि०

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । यूपसंस्कारः प्रतीयेत । कुतः । प्रकरणविशेषाद्यूपमच्छेद्यतः स्थाण्वाहुतिर्विधीयत इति गम्यते । या हि मन्यतेऽविशिष्टेन वाक्येन स्थाणुदेशमात्रे विधीयत इति । फलं तस्य कल्पनीयं भवति । योऽपि मन्यते प्रकरणादारादुपकारकमशीषोमीयस्य भवतीति । तस्यापि प्रकरणसामान्यं प्रकरणविशेषेण बाध्येत । कर्मशेषभूतश्च यूपः, प्रयोजनवत्त्वात्तेन संबध्यमानाऽऽहृष्टार्थाऽपि आरादुपकारिका सती कल्प्यप्रयोजना स्यात् । अतः प्रसिद्धिर्न्यायेन बाध्येत । यथा, अश्वकर्ण इति । निवृत्तप्रयोजने चापि स्थाणौ यूपद्वयावृत्ते च यूपीयोऽसाविति कृत्वा तत्र क्रियमाणा यूपोत्स्थाणुतिर्यूपसंबद्धा कृता भवतीति तदा-

ब्रश्चने क्रियते । यथा शिरसा धारितायाः स्रजः शिरसोऽवतारितायां देवदत्तीयाऽसाविति कृत्वा शुचिदेशनिधानादिः संस्कार एषितव्यो भवति । एवं स्थाण्वाहुतिरपि । एकादशिन्यां चान्तिकदेशस्याविवक्षितत्वात्तन्त्रं यूपहुतिर्भविष्यत्येव । तस्मात्संस्कारपक्ष एव ज्यायान् ॥ ११ ॥

समाख्यानं च तद्वत् ॥ १२ ॥

स्थाण्वाहुतिरिति च समाख्यानं स्थाणुप्रधानाया इवाऽऽहुतेर्भवतीति । कथम् । षष्ठीसमासोऽयम् । कर्मणि षष्ठी । ईप्सिततमं च कर्म । सप्तमीसमासो लक्षणापेत इति कृत्वा नाऽऽदत्तव्यो भवति ॥ १२ ॥

मन्त्रवर्णश्च तद्वत् ॥ १३ ॥

इतश्च पश्यामः संस्कारकर्मेति । यतो मन्त्रवर्णोऽपि तद्वद्भवति । अतस्त्वं देववनस्पते शतवल्गो विरोह, इति । यस्त्वं मया वृक्तः, सोऽत आब्रश्चनाद्बहुप्रकारो विरोहेति यूपमित्राऽऽद्रियमाणो मन्त्रवर्णो भवति । तस्मादपि संस्कारकर्म खलेवाल्यां न कर्तव्यमिति ॥ १३ ॥

(उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्मत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] प्रयाजे च तन्न्यायत्वात् ॥ १४ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोराम्नायत उत्तमः प्रयाजः, स्वाहाकारं यजतीति ।

११ ॥]

‘स्थाण्वाहुतिः’ इति षष्ठीसमासोऽयं, सप्तमीसमासानुपपत्तेः । कथम् । सप्तम्यन्तस्य शौण्डादिभिः सह समासः । ननु, संज्ञायामिति सैमासो भविष्यति । उच्यते । तत्रालुक् प्राप्नोति । यथा, अरण्योतिलका इति । नैतदेवम् । हलदन्तात्स उच्यते । उकारान्तं चेदम् । तस्माल्लुगेव । एवं तर्ह्यन्यथा नियमः । अर्थप्रयुक्तो हि समासः । सप्तमीसमासेऽधिकरणप्रधानो निर्देशः । तत्राऽऽहुतिरारादुपकारिका । षष्ठीसमासे संबन्धः प्रधानम् । तत्राऽऽहुतिः संस्कारिका । आरादुपकारकाच्च सामवायिकं गरीयः । ननूमयथाऽप्यदृष्टार्था । किन्तु गरीयस्त्वम् । उच्यते । सत्यमदृष्टार्था । किंतु, समवायसंबन्धः क्लृप्तः । आरादुपकारकत्वे कल्प्यः संबन्धः । तत्र प्रकरणेनैकवाक्यता ॥ १२ ॥ [१३ ॥]

ननु पूर्वपक्षेऽपि संस्कारकर्मेव । अन्यत्र स्वाहाकारो विहितः । तस्य स्मारको भ-

तत्र संशयः । किमुत्तमः प्रयाज आरादुपकारकं कर्म, उत संस्कार-
कर्मैति । तत एतच्चावत्परीक्ष्यते । किमाज्यभागादिषु या देवता यष्ट-
व्यास्ता एवात्र देवताः, उतान्यास्ताभ्यो देवताभ्य इति । कयमन्या
देवताः, कथं वा प्रकृताः स्युरिति । यदि स्वाहाकारं यजतीति देवता-
विधानं, ततोऽन्या प्रकृताभ्यो देवता । अथ, ये यजामहे स्वाहाऽग्नि-
मिति निगदेन मान्त्रवर्णिको देवताविधिस्ततः प्रकृता देवता इति ।

किं प्राप्तम् । आरादुपकारकं कर्मैति । तदेतद्वर्ण्यते । अन्या देवता,
स्वाहाकारं यजतीत्यनेन विधीयते । एवं वचनप्राप्ता भाविष्यति । इत-
रथा मान्त्रवर्णिकी कल्पयितव्या भवेत् । नन्वन्याऽऽन्यादिशब्दैर्न
शक्यते वदितुम् । तत्रायं, ये यजामहे स्वाहाऽग्निमिति मन्त्रवर्णोऽपि
विप्रतिषिध्येत । अत्रोच्यते । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । अनेकस्याप्येकः शब्दो
भवति वाचकः । तद्यथा, मातेति मातरमपि वदति, मातारमपि । माता
च परमं देवतं, समा च पुत्रेष्वित्येतैरुपवध्यमानो जननीवचनोऽवग-
म्यते । माता समः, क्षिप्रैत्येभिरप्यनुवध्यमानो धान्यस्य मातुर्वाचकः ।
एवं मन्त्रेऽप्यन्यादयः स्वाहाकारदेवताके यागे प्रयुज्यमानास्तद्वाचि-
नोऽवगम्येरन् । तथा साति प्रज्ञातं यागस्य कार्यमनुगृहीतम्, आरादु-
पक्रिया । तस्मादारादुपकारकं कर्मोत्तमः प्रयाज इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । प्रयाजे च तन्न्यायत्वात् । उक्तमथ स्वात्स्थाण्वा-
हुतिः संस्कारकर्मैति, इहापि चशब्देनान्वादिश्यते, उत्तमः प्रयाजः
संस्कारकर्मैति । तत एतच्चावद्वर्णयन्ति । या आज्यभागादिषु देवता
यष्टव्यास्ता एवेह देवता इति । कुतः । स्वाहाकारस्य देवतासंयोगा-
भावात् । तद्धितेन वा देवतासंयोगो विज्ञायते, चतुर्थ्यन्तेन वा । न
चेह तद्धितो न चतुर्थी । अतो न देवताविधिः । यागसामानाधिकरण्यं
च द्वितीयया गम्यते । तस्माद्यागवचनः स्वाहाकारशब्दो यथा समि-
दादय इति ।

विष्यति । नारिष्ठहोमादिषु । न शब्दपदार्थनिर्देशात् । शब्दो ह्यर्थस्य स्मारको न
शब्दस्य । स च स्वहाकारमन्त्रेणैव चोद्यते । वाचनिकोऽयं देवताविधिः । करणेन
मन्त्रेण देवताऽवगम्यते । यथा 'सूक्तवाकेन प्रस्तरम्' इति । न चायं करण-
निर्दिष्टः ।

आह । यदि द्वितीयया संयोगात्तं यागवचनं मन्यसे, आरादुष्कार-
रकस्तर्हि यागः । ईप्सिततमे हि द्वितीया विभक्तिर्भवतीति । अत्रोच्य-
ते । एवमेव प्राप्ते वदामः । तन्न्यायत्वादिति । स एव न्याय इह, यः
स्थापवाहुतौ । अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेतेति । शेषभूता-
श्चाऽऽज्यभागादिष्वग्न्यादयः । तदर्थो यागः सन् प्रयोजनवान् भवति ।
इतरस्मिन् पक्षे यागो निष्प्रयोजनः स्यात् । तदर्थं देवताभिधानमपि
निष्प्रयोजनं स्यात् । सत्यां च देवतासंस्कारशङ्कायां यागप्रयोजनं
कल्पयितुं न शक्यते । तथाऽग्न्यादीनां संभवति स्वार्थेऽदृष्टा स्वाहाका-
रवचनता न शक्या कल्पयितुम् । तस्माद्देवतासंस्कारार्थमुत्तमः
प्रयाजः । देवतास्मरणसंस्कारद्वारं चादृष्टमपि तस्माद्यागाद्भव-
तीति ॥ १४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

लिङ्गमप्यस्मिन्नर्थे भवति । किं लिङ्गम् । संप्रतिपन्नदेवताकथातु-
र्मास्येषूत्तमप्रयाजस्य निगदो दृश्यते । स्वाहाऽग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा
सवितारं स्वाहा सरस्वतीं स्वाहा पूषणमित्येवंलक्षणकः । स देवतासं-
स्कारपक्षेऽवकल्प्यते । इतरस्मिन्नदृष्टार्थः स्यात् । तस्मादपि देवतासं-
स्कार उत्तमः प्रयाजः स्यात् । प्रयोजनं विप्रतिपन्नदेवताकेषु सौर्या-
दिकर्मसु प्राकृतानि देवतापदानि न निवर्तन्ते पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु
निवर्तन्ते ॥ १५ ॥

(आग्नेयाज्यभागस्याऽऽरादुष्कारकत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] तथाऽऽज्यभागाग्निरपीति चेत् ॥ १६ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासौ स्तो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रे-

ननु चाग्निशब्दः स्वाहाकारं न शक्नोति वक्तुम् । उच्यते । शक्यति, द्वयर्थ-
त्वान्मातृवदिति । अत्रामिधीयते : न हि द्वितीयान्तेन शब्देन देवतोद्दिश्यते, प्रमा-
णामावात् । अपि च स्वाहाकारः शब्दपदार्थको न शक्नोति देवतां वक्तुम् । तस्मा-
न्मान्त्रवर्णिको देवताविधिः । प्रकरणात्क्रमसहितात्करणमवोऽवगम्यते । स्मरणं च
प्रधानदेवतयाऽपोक्षितम् । अतस्तेनैवांशेन संव्ययते ॥ १४ ॥ [१५ ॥

दमाम्नायते । आज्यभागौ यजतीति । इदं चापरं श्रूयते । तौ होचतुः
किमावयोस्ततः स्यादिति । यस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्वप्यस्तद्वान्
पुरस्तादाज्यस्य यजन्ति । तस्माद्यस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्वपन्ति
ते पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति, तौ न सौम्येऽध्वरे न
पशौ, इति । तत्रैतत्संदिह्यते । यदाज्यभागयोरग्नीषोमाविज्येते, किं
तत्राग्नियागो देवतासंस्कारार्थं उताऽऽरादुपकारक इति । किं प्राप्तम् !
इति चेत्संदेहं पश्यासि, तथा, आज्यभागाग्निरपि स्यात् । यथोत्तमः
प्रयाजः । अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेतेति ॥ १६ ॥

व्यपदेशाद्देवतान्तरम् ॥ १७ ॥ सि०

न चैतदस्ति, देवतासंस्कार आज्यभागयोरिति । किं तर्हि । आरा-
दुपक्रिया । कुतः । व्यपदेशादवगम्यते । प्रधानाग्नेर्देवतान्तरमिहेज्यत
इति । कोऽसौ व्यपदेशः । अग्निमग्न आवह, सोममावह, अग्निमावह,
इति । कथमस्मिन्नावहन एतावत्यश्च देवता इज्येरन्निति । एवमावाह-
नेन देवतास्वव्यामोहार्थं परिगण्यमानासु द्विरग्निशब्देन परिगणनं
कृतम् । तद्देवतान्तरेऽवकल्पते । इतरथा हि संख्यावृद्ध्या व्यामुह्येत ।
गणनं चोभयोरपि पक्षयोस्तुल्यम् । अपि च त्वत्पक्षे सोमव्यवधाना-
द्गणने क्रमो बाध्येत । अपि च, असकृद्वचनं शब्देनानुबध्यमानमन्य-
मिव व्यपदिशति । यथा, ब्राह्मण आगतो वृषल आगतो ब्राह्मण
आगत इति द्वयोरिव ब्राह्मणयोर्भवति गणनावादः । एवमिहापि द्वयो-
रिवाग्नयोर्भवति वादः । स एष व्यपदेशो भवति लिङ्गम् ॥ १७ ॥

प्राप्तिस्तु वक्तव्या । सोच्यते—

समत्वाच्च ॥ १८ ॥

इयं प्राप्तिः । समोऽत्र देवतया यागः । देवताऽपि श्रुता प्रधानयागे ।
यागोऽपि वाक्यान्तरे । आज्यभागौ यजतीति । तदिहोभयोर्यागदेवतयोः
प्रयोजनवतोर्देवताया यागार्थता न्याय्या । प्रज्ञातं ह्यारादुपकारकत्वं

१६ ॥ ॥ १७ ॥

आज्यमागो देवतामपेक्षते, (प्रधानयागो देवतास्मारकम् ।) तत्र यागो देवताया

यागस्येति । न हि देवतां विना यागो भवति । तेन स देवतामाकाङ्क्षति, न तु प्रधानदेवता यागान्तरमाकाङ्क्षति । यच्च येनाऽऽकाङ्क्ष्यते तत्तदर्थं भवति । तस्माद्देवता यागार्था । अपि च, आरादुपकारकैः कर्मभिः साम्यं भवति । कथम् । अभीषू वा एतौ यज्ञस्य यदाधारौ, चक्षुषी वा एतौ यदाज्यभागौ, यत्प्रयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्यस्याभिभूत्यै, इति ॥ १८ ॥

(पशुपुरोडाशयागस्य पशुयागीयदेवतासंस्कारकत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] पशावपीति चेत् ॥ १९ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रति तिष्ठन्ति तौ संभवन्तौ यजमानमभिसंभवतो वरुणपाशाभ्यां वा एषोऽभिधीयते, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते, वरुणपाशाभ्यामेव मुच्यत इति । तत्रेदं समामनन्ति । अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति । तत्र संदेहः । किं पुरोडाशयाग आरादुपकारक उत देवतासंस्कारार्थ इति ।

किं तावत्प्राप्तम् । ततः प्रयाजाधिकरणे पराजितोऽपि हेतुः केनचिदपरेण विशेषेण पुनरनुप्राण्यत इति पुनरुपदिश्यते, पशावपीति चेत् ।

विना न भवतीति । न तु प्रधानदेवताऽऽज्यभागं स्मारकमपेक्षते । तस्माददृष्टार्थ आज्यभागः । अस्मिन्व्याख्याने स्वाहाकारोऽप्येवमेवाऽऽपद्यते । यदि कश्चिद्व्यूयात्, तस्मिन् मन्त्रे दृश्यमाणा देवता विद्यन्ते । तस्मात्तत्संस्कारकोऽयं, न त्वाज्यभागे । सत्यं विद्यते, निर्वर्त्याग्नेनैव यागो गुणभूतां देवतामाकाङ्क्षति । तस्मादाज्यभागस्वाहाकारयोस्तुल्यत्वात्कथं स्वाहाकाराधिकरणम् ।

उच्यते । यागो हि निर्वृत्तः सन्विपरिवृत्य देवताप्रकाशनद्वारेणैवोपकरोति । तस्याः प्रकाशनमपूर्वेणैवापेक्ष्यते । तदस्य दृष्टमेव प्रयोजनं न त्वाज्यभागेऽपीदृशमेव प्राप्नोति । सत्यं विधानात्तादृशमपूर्वेण नापेक्ष्यते । आज्यभ गाविति च द्विसंख्या श्रूयते । सा च केनचित्समानयोगेन प्रवर्तते । तत्र सोमस्तावदारादुपकारकः । यद्यपरोऽप्यारादुपकारक एवं द्विसंख्या युज्यते, नान्यथा ॥ १८ ॥

अपि च यस्य प्रधानभूता देवता तस्य धर्मा एव न प्राप्नुवन्ति । तत्र 'अनि-

इति चेत्पश्यसि, किमारादुपकारको देवतासंस्कार इति । पशावप्यारा-
दुपकारकः स्यात् । एतद्धि कर्मणां प्रसिद्धं कार्यम् । अग्नीषोमीयमिति च
गुणभूतदेवता कस्तद्धिनशब्दो भवति । पशावपि तद्धित एव शब्दो
वाक्यशेषेण बलवता ज्वलनवचनो व्यपदिश्यते, न नियोगतस्तद्वचनः
पशुपुरोडाशे । अतः प्रसिद्धेरारादुपकारकत्वम् ॥ १९ ॥

न तद्भूतवचनात् ॥ २० ॥ सि०

नेति प्रतिषेधकः शब्दः । आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रतितिष्ठन्तीत्यर्थ-
वादवचन एषः । यद्यर्थवादवचनादन्या पशौ देवता, अन्या पुरोडाश-
याग इति गम्यते । अर्थवादवचनादेव सैवेत्यवगन्तव्या । एवं ह्याह ।
यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पशुपुरोडाश इति । तस्मादर्थवादसाम्ये देव-
तासंस्कार इति गम्यते ॥ २० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २१ ॥

इतश्च पश्यामः संस्कारकर्म पशुपुरोडाश इति । कुतः । लिङ्गमप्ये-
तमर्थं दर्शयति । इन्द्राय वज्रिणे वृषभमालभेतेत्यस्य पशोः पुरोडाशस्य
क्रमे संप्रतिपन्नदेवताकं याज्यानुवाक्यादयं समास्नातम् । इन्द्रं स्तुहि
वज्रिणं स्तोमपृष्ठं, स्तुहि शूरं वज्रिणं सुप्रतीतमिति च । तत्संस्कारप-
क्षेऽवकल्पते, नान्यथा । तस्मात्पशुदेवतासंस्कारार्थं पुरोडाशयाग इति
॥ २१ ॥

गुणो वा स्यात्कपालवद्गुणभूतविकाराच्च ॥ २२ ॥

विशेषविवक्षया पुनस्तमेव हेतुं व्यपदिशति । वाशब्देन पक्षं व्याव-
र्तयति । गुणः स्याद्देवता । एवमारादुपकारकत्वप्रसिद्धिरनुग्रहीष्यते ।
अनेकगुणभावश्च कपालवद्भविष्यति । यथा कपालं श्रवणेऽपि तुषोप-
वपनेऽपि । एवमग्नीषोमावप्यभिन्नौ पशुयागे पुरोडाशयागे च गुणभूतौ
भविष्यतः । एवं च सति दार्शपौर्णमासिकयोरग्नीषोमयोर्गुणभावेन

रुक्कः स्विष्टकृत् ' इति दर्शनं नोपपद्यते । कथं धर्मा न प्राप्नुवन्ति । उच्यते ।
विकृतौ सादृश्येन धर्मप्राप्तिः । (विसदृशयोस्त्वग्नीषोमयोः) प्रकृतौ गुणभूतयोर-
ग्नीषोमयोर्धर्मा विहिताः, विकृतौ प्रधानभूतयोरित्येतद्वैसादृश्यम् । अयमभिप्रायः
परिचोदयतः ॥ १९ ॥ [२० ॥ २१ ॥

यागे द्वारभूतयोर्धर्म आम्नातः । इह गुणभूतयोरेवाविरोधेन भवि-
ष्यति । इतरथा प्रधानभूतयोरन्यकार्ययोर्न प्राप्नुयात् । दृश्यते च,
अनिरुक्तः स्विष्टकृदिति । तस्मादप्यारादुपक्रिया । अपि च सौत्राम-
ण्यामाश्विनसारस्वतसुत्रामदेवताकेषु पशुषु, ऐन्द्रवरुणसावित्राः पुरो-
डाशाः पशुप्रकरणान्नोत्कृष्यन्ते । संस्कारपक्ष उत्कृष्येरन् । छिद्रा-
पिधानार्थतायाश्चोक्तमर्थवादत्वम् । तस्मादप्यारादुपक्रिया ॥ २२ ॥

अपि वा शेषभूतत्वात्तसंस्कारः प्रतीयेत स्वाहाका-
रवदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ २३ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । नाऽऽरादुपकारकं कर्म । तत्संस्कारः
प्रतीयेत, देवतासंस्कार इति । कुतः । शेषभूतत्वादेवतायाः प्रयोजन-
वत्त्वम् । तस्माद्यथा स्वाहाकारयजिर्निष्प्रयोजन इति देवतासंस्कारः
प्रतीयते, एवमिहापि । अङ्गानामर्थसंयोगात् । अर्थेन-प्रयोजनेन
संयोग इह गम्यते वाक्येन । तेन नाऽऽरादुपकारकम्, आरादुपकार-
केभ्यः सामवायिकान्यङ्गानि वरीयांसि भवन्तीति । यदुक्तम् ॥ गुण-
भूतदेवताकेन तद्धितशब्देन निर्देश इति । प्रधानभूतदेवताकेनाप्येवं-
जातीयकेन शब्देन संबन्धे विधीयमाने निर्देशोभवति । अपि च, दृष्ट-
कार्यमदृष्टाद्वलीयः । तस्मात्संस्कारकमेति ॥ २३ ॥

व्यूद्धवचनं च विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥

इतश्च संस्कारकमेति । सौत्रामण्यां पशुपुरोडाशदेवताविप्रतिपत्तौ
व्यूद्धवचनं देवतासंस्कार एवावकल्पते । यद्वै सौत्रामण्यां व्यूढं तदस्याः
समृद्धं, यदन्यदेवत्याः पशुपुरोडाशा भवन्ति, अन्यदेवत्याः पशव
इति ॥ २४ ॥

गुणेऽपीति चेत् ॥ २५ ॥

एवं चेत्पश्यसि, संस्कारपक्षे व्यूद्धवचनमवकल्पत इति । तन्न ।
संस्कारपक्षेऽपि व्यूद्धवचनं नावकल्पते । न हि तत्र किञ्चिद्व्यूढं,
विप्रतिपन्नदेवताकेरेव पुरोडाशैस्तत्कर्म समृद्धतरं भवति । एवं ह्याह ।

यदन्यदेवत्याः पुरोडाशा भवन्ति, अन्यदेवत्याः पशव इति, तदस्यां समृद्धं भवतीति । यश्चोभयोः पक्षयोर्दोषः, न तमेकश्चोद्यो भवति । यथैव हि संस्कारपक्षे व्यृद्धवचनमर्थवाद एवमितरस्मिन्नपि पक्षेऽर्थवादो भविष्यति ॥ २५ ॥

नासंहानात्कपालवत् ॥ २६ ॥

नैतदेवं, भवदीये पक्षे न किञ्चिदपि हीनम् । यथैवैकेन कपालेन तुषेष्प्यमानेष्वन्येषां कपालानां न किञ्चिद्धीयते । एवमन्यया देवतया पशुपुरोडाशयागे निर्वर्त्यमाने न किञ्चित्पशुदेवतायां हीयते । तत्राव्यूद्ध एव व्यृद्धवचनं भवति । मदीये तु पक्षे देवताप्रकाशनमङ्गभूतं हीयते । अन्यदेतदुच्यते, यद्व्यूद्धमपि समृद्धं भवतीति । अहीने तु व्यृद्धशब्द उच्चरिते न शब्दार्थो गृहीत इति ॥ २६ ॥

ग्रहाणां च संप्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

इतश्च संस्कारकमेति । सौत्रामण्यां संप्रतिपन्नदेवताकेषु ग्रहेषु तद्वचनं भवति । पुरोडाशवचनम् । नैतेषां पशूनां पुरोडाशा विद्यन्ते, ग्रहपुरोडाशा ह्येते पशव इति न तावन्न विद्यन्ते । विप्रतिपन्नदेवताकैस्तु संस्काराभावंमालोच्यैवमुच्यते । ग्रहा एषां पुरोडाशाः, ग्रहपुरोडाशा ह्येते, इति । किं तेषां पुरोडाशैः सामान्यम् । यदेते देवतासंस्कारार्थाः । यदि पुरोडाशा अपि देवतासंस्कारार्था एवमेतदवकल्पते । तस्मात्संस्कारपक्ष एव श्रेयान् ॥ २७ ॥

ग्रहाभावे च तद्वचनम् ॥ २८ ॥

एवं श्रूयते, नैतस्य पशोर्ग्रहं गृह्णन्ति, पुरोडाशवानेष पशुरिति । पशुपुरोडाशवत्ताहेतुकं ग्रहाभावं ब्रुवन् ग्रहपुरोडाशयोरेकार्थतां दर्शयति । तत्र ग्रहस्य देवतासंस्कारार्थता विज्ञाता, यदि पुरोडाशोऽपि देवतासंस्कारार्थः, एवमेतदवकल्पते ॥ २८ ॥

देवतायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन दर्शयति ॥ २९ ॥

इतश्च पश्यामः संस्कारकमेति । एवं ह्याम्नायते, अग्निभ्यः कामेभ्यः पशव आलभ्यन्ते, कामा वा अग्नयः, आग्नेयाः पुरोडाशा भवन्ति, आग्नेया हि पशव इति । पशुदेवताहेतुकान् पुरोडाशान् ब्रुवन् देवतासंस्कारार्थतां पुरोडाशानां दर्शयति ॥ २९ ॥

अविरुद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः शून्यवद्गुणभूतविकारः स्यात् ॥ ३० ॥

अथ यदुक्तं, गुणभूतयोर्धर्मः प्रधानभूतयोरग्रीषोमयोर्न स्यादिति ।
उच्यते । अविरुद्धा प्रधानभूतयोरप्यग्रीषोमयोर्धर्माणामुपपत्तिः । कुतः ।
अर्थापत्तेः प्रधानभूतावपि प्राकृतं कार्यं यागनिर्दिष्टं कुर्वाणौ द्वारभूता-
विति धर्मयोर्क्षयेते, शून्यवत् । यथा, शृते चरं, दधंश्चरमिति प्रदानार्थे
दधिशृते प्रणीताकार्यं कुर्वति इति धर्मैर्युज्येते । न च दोषो
भवति ॥ ३० ॥

स द्वयर्थः स्यादुभयोः श्रुतिभूतत्वाद्विप्रतिपत्तौ ताद-

र्थ्याद्विकारत्वमुक्तं तस्यार्थवादत्वम् ॥ ३१ ॥

अथ यदुक्तम्, ऐन्द्रवारुणसावित्राणां पुरोडाशानां सौत्रामणीप्र-
करणादुत्कर्षः प्राप्नोति । तत्रेदमुच्यते । स द्वयर्थो यागो देवतासंस्का-
रार्थश्छिद्रापियानार्थश्च । उभयोरर्थयोः श्रुतिभूतत्वात् । अतो विप्रति-
पन्नदेवताकेषु छिद्रापियानार्थतया प्रकरणादुत्कर्षो न भविष्यति ।
तत्प्रकरणगत एवायं विकारो भविष्यतीति ॥ ३१ ॥

तस्याप्युक्तमर्थवादत्वमिति यदुक्तं, तत्रेदमुच्यते—

विप्रतिपत्तौ तासामारूपाविकारः स्यात् ॥ ३२ ॥

एवं तर्जनेन प्रकारेण प्रकरणादनुत्कर्षः । देवतासंस्कारस्तावत्प्रकर-
णादुत्कर्षेण न शक्यते वाधितुम् । तत्र सौत्रामण्यां संप्रतिपन्नदेवताका-
एव चोदकेन पुरोडाशाः प्राप्ताः । तत्रेन्द्रादयः शब्दाः पशुदेवतानामेव
वाचकाः । कथम् । एकदेशा हि तेषामिमे वर्णान्तरसहिता उच्चारिता
इति गम्यते । शक्नुवन्ति द्वेकदेशाः समुदायिनः समुदायं प्रत्याव्य समु-
दायार्थान् गमयितुम् । यथा गाव्यादयः । यथा च, सरस्वतीदेवताके
निगदे, सरस्वति देवनिदो निर्वह्य प्रजां विश्वस्य वृसयस्य मायिन
इति, वृसयंशब्दो वृहच्छब्दार्थं गमयति । किमर्थं पुनरेवं कल्प्यते ।
यतो देवतान्तराणि पशुदेवतासंस्कारार्थेषु यागेषु प्रत्याव्यमानान्यनर्थ-

३० ॥ ३१ ॥

१ ऋ० सं० (अष्ट० ४ अ० ८ व० ३०) । २ वृसयशब्द इति—वेदभाष्ये परं, ' वृसय-
इति त्वद्वर्तमानधेयम् ' इति विद्यारण्यस्त्वामिनः ।

कानि भवेयुः । तस्मात्पशुदेवतानामाख्याविकाराः पुरोडाशदेवता-
शब्दा इति ॥ ३२ ॥

अभ्यासो वा प्रयाजवदेकदेशोऽन्यदेवत्यः ॥ ३३ ॥

संस्कारपक्ष एव वाशब्दो युक्तिं व्यावर्तयति, न पक्षम् । न
वाऽऽख्याविकारः । संस्कारपक्षेऽन्यथानुपपद्यमान आख्याविकारा
भवन्ति । अनाख्याविकारेष्वपि संस्कारपक्षोऽवकल्पत एव । कथम् ।
अभ्यास एव पुरोडाशयागस्य भविष्यति । तत्र हि चोदकेन पशुदे-
वता च प्राप्नोति, पुरोडाशश्च । पशुदेवताया अन्यद्द्रव्यं विधीयते
ग्रहः । पुरोडाशस्यान्या देवता । यागस्त्वविकृत एव तिष्ठति । स पशु-
देवतासंबद्धश्चैव कर्तव्यो ग्रहसंबद्धश्च । तदुभयप्यनभ्यस्ते यागेऽन
संभवतीत्यर्थादभ्यस्यते यागः । तस्यैकदेशोऽन्यदेवत्यः, प्रयाजवत् ।
तद्यथा पशौ पञ्चानां प्रयाजानां चोदकेन प्राप्तानामेकादशसंख्या
विधीयते । सा चान्तरेणाभ्यासं नावकल्पत इत्यभ्यस्यन्ते प्रयाजाः ।

३२ ॥]

अस्यां चोदकेन पशुदेवता प्राप्नोति, पशुपुरोडाशश्च । तत्र पशुदेवतायां द्रव्या-
न्तरं विधीयते । पशुपुरोडाशस्य च देवतान्तरम् । यागस्त्वविकृत एवावतिष्ठते ।
यथाऽभ्युदितैष्ट्यां सोऽभ्यस्यते । यथा सोमयाग इति ।

इमे सूत्रमार्थे अयुक्ते । अस्यां सूत्रमण्यां पशुयागा आस्नायन्ते । देवतासं-
स्कारद्वारेण च पशुपुरोडाशाः प्राप्नुवन्ति । तत्र वाचनिकोऽयं देवताविधिः । तस्मादप्रा-
कृतकार्याः पुरोडाशयागाः । वचनसामर्थ्यात् । यो ग्रहो देवतासंबद्धः, स पशुपुरोडा-
शयागेन न संबध्यते । कथम् । अविपरिवर्तमानत्वात् । कथं न विपरिवर्तते । अविधा-
नात् । कथमविधानम् । अत्रोपकारा अतिदिश्यन्ते । यत्र प्रकरणं तत्र विपरिवृत्तिः ।
एतच्च प्रकृतौ ।

अभ्युपेत्य ब्रूमः । अस्ति प्रकरणं, विपरिवृत्तिश्च । तथाऽपि न संबध्यते । नैत-
त्सोमयजिना तुल्यम् । तत्र 'सोमेन यजेत' इति सोमविशिष्टो यागो विधीयते ।
एन्द्रवायवादीनि ग्रहणानि सोमयागद्रव्यस्यैव संस्कारकाणि । तानि च ग्रहणानि
प्रकरणेन गृह्यन्ते । अर्थात्तत्र यागाम्भासः । इह पशुपुरोडाशयागद्रव्यस्य ग्रहदेवताया
न कश्चित्संस्कारः क्रियते । तस्माद्यागान्तरम् । नभ्युदितैष्टिविषयविषयति । नैतद-

तेषामभ्यस्यमानानामेकदेशेऽन्या देवताः, दुरउषासानक्तेत्येवमादयः ।
 एवमिहाप्यभ्यासः पुरोडाशयागस्य । तस्मादनुत्कर्षः संस्कारप-
 क्षेऽपीति ॥ ३३ ॥

(सौर्ययागे चरुशब्दवाच्योदनेन प्राकृतहविर्बाधा-
 धिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] चरुहविर्विकारः स्यादिज्यासंयो-
 गात् ॥ ३४ ॥ सि०

चरुः श्रूयते । सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति । सौर्यं आग्ने-
 यविकार इत्येतत्समधिगतम् । ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत पूर्ववत्त्वाद्विकारो
 हि, इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं चरुः कपालविकारः, हविर्वि-
 कार इति । यदा हविर्विकारस्तदा किं स्थाल्या हविर्विक्रयत उतौदने-
 नेति । किं तावत्प्राप्तम् । हविर्विकारः स्यादिति । कुतः । इज्यासंयो-
 गात् । तद्विधितार्थो विधीयते चरोः, सौर्यं चरुं निर्वपेदिति । एवमिज्या-
 र्थश्चरुः । तस्माद्धविर्विकार इति ॥ ३४ ॥

प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च ॥ ३५ ॥ पू०

भ्युदितेष्ट्या तुल्यम् । तत्र निमित्ते सति विभागो विधीयते । यागस्तु विद्यत एव ।
 न त्विह तथा विभागवचनं, येनाभ्युदयेष्ट्या तुल्यं स्यात् ।

ननु प्रत्यक्षः पशुपुरोडाशयागः । आनुमानिकस्तु देवतासंबन्धेन यागः । तस्मान्न
 यागान्तरम् । नैतदेवम् । यद्यस्मिन्यागे येन केनचित्प्रकारेण निवेशः स्यात् । तद्यादि
 यागान्तरं न लभ्येत । यदि च प्रत्यक्षे यागे सत्यानुमानिको न लभ्येत, तदा दीक्षणी-
 यादीनि सर्वाण्यकर्मान्तराणि भवेयुः । यदि चैको यागस्तदैक एव विध्यन्तः प्राप्नोति ।
 द्वितीयस्य द्रव्यस्य चोदकवत्प्राप्नोति । एकेन प्रधानं भवतु । द्वितीयस्य तु प्रोक्षणा-
 दिविशिष्टार्थत्वेन प्राप्नोति । देवतयोस्तु यदि निवेशः स्यात् । प्रयाजानुवादेन तु
 संख्या विधीयते । तत्र यागान्तराशङ्कैव नास्ति ॥ ३३ ॥

चरुशब्दस्योभयत्र प्रयोगः । स्थाल्यामोदने च प्रयोगमात्रेणैव शब्दार्थो भवति ।
 अशब्दार्थे हि प्रयोगो दृश्यते । कथं खलु नियमः । ओदने च संस्मरणं, न स्था-
 ल्याम् ॥ ३४ ॥

एवं स्थिते विशेष उच्यते । हविर्विकारः । प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च स्था-
ल्या हविर्विकारः क्रियते । प्रसिद्धस्य ग्रहणं न्याय्यम् । प्रसिद्धश्च स्था-
ल्यां चरुशब्दः, आ हिमवतः, आ च कुमारीभ्यः प्रयुज्यमानो दृष्टः ।
तस्मात्स्थाल्या हविर्विक्रियत इति ॥ ३५ ॥

ओदनो वाऽन्नसंयोगात् ॥ ३६ ॥ सि०

ओदनेऽपि चरुशब्दः प्रयुज्यते । तत्रौदनस्यैव ग्रहणं न्याय्यं, न
स्थाल्याः । कुतः । अदनीयसंयोगात् । अदनीयेन हि द्रव्येण देवताया-
गमाचरन्ति शिष्टाः, नानदनीयेन । तत्रभवतामाचारात्तेषां स्मृति-
रनुमीयते । स्मृतेः श्रुतिः । तस्मादोदनेन हविर्विक्रियत इति ॥ ३६ ॥

न द्वयर्थत्वात् ॥ ३७ ॥

न ओदनस्य वाचकश्चरुशब्दः । कुतः । द्वयर्थं एवं स भवेत् । स्थाल्यां
हि स प्रसिद्धः समधिगतः । तस्मादोदने लक्षणाशब्दस्तत्संयोगादित्येवं
मन्तव्यम् । अन्यायो ह्येवंजातीयकेष्वनेकार्थभावः । तस्मात्स्थाल्या
हविर्विक्रियत इति । यदुक्तम्, अदनीयेन शिष्टा देवतायागमाचरन्तीति
ध्रुवमेषां स्मृतिरिति । उच्यते । अनुमानमेतत्प्रत्यक्षेण वचनेन बाध्यते ।
वचनादवगम्यते स्थाल्या यागः कर्तव्य इति । कथम् । तस्यां हि चरु-
शब्दः प्रसिद्धः । नासावाचारानुरोधेन लक्षणाशब्दः कल्पनीयः ।
कल्प्यमाने वाऽऽचारेण शब्दो बाध्येत । न चैतन्न्याय्यम् । शब्दानु-
रोधेन हि व्यामोहादाचार इति कल्पयितुं न्याय्यम् । यथा, शूलैश्च
मासरेण चावभृथमभ्यवयन्तीति । प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमा-
यष्काम इति च ॥ ३७ ॥

कपालविकारो वा विशयेऽर्थोपपत्तिभ्याम् ॥ ३८ ॥

हविर्विकारपक्षो न सिध्यति । स्थाल्या विकारे स्मृतिहेतुराचारा-
च्छ्रुतिराशङ्क्यते । ओदनेन विकारे स्थालीसंयोगात्लक्षणाशब्द आश-
ङ्क्यः । अस्ति चान्या गतिः । कपालविकारो भवेदिति । तस्माद्वा-
शब्देन पक्षं व्यावर्त्य कपालविकारश्चरुरिति ब्रूमः । कपालविकारोऽ-
प्यर्थः सूर्यस्य । तेन सौर्य इति शक्यते व्यपदेश्यम् । उपपत्तिश्चास्ति ।
शक्यते स्थाल्यां श्रपयितुम् । तस्माद्द्विविकारपक्षे संशये कपालविकार
आश्रयणीयः ॥ ३८ ॥

गुणमुख्यविशेषाच्च ॥ ३९ ॥

अस्ति च गुणमुख्ययोर्विशेषः । गुणो बाधितव्यो न्याय्यो न मुख्यः ।
तदुक्तम्, अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति ॥ ३९ ॥

तच्छ्रुतौ चान्यहविष्ठात् ॥ ४० ॥

चरुश्रुतौ चान्यद्धविर्दर्शयति । प्राजपत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृ-
ष्णलमायुष्काम इति । शतकृष्णलानि हविः । चरुरेषां संबन्धी । चत्वारि
चत्वारि कृष्णलान्यवद्यतीति कृष्णलानां हविष्णुम् ॥ ४० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥

एवं ह्याह । मारुतं चरुं निर्वपेत्पृश्नीनां दुग्धे प्रैयङ्गवं ग्रामकाम इति ।
मृण्मयो हि चरुर्न प्रियङ्गुविकारः । तस्मादन्यद्धविः । चरुरपि कपाल-
विकार इति ॥ ४१ ॥

ओदनो वा प्रयुक्तत्वात् ॥ ४२ ॥

हविर्विकार एवात्र चरुस्तद्धितसंयोगादवगम्यते । सौर्यश्चरुः कर्त-
व्य इति । यदि पुरोडाश उन्मृज्येत, चरुस्तत्सृष्टव्योऽवगम्यमानो बा-
ध्येत । सूर्यसंबद्धो हि चरुः कर्तव्यः । तस्मिन्नशक्ये सौर्यसंबद्धः क्रि-
येत, न शक्ये । यदा च हविर्विक्रियते, तदोदनेन । ओदने हि चरु-
शब्दः प्रसिद्धः, आ हिमवतः, आ च कुमारीभ्यः । तत्रादनीयसं-
योगो युक्तो भविष्यति ।

यत्तु, द्व्यर्थत्वमन्याय्यामिति । अन्याय्यमेव द्व्यर्थत्वम् । तत्र कुत
एतत्स्थालीसंयोगेनोदने भविष्यतीति, न पुनरोदनसंयोगात्स्थाल्यां
स्यात् । स्मरन्ति च पाके चरुशब्दम् । अनवस्थावितान्तरूपमपको विश-
दसिद्ध ओदनश्चरुरिति । तदुक्तं, न पक्तिनामत्वादिति । आचाराच्च
स्मृतिर्वलीयसी । तस्मादोदने चरुशब्दः । ओदनेन हविर्विक्रियत इति ।
तत्रायमप्यर्थोऽदनीयेन यागो भविष्यतीति । अपि च सूर्यस्यान्यद्द्रव्यं
नैवास्ति, येन चरुः संबध्येत । चोदकप्राप्तः पुरोडाश इति चेत् ।
नैतदेवम् । कर्मचोदनायां हि निष्पन्नायां चोदको भवति । प्राक् चरु-
शब्दवचनाच्च यजतिचोदना । द्रव्यदेवतासंबन्धो हि यज्यर्थः । तेन

३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

चोदनाविधिशेषश्चरुशब्दो न पुरोडाशविशेषणं भवति । जघन्यत्वाच्चो-
दकस्येति ॥ ४२ ॥

अपूर्वव्यपदेशाच्च ॥ ४३ ॥

इतश्च पश्यामः, ओदनेन हविर्विक्रियत इति । कुतः । अपूर्वव्यपदे-
शो भवति । एवं ह्यह, पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोक आर्धुर्वंश्चरु-
णाऽमुष्मिँल्लोक इति । पुरोडाशेनाऽऽधर्नोति, चरुणाऽमुष्मिन्निति ।
यदि स्थाल्यां चरुशब्दः, कपालविकारश्चरुः । ततो यस्मिन्नेव पक्षे
पुरोडाशस्तस्मिन्नेव पक्षे चरुः । पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोक आर्धु-
र्वन्निति चरुणाऽस्मिँल्लोक इति गम्यते । तत्र, चरुणाऽमुष्मिन्नित्यन्यव-
द्व्यपदेशो नावकल्पते । तस्मादप्योदनेन हविर्विक्रियत इति ॥ ४३ ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४४ ॥

एवं च कृत्वा लिङ्गदर्शनमप्युपपन्नं भविष्यति । कथम् । आदित्यः
आयणीयश्चरुः, आदित्य उदयनीय इति । तत्रैतच्छ्रूयते । आज्यस्यैव
चरुमभिपूर्य चतुर आज्यभागान् यजति । पथ्यां स्वस्तिमिष्ट्वाऽग्नीषोमौ
यजति । अग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजति । अदितिमोदनेनेति । चतुर्षु
आज्यभागेषु विधिः । अदितेः, आदित्यश्चरुरिति प्राप्तत्वादनुवादः ।
तत्र चरुमोदनशब्देन ब्रुवन् ओदनेन हविर्विक्रियत इति दर्शयति ।
तथा, इदमपरं लिङ्गं भवति । यदि तण्डुलो विद्यत आमं तद्दविः
स्यादिति । तण्डुले हविःशब्दं ब्रुवन्नोदनेन हविर्विक्रियत इति
दर्शयति ॥ ४४ ॥

(सौर्यचरौ स्थाल्यामेव पाकाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रु-
तित्वात् ॥ ४५ ॥ पू०

अस्ति चरुः, सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति । अत्रैषोऽर्थः
समधिगतः । ओदनेन हविर्विक्रियत इति । स इदानीमोदनः क
पक्तव्य इति भवति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । न नियमः स्यात्क-

पालेष्वेवेति । अर्थप्राप्ते यस्मिन् कस्मिंश्चिद्द्रव्ये पच्येत । यदि हि कपालं चोदकेन प्राप्येत, कपालवचोदकेन संख्यांऽपि प्राप्येत । न हि प्रकृतौ कपालेषु श्रपयितव्यमित्येवं चोदना । किं तर्हि । अष्टाकपालो भवतीति । संख्यायां प्राप्यमाणायामष्टाकपालताऽस्य चोदिता भवति, नान्यथा । न चैवं संख्या प्राप्यते । न हि बहुषु कपालेषु पुरोडाशव-
चोदनः पक्तुं शक्यः । केवले च कपाले प्राप्यमाणे याऽसावष्टाकपालता चोदिता सा नैव प्राप्येत । अतो यस्मिन् कस्मिंश्चिदर्थप्राप्ते द्रव्ये पक्त-
व्यश्चरुरिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात् । स एष चरुः कपाल एव स्यात् । एवं प्रकृतिवच्छब्दोऽनुगृहीतो भवति । न चान्यत्किंचिद्द्रव्यमात्रायते । तस्मान्नियमः ॥ ४५ ॥

संख्या चापि कपालवदिति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम् ।

एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात् ॥ ४६ ॥

यदि बहुषु कपालेषु न शक्यते चरुः पक्तुं, विप्रतिषेधादेकस्मिन् पक्तव्यः । यदेतदुच्यते, अष्टाकपालो भवतीत्येतदुक्तं भवति—अष्टसु कपालेषु श्रपयितव्य इति । तन्न । यद्यष्टत्वं विरोधान्न प्राप्यते, तत्कपालमविरोधात्प्राप्येत ॥ ४६ ॥

न वाऽर्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्तं धारणार्थं

चरौ भवति तत्रार्थात्पात्रलाभः स्या-

दनियमोऽविशेषात् ॥ ४७ ॥

न वा कपालेषु पक्तव्यः । कुतः । अर्थान्तरसंयोगात् । अपूपपाके यत्कपालमुपादीयते, तद्गतेनोष्मणोऽपूपस्य निर्वर्तकः पाको यथा स्यादिति । तत्र कपालं चरोरुपादीयमानमुदकधारणार्थं भवति । यदूष्मणो-
दकगतेनौदनपाको निर्वर्त्यते, स औदनपाको न कपालगतेनोष्मणो-
निर्वर्तते । तत्रोदकधारणार्थं कपालमुपादीयमानं न प्राकृतकार्यं स्यादि-

ति चोदको नैवानुगृह्यते । तस्मादर्थोत्पात्रलाभः स्यादिति । तदविशेषान्न नियम्येत, किं तदिति ॥ ४७ ॥

चरौ वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ४८ ॥ सि०

स्थाल्यां वा श्रपणं क्रियेत । लिङ्गं हि भवति । यासु स्थालीषु सोमाः स्युस्ते चरवः स्युरिति । सोमस्थालीषु चरं पक्तव्यं ब्रुवन्नविशेषेण स्थालीं चरुसाधनार्थी दर्शयति । आह, दर्शनमिदं व्यपदिश्यते प्राप्तिरुच्यतामिति । अत्रोच्यते । स्थाल्यां स चरुसंज्ञकः पाको निर्वर्त्यते, न कटाहे, कपाले वा । तस्मात्स्थाल्यां चरुः पक्तव्य इति ।

किं भवति प्रयोजनं, यदि कपालविकारश्चर्यदि बौदनेन हविर्विक्रियत इति । यदि कपालविकारः, तस्मिन् पेषणमनर्थलोपात्कर्तव्यम् । अथ, ओदनेन हविर्विक्रियते, अक्रिया पेषणस्य, अपूपहेतुत्वात् । पिण्डार्थत्वाच्च संयवनं पूर्वपक्षे कर्तव्यं, न सिद्धान्ते । संवपनमप्येवम् । संतापनं चाधस्ताच्छ्रपणार्थं पूर्वपक्षे कर्तव्यं, न सिद्धान्ते । उपधानं चैवमेव । पृथुश्लक्षणे च पूर्वपक्षे कर्तव्ये न सिद्धान्ते । अध्यूहश्चाङ्गाराणां पूर्वपक्षे कर्तव्यो न सिद्धान्ते । उपरिपाकार्थत्वात् । अवज्वलनमप्येवमेव । व्युद्धृत्याऽऽसादनं पूर्वपक्षेऽर्थात्कर्तव्यम् । अर्थो नास्तीति न सिद्धान्ते । अर्थात्कृतं हि व्युद्धृत्याऽऽसादनं न शब्दप्राप्तम् । अर्थाच्च कृतं न चोदकः प्रापयति ॥ ४८ ॥

(सौर्यचरौ पेषणवाधाधिकरणम् ॥ १२)

एवं वा ।

[१२] तस्मिन् पेषणमनर्थलोपात्स्यात् ॥ ४९ ॥ पू०

पृथगधिकरणानि पेषणादीनि । अस्ति चरुः, सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति । ओदनेन हविर्विक्रियत इत्येतत्समधिगतम् । तत्रैतत्संदिह्यते । किं चरौ पेषणं कर्तव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । तस्मिन् पेषणमर्थलोपात्स्यात् । शक्यते हि तण्डुलेषु पेषणं कर्तुम् ॥ ४९ ॥

अक्रिया वाऽपूपहेतुत्वात् ॥ ५० ॥ सि०

यद्यपि शक्यते, तथाऽपि न क्रियते । अपूपः पेषणेन विना न निर्वर्तते । ओदनस्तु विनैव पेषणेन भवति । कामं पेषणेन व्याहन्यते । पिष्टकं यवागूर्वा स्यात्खल्विवा । तस्माच्चरोः पेषणं निवर्तेत ॥ ५० ॥

(सौर्यचरौ संयवनवाधाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] पिण्डार्थत्वाच्च संयवनम् ॥ ५१ ॥ सि०

चरुरेवोदाहरणम् । प्रकृतौ श्रूयते, प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति । तदिह चरौ संयवनं कर्तव्यं, नेति । कर्तव्यम् । शक्यते हि कर्तुमिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । शक्यमपि न क्रियते । पिण्डार्थं हि तत् । पिण्डेन चापूपस्य प्रयोजनं, न चरोः ॥ ५१ ॥

(सौर्यचरौ संयवनवाधाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] संवपनं च तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥ सि०

सौर्यं एव चरुदाहरणम् । प्रकृतौ श्रूयते, सवितृप्रसूत इत्येवैनं देवताभिः संवपतीति । इह चरौ संदेहः । संवपनं कर्तव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । शक्यत्वाच्चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते, ब्रूमः । संयधितुं हि तत्प्रकृतौ क्रियते, न चरोः संवपनव्येन प्रयोजनम् ॥ ५२ ॥

(सौर्यचरौ संतापनवाधाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

[१५] संतापनमथःश्रपणात् ॥ ५३ ॥ सि०

चरावेव च संदेहः । प्रकृतौ संतापनं कपालानामस्ति, वसूनां रुद्राणामादित्यानां भृगूणामङ्गिरसां यमस्य तपसा तप्यध्वमिति । चरो संतापनं कर्तव्यं, नेति संदेहः । प्रकृतिवद्वचनात्कर्तव्यमिति प्राप्तम् । अथःपाकार्यं हि तत् । तस्मान्न चरो चोदकः प्रापयति ॥ ५३ ॥

(सौर्यचरावुपयानवाधाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

[१६] उपधानं च तादर्थ्यात् ॥ ५४ ॥ सि०

चरावेव कपालोपधानं प्रति संदेहः । कर्तव्यं, नेति । प्रकृतिवद्वचनात्प्राप्तम् । अथःपाकार्यत्वाच्चिर्वर्तत इति ॥ ५४ ॥

(सौर्यचरो प्रथमश्लक्ष्णीकरणयोर्वाधाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

[१७] पृथुश्लक्ष्णे वाऽनपूपत्वात् ॥ ५५ ॥ सि०

पृथुश्लक्ष्णे च प्रति चरोरेव संदेहः । प्रकृतौ श्रूयते, उरु प्रया उरु मयस्वेति पुरोडाशं प्रथयति । सं ते तन्वा तनूः सृज्यतामिति त्रिः

परिमाष्टि । तदुभयं चरौ कर्तव्यं, नेति । चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति प्राप्ते, अनपूपत्वात्तन्निवर्तते ॥ ५५ ॥

(सौर्यचरौ मस्माङ्गाराध्यारोपवाधाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] अभ्यूहश्चोपरिपाकार्थत्वात् ॥ ५६ ॥ सि०

प्रकृतौ श्रूयते, वेदेन मस्मनाऽङ्गारानभ्यूहतीति । तत्सौर्ये चरौ कर्तव्यं, नेति संदेहः । प्रकृतिवद्वचनात्कर्तव्यमिति प्राप्ते, ब्रूमः । उपरिपाकार्थं हि तत्पुरोडाशस्यावकल्पते, न चरोरिति, निवर्तते ॥ ५६ ॥

(सौर्यचराववज्ज्वलनवाधाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] तथाऽवज्ज्वलनम् ॥ ५७ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, दर्भपिञ्जलैरवज्ज्वलयतीति । सौर्ये चरौ संदेहः । किं तत्कर्तव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । प्रकृतिवद्वचनात्कर्तव्यम् । उपरिपाकार्थत्वात्तन्निवर्तते इति ॥ ५७ ॥

(सौर्यचरौ व्युद्धरणवाधाधिकरणम् ॥ २० ॥)

[२०] व्युद्धृत्याऽऽसादनं च प्रकृतावश्रुति-
त्वात् ॥ ५८ ॥ सि०

प्रकृतौ श्रूयते, अन्तर्वेद्यां हवींष्यासादयतीति । तत्प्रकृतौ कपालेभ्यो व्युद्धृत्याऽऽसादनं क्रियते । सौर्ये चरौ संदेहः । किं स्थाल्या व्युत्थाप्य चरुरासादयितव्य उत व्युत्थानं न कर्तव्यमिति । प्रकृतौ कृतत्वाच्चरावपि कर्तव्यमिति प्राप्तम् । तदुच्यते । व्युद्धृत्याऽऽसादनं च प्रकृतावश्रुतित्वात् । प्रकृतौ न श्रूयते । कपालेभ्यो व्युद्धृत्याऽऽसादयितव्यः पुरोडाश इति । अर्थात्स व्युद्ध्रियते । यच्चार्थात्कृतं न स चोदनार्थः । तस्माच्चरौ व्युद्धरणं न कर्तव्यम् । अपि चोद्धरणे क्रियमाणे कपित्थवत्परिशेष्योद्भिद्येत । तत्र पात्रभेदः स्यात् । तस्माद्व्युद्धृत्याऽऽसादनं चरौ न कर्तव्यमिति ॥ ५८ ॥

इति श्रीशवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्या-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥]

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां

दुष्टीकायां दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ दशमेऽध्याये द्वितीयः पादः ॥

(कृष्णलचरौ पाकानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥ पू०

प्राजापत्यं चरुं निर्वपेद्घृते शतकृष्णलमायुष्काम इति । तत्र संदेहः । किं चोदकेन पाकः प्राप्यते कर्तव्यश्च, उत न प्राप्यते, न कर्तव्य इति । किं तावत्प्राप्तम् । कृष्णलेषु पाको न स्यात् । प्रकृतौ हि पुरोडाशार्थः पाकः । इद्वान्तरेणापि पाकं, कृष्णलानि कृष्णलान्येव भवन्ति । तस्मान्न प्राप्यते । अतो न कर्तव्य इति ॥ १ ॥

स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात्प्रदानवत् ॥ २ ॥ सि०

स्याद्वा पाकः । चोदकेन तु न प्राप्यते । प्रत्यक्षं त्वस्य शासनं, घृते श्रपयतीति । प्राकृतस्य कार्यस्यार्थे न भवति, वचनप्रामाण्यादह्यार्थो भवति । यथा तेषामेवानदनीयानां प्रत्यक्षशासनात्प्रदानम् । एवं पाकोऽपीति ॥ २ ॥

(कृष्णलचरावुपस्तरणामिधारणयोर्लोपाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] उपस्तरणामिधारणयोरमृतार्थत्वादकर्म

स्यात् ॥ ३ ॥ सि०

कृष्णलचरावेव संदेहः । ये प्रकृतावुपस्तरणामिधारणे, यदुपस्तृणाति, अभिधारयति, अमृताहुतिमेवैनां करोतीति । ते उपस्तरणामिधारणे कृष्णलचरौ कर्तव्ये, नेति, एष संशयः । किं प्राप्तम् । उपस्तरणामिधारणयोर्न क्रिया । कुतः । अमृतार्थत्वात् । अमृतार्थत्वेन हि ते क्रियेते । यदुपस्तृणात्यभिधारयति, अमृताहुतिमेवैनां करोतीति, अमृतेनोपमिमानः स्वादुभावार्थतां तयोर्दर्शयति । न च कृष्णलेषु स्वादुभावः संभवति । तस्मादक्रियेति ॥ ३ ॥

क्रियेत वाऽर्थवादत्वात्तयोः संसर्गहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

क्रियेत वा, उपस्तरणमभिधारणं च । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यादिति । यदुक्तं, स्वादुत्वाय ते क्रियेते इति । न स्वादुतार्थः

[१ ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रकृतौ श्रुतः । स्वादुः कर्तव्य इति । तस्मादर्थवादः, अमृताहुतिमेवेनां करोतीति । संसर्गमात्रमाज्यस्य क्रियते हविषश्च । तच्च कृष्णलेष्वपि शक्यं कर्तुम् । तस्मादनिवृत्तिः ॥ ४ ॥

अकर्म वा चतुर्भिराप्तिवचनात्सह पूर्णं

पुनश्चतुरवत्तम् ॥ ५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । अक्रिया तयोरिति । कुतः । चतुर्भि-
राप्तिवचनात् । चत्वारि कृष्णलान्यवद्यतीति । कोऽभिप्रायः । चत्वारि
कृष्णलानि, चत्वार्यवदानानि । एकैकं कृष्णलमेकैकस्यावदानस्य स्थाने ।
तेनोपस्तरणाभिधारणयोर्निवृत्तिः । तथा चाऽऽप्तिवचनं भवति । चत्वारि
कृष्णलान्यवद्यति चतुरवत्तस्याऽऽप्त्यै, इति । अविद्यमानस्यार्थान्तरे-
णानुग्रहो भवति । तस्मान्निवृत्तिरेतयोः । सह पुनरुपस्तरणाभिधार-
णाभ्यां पूर्णं चतुरवत्तमेव स्यात् । तत्राऽऽप्तिवचनं व्याहन्येत ॥ ५ ॥

क्रिया वा मुख्यावदानपरिमाणात्सामान्यात्तद्गुणत्वम् ॥ ६ ॥

क्रिया वा तयोश्चोदकानुग्रहाय । मुख्यावदानस्य हि प्रकृतौ परि-
माणमुक्तम् । अङ्कुष्ठपर्वमात्रं देवतानामवद्यतीति । इहापि कृष्णलशब्दः
परिमाणवचनः श्रूयते । स चतुःसंख्ययाऽनुवध्यते, चत्वारि कृष्णला-
न्यवद्यतीति । न यानि चत्वार्यवदानानि तानि कृष्णलपरिमाणानि
भवंतीति । हिरण्यपरिमाणवचन एव कृष्णलशब्दो नाऽऽज्यस्य परि-
माणं वदितुमुत्सहते । तच्च परिमाणं न द्रव्यं निवर्तयति । न हि द्रव्य-
कार्येषु गुणो वर्तितुमर्हति । परिमाणं यत्प्राकृतं तस्य कार्यं वर्तमानं
तन्निवर्तयेत् । यथा, इदं दधि घृतं शाकमिमे शालयः, देवदत्तो भो-
ष्यतां, देवदत्तवज्रदत्तस्तेलेनेति । तैलं हि भोजने स्नेहनेनोपकरोति,
तत्स्नेहनार्थं प्राकृतं निवर्तयितुमर्हति घृतं, न शाकं दधि चोदनं वा ।
एवमिहापि परिमाणं मुख्यावदानं परिधिमीते, न द्रव्यं निवर्तयेत् ।
प्रकरणात्तु मुख्यपरिमाणं स्यात्, नोपस्तरणाभिधारणयोः । तस्मा-
त्तयोरनिवृत्तिरिति ॥ ६ ॥

४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तेषां चैकावदानत्वात् ॥ ७ ॥

चतुर्णां चैकावदानतां दर्शयति । चत्वारि कृष्णलान्येकमवदानं-
मिति । इतरथा चत्वार्यवदानान्यभविष्यन् । तत्रैकावदानवचनमुपरो-
त्स्यते । तस्मादप्यानिवृत्तिरिति ॥ ७ ॥

आप्तिः संख्यासमानत्वात् ॥ ८ ॥

अथ यदुक्तमाप्तिवचनं भवतीति । चतुःसंख्यासंस्तुतिरेषा । एवं
चतुःसंख्याया माहात्म्यं यदेकस्मिन्नवदाने चत्वार्यवदानानि भवन्तीति ।
यथा, यद्वैश्वदेवः प्रातःसवने गृह्यते, प्रातःसवने वा एतद्वैश्वदेवयज्ञं
संस्थापयतीति, वैश्वदेवसंस्तुतिर्नान्यसवननिवृत्तिः । एवमिहापि चतुः-
संख्यासंस्तवो नोपस्तरणाभिधारणयोर्निवृत्तिरिति ॥ ८ ॥

सतोस्त्वाप्तिवचनं व्यर्थम् ॥ ९ ॥

तुशब्द एनं चतुःसंख्यासंस्तवं व्यावर्तयति । न हि विद्यमानयो-
रुपस्तरणाभिधारणयोस्तदाप्तिवचनेन कश्चित्संस्तवोऽस्ति । यद्यविद्य-
मानमापयतीत्युच्यते, ततो गुणवानित्युक्तो भवति । तत्र संस्तूयते ।
अथ विद्यमानमापयतीति, अनर्थको भवतीत्युक्तं भवति, न संस्तवः ।
तस्माद्विद्यमानयोरुपस्तरणाभिधारणयोरपि वचनं व्यर्थमेव । अन्यः
परिहारो वक्तव्यः ॥ ९ ॥

विकल्पस्त्वैकावदानत्वात् ॥ १० ॥

तुशब्द आप्तिवचनान्निवृत्तिरुपस्तरणाभिधारणयोरित्येतन्निवर्तयति ।
यथा भवान् ब्रूते, आप्तिवचनाल्लिङ्गान्नवृत्तिरेतयोरिति, एवमेकावदा-
नवचनाल्लिङ्गान्नवृत्तिरेतयोरिति लिङ्गविकल्पः । लिङ्गविकल्पाच्च
नैकान्ततो निवृत्तिमाप्तिवचनं कर्तुमर्हति ॥ १० ॥

सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हविषो हातरस्य स्यादपि

वा स्विष्टकृतः स्यादितरस्यान्याय्यत्वात् ॥ ११ ॥

तुशब्द आप्तिवचनं बाधते । आप्तिवचने बाधिते सति चतुर्षु
कृष्णलेपु सर्वावदानविकारेष्वभ्यासोऽनर्थकः स्यात् । चत्वारि चत्वारि
कृष्णलान्यवद्यति समृद्धयै, इति । अस्मत्पक्षे पुनरितरद्विद्वितीयमव-

७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

दानमपेक्षयाभ्यासोऽवकल्पिष्यते । अथ मतम्, एतन्ममापि स्विष्टकृतम-
पेक्षयाभ्यासो भवतीति । तन्नैवम् । इतरस्य स्विष्टकृतोऽपेक्षणमन्या-
द्यम् । प्रकरणात्प्रधानमभिसंबध्यते वचनेन । न च स्विष्टकृतः प्रकर-
णम् । चोदकेन हि स प्राप्यते । तस्माच्चत्पक्षेऽभ्यासोऽनर्थक एव ।
उपस्तरणाभिधारणे कर्तव्ये एव ॥ ११ ॥

अकर्म वा संसर्गार्थनिवृत्तित्वात्तस्मादाप्ति-

समर्थत्वम् ॥ १२ ॥

अक्रिया, उपस्तरणाभिधारणयोः । कुतः । संसर्गः स्रुचि पुरो-
डाशचूर्णानां सूक्ष्माणां मा भूदिति, उपस्तरणेन स्रुक् स्निग्धी क्रियते,
अभिधारणेन हविः स्रुच्यसंयुक्तं कृत्स्नं यथाऽग्नौ पतेदिति । न तु वि-
शदस्य कृष्णलस्य स्रुचि संयोगो भवति, यन्निमित्तमुपस्तरणमभिधारणं
च स्नेहनार्थं सुवर्णस्य क्रियेत । तस्मात्प्राकृतस्य प्रयोजनस्य निवृत्त-
त्वात्कृष्णलेषूपस्तरणाभिधारणे निवर्तितुमर्हतः । एवं चाऽऽप्तिवचनमुप-
पन्नं भविष्यति । चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतुरवत्तस्याऽऽप्त्यै, इति
॥ १२ ॥

(कृष्णलचरौ भक्षणकर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] भक्षाणां तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ १३ ॥ पू०

शतकृष्णलश्चरुदाहरणम् । सन्ति प्रकृतौ भक्षाः, इडाप्राशिचतु-
र्धाकरणशंयुवाककालाः । तेषु संशयः । कृष्णलचरौ ते भक्षाः कर्तव्या
उत नेति । किं प्राप्तम् । न कर्तव्याः । प्रीत्यर्थं हि प्रकृतौ ते कृताः,
सामर्थ्यं जनयिष्यन्तीति । न तु हिरण्यं प्रीतिमुत्पादयति भक्ष्यमाणम् ।
अतो न कर्तव्याः ॥ १३ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥]

‘ भक्षाणां तु ’ इत्यादिकेयं चतुःसूत्री कर्तृसंस्कारार्थं भक्षा इत्येतमर्थं प्रतिपाद-
यति । तेन कृष्णलचरौ न प्राप्नुवन्ति । असंस्कारकत्वात् । तस्मादप्राप्तो भक्षो
वचनाद्विधीयते हिरण्यस्य ॥ १३ ॥

स्याद्वा निर्धानदर्शनात् ॥ १४ ॥ सि०

स्याद्वा हिरण्यस्य भक्षः । भक्षणविशेषदर्शनात् । निरवधयन्तो भक्षयन्ति चुच्छुषाकारं भक्षयन्तीति, प्राप्ते भक्षे केवलं भक्षोपायं विधास्यति शब्द इति । इतरथा भक्षोपायं भक्षणं च विकृतौ विदध्यात् । तत्र वाक्यं भिद्येत । तस्माच्चोदकेन प्राप्यते भक्ष इति ॥ १४ ॥

वचनं वाऽऽज्यभक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ १५ ॥

न त्वेतदस्ति, प्राप्यन्ते भक्षा इति । अर्थलोपादेयां निवृत्तिः । यत्तु भक्षणे विशेषवचनं भवतीति । वचनादेतदाज्यस्य भविष्यति । निरवधयन्तो भक्षयन्त्याज्यमिति, चुच्छुषाकारं भक्षयन्त्याज्यमिति । निर्धानं चुच्छुषाकारं चार्थप्राप्तं भक्ष्यमाणस्यानूयत इति न वाक्यभेदः ॥ १५ ॥

वचनं वा हिरण्यस्य प्रदानवदाज्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ १६ ॥

सत्यम् । वचनमेतद्विरण्यस्य, न त्वाज्यस्य । कुतः । भक्षयन्तीत्येतावच्छ्रूयते । नेदं वा तद्वेति । तत्र यन्निर्दिष्टं प्रकृतं, तस्य तेन संबन्धो भवतीति । हिरण्यं चात्र निर्दिश्यते, नाऽऽज्यम् । कथम् । प्राजापत्यं चरुं निर्वपेद्युते शतकृष्णलमिति, शतकृष्णलश्चरुत्र कार्यसंबन्धार्थमुच्यते । तद्विशेषणार्थेन घृतं, न स्वनिर्देशार्थेन । तस्माच्चरुरेव शब्दान्तरैः संबध्यते, न घृतम् । तद्यथा, एष दण्ड इष्टकाकूटे तिष्ठति, प्रहरानेनेति, दण्डेनेति गम्यते, नेष्टकाकूटेनेति । एवमिहापि चरुर्भक्षणवचनेन संबध्यते, न घृतम् । तस्माच्चरोर्भक्षणं, प्रदानवत् । यथा तेषामेव कृष्णलानामनदनीयानां प्रदानं क्रियते, एवमत्रापि द्रष्टव्यमिति ॥ १६ ॥

(कृष्णलचरौ ब्रह्मभक्षाणां युगपत्परिहरणीयत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षाणां प्रकृतौ विहितत्वात् ॥ १७ ॥ सि०

[१४ ॥ १५ ॥ १६ ॥]

तत्रैव श्रूयते, एकधा ब्रह्मणे परिहरतीति । तत्र संदेहः । किमे-
तत्सहत्वमुत सकृत्त्वमिति । किं प्राप्तम् । सकृत्त्वं वा, सहत्वं वा,
अनियम इति । कुतः । एकप्रकारवचन एकधेति शब्दः । सकृत्त्वमप्येक
प्रकारः, सहत्वमपि । तद्यथा, यः सकृद् गाः प्रापयति, स एकधा
प्रापयतीत्युच्यते । योऽपि सह प्रापयति सोऽप्येकधा प्रापयतीति । त-
स्मात्सकृत्त्वं सहत्वं वा कर्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । एकधा ब्रह्मणे परिहरतीति, सहेति गम्यते ।
एवं ब्रह्मभक्षस्याब्रह्मभक्षस्यापि परिहारः कृतो भविष्यति । इतरस्मि-
न्पक्षे कस्यचिद्ब्रह्मभक्षस्य परिहारो न क्रियते । तत्र प्राकृतः प्रयोग-
वचनो वाध्येत । विहृताश्चाभी भक्षाः प्रकृता । त इह चोदकेन विहृता
एवं प्राप्ताः । तत्र सहत्ववचन एकधाशब्दोऽवकल्पते । ननु वाचनिक
इह भक्षोऽप्राकृतः, न प्राकृता विहृताः प्राप्तुमर्हन्तीति । उच्यते ।
पुरुषसंस्कारार्थत्वेन न प्राप्तुवन्ति, द्रव्यसंस्कारार्थत्वेन तु प्राप्तुवन्तीति,
यदि प्राप्तुवन्ति, किमर्थं तर्हि वचनमिति । भक्षोपायविधानार्थम् । ननु
निर्धानं शुच्छुषाकरणं वाऽर्थप्राप्तम् । अर्थप्राप्तत्वादनुवादः । उच्यते ।
न नियमेन प्राप्यते । नियमार्थश्च विधीयत इति ॥ १७ ॥

ननु वाचनिक इह भक्षोऽप्राकृतः । न प्राकृता विहृताः प्राप्तुवन्तीति—
कोऽभिप्रायो ग्रन्थस्य । नैते कर्तृसंस्कारकाः । भक्षणकर्ता तु गुणभूतः । प्रधानभूता
भक्षाः । कथम् । प्राशित्रमिडाभिति द्वितीयान्तो भक्षः क्रियां प्रति प्रधानभूतः, ग्रह-
वत् । कर्ता क्रियायां गुणभूत उपादीयते । न कर्तुः कृत्स्नस्य संस्कारः । दृष्टार्था
च कृतप्रयोजनस्य द्रव्यस्य प्रतिपत्तिः ।

ननु कर्तृसंस्कारेऽपि दृष्टं प्रयोजनम् । सत्यम् । उक्तं तु द्रव्यस्य कृत्स्नस्य सं-
स्कारो न कर्तव्यः । अपि च सोम उपकारो नास्ति । अपकारस्तु कदाचित्स्यात् ।
अपि च कृतप्रयोजनं द्रव्यं प्रतिपत्तिमपेक्षते । तच्च कर्तृषु प्रतिपाद्यते । तस्य यदि
कर्तृसंस्कारोऽपि प्रयोजनमनुनिष्पादि भवेतथा सत्यविरोध एव । न तु स विवक्षितः ।
या चासौ कर्तुःसूत्री साऽनेन न्यायेन विरुद्धा प्रत्याख्यातव्यैव ॥ १७ ॥

(कृष्णलचरौ सर्वभक्षणां पुरुषान्तरेभ्योऽपनीय ब्रह्मणः परिहाराधि-
करणम् ॥ १८ ॥)

[५] सर्वत्वं च तेषामधिकारात्स्यात् ॥ १८ ॥ पू०

कृष्णलचरुरेवोदाहरणम् । तत्र श्रूयते, सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति ।
तत्र संदेहः । किं ब्रह्मभक्षणाणामेवैष परिहार उत पुरुषेभ्यः शेषापनय
इति । कथं ब्रह्मभक्षणां परिहारः, कथं वा शेषापनय इति । यदि,
ब्रह्मणे परिहरतीत्यनूद्य सर्वमिति विधीयते, ब्रह्मणे सर्वमिति वाऽनूद्य
परिहरतीति विधीयते, ततो ब्रह्मभक्षणां परिहारः । अथ, सर्वमिति
लक्षयित्वा ब्रह्मणे परिहरतीति विधीयते, परिहरतीति वा लक्षयित्वा
सर्वं ब्रह्मण इति, ततः शेषापनयः । किं प्राप्तम् । सर्वत्वं ब्रह्मभक्षणां
स्यात् । कुतः । ब्रह्मणे परिहरतीति प्राप्तमेव, न विधीयते । सर्वपरि-
हारस्त्वप्राप्तः । तस्य विधानं भवितुमर्हति ।

अथवा, अस्त्येव ब्रह्मणे सर्वो भागः । तत्र कस्यचिद्भागस्य परि-
हारः प्राप्तः, कस्यचिन्न प्राप्तः । यस्य च न प्राप्तस्तस्य परिहारो विधी-
यते । तस्मादधिकृतानां ब्रह्मभक्षणाणामेव वाद इति ॥ १८ ॥

पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वात् ॥ १९ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । पुरुषापनयः स्यात् । यद्येवमुच्येत,
यद्ब्रह्मणे परिहरति, तत्सर्वमिति । सर्वमेव हि तद्विधानमनर्थकं स्यात् ।
अथ, यद्ब्रह्मणे, तत्सर्वं परिहरतीति । विशेष्यस्यानिर्देशान्न ब्रह्मशब्दो
विशेषणम् । अथ यद्ब्रह्मणे सर्वं, तत्परिहरतीति । एवमपि विशेष्यो
नैव निर्दिष्टः स्यात् । यत्सर्वं तत्परिहरतीति, नैवं वचनमर्हति । सर्वं

१८ ॥

यदि ब्रह्मशब्दोऽनुवादः 'सर्वम्' इति विधीयते, तथा सति न ज्ञायते किं
सर्वमिति । अथ यदि ब्रह्मपरिहारशब्दावनूद्यते, तथाऽपि 'सर्वम्' इति न विधी-
यते । यदा कस्यचिद्भागस्य परिहारः प्राप्तः, कस्यचिन्न, तदा विधानमुपपद्यते ।
सर्वेषां तु ब्रह्मभागानां परिहारः प्राप्त एव । अथ 'ब्रह्मणे सर्वम्' इत्यनूद्य परि-

हि सर्वम् । ततश्च विशेषयितव्यम् । तस्मात्, सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति, ब्रह्मसंबन्धः सर्वस्य विधीयते चरोः । एवं न किञ्चिदनर्थकम् । तस्मात्पुरुषेभ्यः शेषापनय इति ॥ १९ ॥

(कृष्णलचरौ युगपदुपहृतानां सर्वेषां भक्षणां स्वस्वकाले भक्षणाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] पुरुषापनयात्स्वकालत्वम् ॥ २० ॥ सि०

तत्रैव संदेहः । समधिगते शेषापनये किमेकस्मिन् काले सर्वे भक्षा भक्षयितव्या उत स्वस्मिन् स्वस्मिन् काल इति । किं प्राप्तम् । भक्षयितुं तत्परिहरणं क्रियते । अतो यद्भक्षणाय परिहृतं तदनन्तरं भक्षयितव्यमेव ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः, पुरुषापनयात्स्वकालत्वमिति । पुरुषापनयं कृत्वा कृतार्थः शब्दः स्वकालतां भक्षणानां न निवारयति । तस्माद्यथाकालमेव भक्षयितव्या इति ॥ २० ॥

(कृष्णलचरौ चतुर्धाकरणादीनामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ २१ ॥ सि०

तत्रैवेदं चिन्त्यते । प्रकृतौ व्यादेश आम्नातः, इदं ब्रह्मण इदं होतुरिदमध्वर्योरिदमग्नीध इति । स इह कर्तव्यो न कर्तव्य इति संशयः । चोदकप्राप्त्या कर्तव्य इति यस्य बुद्धिः स्यात्तस्य निवृत्त्यर्थं सूत्रम् । प्रकृतौ बहूनां संबन्धः कर्तव्यः । स विभागमन्तरेण न सिध्यतीति विभागो बहुसंबन्धाय क्रियते । इह तु, सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीत्येकस्मै सर्वश्चरुः । तत्र विभागेन न प्रयोजनम् । क्रियमाणोऽपि न प्राकृतार्थः स्यात् । अदृष्टार्थमेव क्रियेत । तस्मात्कृष्णलचरौ न व्यादेश इति ॥ २१ ॥

हारो विधीयते, तथाऽपि प्रथमपक्षे यो दोषः स तृतीये । तस्मात्तिसद्धान्ते ब्रह्मर्षदं विधीयते ॥ १९ ॥ [२० ॥ २१ ॥

१ ब्रह्मर्षदं विधीयत इति—' सर्वं ब्रह्मणे परिहरति ' इत्यत्र सर्वोद्देशेन ब्रह्मसंबन्धः परिहारमाश्रित्य विधीयते । अथवा पूर्वप्रवृत्त्या परिहारोद्देशेन ब्रह्मसंबन्धो विधीयते । तत्फलं चावच्छेदकावच्छेदेन ब्रह्मसंबन्धविधानाद्भागान्तरे पुरुषान्तरव्यावृत्तिः । तथाच सर्वपदमनुवाद इत्यर्थः ।

(ज्योतिष्टोमादौ दक्षिणादानस्य ऋत्विगानत्यर्थत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] ऋत्विग्दानं धर्ममात्रार्थं स्याददातिसाम-
श्रयात् ॥ २२ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रेदं
समामनन्ति, गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च
तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा । इदं चापरं श्रूयते, ऋत्विग्भ्यो
दक्षिणां ददातीति । तत्र संशयः । किं दानं धर्ममात्रमुत ऋत्विगानमन्-
मिति । किं प्राप्तम् । ऋत्विग्दानं धर्ममात्रं स्यात् । तस्य हि कर्तव्यता
श्रूयते । ददातिकर्तव्यताऽस्माच्छब्दाद्भ्रम्यते । ऋत्विगानमनं कर्तव्यं
वाक्याद्भ्रम्यते । श्रुतिश्च वाक्याद्वलीयसी । लोकेऽप्यदृष्टार्थतैव ददातेर्गम्यत
इति सामर्थ्यादेव नाऽऽनमनादि ।

अपि च कर्मानुरूपमपि दाक्षिण्यं कचिच्छ्रूयते, त्रैधातवीयायां,
सहस्रमृतपेये सोमचमसः । अपि च यत्रोच्चनीचपण्यपणः क्रियते स
परिक्रयो भवति, न यत्र नियतपरिमाणं दानम् । तस्माद्धर्ममात्रं दानम् ।
अपि च नियमवन्मन्त्रवच्च क्रियते । तददृष्टार्थत्वेनावकल्पते । कचिच्च
श्रूयते । दण्डः, उपानहौ, शुष्का इति, सा हि दक्षिणा, इति । को हि
दण्डेनाऽऽनमेत् । तस्माद्धर्ममात्रं दानमिति ॥ २२ ॥

परिक्रयार्थं वा कर्मसंयोगाल्लोकवत् ॥ २३ ॥ सि०

परिक्रयार्थं वा दानम् । कुतः । कर्मसंयोगात् । कर्मसंयुक्तेभ्यः
श्रूयते, ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति । तत्र दृष्टं प्रयोजनमुत्सृज्य न
शक्यमदृष्टं कल्पयितुम् । यदपि नियमाददृष्टं, तदपि दृष्टद्वारमेव । अ-
नेन नियतेन नियतगुणकेन दानेनाऽऽनम्यमाना ऋत्विजोऽभ्युदयका-
रिणो भवन्ति । कथम् । आनयने गुणभूतस्त्यागश्चोद्यते, न प्रधान-
भूतः । वाक्यार्थश्चावश्यं ग्रहीतव्यः । इतरथा ऋत्विग्भ्य इत्येतदेव पद-
मनर्थकं स्यात् । अगृह्यमाणे सुतरां श्रुतिर्वाध्येत । यच्च न कर्मानुरूपं
दाक्षिण्यमिति । नैतावता दृष्टोऽर्थः सन्नपहनूयेत । नियमाददृष्टद्वारमदृष्ट-

मित्युक्तमेव । वचनप्रामाण्याच्च दण्डोऽवगम्यते । अपि च भवति तत्र या च यावती चाऽऽनमनमात्रा । लोकेऽपि हि काष्ठवाहप्रभृतिभ्यो यद्दीयते, तदसंकीर्तितेऽपि परिक्रये, आनमनार्थमेव भवति । तस्मात्परिक्रयार्थं दक्षिणादानमिति ॥ २३ ॥

दक्षिणायुक्तवचनाच्च ॥ २४ ॥

दक्षिणायुक्तवचनाच्च लिङ्गात्परिक्रयार्थं दानमिति पश्यामः । दक्षिणायुक्ता वहन्ति ऋत्विज इति ॥ २४ ॥

न चान्यैनाऽऽनम्येत परिक्रयात्कर्मणः

परार्थत्वाद् ॥ २५ ॥

इतश्च परिक्रयार्थं दानमिति । कुतः । नान्तरेण परिक्रयं परार्थं परः प्रवर्तते । ननु सामादयोऽपि प्रवर्तनोपायाः । न ब्रूमो न प्रवर्तनोपाया इति । किं तर्हि । परिक्रयः प्रत्यक्षमात्मनात इति । अतस्तेनैव परिक्रेतव्या नान्येनेति ॥ २५ ॥

परिक्रीतवचनाच्च ॥ २६ ॥

परिक्रीतवचनं भवति, तेनायमर्थो द्योत्यते । दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणापरिक्रीता ऋत्विजो याजयन्तीति । तस्मादपि परिक्रयार्थं दानमिति ॥ २६ ॥

संनिवन्ये च भृतिवचनात् ॥ २७ ॥

संनिवनिप्राप्तं संनिवन्यं, याच्ञाप्राप्तमित्यर्थः । तस्मिन् भृतिवचनं भवति । यज्ञो वै देवतानां न समभवत्, तं भृत्या समभावयन् । यद्भृतिं वनुते, यज्ञस्य भृत्यै द्वादशरात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्धीतेति । यज्ञार्थं यद्दीक्षितं ऋत्विजः परिक्रेतुम्, अन्यच्च यज्ञार्थं साधयितुं, तस्मिन्नेव भृतिवचनम् । भृतिश्च कर्षकरेभ्य आनत्यर्थं यद्दीयते । तस्मादपि परिक्रयार्थमृत्विग्भ्यो दानमिति ॥ २७ ॥

नैष्कर्तृकेण संस्तवाच्च ॥ २८ ॥

नैष्कर्तृकेण च संस्तवो भवति । यथा वै दारुहारो नैष्कर्तृको

२३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

निष्कर्तनभृतः कर्मयोगे वर्तते, एवं वा एते यज्ञस्य ऋत्विज इति ।
नैष्कर्तृको दारुदारः । यथाऽसौ, एवमृत्विज इति ब्रुवन् परिक्रियार्थं
दानं दर्शयति ॥ २८ ॥

(शेषभक्षाणां शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] शेषभक्षाश्च तद्वत् ॥ २९ ॥ पू०

सन्ति शेषभक्षा ज्योतिष्टोमे, दर्शपूर्णमासयोश्च । यथा, वषट्कारनि-
मित्ता होमाभिषवनिमिताश्च । तथा, इडाप्राशित्रचतुर्धाकरणशयुवाक-
कालाः । तेषु संशयः । किं ते परिक्रियार्था उत नेति । किं प्राप्तम् ।
शेषभक्षाश्च तद्वद्भवितुमर्हन्ति, यद्वदक्षिणादानम् । प्रीतिं हि करोति
भक्षणं, प्रीत्या चाऽऽनमन्ति । तस्मात्परिक्रियार्थाः शेषभक्षा इति ॥ २९ ॥

संस्कारो वा द्रव्यस्य परार्थत्वात् ॥ ३० ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, न परिक्रियार्थं भक्षणम् । द्रव्यसंस्कारा-
र्थमिति । कुतः । यज्ञार्थेन हि द्रव्यमुत्पन्नं प्रयोजनवत् । यदि तस्य
संस्कारार्थं भक्षणं, ततस्तदपि प्रयोजनवत् । दक्षिणार्धान्मध्याच्चावयती-
त्येवमादि चैकदेशवचनं प्रकृतशेषापेक्षं भवति, न द्रव्यस्योत्पादकम् ।
तस्माद्द्रव्यस्य भक्षणमुच्यते, न भक्षणार्थं द्रव्यमुपादीयते । प्रकृतस्य
च भक्षणम् । तस्मात्संस्कारार्थमिति गम्यते ॥ ३० ॥

शेषे च समत्वात् ॥ ३१ ॥

अपि च यच्छेषं द्रव्यं, तद्देवतायै संकल्पितं यजमानेन न स्वयमु-
पयोक्तव्यमिति । तस्मान्न तस्योपयोक्तुमृत्विज ईशते, नो खल्वपि
यजमानः । साम्यमत्र यजमानस्य ऋत्विग्भिः । परिक्रीणानश्च स्त्री
कुर्याद्द्रव्यम् । तत्रास्य देवतार्थः संकल्प एव नावकल्पते । तस्मादपि न
परिक्रियार्थं भक्षणमिति ॥ ३१ ॥

स्वामिनि च दर्शनात्तत्सामान्यादितरेषां

तथात्वम् ॥ ३२ ॥

स्वामिनि च भक्षणं दृश्यते । यजमानपञ्चमाः समुपहूता इडां भक्ष-
यन्तीति । यजमानस्यासंशयमपरिक्रियः । तत्सामान्यादितरेषामपि न

परिक्रयः । कथम् । एवं सति नैव विज्ञायते, इडाभक्षणेन यजमानप-
ञ्चमाः परिक्रीयन्त इति । किं तत्सामान्यम् । द्वितीया विभक्तिः ।
तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणमिति ॥ ३२ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥

एवमन्यार्थदर्शनमिदमुपपन्नं भवति । कुण्डपायिनामयने, अत्सरुकै-
ष्वमसैः सोमान् भक्षयन्तीति, प्राप्ते भक्षे विशेषः श्रूयते—अत्सरुकै-
रिति । एवं सत्रेषु भक्षणं दृश्यते । तत्परिक्रयार्थत्वे नावकल्पते । तस्मा-
दपि न परिक्रयार्थं भक्षणमिति ॥ ३३ ॥

(सत्रे वरणाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात्सत्रे न स्या-

त्स्वकर्मत्वात् ॥ ३४ ॥ सि०

सन्ति द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणि, द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरित्येव-
मादीनि । अस्ति च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे वरणम् । आग्निर्मे होता स मे
होता होतस्त्वं मे होताऽसीति होतारमित्येवमादिभिः । तत्सत्रेषु संदिह्यते ।
किं कर्तव्यं, नेति । तत् एतावन्नः परीक्ष्यम् । किं प्रकृतौ धर्ममात्रं वर-
णमुत परिक्रयार्थमिति । यदि धर्ममात्रं प्रकृतौ, सत्रेषु कर्तव्यम् । अथ
परिक्रयार्थं, न कर्तव्यमिति । किं प्राप्तम् । मन्त्रवन्नियमवच्चोति कृत्वा
धर्ममात्रम् । तस्मात्सत्रेषु कर्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । वरणमृत्विजां सत्रेषु न स्यात् । न कर्तव्यमिति ।
स्वार्थं हि तेषां कर्म । न च कश्चिदात्मानं वृणीते । प्रकृतौ चाऽऽनम-
नार्थं वरणं दृष्टप्रयोजनमिति न शक्यमदृष्टं कल्पयितुम् । तस्मात्सत्रेषु
वरणं न स्यादिति ॥ ३४ ॥

(सत्रे परिक्रयाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] परिक्रयश्च तादर्थ्यात् ॥ ३५ ॥ सि०

परिक्रयश्च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे आमन्नातः । गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च
गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं

दक्षिणा, इति । तद्दक्षिण्यं सत्रे चोदकेन प्राप्तं किं कर्तव्यं निवृत्तं वेति संशयः । किं प्राप्तम् । कर्तव्यः परिक्रयः, चोदकानुग्रहाय । अपि च तत्र गवादयः प्रतिषिध्यन्ते, न ह्यत्र गौर्दीयते, न वासो न हिरण्यमिति । तत्सति परिक्रयेऽवकल्पते ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । परिक्रयश्च तादर्थ्यादिति । परिक्रयश्च न कर्तव्यः । उक्तमधस्ताद्वरणं सत्रेषु न कर्तव्यमिति । परिक्रयश्चेति चशब्देनान्वादेशः क्रियते, न कर्तव्यः परिक्रयः । कुतः । आत्मार्थत्वात् । न कश्चिदात्मानं परिक्रीणीत इति ॥ ३५ ॥

प्रतिषेधश्च कर्मवत् ॥ ३६ ॥

प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधोऽवकल्पत इति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम् ॥ ३६ ॥

स्याद्वा प्रासर्पिकस्य धर्ममात्रत्वात् ॥ ३७ ॥

प्रतिषेध उपपद्यत इत्यर्थः । कस्य । प्रासर्पिकस्य दानस्येति । धर्ममात्रं हि तत्सत्रेषु चोदकप्राप्तं, तन्निवर्तते । तस्मादुपपन्नः प्रतिषेध इति ॥ ३७ ॥

न दक्षिणाशब्दात्तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३८ ॥

नायं प्रासर्पिकस्य प्रतिषेधः । दक्षिणाशब्दात् । दक्षिणाशब्दो ह्यत्र भवति । अदक्षिणानि सत्राण्याहुः । न ह्यत्र गौर्दीयते, न वासो न हिरण्यमिति । दक्षिणाशब्दश्च परिक्रयार्थो भवति । तत्र हि श्रूयते । गौश्चाश्वश्चाश्वत्तरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा, इति । ऋत्विग्दानं दक्षिणा, न प्रासर्पिकम् । तस्मैवासौ प्रतिषेधो न प्रासर्पिकस्य । तस्मान्नित्यप्राप्तस्यैवानुवादोऽसौ न सत्रेषु दक्षिणेति ॥ ३८ ॥

(उदवसानीयस्य सत्रानङ्गत्वादक्षिणादानस्य ऋत्विक्परिक्रयार्थत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] उदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात्तदङ्गत्वात्तत्र दानं धर्ममात्रं स्यात् ॥ ३९ ॥ पू०

अस्त्युदवसानीयः । सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्निति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । दक्षिणादानं धर्ममात्रमुत परिक्रयार्थमिति । तथेदमपरं द्वैतम् । किं सत्राङ्गमुदवसानीयः, नेति । यदि सत्राङ्गं, धर्ममात्रं दानम् । अथ न सत्राङ्गं, परिक्रयार्थमिति । किं प्राप्तम् । सत्राङ्गमिति । कुतः । सत्रप्रकरणात् । सत्रं परिसमाप्य कर्तव्यमिति श्रूयते । सत्रप्रकरणात्सत्रं लक्षयित्वेति गम्यते । उदवसानीयश्च सत्रस्य विधीयत इति । सत्रस्य च फलार्थत्वान्नोदवसानीयार्थता गम्यते । न च सत्रोदवसानकाल उदवसानीयः । लक्षणा हि तथा स्यात् । अनङ्गत्वे च फलं कल्पयितव्यम् । तस्मादानन्तर्यादेकवाक्यतासंबन्धाच्च सत्राङ्गमुदवसानीयः । सत्रं यथोक्तं परिसमाप्य न संतोष्यम् । न तावत्कृत्वा कृतिता मन्तव्या । इदमपरं तस्याङ्गं कर्तव्यमुदवसानीय इत्येवमभिसंबन्धः क्रियते । यथा, अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत, वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवनेन यजेतेति । तस्मात्सत्राङ्गम् । एवं चेत्साङ्गस्य सत्रस्य स्वयं कर्तृकत्वाद्धर्ममात्रं तत्र दानम् । सत्रधर्मा उदवसानीय इति ॥ ३९ ॥

न त्वेतत्प्रकृतित्वादिभक्त्योदितत्वाच्च ॥ ४० ॥ सि०

तुल्यः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदेवं, धर्ममात्रमत्र दानमिति । किं तर्हि । परिक्रयार्थमिति । कुतः । नैतत्सत्राङ्गम् । विभक्त्योदितत्वात् । नैतदेवबृहस्पतिसवनेन सौत्रामण्यां च तुल्यम् । तत्रैवं श्रूयते । यथोक्ताङ्गं कृत्वा नैव संतोष्यम्, इदमपरं तस्य कर्तव्यमिति । इह पुनः सत्रमु-

‘न च सत्रस्योदवसानीयाङ्गत्वम्’ लक्षणा हि तथा स्यादिति—कोऽभिप्रायः । न सत्रमस्मिन्वाक्ये विधीयते । न च (सत्रं कचिन्न) सत्रे किंचिदिति, सत्रं परार्थमुच्चार्यते । तत्रैषा लक्षणा स्यादित्ययमभिप्रायः । ‘वाजपेयेनेष्ट्वा सत्रादुदवसाय’ इति च तुल्यं मत्वा पूर्वपक्षं करोति । उत्तरः पक्षः, नैतयोस्तुल्यता वाक्ययोः । वाजपेयेनेष्टेति निर्वर्त्य पूर्वक्रियामन्यत्क्रियान्तरं विधीयते । तदङ्गतया लक्षणया तु पूर्वक्रियापरित्यागोऽवगम्यते, न तु क्त्वाशब्देनोच्यते । क्रियाविशेषायैतेषामारम्भानुष्ठानपरिसमाप्तयः । तस्मान्न त्यागः शब्देनोच्यते । उत्पूर्वोऽवस्थितिः श्रुत्यैव परित्यागं ब्रवीति । कर्मण्यन्यत्र यदन्यद्विधीयते तस्याङ्गता नास्ति । पूर्वकर्मणो निःसमाप्तत्वात् । यद्युदवसायशब्दोऽनुगृह्यते, कथमङ्गत्वम् । अथाङ्गत्वमुदवसायेति बाध्यते ॥ ३९ ॥

त्सृज्य, उदवसानीयः कर्तव्य इति । सत्रादुदवसाय—उत्थायेत्यर्थः । तत्रान्योऽर्थः क्त्वाशब्दस्य । यथोदितं निर्वर्त्य न प्रहातव्यम् । उत्पूर्वस्यावपूर्वस्य स्यतेः प्रहायेत्यर्थः । प्रहाण इह क्त्वाशब्दः । तत्र पुनरनुष्ठानानन्तर्ये । तस्माद्विभक्तचोदितत्वान्न सत्राङ्गं, न च सत्रप्रकृतिकम् । तस्मादत्र दानं परिक्रयार्थमिति ॥ ४० ॥

(पृष्ठशमनीयस्य ऋत्विगन्तरसंपादनेन प्रत्येककर्तृक-
त्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] तेषां तु वचनाद्द्वियज्ञवत्सहप्रयोगः
स्यात् ॥ ४१ ॥ पू०

इदमेवोदाहरणं, सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमैर्न सहस्र-
दक्षिणेन यजेरन्निति । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः । न सत्राङ्गं पृष्ठशमनीय
इति । अथेदानीमिदं संदिह्यते । किं संहृत्य तैस्तत्कर्तव्यमुतैकेकेनेति ।
किं प्राप्तम् । संहृत्येति । कुतः । उपादेयत्वेन यागे चोद्यमानस्य बहु-
त्वस्य श्रवणात् । स चेदेकेन क्रियेत, बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगो न स्यात्,
द्वियज्ञवत् । यथा, एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति ।
यद्यपि राजपुरोहितौ लक्षणत्वेन श्रूयते, एवमपि यजेयातामिति यागं
उपादेयत्वेन । यागे चैतत्कर्तृद्वित्वं श्रूयते, यजेयातामिति । तद्वत्, पृष्ठश-
मनीयेन यजेरन्निति । तस्मात्संहृत्य पृष्ठशमनीयं प्रयुञ्जीरन्निति ॥ ४१ ॥

॥ ४० ॥]

‘ यजेरन् ’ इत्युपादेयत्वे श्रुतत्वाद्ध्वचनस्य विवक्षा । नन्वितरेतरनिरपेक्षास्तथाऽपि
यागे सापेक्षा द्वियज्ञवत् । यथा राजपुरोहितौ फले प्रति प्रधानभूतौ, यागं प्रति गूणभूतौ ।
कथम् । यागो विधीयमानः कर्तारमाक्षिपति । तत्र संख्या श्रूयते ‘ सायुज्यकामौ
यजेयाताम् ’ इति, सैव विधीयते । कर्तृगामिनि क्रियाफले क्रियामकुर्वन्क्रियाफलेन
न संबध्यत इत्यर्थात्करिष्यति । अस्यामवस्थायां द्विवचनं विवक्ष्यते । यदि च राजपु-
हितौ द्विवचनविशेषणार्थमुच्चार्येयातां, तथा सति यागं प्रधानभूतं न कश्चित्कुर्यात् ।
तयोर्यागो विधीयते । सापेक्षाश्च कर्तारः । तस्माद्विवक्षितं बहुवचनम् ॥ ४१ ॥

(पृष्ठशमनीये सत्रिम्योऽन्येषामृत्विक्त्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

एवं स्थितं तावदपर्यवसितमन्तरा चिन्तान्तरस्य सूत्रं तावद्वर्ण-
यिष्यामः—

[१४] तत्रान्यानृत्विजो वृणीरन् ॥ ४२ ॥ सि०

अस्मिन्नेवोदाहरण एवोऽर्थः सांशयिकः । किं त एव सत्रिण
ऋत्विज उतान्ये वा वरीतव्या इति । किं प्राप्तम् । त एव । कुतः ।
समानकर्तृकता हि गम्यते, उद्वसाय यजेरन्निति । य एवोदवसाता-
रस्त एव यष्टार इति भवति प्रत्ययः । यथैव वचनप्रामाण्याच्चोदकपा-
प्तमेककर्तृकतां बाधित्वा बहुकर्तृकता भवति, एवं चोदकप्राप्तानन्या-
नृत्विजो बाधित्वा वचनप्रामाण्यात्त एव भवितुमर्हन्तीति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । तत्रान्यानृत्विजो वृणीरन्निति । न हि पृष्ठश-
मनीये ये सत्रादुदवसातारस्ते कर्तारो विधीयन्ते । न तेषामुप्रादेयत्वेन
चोदनेत्युक्तम् । न चाविहितमङ्गं भवति । न चानङ्गे हीने विगुणता
काचिद्भवति । सन्ति च चोदकप्राप्ता अन्ये ऋत्विजः । अपि चात्र
यावत्ति कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलं, तावति त एव कर्तारः । तदेतदुपग्रह-
विशेषादवगम्यते । न च ऋत्विजः प्राति यागस्य कर्त्रभिप्रायं क्रिया-
फलम् । तस्मान्नाऽऽर्त्विज्ये त एव कर्तारः । प्रधानयागे तावत्कर्तृनव-
गच्छामः । ऋत्विजः पुनरन्ये वरीतव्या इति ॥ ४२ ॥

एकैकशस्त्वविप्रतिषेधात्प्रकृतेऽर्थैकसंयोगात् ॥ ४३ ॥

सि० (अ० १३ ॥)

स्थितादुत्तरम् । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न पृष्ठशमनीयं संह-
त्यं प्रयुञ्जीरन् । किं तर्हि । एकैकशः । कुतः । अविप्रतिषेधात् । उद-
वसानेन हि पुरुषा लक्ष्यन्ते । ये सत्रादुदवस्यन्तीति । तत्र चैक्योऽ-
प्युदवसाता भवति । ये चोदवसानलक्षितास्तेषां याग इत्येकैकस्या-
पि यागो विहितो भवति । न च केनचित्प्रतिषिध्यते । तस्मादेकैकोऽपि

[४२ ॥]

इतरेतरनिरपेक्षा उदवसाने कर्तारः । कुतः । अर्थप्राप्तिवात् । उदवसानस्य मा-
ध्यमानत्वाद्यादृशाश्चादवसानं, तादृशा एव पृष्ठशमनीये । तस्मादविवाक्षितं बहुवचनम् ॥

यजेत । ननु बहूनां प्रयोग उच्यते । तेनैकैकस्य न भवति ।
नैष दोषः । एकैकस्यापि न वार्यते । तेन चोदकसामर्थ्यादेकैकश
एव यजेतेति ।

आह । बहुसंयुक्तः प्रयोग एकैकेन न शक्यते कर्तुमिति । एव-
मपि न दोषः । नात्र बहुवचनं विधीयते । ये सत्राहुदवसातारस्तेषा-
मेव यागाः । ते च बहवः । तेषां बहूनामत्र प्राप्तानामयमनुवादः । एकै-
कस्येनापि च त उदवसातारः । तस्मात्तेषां तथैव यागो भविष्यति ।
यथैवोदवसाने तेषामसंहतानां बहुवचनम्, एवं यागेऽप्यसंहतानामेव
भविष्यति । अत्रोच्यते । न बहुवचनमनुवादः । अप्राप्तत्वात् । न
हि बहुवचनं यागे प्राप्तं, यदनूद्येत । नन्विदानीमेवोक्तमुदवसा-
तृणां यागः । ते च बहव इति । उच्यते । बहुत्वं तेषामुद-
वसाने, न यागे ।

ननु वाक्यसामर्थ्याद्यागेऽपि भविष्यति । नेत्याह । परिपूर्णं हि
पदं पदान्तरमाकाङ्क्षति । ततो वाक्यं भवति । अयं च यागः प्रागेव
बहुवचनेन संबद्धः । न तस्यामवस्थायां वाक्येनोदवसातारः प्राप्ताः ।
उपादत्ते तु तदा बहुत्वम् । ततो बहुवचनसंयुक्तः पदान्तरगतानुदव-
सातृनपेक्षते । तस्माद्बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगः कर्तव्यः । यथा द्वियज्ञे
सत्रेषु चेति । आह । नैतदेवम् । यत्र केनचित्प्रकारेणानुवादः संभ-
वति तत्रानुवादो वा स्यात्, विधिर्वेति । यद्यप्यपूर्वत्वादन्यत्र विधिर्ज्या-
याननुवादात् । तथाऽप्यत्रानुवाद एव बहुत्वस्य भवितुमर्हति । तथा हि
यागसंबन्धो बहूनां न कृतो भवति । तत्र दृष्टमेव प्रयोजनं, इतरस्मिन्
पक्षे बहुत्वस्य यागसंबन्धे दृष्टं कल्पनीयं स्यात् । तस्मादनुवाद इति ।

आह । द्वियज्ञेऽपि तर्ह्येवमेव प्राप्नोति, सत्रेषु चेति । अत्रोच्यते ।
अस्त्यत्र विशेषः । उदवसाय यजेरन्निति । राजपुरोहितौ यजेयाताम्,
ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्निति । यत्र क्त्वान्तः शब्दो भवति, तत्र द्वौ
प्रयोगौ गम्येते । समानाश्च कर्तारः श्रवणादेव । तत्रोत्तरप्रयोगवचनेन

ननु राजपुरोहितवदित्युक्तम् । यजेरन्निति श्रुत्यैव बहुत्वं गम्यते । सत्यं गम्यते,
न तु विधीयते । कथम् । प्राप्तत्वात् । कुतः प्राप्तिः । क्त्वाप्त्यश्रवणाद्द्वौ प्रयोगौ

कैवल्यो धात्वर्थो विधीयते । तदाश्रयः प्रयोगः, कर्तारश्च, तद्गता च संख्या, एवं सर्वमेतद्धात्वर्थे विधीयमाने प्राप्तमेवानूच्यते ।

द्वियज्ञे सत्रेषु च धात्वर्थो विधीयते, प्रयोगोऽपि, कर्तारः, तद्गता च संख्येति, सर्वमेव तत्रापाप्तम् । न हि राजपुरोहितावित्येष शक्नोति प्रयोगं वदितुम्, तत्र च कर्तृत्वं तद्गतां संख्याम् । तथा ऋद्धिकामा इति । तस्मादेवंजातीयकेषु संख्योपादेयत्वेन श्रूयते । अतो द्वियज्ञादिषु नानुवादः । तेषु बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगः कर्तव्यः । इह तु न तथा । तस्मादेकैकः पृष्ठशमनीयेन यजेतेति ॥ ४३ ॥

(कामेष्टौ दानस्यादृष्टार्थत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

[१५] कामेष्टौ च दानशब्दात् ॥ ४४ ॥ पू०

अस्ति सारस्वते सत्रे कामेष्टौ, ग्राह्यं प्रसूवणं प्राप्याग्रये कामाया-ष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपन्ति, तस्यामश्वं पुरुषीं च धेनुके दत्त्वा प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्तीन्ति । तत्र संशयः । किं परिक्रयार्थं दानमुत धर्ममात्रमिति । पृष्ठशमनीये च सत्रस्यानङ्गभूते परिक्रयार्थं दानमित्युक्तम् । अयेदानीमङ्गभूतायां कामेष्टौ चिन्त्यते । तत्र किं तावत्प्राप्तम् । यथा पृष्ठशमनीये परिक्रयार्थम्, एवमिहापीति चशब्देनान्वादिश्यते । कुतः । दानशब्दात् । दानशब्दो भवति । तस्यामश्वं पुरुषीं च धेनुके दत्त्वा, इति । दानशब्दः कर्मकरेषु सत्सु परिक्रयार्थं इत्युक्तम् ।

गम्येते । ये च पूर्वस्मिन्प्रयोगे कर्तारस्त एवोत्तरस्मिन् । पूर्वस्मिंश्चेतरेतरनिरपेक्षास्ता-दृशा एवोत्तरस्मिन् । प्रयोगतः क्रियाविशेषाद्वाऽप्राप्तः स विधीयते । तस्मादृष्ट्विजो य एवोदवसाने कर्तारस्त एव पृष्ठशमनीये विधीयन्ते । कुतः । सामानाधिकरण्यात् । उदवसाय यजेन्निति । यद्वाऽन्यकर्तारः पृष्ठशमनीये भवेयुः । सामानाधिकरण्यमुप-पद्यते च ॥ ४३ ॥

ननु नैवात्र दानं परिक्रयार्थं, दक्षिणाशब्दाश्रवणात् । पृष्ठशमनीये तु विद्यने दक्षिणाशब्दः । कथमेतत् । उच्यते । ' मक्षीश्रवणाद्दानशब्दः परिक्रये ' इत्यत्र दानं परिक्रयार्थं न्यायेन स्थापितं पूर्वपक्षे । स चात्रापि न्यायः । तथा च भाष्यं-दानशब्दश्च कर्मकरेषु सत्सु परिक्रयार्थं इत्युक्तमिति ।

न चैतत्सत्रम् । सत्रस्याङ्गभूतमेतत् । प्रकरणाच्च सत्रस्य स्वयं-
कर्तृकता, नाङ्गानाम् । तच्चोदकप्राप्तैर्ऋत्विग्भिः सगुणं सत्सत्रस्योपका-
रकं भवति । अन्यैर्ऋत्विग्भिर्विना विगुणं सत्रस्य नोपकुर्यात् । तस्मा-
दत्र दानं परिक्रयार्थमिति ॥ ४४ ॥

वचनं वा सत्रत्वात् ॥ ४५ ॥ सि०

वाशब्दात्पक्षो व्यावर्त्यते । नात्र परिक्रयार्थं दानं, धर्ममात्रमिति ।
कुतः । सत्रत्वात् । सत्रेष्वानतिनिवृत्ता । आह । नैतत्सत्रं, सत्राङ्गमि-
त्युक्तम् । उच्यते । न सत्रम् । सत्राङ्गं तु सत्रमध्यपतितम् ।
सत्रस्य च साङ्गस्य स्वयं कर्तृकता । तस्यां क्रियमाणायां सिद्धा
अस्या इष्टेः कर्तारः । तत्राऽऽनत्या न प्रयोजनम् । श्रूयमाणं तु दानं
धर्ममात्रं भवितुमर्हतीति ॥ ४५ ॥

(वैश्वानरेष्टौ द्वेष्ट्यसंप्रदानकंदानस्यादृष्टार्थत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[१६] द्वेष्ट्ये चाचोदनादक्षिणापनयः स्यात् ॥ ४६ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोरिदमाह्नायते, यदि पत्नीः संयाजयन् कपालमभि-
जुहुयात्, वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् । तस्यैकहायनो गौर्दक्षिणा ।

अत्र ग्रन्थः । न चैतत्सत्रमिति । कोऽभिप्रायः । अस्मिन् सारस्वते सत्रे, श्रावश्च
ते गो अयुषी यजमाना पयोग्रहोः शिष्टिः स्वाहा सदृशपूर्णमासौ, एतत्सारस्वतं
सत्रं नात्र कामोऽस्याश्चोदकेन, तस्मादङ्गं तदेतत्सत्रमिति ।

इतरो ब्रवीति, सत्रस्याङ्गं भवति । साङ्गं च सत्रं कर्तव्यम् । तत्र द्वादशाह-
प्रकरणाच्च सत्रस्य साङ्गस्य, नाङ्गानामिति । कोऽभिप्रायः । द्वादशाहे, आर्त्वि-
ज्येषु यजमानाः कर्तारो विधीयन्ते । तेष्वेतत्स्वयं कर्तृकता प्रकरणात्सत्रस्य साङ्गस्य
प्रकृतौ येषु कर्तृतोक्ता, इह चोदकेन तेष्वेवाङ्गेषु स्वयं कर्तृकता प्राप्नोति । कामेष्टिर-
पूर्वमङ्गम् । न च प्राकृतस्य कार्यं वर्तते । यो यूपावटस्तरणन्यायः स इहापि । न
त्वनेन न्यायेन यूपावटस्तरणेऽध्वर्युः कर्ता न प्राप्नोति ।

उच्यते । सोमे साङ्गे प्रत्यक्षेण कर्तारो विधीयन्ते । यत्र चोदकेन, तत्र नियते-
ष्वेव पदार्थेषु नाधिकेषु ॥ ४४ ॥

प्रकृता एव यजमानाः कामेष्टिं करिष्यन्ति, लाघवात् । कामेष्टौ प्रत्यक्षेण वचनेन
कर्तारो न प्राप्नुवन्ति । चोदकेनापि न, प्रसङ्गेनात्र प्राप्नुवन्ति ॥ ४५ ॥

तं स द्वेष्याय दद्यादिति । तत्र संशयः । किं परिक्रियार्थमेकहायनस्य दानमुत धर्ममात्रमिति । किं प्राप्तम् । दक्षिणाशब्दात्परिक्रियार्थमिति । परिक्रियार्थे हि दक्षिणाशब्दो भवति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । द्वेष्ये च धर्ममात्रं दानमिति च शब्देनान्वादिश्यते । कुतः । अचोदनाद्द्वेष्यस्य ऋत्विजः । न हि द्वेष्य ऋत्विग् भवति । ऋत्विगाचार्यो नातिचरितव्यामिति । यदा परिक्रेतव्येनैव कर्त्ता प्रयोजनं नास्ति, तदा किं दक्षिणाशब्दः करिष्यति । अपि च, परिक्रियार्थे सति दक्षिणापनयः स्यात् । चोदकप्राप्तोऽन्वाहार्योऽपनीयेत । तत्र चोदको बाध्येत । तस्माद्धर्ममात्रमेकहायनस्य दानमनृत्विजे दातव्यमिति ॥ ४६ ॥

(अस्थियज्ञस्य जीवदधिकारिकत्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

[१७] अस्थियज्ञोऽविप्रतिषेधादितरेषां स्याद्विप्रति-

षेधादस्थनाम् ॥ ४७ ॥ सि०

इदमाभ्यायते, यदि सत्राय संदीक्षितानां प्रमीयेत, तं दग्ध्वा कृष्णा-
जिनेऽस्थीन्युपतह्य योऽस्य नेदिष्ठस्तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह
यजेत् । ततः संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुरिति । योऽयं संवत्सरे यज्ञः—
स संदिह्यते, किमश्रामुत जीवतामिति । किं तावत्प्राप्तम् । सामानाधि-
करण्यादश्रामिति । किं सामानाधिकरण्यम् । याजयतेरस्थीनि कर्त्त-
व्यतानि ।

नन्वस्थीन्यचेतनानि न शक्नुवन्ति स्वयं तन्त्रायितुं, कथं तानि
क्रियायां कर्तृणि भवेयुरिति । उच्यते । प्रयोज्यता तेषां श्रूयते । ततोऽ-
न्ये प्रयोजयितारः । त एतानि क्रियां कारयिष्यन्तीति । आह । न
ह्यकुर्वति कारयतीति भवति । कर्तुर्हि प्रयोजको हेतुः । न चैतानि का-
रस्येन क्रियामुपसंहर्तुं शक्नुवन्तीति । उच्यते । वचनप्राप्ताद्यावा-

अपि च परिक्रियार्थे सति दक्षिणाशब्दः स्यात् । चोदकप्राप्तोऽन्वाहार्योऽप-
नीयेत । तत्र चोदको बाध्येत । इत्ययुक्तोऽयं ग्रन्थः । कथम् । पत्नीसंयानवेला-
यामन्वाहार्यो दत्तः । यद्यपि निमित्त इयमिष्टिर्विधीयते तथाऽपि प्रसङ्गेनैव निर्वृत्त-
त्वान्नैवान्वाहार्यः प्राप्नोति ॥ ४६ ॥

द्याजमानं कारयितुं शक्यन्ते तावत्कारयिष्यन्ते, औदुम्बरीसमानं शुक्रान्वारम्भणमित्येवमादीनि ।

आह प्रधानमेव न शक्नुवन्ति, नाङ्गानि कुर्वन्ति यजमानानि भवन्तीति । अत्रोच्यते । वचनसामर्थ्यात्तच्छवद्रव्यमृत्विजः प्रतिग्रहीष्यन्ति । तदक्षिणापरिक्रीतास्तत्पश्यन्ति । ईदृशो द्रव्यत्यागो वाचनिको भविष्यतीति । आह । एवं वर्ण्यमाने याजयितृणामेव कर्तृत्वमुपदिष्टं भवति, नास्थनामिति । उच्यते । यष्टृणामेवैतेन प्रकारेण कर्तृत्वमुपदिश्यते । न ह्यकर्तरि कारयतीति भवति । हेतुर्कर्तृत्वं चास्थनां योगे सति प्राप्तमेवानूच्यते । यथा, ग्रामकामं संयाजयेदिति ग्रामकामो यजेतैति विधीयते । हेतुत्वं च प्रप्तानुवादमात्रम् । तच्च दर्शयति, स्तोत्रेऽस्थिकुम्भमुपदधातीति । अस्थनामेव यजमानत्वं दृश्यते । तस्मादस्थनां यज्ञो न जीवताम् ।

इति प्राप्ते, ब्रूमः । अस्थियज्ञ इतरेषां जीवतां स्यात् । तेषामविप्रतिषिद्धो यज्ञः । अस्थनां विप्रतिषिध्यते । त्यागो नाम मनसा क्रियते, न चास्थनामस्ति मनः । यदुक्तम्, ऋत्विजः शवद्रव्यं दक्षिणां प्रतिगृह्यत्तत्परिक्रीतास्त्यागं कुर्वन्तीति । ईदृशो वाचनिकस्त्यागो भवतीति । नैतदेवम् । न हि यजेतेत्युक्ते, अशक्नुवत्सु वचनप्रामाण्यादन्यो यज्यर्थो भवति । यागं कुर्वीतेति हि तद्वचनं, नान्यो यज्यर्थ इति । न च वचनप्रामाण्यादेतद्भवति, यच्छवद्रव्यं तद्वच्यते । न हि तदस्थिभिर्दत्तं भवति । न चासति दाने परिक्रयः । न च गौणोऽर्थो विधिशब्दादवगम्यते । अन्येन हि प्रमाणेन परिच्छिन्नेऽर्थे गौणः शब्दः संवध्यते । यथा, गौरनुबन्ध्य इति गोजातिविशिष्टः पशुरनुबध्यते, न वाहीकः । गौरयं वाहीक इति तु संवादे वाहीके गौणः शब्दः प्रवर्तते । तस्मान्न त्यागविधानेऽन्यो यज्यर्थः स्यात् । न चाश्वं द्रव्यं स्वं संभवति । यदृत्विजो गृहीत्वा वयमनेन परिक्रीता इति मन्येरन् । तस्मान्न कथंचनास्थानि यष्टृणि भवन्ति । अतो न विवक्षितं सामानाधिकारण्यमिति ।

यदि स्पर्शोऽभिधीयेतः दृष्टं कल्पितं, यजन्तं याजयितुं किमपि भवतीति, न च

आह । असंबद्धवचनादनर्थकं तर्हीदं वाक्यम् । नेति ब्रूमः । न हि गम्यमानेऽर्थेऽनर्थकं भवति । ततः संवत्सरे याजयेयुः, इत्येतावतो वाक्यात्कश्चिदर्थोऽवगम्यते स इह विवक्षितः । अस्थीनि याजयेयुरित्येष संबन्धो न विधीयते । आह । किमस्थीनीति प्रमादपाठः । न च प्रमादपाठ इति ब्रूमः । न हि स एवाप्रमादपाठो यो विधानार्थो मुख्यार्थश्च । अनुवदन्नप्यर्थं लक्षणयाऽपि ब्रुवन् वाक्ये समवायं गच्छति । न च प्रमादपाठो भवति । तत्र, अस्थीनीत्येष शब्दो विदधत्स्वमर्थं मुख्यया वृत्त्या ब्रुवन् वाक्ये न समवैति । अनुवदंस्तु लक्षणया समवेण्याति । ततः संवत्सरे याजयेयुरिति जीवतः प्रकृतान् वक्ष्यति । तत्रास्थिशब्दो वर्तिष्यते लक्षणया । ततः संवत्सरेऽस्थिमतो याजयेयुरिति । के तेऽस्थिमन्तः । ये तेन सह यष्टुं प्रक्रान्ताः । तस्माद्यस्य तान्यस्थीनि, तैरस्थिभिः स शक्यते लक्षयितुम् । तस्माज्जीवतां यज्ञ इति ॥ ४७ ॥

यावदुक्तमुपयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥

अथ यदुक्तमस्थनां याजमानं दर्शयति, स्तोत्रेऽस्थिकुम्भमुपदधातीति । नैतद्याजमानम् । न ह्यस्थीनि यजन्त इत्युक्तम् । अतो वचनप्रामाण्यादेतत्कर्म याजमानसरूपं भवति । यावति वचनं तावत्येव तद्भविष्यतीति, न तत्सर्वं याजमानं शक्नोति लक्षयितुम् । तस्माज्जीवतामेव यज्ञ इति ॥ ४८ ॥

(अस्थियज्ञस्य मृताधिकारित्वपक्षे जपसंस्कारेष्ठीनां लोपाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] यदि तु वचनात्तेषां जपसंस्कारमर्थलुप्तं सेष्टि

तदर्थत्वात् ॥ ४९ ॥ सि०

इह जपसंस्कारमिष्टिश्च चिन्त्यते । तत्र सूत्रेतरार्थेन जपसंस्कारं

कश्चिद्यष्टुमिच्छेत् । अतो ण्यर्थोऽनुवादः ॥ ४७ ॥ [४८ ॥

१ याजयेत्—पा० । २ ण्यर्थ इति—‘ततोऽस्थीनि याजयेयुः’ इत्यत्रास्थिपदेनास्थ्युपनहन-
कर्तृत्वंसंबन्धेन जीवतामेव लक्षणयाऽभिधानात्तेषामेव संवत्सरान्ते विधीयमानो यागोऽव्यक्तत्व-
द्वाद्वाज्ज्योतिष्टोमविकार इति ततोऽतिदेशाद्यत्किंप्राप्तेर्न्यन्तार्थोऽनुवाद इत्यर्थः ।

चिन्त्यते, शेषेणापीष्टिः । जपाः, यत्र जपतीति चोदनाः । संस्काराः, केशश्मश्रु वपतीत्येवमादयः । किमस्थनां जपसंस्कारं कर्तव्यं, नेति संशयः । ननु नैवास्थनां यज्ञो, जीवतामसावित्युक्तम् । अत्रोच्यते । कृत्वा चिन्तया । अस्थनामिति कृत्वा चिन्त्यते । अनेन प्रकारेण पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनं विचार्यते । यद्यस्थनां यज्ञः स्यात्, किं जपसंस्कारं क्रियते, नेति । किं तावत्प्राप्तम् । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यादित्यनेन न्यायेन कर्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । यदि तु वचनात्तेषामस्थनां यज्ञः स्यात् । तेषां जपसंस्कारं लुप्तार्थं निवर्तेत । न तैः शक्यं जपितुं, नापि केशश्मश्रु वप्नुम् । अशक्यं च चोदको न प्रापयति । अथ सूत्रोत्तरार्थं, सेष्टि तदर्थत्वादिति । दीक्षणीयेष्टिः कर्तव्या, नेति विचारः । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाय कर्तव्या ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । सहेष्ट्या जपसंस्कारं न कर्तव्यम् । इष्टिर्लुप्येतेति । कुतः । तदर्थं हि सा । यजमानो दीक्षां ग्रहीष्यतीति । दीक्षा च ब्रतानि । नियमांश्च मानसं कर्म । न चैषां मनोऽस्ति । दीक्षाग्रहणार्या चेष्टिः संयोगाज्जायते, आग्नाविष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदीक्षिष्यमाण इति । तस्मादिष्टिरपि निवर्तेतेति । क्रत्वर्थं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ ४९ ॥

(अस्थियज्ञस्य मृताधिकारिकत्वपक्षे क्रत्वर्थानामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] क्रत्वर्थं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ ५० ॥ सि०

अस्थियज्ञ एवेदं संदिह्यते । यजमानेन संभितौदुम्बरी भवति । तथा, शुक्रं यजमानोऽन्वारभव इति । अस्थनां यागे सति क्रमेवजातीयकं कर्तव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । अवेतनानामस्थनां सर्वक्रियासु स्वातन्त्र्यं नास्ति । तस्मादौदुम्बरीसंमाने शुक्रान्वारम्भणे च नास्थीनि कर्तृणि भवेयुरिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । कर्तव्यं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् । यत्कर्तव्यमेवं-
जातीयकं तत्क्रियेत । गुणभूतत्वात् । गुणभूतस्तत्र यजमानः । यज-
मानपरिमाणसंमितयौदुम्बुर्या प्रयोजनम् । यजमानान्वारब्धेन च
शुक्लेण । अचेतनेनैव च परिमीयते । शुक्रश्चान्वारभ्यते । तस्मादेवंजा-
तीयकं कर्तव्यमिति ॥ ५० ॥

(अस्थियज्ञस्य मृताधिकारिकत्वपक्षे गुणकामानामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २० ॥)

[२०] काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञानाथेतर-

स्यानुच्यमानानि ॥ ५१ ॥ सि०

आसि ज्योतिष्टोमः । तत्र श्रूयते । यदि कामयेत वर्षेत्पर्जन्य इति, नीचैः
सदो मितुयादित्येवमादि । तदिह चोदकेन प्राप्तं काम्यं कर्तव्यं, नेति
संदिह्यते । चोदकानुग्रहाय, कर्तव्यमिति । नन्वस्थीनि न किञ्चित्काम-
यन्ते । यजमानकामनिमित्तकाश्चैवंजातीयकाः पदार्थाः । अत्रोच्यते ।
नात्र यजमानेन कामयमानेन प्रयोजनम् । एषोऽत्रार्यो नीचैः सदसि
मीयमाने वृष्टिर्भवति । तद्यदि वृष्ट्या प्रयोजनं, नीचैः सदो मातव्यं,
वृष्टिः प्रयोजनवती भविष्यतीति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । काम्यान्येवंजातीयकानि न कर्तव्यानि । कुतः ।
यदि यजमानो वृष्टिं कामयेत नीचैः सदसि मीयमाने वृष्टिर्भवति ।
यजमानफलदं ह्युपग्रहविशेषात्साङ्गं कर्म, नान्येषां कामयितृणां दातु-
मर्हतीति । न च वृष्टिर्यजमानस्य फलमिति विज्ञायते । यथेतरस्य
जीवतो यजमानस्य विद्यमानोऽपि कामोऽनुच्यमानो न भवति ।
किमङ्ग पुनरश्रां, येषां काम एव नास्ति । तस्मात्काम्यानि न कर्त-
व्यानीति ॥ ५१ ॥

(अस्थियज्ञस्य मृताधिकारिकत्वपक्षे सूक्तवाकान्तर्गतयुरादिफलप्रकाशक-
भागानुष्ठानाधिकरणम् ॥ २१ ॥)

[२१] ईहार्थाश्वाभावात्सूक्तवाकवत् ॥ ५२ ॥ सि०

कर्तव्यं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ ५० ॥

ननु काम्यानामातिदेश एव नास्ति । सत्यम् । ' अस्थीनि यजेरन् ' इति
श्रूयते । तत्र कः पुनर्याग इति स्तोत्र इति लिङ्गात्सोमयागः, नैष्टिकः । स-
सोमयाग उपदेशेनैतस्य, चिन्ता घटते । अथवा कृत्वा चिन्ता ॥ ५१ ॥

सन्ति, अस्थियज्ञे दर्शपूर्णमासपकृतिकानि चोदकप्राप्तानि प्रायणी-
यादीनि, तेषु चोदकप्राप्तः सूक्तवाकः । तत्रेमानि, अयं यजमान
आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते—विश्वं प्रियमाशास्ते यदनेन हविषाऽऽ-
शास्ते तदस्यात्तद्व्यात्तदस्मै देवा रासन्तामिवि । किमिमानि कर्त-
व्यानि, न कर्तव्यानीत्येषोऽर्थः संदिह्यते । किं तावत्प्राप्तम् । ईहार्था
ये कामाः सूक्तवाके श्रूयन्ते, तेऽपि न स्युः । किं कारणम् । अभावा-
त्कामयितुः । न ह्यस्थीनि कामयन्त इत्येतदुक्तम् । तस्मान्न कर्तव्यानि ।
सूक्तवाके, इति सूत्रयितव्ये, सूक्तवाकवदिति सूत्रितम् । कथमेवं वर्ण्यत
इति । उच्यते । ईहार्थाः सूक्तवाकार्हाः । अहं वतिर्द्रष्टव्यः । यथा,
छन्दोव्यतिक्रमाद्व्यूहे भक्षपत्रमानपरिधिकपालस्य मन्त्राणां यथोत्पत्ति-
वचनमूहवत्स्यादिति । तस्मान्न सूत्रोपालम्भः ॥ १२ ॥

स्युर्वाऽर्थवादत्वात् ॥ ५३ ॥

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवताऽऽश्रामीहार्थाः कामा न कर्तव्या इति ।
स्युर्वाऽर्थवादत्वात् । स्युर्वा एते कामाः । कस्मात् । अर्थवादत्वात् ।
अर्थवादा एते, आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इति । नैते विधयः,
अर्थवादा एते । अर्थवादत्वाच्च तेषां क्रियां चोदकः प्रापयति । एवं चोद-
कानुग्रहो भवति । तस्मात्पश्याम ईहार्थाः कामाः कर्तव्या इति ॥ ५३ ॥

नेच्छाभिधानात्तदभावादितरस्मिन् ॥ ५४ ॥

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता, ईहार्थाः कामाः कर्तव्या इति । कस्मात् ।
इच्छाभिधानात् । इच्छाभिधाना एते कामाः । आयुराशास्ते सुप्रजा-
स्त्वमाशास्ते दिव्यं धामाऽऽशास्ते, इति । इच्छायामुत्पन्नायां प्रयुज्यन्ते ।
य एतान् कामानिच्छेत्स चेह यजमानो नास्ति । अचेतनावन्त्येता-
न्यस्थीनि । अश्रामिच्छा न विद्यते । तदभावात्—अश्रामिच्छाया अभा-
वात्, इतरस्मिन्—जीवति, एते कामा भविष्यन्ति, नास्थिषु । तस्मा-
त्पश्यामोऽश्रामीहार्थाः कामा न कर्तव्या इति । नन्वेतेऽर्थवादा इत्यु-
क्तम् । अत्रोच्यते । नैतेऽर्थवादाः । विधय एते । एवं चेत्परिहृतमेत-

द्भवति । तस्माद्यदुक्तं भवता, अश्रामीहार्थाः कामाः कर्तव्या इति ।
नैतदेवम् । न कर्तव्याः । नेच्छाभिधानात्तदभावादितरस्मिन् ॥ ५४ ॥

(अस्थियज्ञे मृताधिकारपक्षे होतृकामनयाऽनुष्ठीयमानानां गुणकामानाम-
ननुष्ठानाधिकरणम् ॥ २२ ॥)

[२२] स्युर्वा होतृकामाः ॥ ५५ ॥ पू०

द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राण्युदाहरणम् । तानि प्रकृत्य श्रूयते ।
ततः संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुरिति । चोदकप्राप्तानि दीक्षाप्रभृतीनि
कर्माणि श्रूयन्ते । सन्ति च प्रकृतौ होतृकामाः । यं कामयेतापशुमान्
स्यादिति, परार्चीं तस्येडामुपह्वयेत, अपशुमानेव भवति । यं कामयेत
प्रमायुकः स्यादिति, तस्योच्चैस्तरां वषट् कुर्यात् । यं कामयेत पापीयान्
स्यादिति, नीचैस्तरां तस्य याज्यया वषट् कुर्यात् । यं कामयेत वर्षी-
यान् स्यादिति, उच्चैस्तरां तस्य याज्यया वषट् कुर्यादिति । एवं तत्र
संशयः क्रियते । किमश्र्मा होतृकामाः कर्तव्याः, अथवा न कर्तव्या
इति । ननु जीवतां यज्ञ इत्युक्तम् । अत्रोच्यते । अश्र्मा यज्ञ इत्येवं
कृत्वा चिन्ता प्रवर्तते । तत्र सूत्रेणैवोपक्रमः क्रियते । स्युर्होतृकामाः ।
एतैऽश्र्मा कर्तव्याः स्युः । कस्मात् । चोदकः प्रापयति । एवं चोद-
कानुग्रहो भविष्यति । तस्मात्पश्यामो होतृकामाः कर्तव्या इति ॥ ५५ ॥

न तदाशीष्वात् ॥ ५६ ॥ सि०

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता होतृकामाः कर्तव्या इति । न कर्तव्याः ।
कस्मात् । तदाशीष्वात् । तदाशीरेषा भवति । यजमानाशीरेषा । यां वै
काचन यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासते सा सर्वा यजमानस्य, इति
यजमानविषयतामाशिषो दर्शयति । स चेह यजमानो नास्ति । अचे-
तनान्यस्थीनि । अस्थनां कामयितुं सामर्थ्यं नास्ति । अर्थी समर्थश्चाधि-
क्रियत इत्युक्तम् । कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः कात्स्न्येन गम्यत इति ।
तस्मात्पश्यामोऽस्थनां होतृकामा न कर्तव्या इति । क्षीणा कृत्वा
चिन्ता । प्रयोजनं नोच्यते । (न तदाशीष्वात्) ॥ ५६ ॥

५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

(यजमानमरणोत्तरमपि सर्वस्वारस्य समापनाधिकरणम् ॥ २३ ॥)

[२३] सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते
कर्मणो जीवसंयोगात् ॥ ५७ ॥ पू०

अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः, शुनः कर्णोऽग्निष्टोमः । मरणकामो ह्येतेन यजेत, यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियामिति । तत्र संशयः । किं दिष्टगते यजमाने तदन्तं कर्मोत्सृष्टव्यमुत परिसमापयितव्यमिति । किं तावत्प्राप्तम् । सर्वस्वारे दिष्टगतौ यजमानस्य सत्यां तदन्तं कर्मोत्सृष्टव्यम् । कर्मणो जीवसंयोगात् । जीवता हि शक्यं, नाजीवता । तस्मादिदमर्थादापद्यते, सर्वस्वारेण दिष्टगत्यन्तं यजेतेति ॥ ५७ ॥

स्याद्वोभयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५८ ॥ सि०

स्याद्वा तरस्य परिसमाप्तिः । उभयं हि प्रत्यक्षशिष्टम् । क्रतुः, परिसमाप्तिश्च । मरणकामो ह्येतेन यजेतेति — आरब्ध परिसमापयितव्यमित्याख्यातार्थः । तेन समाप्तिराख्यातेनैवोक्ता भवति । अपि चेदमाप्तिनायते, आर्भवे प्रस्तूयमान औदुस्वरीं सदशेन वाससा परिवेष्ट्य ब्राह्मणाः परिसमापयत मे यज्ञमिति संप्रेष्याग्निं विशतीति । यदि प्रेषमात्रं स्यात्, अदृष्टार्थं भवेत् । तस्मात्संप्रेषणद्वारलक्षणया परिसमाप्तिरेव विधीयते । यथा, यदि सोममपहरेयुः, विधावतेच्छतेति ब्रूयादिति । अथ यदुक्तं, जीवन् कर्ता भवति, न मृत इति । नेत्युच्यते । जीवता वचनं प्रोक्तम् । आरब्धं परिसमापयतेति । अतस्तत्कृतैवासौ परिसमाप्तिः । अत्राऽऽह । यदाऽसौ प्रयुक्तवांस्तदा तावत्परिसमाप्तिस्तेन न कृता । यदा परिसमाप्तिस्तदाऽसौ नास्ति । कः परिसमाप्तेः कर्तेति ।

अत्रोच्यते । मुक्तसंशयेनैतत्तुल्यम् । यद्भवान् मुक्तसंशयं जीवन्तं कर्तारं मन्यते तेनैतत्तुल्यम् । योऽपि, परिसमापयतेति प्रेष्य परिसमाप्ति-काले जीवति, तस्यापि जीवनं परिसमापनकालेऽनुपकारकं, पूर्वप्रेषा-

देवास्य कर्तृत्वमुपपद्यत इति । स च पूर्वप्रैषो जीवतोऽजीवतश्च तुल्यः । तस्माज्जीवन्निवायमपि कर्तेति । अथोच्येत । जीवतः सत्त्वात्कर्तृत्वमुपपद्यत इति । एतदपि तुल्यमेव । जीवतोऽपि, पुरुषः कर्ता, न शरीरम् । स च पतितेऽपि शरीरे पुरुषोऽस्ति । तस्मात्स एव परिसमाप्तौ कर्तेति । अथोच्येत । यजमानासंभवादशक्यं हि दिष्टगतावुत्तरं तन्त्रं कर्तुम् । अतस्तच्चोदको न प्रापयतीति । नैतदेवम् । याजमानवर्जं प्रापयिष्यति सः । तस्माददोषः । अथवा, प्रत्यक्षमेव परिसमाप्तेर्वचनं, ब्राह्मणाः संस्थापयत मे यज्ञमिति । तत्सामर्थ्यादेव याजमानं भविष्यति ॥ ५८ ॥

(मृताधिकारपक्षेऽस्थियज्ञ इव, सर्वस्वारेऽपि बाध्याबाध्य-
विवेकाधिकरणम् ॥ २४ ॥)

[२४] गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ ५९ ॥ सि०

अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः, शुनःकर्णोऽग्निष्टोमः । मरणकामो ह्येतेन यजेत, यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियामिति । तत्र दिष्टगतौ यजमानस्य सत्यां किं कर्तव्यमिति प्रश्नः । भवति चादर्शयित्वाऽपि द्वौ पक्षौ, पक्षेनोपक्रमः । पक्षद्वयेऽपि प्रतिभाति, भवति संशयः । सर्वाप्रसिद्धावपि भवति । यथा, को नामायं पर्वतः । का नामेयं नदी । किमिदं फलमिति । तदभिधीयते । गते कर्मास्थियज्ञवत् । दिष्टां गतिं गते यजमाने, अस्थियज्ञवत्कर्म भविष्यति । यथा, अस्थियज्ञे क्रत्वर्थं क्रियते, नान्यदस्थिभिः । एवं दिष्टामपि गतिं गते क्रत्वर्थं शवेन कारयितव्यम् । नान्यत् । यथा, शुक्रं यजमानोऽन्वारभते, यजमानेन संमितौदुम्बरी भवतीति ॥ ५९ ॥

(सर्वस्वारे जीवद्दशायां क्रियमाणप्रायणीयादौ सूक्तवाकान्तर्गतायुराशा-
सनादेरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २९ ॥)

[२५] जीवत्यवचनमायुराशिषस्तदर्थत्वात् ॥ ६० ॥ पू०

सर्वस्वार एव जीवति यजमाने भवत्येवं संशयः । आशास्ते यजमान इति किमायुराशीर्वक्तव्या, उत नेति । किं प्राप्तम् । जीवत्यवचनमायुराशिषः । कुतः । तदर्थत्वात् । यत्राऽऽयुराशास्ते यजमानस्तत्र

प्रस्तरं प्रयच्छत एव, एवंकामो यजमान इत्यावेदयितव्यं भवति,
तद्यजमानः कथं प्राप्नुयादिति । स चायमत्र यजमानो विपरीतकामः—
मरणकामः । तस्मादायुराशीस्तत्र न वक्तव्या ॥ ६० ॥

वचनं वा भागित्वात्प्राग्यथोक्तात् ॥ ६१ ॥ सि०

उच्यते । वक्तव्याऽऽयुराशीः । भागी ह्यायुराशीर्वादः । आर्भवे
प्रस्तूयमाने यजमानस्य दिष्टा गतिः प्रार्थयित्वा भवति । प्रागार्भवका-
लादायुराशास्ते यजमानः, आर्भवकालं यावज्जीव्यासमिति । चोदक-
श्चैवमनुग्रहीष्यते । तस्मादत्राप्यायुराशीर्वक्तव्येति ॥ ६१ ॥

(सत्रे, अदृष्टार्थयोर्ऋतुयाज्यावरणहिरण्यज्ञानयोरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २१ ॥)

[२६] क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ॥ ६२ ॥ सि०

अस्ति द्वादशाहः । द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति । अस्ति तत्र
चोदकप्राप्तं धर्ममात्रं किञ्चित् । यथा, ऋतुयाज्यावरणम्, अत्रेयहिरण्य-
दानं च । तत्र संशयः । किं धर्ममात्रं कार्यं, नेति । किं प्राप्तम् । स्वयं
कर्तृकत्वात्सत्रस्य, वरणं दानं च निवर्तत इत्युक्तम् । न चान्यद्वचन-
मस्ति कर्तव्यमिति । यावानेव श्रुतस्योत्तरेण दोषस्तावानश्रुतकल्याणा-
याम् । तस्मान्न कर्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् । यद्धि वरणं दानं
वा, न भवत्यानत्यर्थं, तत्स्वयं कर्तृकेऽपि न विरोधमुपैति । तस्माच्चो-
दकानुग्रहाय क्रिया स्यादिति ॥ ६२ ॥

(पवमानेष्टिष्वग्निहोत्रहवणीलोपेऽपि निर्वापानुष्ठानाधि-

करणम् ॥ २७ ॥)

[२७] गुणलोपे च मुख्यस्य ॥ ६३ ॥ सि०

सन्ति, अग्न्याधाने पवमानेष्टयः । अग्नये पवमानाय पुरोडाशम्-
ष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये, इति । तत्र चोद-
केन प्राप्तम्, अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपेदिति । तन्न तावदग्नि-
होत्रस्य कालः । तस्मादग्निहोत्रहवणी नास्ति पवमानेष्टिषु । तदभावे

१० ॥ ११ ॥ १२ ॥]

ननु समाख्या त्रिकालविषया । सत्यम् । तत्र वर्तमानस्तावत्कालो न संभवति ।

किं निर्वापोऽपि न कर्तव्य उत कर्तव्य इति । किं प्राप्तम् । यथा-
श्रुतोऽसौ न शक्यते कर्तुम् । न चायथाश्रुतेन कृतेन किञ्चिदस्ति प्रयो-
जनम् । तस्माद्विगुणत्वान्न कर्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादिति । गुणोऽ-
ग्निहोत्रहवणी । प्रधानं निर्वापः । यदि निर्वापो न संभवेत्, ततस्त-
दसंभवादग्निहोत्रहवण्यपि न संभवतीति निवर्तते । न तु गुणलोपे
मुख्यं न संभवतीति । तस्मान्निर्वापः कर्तव्यः । अग्निहोत्रहवणीर्साध-
नत्वा च तस्य न संभवतीति निवर्तते ॥ ६३ ॥

(सप्तदशशरावे चरौ मुष्टिलोपेन चतुःसंख्यानुग्रहाधि-
करणम् ॥ २८ ॥)

[२८] मुष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तद्गुणत्वा-
त्स्यात् ॥ ६४ ॥ पू०

अस्ति वाजपेयः । शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्र
भ्रूयते । नैवारः सप्तदशशरावः क्षीरे चरुर्भवतीति । अस्ति तु प्रकृतौ
संख्या मुष्टयश्च, चतुरो मुष्टीर्निर्वपतीति । उभयं चोदकेन प्राप्तम् । तत्र
संशयः । किं संख्यानुग्रहो मुष्टिलोपः, उत मुष्टयनुग्रहः संख्यालोपः,
अथवा किं संख्याया मुष्टीनां च लोपः, अथवाऽन्यतरलोप इति । किं
प्राप्तम् । अन्यतरलोप इति । यदि वा मुष्टिषु, यदि वा संख्यायाम् ।
कुतः । नियमकारिणः शब्दस्याभावादनियम इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । मुष्टिलोपः स्यात्, संख्यानुग्रहश्चेति । कुतः ।

भूतो न विद्यते । भविष्यत्कालत्वं तु गृहीमो निर्वापस्य सगुणत्वाय । उच्यते ।
भविष्यत्कालतायास्तु भूतकालता न्याय्या । कथम् । अनित्यः संवन्धः । भविष्यति
काले कदाचिदस्याभावात् । पुरोडाशकपाले तु भूतस्य कालस्याभाव एव । अग्निहो-
त्रहवण्यपि न भूतकाला पवमानेष्टिषु । प्रकृतावाग्निहोत्रहवणी वचनाद्भवति । सा च
भूतकालत्वं द्वा, इह चोदकेन तथाभूता प्राप्नोति । न च प्राक्पवमानहविष्याग्निहोत्रं
संभवति । तस्मान्नास्त्यग्निहोत्रहवणी । यच्च पूर्णाहुत्यन्तेऽग्निहोत्रं सोऽपूर्व एव होमः
॥ ६३ ॥

मुख्यत्वात्संख्यायाः । पूर्वं हि संख्या निपतति । सा पूर्वमेवावगम्यते,
न तदवगमकाले संख्याविज्ञानस्य परिपन्थि किञ्चिद्विज्ञानमस्ति ।
तस्मिन्निष्पत्तिद्वन्द्वे संख्याविज्ञाने प्राप्ते मुष्टिविज्ञानमापतति । तत्संख्या-
विज्ञानपरिपन्थितां नाऽऽचरितुमर्हति । तस्माज्जघन्यत्वान्मुष्टीनां लोपः ।
मुख्यत्वात्संख्यानुग्रहः । तदुक्तं, मुख्यं वा पूर्वचोदनालोकवादिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । मुष्टिलोपेन संख्या लोपमर्हतीति । कुतः । तद्गु-
णत्वात् । मुष्टिगुणो हि संख्या श्रूयते । चतुरो मुष्टीनिति । चतुःसं-
ख्याविशिष्टा मुष्टयः कथं भवेयुरिति संख्योच्चार्यते, न स्वार्थे । तस्मा-
त्संख्या पूर्वनिर्दिष्टाऽनिर्दिष्टेव । सा हि परविशेषणार्थमेवोच्चार्यते । तेन
नैव तस्या अनुग्रहः कार्यः । मुष्टिलोपे सति तदधिकरणा संख्याऽधि-
करणाभावाच्चिर्वर्तते । अन्याधिकरणायां क्रियमाणायां न प्रकृतिवत्कृता
स्यात् । संख्यालोपे पुनर्मुष्टयो निर्वापाधिकरणाः श्रूयमाणा अधिक-
रणानिवृत्त्या न निवत्स्यन्ति । तस्मान्मुष्टिगुणत्वात्संख्या निवर्तेत, न
मुष्टयः । तदुक्तम्, अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति ॥ ६४ ॥

न निर्वापशेषत्वात् ॥ ६५ ॥ सि०

नैतदेवम् । न संख्या मुष्टिषु श्रूयते । यदि मुष्टिषु श्रूयेत, तद्गुण-
त्वान्निवर्तेत । क तर्हि श्रूयते । निर्वापे । कथम् । नैवमभिसंबन्धः
क्रियते, चतुरो मुष्टीनिति । कथं तर्हि । चतुरो निर्वपतीति । मुष्टिगुणः
संख्यागुणश्च निर्वापो निर्दिश्यते । क्रियासंबन्धे हि द्वितीयाविभक्ति-
र्भवति । कथम् । कारकविभक्तिर्हि सा । कारकं क्रियाया एव भवति,
न द्रव्यस्य । अतश्चतुःसंख्या श्रुत्याऽवगता निर्वापस्य, वाक्येन मुष्टी-
नाम् । वाक्याच्च श्रुतिर्वलीयसी । तस्मान्मुख्यानुग्रहान्मुष्टिलोप एवेति
॥ ६५ ॥

संख्या तु चोदनां प्रति सामान्यात्तद्विकारः

संयोगाच्च परं मुष्टेः ॥ ६६ ॥ पू०

[६४ ॥ ६५ ॥

तुशब्द एनं पक्षं व्यावर्तयति, न संख्यानुग्रहो मुष्टिलोप इति । किं तर्हि । संख्यया संख्या निवर्तते, शरावैश्च मुष्टयः । कथम् । सामान्यात् । निर्वापसाधनं द्रव्यं प्रकृतौ मुष्टयः । तासां परिच्छेदिका चतुःसंख्या । इह सप्तदशसंख्याकः शरावद्रव्यकश्चरुमवतीति श्रूयते । तत्र मापनार्थं मुष्टिद्रव्यं मापनार्थं शरावैर्निवर्त्यते । तत्परिच्छेदनार्था चतुःसंख्या परिच्छेदार्थया सप्तदशसंख्यया निवर्त्यते । तद्यथा, इदं दधि घृतं शाकमिमे शालग्रः, देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तवद्यज्ञदत्तस्तैलेनेति, भोजने यद्घृतेन शक्यते कर्तुं तत्तैलेन क्रियते । तस्माद्यद्यपि न श्रूयते तैलेन स्नेहयितव्यमिति, तथाऽपि समानकार्यत्वात्तैलं घृतस्य विनिवर्तकं भवति । एवं संख्या परिच्छेदं कुर्वती परिच्छेदिकाया एव संख्याया निवर्तिका भवितुमर्हति । परं च शरावद्रव्यं मुष्टिर्निवर्तकं, संयोगात् । तस्मात्प्राकृती संख्या प्राकृतं च द्रव्यं निवर्तते ॥ ६६ ॥

न चोदनाभिसंबन्धात्प्रकृतौ संस्कारयोगात् ॥ ६७ ॥ सि०

नैतदेवम् । चोदनेति यागं ब्रूमः । यागसंबद्धा हि सप्तदशसंख्या, शरावद्रव्यं च । प्रकृतौ निर्वापसंस्कारसंबद्धा चतुःसंख्या मुष्टिद्रव्यं च । न चान्यत्र क्रियमाणं समानकार्यमप्यन्यत्र निवर्तकं भवति । यस्य हि प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तस्य कार्यमभिनिवर्त्यते, तत्तेन निवर्त्यताम् । न च यागे क्रियमाणे निर्वापकार्यं निवर्त्यते । तस्मान्निर्वापप्राप्तं किंचिदप्यनेन न निवर्त्यत इति । विरोधात्तु चतुर्भिर्मुष्टिभिर्निरूप्यमाणं द्रव्यं न सप्तदशशरावं भवति । तस्माद्विरोधादन्यतरन्निवर्त्यते, द्रव्यं संख्या वा । तत्र चतुःसंख्यानुग्रहान्मुष्टिलोपो न्याय्यतर इति ॥ ६७ ॥

(द्यावापृथिव्यादौ प्रत्यक्षधेन्वादिशब्दोपदिष्टगोद्रव्येण प्राकृताजद्रव्यस्य बाधाधिकरणम् ॥ २९ ॥)

[२९] औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्याद-
कार्यत्वात् ॥ ६८ ॥ सि०

क्वचिच्छ्रूयते, द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत, मारुतं वत्सम्, ऐन्द्रमृषभमिति । तदत्र संशयः । किमजा धेनुवत्सर्षभा उत गाव इति । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाय, अजा इति । गुणनिमित्तास्ते शब्दाः । स गुणश्चोदकेन प्राप्ते प्राकृते द्रव्य आवेशयितव्यः । ननु गवि गुणमाहुरेते शब्दाः । सत्यं गव्याहुः । न तु गौरत्र प्रत्यक्षेण वचनेन चोदकेन वा । स एष गुणवचनो यद्यपि श्रुत्या गोधिष्ठानं गुणं वदति, वाक्येनाऽऽलम्बद्रव्यमास्कन्दति, तथाऽपि गोद्रव्यस्याभावादालम्बित्वाक्यमेव गृह्यते, न श्रुतिः ।

अपि च धानवयोवचना एते शब्दाः । गुणाश्चामूर्तत्वान्न क्रियया संवध्यन्ते । द्रव्येणैषां संबन्धो भवति । चोदकप्राप्तं च द्रव्यम् । तेनैषां सामानाधिकरण्यम् । यथा, अवी द्वे धेनू ददाति । तस्य पुरुषी धेनुर्दक्षिणा । तथा, अजर्षभस्याजिनमवस्तृणातीति । धानवयोवचनः शब्दस्तदेकवाक्यगतेनैव द्रव्येण संवध्यते । एवमिहापि चोदकप्राप्तेन द्रव्येण संभन्तस्यत इति । तस्मादजा धेनुवत्सर्षभा इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । औत्पत्तिक एतस्मिन्नुत्पत्त्यैव जातिविशिष्टे गुणशब्दे द्रव्यतो विकारः स्यात् । द्रव्यमपि विकुर्यात्, न गुणमात्रम् । यदेतज्जातिविशिष्टं धानं वयश्च, न तदजपशुषु शक्यं कर्तुम् । गोपशुष्वेव तद्भवति । नन्वत्र यदपि स्याच्छक्यमावेशयितुं, तदावेशयिष्यते । यन्न शक्यं, तत्प्रमादिष्यते । यथा, अजा धेनुवत्सर्षभा इति । उच्यते । विस्पष्टस्तत्राजशब्देन धेन्वादीनामेकवाक्यभावः । इह चोदकेनाजद्रव्यम् । चोदकश्च विरोधे सति नाजद्रव्यं प्रापयति । न च धेन्वादीनां

धेन्वादयः शब्दा उभयोरसाधारणवचना एव । शोणादय इवानपेक्ष्य च पदान्तरमेते पदावस्थायामेवासाधारणमर्थं प्रतिपादयन्ति । केचित्पदान्तरमपेक्ष्य साधारणं प्रतिपादयन्ति । यथा शुक्रः पट इति । कथं तर्हि पूर्वः पक्षः । श्रुत्या धेनुरिति शब्दो धान एव वर्तते । गोद्रव्यं त्वस्य न शब्देन, नापि चोदकेन । अनाद्रव्यं त्वस्य चोदकेन प्राप्नोति । तत्र चानुमानिकः शब्दो विद्यते । एवं पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—असाधारणगुणवचनोऽयमधिष्ठानमन्तरेणैव गुणः संपादितो भवति ।

द्रव्येण संबन्धः । कारकविभक्तिरेषा, आलम्बेन संबन्धं करोति ।
गवि सा च श्रुतिः । द्रव्यसंबन्धो वाक्येन स्यात् । तच्च दुर्बलं श्रुतेः ।
तस्मिंश्च जातिविशिष्टे गुण आलम्बसंयुक्ते सति न शक्यमजाद्रव्येण
भवितुम् । न च चोदकापेक्षया प्रत्यक्षा जातिरुत्सृष्टुं शक्यते । तस्मात्
ह्यत्रो धेन्वादयो भविष्यन्तीति ॥ ६८ ॥

(वायव्यपेशावुपदिष्टश्वेतगुणेन प्राकृतान्नद्रव्यस्याबाधाधिकरणम् ॥ ३० ॥)

[३०] नैमित्तिके तु कार्यत्वात्प्रकृतेः स्यात्तदापत्तेः ॥ ६९ ॥ सि०

इदमामनन्ति, वायव्यं श्वेतमालम्बेत भूतिकाम इति । अत्र संशयः ।
किमिहापि नाजः पशुः कर्तव्य उनाजः पशुरिति । उच्यते । औत्पत्ति-
कौऽयं श्वेतगुणसंबन्धे श्वेतशब्दः । अतो यः कश्चिच्छ्वेतगुणसंबन्धः, स
आलम्ब्य । न हि श्वेतशब्दः प्रत्यक्षः सन् कुतश्चिच्छ्वेतद्रव्याच्चोदकेनाऽऽ-
नुमानिकेन निवर्तयितव्यः । तस्मादजो गौरन्यो वा श्वेत आलम्बप्रव्य-
इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । नैमित्तिक एतस्मिच्छ्वेतगुणनिमित्तके द्रव्ये श्वेत-
शब्दे सति गुणमात्रं विक्रियते । न ह्यत्र जातिविशिष्टं द्रव्यं प्रतीयते ।
यदेवाऽऽलम्बसाधनभूतं तदेव परिच्छेत्तव्यमित्येतद्वाक्यादवगम्यते ।
यच्च स्य चोदकप्राप्तं द्रव्यं साधनमविरुध्यमानं श्रुत्या प्राप्नोति, तदयं
श्वेतशब्दः परिच्छेत्स्यति । नन्वजादन्यान्यपि द्रव्याणि परिच्छेत्तुमयं
शक्नोति । न ब्रूमो न शक्नोतीति । न तेन परिच्छिन्नेन प्रयोजनमस्ति ।
तस्मात्प्रत्यक्षाऽपि श्वेतशब्दश्छागमेव परिच्छिन्न्यान्नान्यं पशुमिति ॥ ६९ ॥

(साद्यस्के खलेवाल्यां प्राकृतखादिरत्वनियमस्य, चित्रेष्टौ तण्डुलेषु
प्राकृतव्रीहियवान्तरनियमस्य चाभावाधिकरणम् ॥ ३१ ॥)

[३१] विप्रतिषेधे तद्वचनात्प्राकृतगुणलोपः स्यात्तेन
च कर्मसंयोगात् ॥ ७० ॥ सि०

साद्यस्के श्रूयते, खलेवाली यूयो भवतीति । तत्र संदेहः । किं

तस्माच्चोदकबाधः । उत्तरमधिकरणमस्यैव प्रत्युदाहरणम् । यत्र साधारणगुणवचन-
स्तत्र चोदको न बाध्यते ॥ ६८ ॥ [६९ ॥]

खादिरथोदकेन प्राप्यते, स खलेवाली कर्तव्यः, अथ न प्राप्यते, खादिर्यखादीनां वा खलेवाली स्यादिति । तथा चित्रायां श्रूयते । दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजोपत्यं भवतीति । तत्रापि संदेहः । किं ब्रीह्यथोदकेन प्राप्यन्ते, ब्रीहास्तण्डुलाः कर्तव्या उत न प्राप्यन्ते, ब्रीहा अब्रीहा वा तण्डुलाः उपादातव्या इति ।

किं तावत्प्राप्तम् । खादिरादिः खलेवाली कर्तव्या, ब्रीहास्तण्डुलाः कर्तव्याः । चोदकेन खादिरादयो ब्रीहयश्च प्राप्नुवन्ति । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । तेषां प्राप्तानां खलेवालीत्वं विधीयते । यो यूपः स खलेवाली कर्तव्य इति । शक्यते हि यूपः खलेवाली कर्तुं, न खलेवाली केनचित्प्रकारेण यूपो भवति । खादिरादीनां हि काष्ठानां संस्कारैर्यूपः क्रियते छेदनादिभिः, न त्वन्येषाम् । तत्र, यूपो भवतीति यूपकार्यं भवतीत्युक्तं स्यात् । तथा लक्षणाशब्दो भवेत् । ब्रीहीणामपि तण्डुलाथोदकेन प्राप्ता एव । तेषां तद्धूतानां पिष्टभावं प्रत्याख्याय देवतासंवन्धः क्रियते । तस्मात्खादिरादयः खलेवालीत्वमापादयितव्याः । ब्रीहयश्च तण्डुलभावमापादयितव्या इति ।

एवं प्राप्ते, द्रूपः । विप्रतिषेध एतस्मिन्, प्राकृतस्य गुणस्य लोपः स्यात् । कथं विप्रतिषेधः । तद्वचनात् । खलेवाल्या यूपता विधीयते, न यूपस्य खलेवालीता । तथा, अव्यवहितेन भवतिना संवन्धात्प्रत्यक्षं वाक्यम् । इतरथा, व्यवहितेन परोक्षं स्यात् । खलेवालीशब्दश्च यः खले वारणे प्रवर्तते तस्य वाचकः । तथाभूतश्च यूपकार्ये विनियुज्यते । या खलेवाली स यूप इति । शक्यते च यूपकार्ये विनियोक्तुम् । यन्तु यूपशब्दः कार्यलक्षणार्थ इति । व्यवधानाल्लक्षणाऽपि ज्यायसी ।

न यूपस्य खलेवालीत्वम् । तथाऽव्यवहितेन भवतिना संवन्धात्प्रत्यक्षं वाक्यम् । इतरथा व्यवहितेन भवतिना परोक्षं स्यात्—इत्युक्तमिदं पूर्वपक्षनिराकरणम् । कथम् । शब्दस्य घर्मोऽयं क्रमः । अयं प्राति शब्दो गुणभूतः । तस्माद्वाक्य एव शब्दस्य योऽर्थः स ग्रहीतव्यः । क्रमस्तु शब्दघर्मत्वादुपेक्ष्यः । तस्मात्पूर्वपक्षनिराकरणमिदमकल्प्यमित्यन्यथा वर्ग्यते । यूपानुवादेन खलेवालीत्वे विधीयमानेऽदृष्टार्थता प्राप्नोति । खलेवाल्या यूपकार्ये विधीयमानाया दृष्टमेव पश्चनपक्रमं प्रयोजनम् ।

प्रत्यक्षं हि लक्षणायां, परोक्षं व्यवधाने वाक्यम् । तस्माद्यज्जातीयस्य वृक्षस्य खलेवाली कृता, तज्जातीयस्य यूपकार्ये विनियोक्तव्या । नैनां चोदको विशेषेऽवस्थापयितुं शक्नोति । प्रत्यक्षां श्रुतिस्तथा चोदकेन बाधिता स्यात् । तस्मान्न खादिरादिनियम इति ॥ ७० ॥

(खलेवाल्यां तक्षणादीनामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३१ ॥)

[३१] परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ ७१ ॥ सि०

खलेवाल्यामेव संशयः । किं तक्षणं जोषणमुच्छ्रयणमित्येवमादयः प्रदार्थाः कर्तव्याः, नेति । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाय कर्तव्या इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । परेषां प्रतिषेधः स्यादिति । तथाभूतस्य हि यूपकार्ये विनियोगः । खलेवालीभूतस्य हि यूपकार्ये विनियोगे कृते कृतः शास्त्रार्थो भवति । कृते शास्त्रार्थे नापरस्मै गुणाय यतितव्यम् । अपि च तक्षणादीनि यूपकारणानि । न चात्र यूपेन प्रयोजनम् । अयूपो हि यूपकार्ये विनियोजयितव्यः । तस्मात्तक्षणादयो न कर्तव्या इति ॥ ७१ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ७२ ॥

इतश्च न कर्तव्याः । विप्रतिषेधः कृतो भवेत्, क्रियमाणेषु तस्याः खलेवाल्याः । यत्काष्ठं खले वारणप्रवृत्तं, सा खलेवाली । त्रादृश्ये-
चोपादातव्या तक्षणे क्रियमाणे सा विनश्येत्, द्रव्यान्तरं जायेत । यन्न खले वारणे प्रवृत्तम् । जोषणं तु भ्रष्टावसरमेव । जोषितं तद-
न्यार्थेनैव । वृक्षाणां हि जोषणं, न तु विकारस्य । उच्छ्रयणं चोच्छ्र-
ताया अशक्यमेव । तस्मात्तक्षणादयो न कर्तव्या इति ॥ ७२ ॥

(खलेवाल्यां पर्यूहणादिसंस्काराणामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३२ ॥)

[३२] अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् ॥ ७३ ॥ सि०

खलेवाल्यामेव संदेहः । किं भैत्रावरुणदण्डेन भूमेः समाक्रिया,

तस्माद्यथाश्रुतमेव वाक्यम् । न तु विहितकल्पनापसङ्गः । कथं तर्हि प्रसङ्गः । उप-
पत्त्यत्वेन । अयं चापरो गुणः । अव्यहितेन मवतिना संबध्यत इति ॥ ७० ॥

[७१ ॥ ७२ ॥

अद्भिरवसेचनं बलवदवधानमञ्जनमित्येवमादयः पदार्थाः कर्तव्याः,
उत नेति । किं प्राप्तम् । न कर्तव्या इति । परेषां प्रतिषेधः स्यादित्यु-
क्तम् । यादृशः खले वारणे वर्तते, तादृश एव यूपकार्ये विनियोक्त-
व्योऽयूपः । यूपार्थाश्च चोदकप्राप्ताः संस्कारास्नस्मिन्नवित्तराग्निनि ।

एवं प्राप्ते, ब्रूयः । अर्थाभावे कार्याभावे, यदि खलेवात्थास्तैः सं-
स्कारैः कार्यं न भवति, ततो यूपत्वमेव तेषां निमित्तं स्यात्, खले-
वाल्यां न भवेयुः । इह पुनर्भूमेः समक्रियया, अद्भिरवसेचनेन,
बलवदवधानेन च कार्यमस्ति दाढर्यम् । शिथिला हि सा खले वारणेन
भवति । न च खलेवालीत्वमुपपन्नं । तस्मात्कर्तव्याः । अञ्जनमप्य-
नुपघातकं चोदकप्राप्तं क्रियमाणमधिकाय गुणाय स्यात्, न दोषाय ।
तस्मात्तदपि कर्तव्यमिति ॥ ७३ ॥

(महापितृयज्ञे धानास्वघातानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३३ ॥)

[३३] अर्थेन च विपर्यासे तादृश्यातत्त्वमेव स्यात् ॥ ७४ ॥ सि०

अस्ति महापितृयज्ञः, सोमाय पितृमते षट्कपालं, पितृभ्यो वह्नि-
षट्त्रयो धानाः, पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिन्नान्यथै दुग्धे मन्यमिति ।
धाना इत्यत्र संदेहः । किं धानासु हन्तिः कर्तव्य उत नेति । किं
प्राप्तम् । न कर्तव्य इति । कुतः । विघातात् । क्रियमाणे हन्तौ धानात्वं
विहन्येत, सक्तवो हि भवेयुः । तस्मान्न कर्तव्या इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूयः । उक्तमविघातकमधिकाय गुणाय कर्तव्यम्,
अञ्जनवदिति । आह । अञ्जनमविघातकं, हन्तिस्तु धानात्वं विह-
न्तीति । अत्रोच्यते । यथा न विघातकं भवति, तथा करिष्यते । विप-

७३ ॥]

धाना इत्येतदनुदाहरणम् । द्वेषाऽप्यनुपपद्यमानत्वात् । कथमनुपपत्तिः । चोदको-
नापि विपर्यास एव प्राप्यते । पूर्वमवघातः, ततः श्रपणम् । अथ श्रपणादुत्तरकाल-
मवघातः प्राप्यते, तथाऽपि तथैवानुष्ठेयः । तत्र ' अर्थेन विपर्यासे ' इत्युक्तम् ।
अथोभयत्रावघातः प्राप्नोति, तथाऽऽप्यत्वेन विद्यते । विपर्यासो न युक्तः । अथैव-
मुच्यते, निष्पन्नायां यागचोदनायां चोदक इति धानासु निष्पन्नासु ततश्चोदकोऽव-
घातं श्रवणं च प्रापयति । एवमनुष्ठाने प्राप्ते ' अर्थेन विपर्यासे ' इत्युक्तं, तदप्य-

यसिष्यते तथा, न विहनिष्यते । विपर्यासे क्रममात्रं न कृतं भवति,
पदार्थस्तु न निवर्तते । तदुक्तं, गुणलोपे च मुख्यक्रिया भवतीति ।
तस्मात्पूर्वं हन्ति कृत्वा पाकः कार्यः । तत्र हि हन्तिः पाकार्थो भवि-
ष्यति, न धानात्वं विहनिष्यत इति ॥ ७४ ॥

इति श्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

===

नुपपन्नम् । यदि निष्पन्नरूपं द्रव्यं गृह्यते खञ्जेनाधीवत्, तदा च धानादीनामक्रिया-
च्छेदनादीनामिव तद्विपर्यासशङ्केषु नास्ति । अथ नैव निष्पन्नानां ग्रहणं, तत्रापि
यथाप्राप्तमेवानुष्ठानं, न विपर्यासः ।

किं तर्ह्युदाहरणम् । तत्रैव मन्यः ॥ तस्य श्रवणादुत्तरं पेषणं प्राप्नोति । तत्र धर्मा
भवन्ति न भवन्तीति पूर्वपक्षे पेषणान्तरं, व्युत्क्रमादित्यतोऽधर्ममेव पेषणम् । सि-
द्धान्ते च तदेव पेषणं प्राकृतकार्यत्वात् । क्रममात्रमन्यत् । अर्थकृते विपर्यये धर्मा
भवन्त्येव कृष्णलेषु पाकधर्मा भवन्तीति । यद्यपूर्वोऽयं पाकस्ततः पाकधर्मा न भव-
न्ति । अथ प्राकृतस्य प्रतिप्रसवस्ततो धर्माः सन्ति । प्रतिप्रसवोऽयम् । कथम् ।
चोदकेन प्राप्ताः पाकधर्मा अर्थलोपान्नवृत्ताः श्रवणविधेनात्प्रतिप्रसूयन्ते ।

ननु प्रतिप्रसवे श्रवणमात्रमेव विधातव्यम् । घृते विधीयमाने वाक्यं भिद्यते ।
यद्यपूर्वविधानं तथा सति विशिष्टविधानान्न दोषः । अ ॥ सत्त्वात् । उच्यते । अस्मि-
न्वाक्ये घृतं न विधीयते । कुतः प्राप्तिर्घृतस्य । उत्पत्तिवाक्ये घृतमेवाऽऽधारत्वेन
श्रूयते । 'प्राजापत्यं घृते चरुम्' इति सप्तमीविभक्तिसंयोगात्, चरुशब्दसाम-
र्थ्याच्च । यथाऽऽदित्यैषयोधिकरणे तथेहाप्युत्पत्तिवाक्ये । तस्माद्गुणवाक्ये घृत-
मनुवादः ॥ ७४ ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां

टुप्टीकायां दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

=====

अथ दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

(पश्चादिविकृतावुपदिष्टैरेकादशप्रयाजादिभिरङ्गैः प्राकृताङ्गान्तरावाधा-
धिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] विकृतौ शब्दवत्त्वात्प्रधानस्य गुणानामधिको-
त्पत्तिः संनिधानात् ॥ १ ॥ पू०

अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमाल-
भत इति । तत्रेदं समाम्नायते । एकादश प्रयाजान् यजति, एकाद-
शानुयाजान् यजतीति । तथा चातुर्मास्यानि, चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजे-
तेति । तत्राप्याम्नायते, नव प्रयाजान् यजति, नवानुयाजानिति ।
तथा, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति । तत्राप्याम्नायते, हिरण्य-
गर्भः समवर्तताम्र इत्याधारमाधारयति । तथाऽवभृथे श्रूयते, अप्सु
तृणं प्रास्याऽऽधारमाधारयतीति । तदेवेषु संशयः । किं प्राकृतेतिकर्त-
व्यता न प्राप्यते, अप्राप्तायां कर्मान्तराण्येतानि चोद्यन्ते, अथवा प्रा-
प्यते, प्राप्तायां गुणविधय इति । किं प्राप्तम् । न प्राप्यत इति । विकृतौ
तस्यां तस्यां शब्दवत्प्रधानं, नाङ्गानि । तस्मादग्नीषोमीयादिषु गुणकर्म-
णामधिकानामुत्पत्तिः । यजति, आधारमाधारयतीति च कर्मान्तराण्ये-
तानि विधीयन्ते । तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भवति । तैरेव च तानि
साङ्गानि जायन्ते । तस्मात्प्राकृतीतिकर्तव्यता न प्राप्यते । संनि-

अवभृथस्तावदनुशहरणम् । अपूर्वत्वात् । शिष्टानां च विध्यन्तेन वर्माः प्राप्नुवन्ति ।
कथं संशयः । उच्यते । यत्प्राकृतमङ्गं विकृतौ श्रूयते तदेव विकृतिर्निराकाङ्क्षत्वात्स्वी-
करोति । यथा गृहमेधीय आज्यभागश्रवणम् । श्रूयते चात्र प्राकृतमङ्गं, ' नव प्रया-

१ अपूर्वत्वादिति—ज्योतिष्टोमे ' वाङ्मनैककपालेनावभृथं यन्ति ' इत्यनेनावभृथवत्तत्वेति वि-
धाय पश्चाच्छ्रूयते ' अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति ' इति । तथा चानेन क्लृप्तोपकारकयोः प्राकृ-
तयोरेवाऽऽज्यभागयोर्विधानेन ताम्ब्रामेव नैराकाङ्क्ष्यादितिदेशाकलनेन प्रकृतिराहित्यरूपापूर्वत्व-
स्यावभृथे सिद्धान्तेऽग्निष्यमाणत्वान्नोदाहरणं प्रकृताधिकरणस्येत्याशयः । २ आज्यभागश्रवणमिति—
चातुर्मास्यान्तर्गते सक्रमेधाख्ये तृतीये पर्वणि ' आगनावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः '
इत्यनेन दीक्षणीयेष्टिं विवाय पश्चाच्छ्रूयते ' आज्यभागौ यजति ' इति । ताम्ब्रामेव गृहमेधीयस्य
नैराकाङ्क्ष्यमित्यर्थः ।

हिता हि सा प्रकृतौ, न प्रकृतिं संनिहितामतिक्रमिष्यतीति ॥ १ ॥

प्रकृतिवत्त्वस्य चानुपरोधः ॥ २ ॥

एवं च नोपरोधो भविष्यति । क उपरोधः । प्रकृतिवदिति कल्पना । स चोदकशब्दो न दूरे सतीमिमामनेकवाक्यव्यवहितं प्रकृतिमपेक्षिष्यते । तस्मात्कर्मन्तराणि चोद्यन्ते । प्रयाजयागान् करोति, नव करोति, आधारं करोति, हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति करोतीति ॥ २ ॥

चोदनाप्रभुत्वाच्च ॥ ३ ॥

इदं परिचोदनोत्तरं सूत्रम् । नन्वेषां कर्म चोदयितुं सामर्थ्यं नास्ति । कथमिति । नैतस्माद्वाक्यादिदमवगम्यते यागं करोतीति । कथं तर्हि । याग एकादशसंख्यां करोतीति । यागे गुणसत्तां भावयतीति गुणशब्दश्रवणात् । यागसत्तायां भाव्यमानायां गुणशब्दश्रवणमनर्थकं स्यात् । तस्माद्गुणविधिसरूपा एते शब्दा इति ।

अत्रोच्यते । अस्त्येतेषां चोदनाप्रभुत्वे सामर्थ्यम् । प्रभवन्त्येते कर्म चोदयितुम् । कुतः । आख्यातशब्दा ह्येते । आख्यातशब्दाश्च कर्मणश्चोदकाः समधिगताः, भावार्थाः कर्मशब्दा इति । त एते सगुणं कर्म चोदयिष्यन्ति । यागः कर्तव्यः, एकादशसंख्या चेति । एवं सर्वत्र । तस्मात्कर्मणश्चोदका एते शब्दाः । इतिकर्तव्यता न प्राप्नोतीति ॥ ३ ॥

प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वं स्यात्तस्य

विध्युपलक्षणात्सर्वो हि पूर्ववान् विधि-

रविशेषात्प्रवर्तितः ॥ ४ ॥ सि०

न त्वेतदस्ति, इतिकर्तव्यता न प्राप्यते, कर्मन्तराणीति । प्रधानं प्राकृतमङ्गसंयुक्तं, तथाभूतमपूर्वमपि वैकृतं स्यात् । उक्तमेतत्, विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्तते तथा हि लिङ्गदर्शनमिति । तस्य प्राकृतस्य कर्मणो विधिर्वैकृतेषु कर्मसु केषुचिदुपलक्ष्यते । तस्मात्सर्वो

जाः' इति । तस्मात्तेनैवास्य निराकाङ्क्षत्वं गृहमेधीयवत् । अधिकानामुत्पात्तिरिति—प्राकृतानां निवृत्तिरित्यभिप्रायः पक्षयोस्तुल्यः ॥ १ ॥ [२ ॥ ३ ॥

वैकृतो विधिः, पूर्ववान्-प्रकृतिपूर्वकः । अविशेषात्प्रवर्तितश्चोदकादवगम्यते । तस्मादिहापि प्राकृतीतिकर्तव्यता प्राप्यते । यदुच्यते, प्रयाजादिभिर्निराकाङ्क्षत्वात्प्राकृतीतिकर्तव्यता न प्राप्यत इति । स्यादेतदेवं, यदि यागो विधीयते । यागे हि विधीयमाने, एकादश, नव, हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे, इत्येतानि पदान्यनर्थकानि भवेयुः । न च शक्यते वदितुमेकादशादीन्यनूद्यन्त इति । अपूर्वाणि हि तान्यवश्यं विधातव्यानि । तानि च वाक्येन यागे । अथ यागो विधीयते, यागे च संख्या, तथा वाक्यं भिद्येत । तस्मादितिकर्तव्यतायां प्राप्तायां गुणविधय एत इति ॥ ४ ॥

न चाङ्गविधिरनङ्गे स्यात् ॥ ५ ॥

इतश्च गुणविधय इति । न ह्यनङ्गे कर्मण्यङ्गस्य विशेषविधिः स्यात् । भवति च विशेषविधिः, आश्ववालः प्रस्तर इति । न ह्यसति प्रस्तरे प्रस्तरविशेषः शिष्येत । यथा, यस्य नास्ति पुत्रो न तस्य पुत्रस्य क्रीडनकानि क्रियन्ते । एवमिहापि प्रस्तरस्याऽऽश्ववालता न विधीयेत । तस्माद्गुणविधय इति ॥ ५ ॥

कर्मणश्चैकशब्द्यात्संनिधाने विधेरारूपासंयोगो गुणेन

तद्विकारः स्याच्छब्दस्य विधिगामित्वाद्गु-

णस्य चोपदेश्यत्वात् ॥ ६ ॥

अयं त्वपरो विशेषः, प्रधानकर्मणो गुणकर्मणश्चैकशब्द्यात् । प्रयोगवचनेन ह्येकेन शब्देनाङ्गप्रधानान्युच्यन्ते । तस्मात्प्रधानवचनेन संनिहितान्यङ्गानि । तेषु संनिहितेषु गुणविधेर्नाम गृहीत्वाऽभिसंवन्धो भवति । यः प्रयाजसंज्ञको यागः, तत्र गुण इति । एवं सर्वत्र यागे गुणेन तद्विकारः स्यात् । संख्यया मन्त्रेण च संख्यान्तरं मन्त्रान्तरं च विक्रियेत । प्रयाजादिविधिगामी हि शब्दः । गुणश्चोपदेष्टव्यः । नानर्थकं पुनर्वचनम् । तस्मादितिकर्तव्यता प्राप्यते । प्राप्तायां गुणविधय इति ॥ ६ ॥

अकार्यत्वाच्च नाम्नः ॥ ७ ॥

न च शक्यते वदितुं, नामनामिसंबन्धोऽयं विधीयत इति । अन्या हि वचनव्यक्तिः शब्दार्थसंबन्धे विधीयमाने भवति । एकादश यागान् करोति । ते च प्रयाजानुयाजसंज्ञका भवन्तीति । वाक्यं ह्यस्यां वचनव्यक्तौ भिद्येत । अथ पुनरेषां प्रसिद्धनामकानामुच्चारणं, गुणत्रिधानार्थम् । तस्मादपीतिकर्तव्यता प्राप्यते, गुणविधयश्चैत इति ॥ ७ ॥

तुल्या च प्रभुता गुणे ॥ ८ ॥

इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रम् । कानि तानि पदानि । यदुक्तं प्रयाजानुयाजा असंनिहिताः, न शक्यते तेषां गुणो विधातुमिति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । तुल्या ह्येषा प्रभुता गुणान् प्रति चोदकस्य प्राकृतान् गुणानिह प्रापयिष्यति । ते च प्राप्ता गुणविधानपरे वाक्य इह संकीर्त्यन्ते । यद्वा, उत्पाद्य प्रापयिष्यति । ते गुणवचनेन संबन्धस्यन्त इति । तत्रोत्पन्नानां प्राप्तिल्लघीयसी । प्राकृतान् प्राप्य कृतार्थः शब्दो नापूर्वानुत्पादयितुं शक्नोति । इदमधुनातनं वचनमुत्पादकमिति चेत् । नैतदेवम् । गुणसंबन्धार्थमेव तत् । गुणवचनस्य श्रवणात् । तस्मादपि प्राप्तेषु गुणविधय इति ।

अथ यदुक्तम्, आख्यातशब्दा एते कर्मणो विधायकाः, भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत, इति । तुल्यैषां प्रभुताऽऽख्यातशब्दानाम् । ये हि शक्नुवन्ति गुणवचनसहिता गुणं कर्म च विधातुं, शक्नुवन्तितरां ते केवलं गुणं विधातुम् । यो हि पाषाणान् भक्षयति, ईषत्करास्तस्य मुद्गशङ्कुल्य इति । तस्मादपि गुणविधय इति ॥ ८ ॥

सर्वमेवं प्रधानमिति चेत् ॥ ९ ॥

इति चेत्पश्यैसि, आख्यातशब्दोऽयं गुणं विधास्यतीति । एवं सति सर्वं प्रधानम् । आख्यातशब्दवाच्यत्वादिति ॥ ९ ॥

तथाभूतेन संयोगाद्यथार्थविधयः स्युः ॥ १० ॥

७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

न ह्याख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूतो गुणभूतो वाऽर्थो भवति । यः स्वभावतो गुणभूतोऽर्थः, नासावाख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूतो भवति । तथाभूतेन संयोगे सति, आख्यातशब्दभूतेन यथार्थविधयो भवेद्युः । यत्प्रधानं तत्प्रधानमेव । यद्गुणभूतं तद्गुणभूतमेवात ॥ १० ॥

विधित्वं चाविशिष्टमेवं प्राकृतानां वैकृतैः कर्मणा

योगात्तस्मात्सर्वं प्रधानार्थम् ॥ ११ ॥

इतश्च पश्यामो गुणविधय इति । कुतः । विधित्वं चाविशिष्टम् । प्राकृतानां वैकृतैरर्थवादकर्मणा योगो न विशिष्यते । अग्निं स्विष्टकृतं यजति, यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै, इति प्रकृतौ य एव, स एव विकृतावर्थवादो भवति । अग्निं स्विष्टकृतं यजति, यज्ञमेव प्रतिष्ठापयतीति । तथा, चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ, इति प्रकृतौ । आज्यभागौ यजति, चक्षुषी एव नान्तरेति विकृतौ । तस्मात्सर्वमेवंजातीयकं प्रधानार्थं विकृतौ गुणभूतमिति ॥ ११ ॥

समत्वाच्च तदुत्पतेः संस्कारैरधिकारः स्यात् ॥ १२ ॥

इतश्च पश्यामो न सर्वं प्रधानं, प्रधानार्थमपि किञ्चिदस्तीति । समाहृत्युत्तिक्रमता प्रयाजानुयाजानाम् । येनैव क्रमेण प्रकृतौ प्रयाजानुयाजानां संस्काराणामधिकारस्तेनैव क्रमेण विकृतौ दृश्यते । कथम् । प्रजापतिर्यज्ञमसृजत, स आज्यं पुरस्तादसृजत, पशुं मध्यतः, पृषदाज्यं पश्चादिति । तस्मादाज्येन पुरस्तात्प्रयाजा वर्तन्ते, पशुना मध्यतः, पृषदाज्येन पश्चादनुयाजा वर्तन्त इति प्रयाजानुयाजानां स्वक्रमाणां दर्शनं प्रधानार्थत्वे सत्युपपद्यते, न प्रधानत्वे । तस्मान्न सर्वं प्रधानं प्रधानार्थमपि किञ्चिदस्तीति ॥ १२ ॥

(वायव्यपशौ हिरण्यगर्भमन्त्रस्यौत्तराधारे निवेशाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् ॥ १३ ॥ पू०

अस्ति वायव्यः पशुः, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति । तत्र श्रूयते । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यध्यासमाधारयतीति । तत्रायमर्थः

समधिगतः, प्राप्त एवाऽऽधारे गुणविधिरयामेति । इदं तु चिन्त्यते । किं पूर्वस्मिन्नाधारे गुणविधिरुत्तरस्मिन्निति । किं प्राप्तम् । हिरण्य-
गर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् । पूर्वस्याऽऽधारस्य गुणविधिरयम् । कुतः ।
मन्त्रलिङ्गात् । एवं मन्त्रार्थो भवति । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याधा-
रमाधारयतीत्यत्र मन्त्रे, इदमस्ति वचनं, भूतस्य जातः पतिरेक
आसीदिति । एक इति च प्रजापतेरभिधानमिति । स हि प्रजोत्पत्ति-
संघात्पाक्, प्रजोत्पत्तेरेकसंख्यायुक्त इति गम्यते । स एष मन्त्रः
प्रजापतिमभिवदितुं शक्नोति । प्राजापत्यश्च पूर्व आधारः । तत्रायं समर्थः
कार्यं निर्वर्तयितुं, नोत्तरस्मिन् । अतः पूर्वस्य गुणविधिरिति ॥ १३ ॥

प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १४ ॥

प्रकृतिवदिति चोदकस्यानुपरोधो भविष्यति । उत्तरस्याऽऽधारस्य
मन्त्रानपनयात् । इतरथा, अपनीयेत, ऊर्ध्वोऽध्वर इति मन्त्रः । तस्मा-
दपि पूर्वस्य गुणविधिरिति ॥ १४ ॥

उत्तरस्य वा मन्त्रार्थित्वात् ॥ १५ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न पूर्वस्य गुणविधिरिति । किं तर्हि ।
उत्तरस्य गुणो विधीयते । तस्य मन्त्रेणार्थो, न पूर्वस्य । कथम् । एव-
माग्नायते । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याधारमाधारयतीति । कोऽर्थः ।
आधार एतामृचमुच्चारयतीति । सोच्चारिता विशिष्टं श्रौतं विज्ञानमङ्ग-
भूतं करोति । कस्मै देवाय हविषा विधेम, इति । एकस्मै देवायेत्यर्थः ।
एकारलोपेनैतच्छब्दविज्ञानादेतदर्थप्रत्ययो भवति, एकस्मै देवाय हवि-

१३ ॥ १४ ॥]

वाक्यं च लिङ्गवचनप्रमाणेन न्यायेन तुल्यमेव । ततः किम् । प्रकृतौ पदार्थस्य
स्मरणे सर्वत्रोपायचतुष्टयं प्रसक्तम् । ब्राह्मणपदमन्त्रसूत्रोपद्वयः । तत उत्तरस्मि-
न्नाधारे मन्त्रान्नानसामर्थ्यादितरेषां निवृत्तिः । पूर्वस्मिन्त्वाधारे मन्त्रो नास्ति । अत-
स्तत एवाम्युपायाः प्राप्नुवन्ति । विकृतावपि तथैव प्राप्तिपूर्वो मन्त्रक इत्येवं विशेष-
मात्रं विधायिष्यते । इतरथा पूर्वस्मिन्नाधारे मन्त्रसामान्यं मन्त्रविशेषश्च विधातव्यः ।
तत्र वाक्यं भिद्येत । तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ।

दातव्यमिति । न च पूर्वस्मिन्नाधारे श्रौतं विज्ञानमङ्गभूतमस्ति । तत्र कल्पयितव्यं स्यात् । श्रौतं विज्ञानमङ्गभूतं भवतीति । तच्च, हिरण्य-
गर्भः समवर्तताग्रे इत्येतेन कर्तव्यमिति । कल्पनायां न प्रमाणमस्ति ।
इदं हि वाक्यं मन्त्रकार्यविशेषस्य विधायकं, न मन्त्रकार्यसामान्यस्य
नियामकम् । सामान्यं मन्त्रकार्यं पाक्षिकम् । तस्मिन् पाक्षिके मन्त्रकार्य-
विशेषविधौ नामिति चेत् । आनर्थक्यम्, अस्मत्पक्षपरिग्रहश्च, उपदेशस्य
चार्थवत्त्वम् । जीह्वाधारविषयत्वात् । तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ।

यदुक्तं, प्रजापतिवचनोऽयं मन्त्र इन्द्रमभिवदितुमशक्तो भविष्यतीति ।
नैतदेवम् । यथा हि प्रजापतिरेक इति संस्तुतः, प्रजापतिशब्दत्वात् ।
एकोऽसौ प्राक् प्रजोत्पत्तेरिति प्रजापतिरेक आसीदित्युच्यते । एव-
मिन्द्रोऽपि, ऐश्वर्यवचनत्वादिन्द्रशब्दस्य, सर्वमुत्पादयितुमयमलमिति
संस्तुयते । क ईस्तवत्कः पृणात्को यजाते यदुग्रमिन्मघवा विश्वहावेत् ।
पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः, इति । तथा, क
उ लु ते महिमनः समस्यास्मत्पूर्वं ऋषयोऽन्तमापुः । यन्मातरं च पितरं
च साकमजनयथास्त्वन्वः स्वायाः, इति ।

क ईस्तवत्कः पृणात्को यजात इति, ऐन्द्रे सूक्ते वचनादेन्द्री ऋक् ।
क एनं शक्नोति स्तोतुं, को वाऽस्मै ददाति, को वा यजतीति सर्वत्रा-
नवकलृप्तिः । अयमेव सर्वमिदं करोति । यथा, गच्छन् कश्चित्पूर्व-
पादमपरं करोति, अपरं च पूर्वम् । एवमयमिदं सर्वं करोतीति । अयं

अत्र ग्रन्थः । इदं हि वाक्यं मन्त्रकार्ये विशेषविधायकं मन्त्रस्य स्मरणम् ।
तत्र विशिष्टस्मरणोत्पत्त्यर्थमेवेदं, न मन्त्रकार्यस्य सामान्यस्य नियामकं, नोपाया-
न्तराणां निवर्तकम् । अथोच्येत, विशिष्टमेवेदं स्मरणं विधीयते, न सामान्यम् ।
सामान्यं च मन्त्रकार्यं पाक्षिकम् । तत्र नियमो युक्तो न विधिः । अस्मिन्पा-
क्षिके मन्त्रकार्ये विशेषविधानमिति चेत् । यदा मन्त्रप्राप्तिस्तदा विशेष इत्यान-
र्थक्यं, कदाचिद्भवो मन्त्रस्य कदाचिन्न । अस्मत्पक्षपरिग्रहश्चेति—मयाऽपि
सामान्ये प्राप्ते विशेषो विधीयते । तत्र नियमेन मन्त्रस्य प्रयोगो भविष्यति । इतरथा-
पाक्षिकः स्यात् । उपदेशस्यार्थवत्त्वमिति । यदि नित्यसामान्यान्तं न स्यात्ततोऽन्य-

चेत्सर्वं करोतीति, प्राक्करणादेकः । तथा, क उ नु ते महिमनः
समस्येति, केऽस्य सकलस्य महिम्नोऽस्मत्पूर्वेऽप्यृषयोऽन्तं प्राप्तुं
शक्नुवन्ति, यन्मातापितरावपि स्वस्माच्छरीराज्जनयसीति, माता-
पितृभ्यामपि पूर्वः, किमुतान्यस्माज्जनादिति सिद्धमेकत्वमस्येति ।
सोऽपि प्राक्सर्वोत्पत्तेरेकं एव । अत इन्द्राभिधायिन्येषा ऋक् । तस्माद-
विरोधः ॥ १५ ॥

विध्यतिदेशात्तच्छ्रुतौ विकारः स्याद्गुणा-

नामुपदेश्यत्वात् ॥ १६ ॥

गुणविधिरयमुपदिश्यत आधाराश्रुतौ । स तन्मन्त्रस्य विकारः
स्यात् । उपदेश्यो हि मन्त्रविशेषोऽत्रोत्तरस्मिन्नाधारे । अन्यच्छ्रुतं मन्त्र-
विशेषविज्ञानम्, ऊर्ध्वोऽध्वरो दिविस्पृशमहतो यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रावान्
बृहद्भावी हि मधोर्धृतस्य स्वाहा, इति । तदङ्गभूतमुपकारकस्य विज्ञा-
नस्य साधनमितीन्द्राय हविर्दातव्यम् । इह तु, हिरण्यगर्भ इति विज्ञानं
श्रौतं, श्रौतस्य प्राकृतस्य विज्ञानस्य कार्यं विधातुमर्हति, सामर्थ्यात् ।
इदं दधि घृतं शाकमिमे शालयः, देवदत्तो भोजयितव्यः । देवदत्तव-
द्यज्ञदत्तस्तैलेनेति भोजने तैलमुपकारकं श्रूयमाणं, यस्य प्राकृतस्य
कार्यमभिनिर्वर्तयितुं शक्नोति, तस्य कार्यं विनियुज्यते घृतस्य ।
सामान्यं ह्यस्य स्नेहनसामर्थ्यं घृतेनेति । इहापि मन्त्र उच्चार्यमाणः
प्राकृते श्रौतविज्ञाने विशेषमुत्पादयति । तच्चोत्तरस्मिन्नाङ्गभूतं तदर्थवि-
ज्ञानस्य साधकं, न पूर्वस्मिन् । तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ॥ १६ ॥

पूर्वस्मिन्श्वामन्त्रत्वदर्शनात् ॥ १७ ॥

पूर्वस्मिन्श्चाऽऽधारेऽमन्त्रत्वमेव दर्शयति, न स्वाहेति करोति, मन्त्रं च
नाऽऽहेति । तस्मादप्युत्तरस्य गुणविधिरिति ॥ १७ ॥

थानुपपत्त्या पात्तिकोऽपि कल्प्येत । अस्ति चोत्तरस्मिन्नित्यसामानानम् । तस्मादुत्तरे
मन्त्रः । उत्तरसूत्रे कार्यापत्तिं प्रतिपादयति । विधिस्तु तत्रेति सामान्ये प्राप्ते (विन)-
मन्त्रस्य प्रयोगो विशेषो विधीयते । तत्र नियमेन मन्त्रप्रयोगः ॥ १९ ॥ [११ ॥
१७ ॥]

(सौमिकचातुर्मास्येषु प्राकृतासादननियोजनानुवादेन विहिताभ्यामुत्करपरिधिभ्यां प्राकृतयोर्वेदियूपयोर्वाधाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] संस्कारे तु क्रियान्तरं तस्य विधायकत्वात् ॥ १८ ॥ पू०

सन्ति चातुर्मास्याः सोमाः । तत्र श्रूयते, उत्करे वाजिनमासादयन्ति, परिधौ पशुं नियुञ्जन्तीति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किमेतदासादनान्तरं, नियोजनान्तरं च, उत प्राकृतयोरासादननियोजनयोर्गुणविधिः, इतरश्चेतरश्चेति । तत्रैतत्तावन्नः परीक्ष्यम् । किं धर्ममात्रमासादनं नियोजनं च, उत दृष्टकार्यमिति । यदि धर्ममात्रं, ततः क्रियान्तरम् । अथ दृष्टकार्यं, ततो गुणविधिरिति । तत उभयं संदिग्धमित्युभयं संहृत्य परीक्ष्यते । किं धर्ममात्रमितरच्चेतरच्च क्रियान्तरमुत दृष्टकार्यं गुणविधिरिति ।

किं प्राप्तम् । तुङ्गत्वात्तीक्ष्णाग्रत्वाच्चोत्करस्य दृष्टकार्यमासादनं न शक्यं कर्तुम् । तथा, उपशयत्वात्परिधेर्दृष्टकार्यकं नियोजनमशक्यं कर्तुम् । तस्माद्धर्ममात्रम् । यथा सौत्रामणीप्रकरणे, ब्राह्मणस्य मूर्धन्यासादयतीति धर्ममात्रमासादनम् । एवमिहापि धर्ममात्रं चेत्क्रियान्तरम् । तथा च सति, आसादनं नियोजनं च विधायिष्यते । तत्र श्रुत्या विहितं भविष्यति । इतरथा वाक्यं विधायकं स्यात् । अपि च, अस्मत्पक्ष आसादननियोजने गुणविधिलक्षणार्थे न भविष्यतः । भवत्पक्षे तु गुणविधिं लक्षयेयाताम् । तस्मात्क्रियान्तरमितरदितरच्च । तस्य विधायकत्वात् । स्वपदगतस्य भावप्रत्ययस्य पदोत्तरस्य । न यथाऽऽधारे गुणविधिरुतथाऽस्मिन् संस्कार आसादननियोजनारूपे ॥ १८ ॥

प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १९ ॥

एवं च प्राकृतस्य धर्मस्य प्रापकश्चोदको नोपरोत्स्यते । वेद्यां हवी-

ननु वाजिने विशिष्टानुवादो वाक्यभेदो वा । उच्यते । 'वाजिनं निषिच्याभिवार्य' इति प्रकृत्यान्ततः श्रूयते 'वाजिनमुत्करेणाऽऽसादयति' इति । तत्रोत्कर एव विधीयते । वाजिनं तु प्रकरणाल्लभ्यते । यन्नियुजन्वितत्यथा, इति पशुः सामर्थ्याल्लभ्यते ॥ १८ ॥

१ 'उत्करे वाजिनमासादयति' 'परिधौ पशुं नियुञ्जति' इत्येवं खण्डदेदादिभूतः पाठः । २ तत एतद-पा० ।

व्यासादयति, यूपे पशुं नियुञ्जन्तीति । तस्मादपि क्रियान्तरमिति ॥ १९ ॥

विधेस्तु तत्र भावात्संहदे यस्य शब्दस्तदर्थः

स्यात् ॥ २० ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नाऽऽसादनान्तरं नियोजनान्तरं चेति । किं तर्हि । प्राकृतयोरासादननियोजनयोर्गुणविधिः । तत्रैतद्वर्ण्यते । दृष्ट-
कार्यके आसादननियोजने इति । कुतः । कार्यस्य दृष्टत्वात् । आसा-
दनं समीपानयनम् । तस्य होमनिर्वृत्तिर्दृष्टं प्रयोजनम् । नियोजनस्यापि
पश्वनपगमः । एवं चेत्, तस्माद्गुणविधिरितरश्चेतरश्च । कुतः । विधेस्तत्र
भावात् । आसादननियोजनविधेस्तत्र दृष्टत्वात् । चोदकेन तत्र प्राप्तत्वात् ।
संदेहे—तत्र गुणविधिः कर्मान्तरमिति । न कर्मान्तरविधानं युक्तम् ।
अज्ञातस्य हि ज्ञापनं विधिः । ज्ञाते च चोदकेनाऽऽसादननियोजने ।
तस्माद्यस्य गुणस्य चोदकः शब्दस्तदर्थतयोच्चारणं स्यात् । तस्माद्गुण-
विधिरिति । अथ यदुक्तं, श्रुतिरेवं विधायिका, त्वत्पक्षे तु वाक्य-
मिति । उच्यते । यद्यपि वाक्यं, तथाऽप्यल्पीयस्यदृष्टानुमानकल्पना
भविष्यतीति । यावती केवलस्य गुणस्य विधीयमानस्य, न गुणस्य
कर्मसहितस्येति ॥ २० ॥

संस्कारसामर्थ्याद्गुणसंयोगाच्च ॥ २१ ॥

अथ यदुक्तं, तीक्ष्णाग्रत्वादुत्करस्य, उपश्रयत्वाच्च परिधेः, दृष्ट-
कार्ये आसादननियोजने न शक्येते कर्तुमिति । अत्रोच्यते । यथा
शक्येते उत्करे च परिधौ चाऽऽसादननियोजने कर्तुं, तथा करिष्येते ।
पृथ्वग्रमुत्करं करिष्यामः । महान्तं च परिधिम् । अतः पृथ्वग्रतया
स्यविम्ना च गुणेन संयोगादासादननियोजनसंस्कारसामर्थ्यं भवि-
ष्यति । तस्मान्न कर्मान्तरमिति ॥ २१ ॥

विप्रतिषेधात्क्रिया प्रकरणे स्यात् ॥ २२ ॥

अथ यदुक्तं, यथा सौत्रामणीप्रकरणे धर्ममात्रमासादनम्, एवमि-

हापीति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । सौत्रामणीप्रकरणे विप्रतिषेधाच्च
शक्यं दृष्टकार्यकमासादनं कर्तुम् । तस्पात्क्रियामात्रमदृष्टकार्यकं सौत्रा-
मणीप्रकरणे स्यात् । नत्विह दृष्टकार्यकमशक्यम् । तस्माद्गु-
णावधिः ॥ २२ ॥

(अग्निष्यनप्रकरणे श्रुतानां दीक्षाहुतिमन्त्राणां सौमिकदीक्षाहुतिमन्त्रैः
समुच्चयाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] षड्भिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुति-
संयोगात् ॥ २३ ॥ पू०

अस्त्यग्निः, य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति । तत्र दीक्षाहुतयः
प्राकृत्यो वैकृत्यश्च । आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा, मनो मेधामग्निं प्रयुजं
स्वाहा, चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजं स्वाहा, वाचो विधृतिमग्निं प्रयुजं
स्वाहा, प्रजापतये मनवे स्वाहा, अग्नये दैश्वानराय स्वाहा, इति
प्राकृत्यः । तथा वैकृत्यः, आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा, मेधायै मनसेऽ-
ग्नये स्वाहा, दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा, सगरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा,
आपो देवीर्वृहतीर्विश्वशंभुवो द्यावापृथिवी उर्वन्तारिक्षं बृहस्पतिर्नो हविषा
विधातु स्वाहा, विश्वे देवस्य नेतुर्मतो वृणीत सख्यं विश्वे राय इषु-
ध्यसि द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा, इति । एताः प्राकृत्यसमामनन्ति,
षड्भिर्दीक्षयतीति । तत्र संशयः । किं वैकृतीनां प्रयोगः, प्राकृतीनां
निवृत्तिः । अथवा समुच्चयः प्राकृतीनां वैकृतीनां चेति । किं
प्राप्तम् । षड्भिर्दीक्षयतीति तासां प्राकृतीनामाहुतीनां मन्त्रवि-
कारः स्यात् । वैकृतैर्मन्त्रैः प्राकृता निवर्तेरन् । श्रुतिसंयोगात् । प्रत्य-
क्षश्रुतिसंयोगो वैकृतीनाम् । षड् वैकृता मन्त्राः षट्शब्देन वैकृता
गृह्यन्ते । तस्मात्प्राकृतानां बाधो न समुच्चय इति ॥ २३ ॥

अभ्यासात्तु प्रधानस्य ॥ २४ ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, प्राकृतानां बाध इति । न बाधः ।
समुच्चयः । कुतः । संभवात् । यत्र हि प्राकृतवैकृतयोर्युगपन्न संभवः,
तत्र वैकृतेन प्राकृतं बाध्यते । समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधानस्येति । यत्र

पुनरावृत्तिः श्रुता कर्तव्यैव, तत्र नैष दोषो भवति, आवृत्तिः प्राप्नोतीति । इह चाऽऽवृत्तिः श्रूयते प्रधानस्य होमस्य, द्वादश जुहोतीति । अतः संभवात्समुच्चय इति ॥ २४ ॥

आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् ॥ २५ ॥

नैतदस्ति, समुच्चय इति । प्रत्यक्षश्रुतैर्वैकृतैश्चोदकप्राप्ताः प्राकृता बाध्येरन् । अथ यदुक्तं, संभवे सति न बाधितव्या इति । अत्रोच्यते । नास्ति संभवः । कथम् । वैकृताः षड् मन्त्रा अग्नौ प्राकृतेषु होमेषु प्रत्यक्षेण श्रवणेन विधीयन्ते । ते चेद्धोमा वैकृतैर्मन्त्रैर्भवितव्यम् । तस्मादावृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् । अतः प्राकृता बाध्येरन्नेवेति ॥ २५ ॥

अपि वा प्रतिमन्त्रत्वात्प्राकृतानामहानिः स्याद-
न्यायश्च कृतेऽभ्यासः ॥ २६ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । प्रतिमन्त्रमाहुतयो भवन्ति । अभ्यासाच्च द्वादशता । प्राकृता अपि मन्त्राश्चोदकेन प्राप्ताः । वैकृता अपि श्रवणेन । सर्वाङ्गग्राही च प्रयोगवचन उभयान् संगृह्णाति । समुच्चयासंभवे च बाधविकल्पौ, न संभवति समुच्चये । बाधे हि चोदकप्राप्तिरपह्नूयेत । न च होमनिवृत्तौ निष्कृष्टा वैकृताः श्रूयन्ते । तेन होमश्चेदापतितस्ततो वैकृताश्च साधका इत्यध्यवसेयम् । दीक्षणे हि ते वैकृताः श्रूयन्ते, षड्भिर्दीक्षयतीति । होमप्रयोगवचनस्तु प्रदानार्थान् स्वाहाकारान्तानि सामर्थ्येन संनिहितान् गृह्णाति । उभये च प्राकृता वैकृताश्च संनिहिताः । तस्मान्न विनिगमनायां हेतुरस्ति, इमान् गृह्णाति, इमान्नेति । न च प्रधानावृत्तिरिह दोषो भवतीत्युक्तमेव । तस्मात्प्राकृतानां मन्त्राणामहानम् । अपि चान्यायः कृतेऽभ्यासः । सकृद्वैकृता मन्त्राः पठ्यन्ते । तैर्दीक्षितः संपादयितव्य इति । सकृत्संपादिते तैर्दीक्षिते कृतेऽर्थे पुनरभ्यासो न न्याय्यः । तस्मादपि प्राकृतानामहानमिति ॥ २६ ॥

२४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

पौर्वापर्यं चाभ्यासे नोपपद्यते नैमित्तिकत्वात् ॥ २७ ॥

अपि च पूर्वापरशब्दौ भवतः । षट् पूर्वाञ्जुहोति षडुत्तराञ्जुहोतीति । न च वैकृतानां केवलानामभ्यस्यमानानां पूर्वापरतोपपद्यते । नैमित्तिकत्वात् । पूर्वनिमित्तो हुत्तरशब्दः, उत्तरनिमित्तश्च पूर्वशब्दः । तस्मादपि प्राकृतानामहानमिति ॥ २७ ॥

तत्पृथक्त्वं च दर्शयति ॥ २८ ॥

इतश्च पश्यामो न निवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः । तासामाहुतीनां पृथक्त्वं दर्शयति । उभयीर्जुहोति, आग्निकीश्चाऽऽध्वरिकीश्चेति । यद्युभयेषां मन्त्राणां समुच्चयस्ततस्तेषामाग्निकत्वादाध्वरिकत्वाच्च भवत्येष निर्देशः । इतरथा सर्वा एवाऽऽग्निक्यो भवेयुः । तत्र पृथक्त्वं नोपपद्येत । भवति च पृथक्त्वम् । तस्मादनिवृत्तिः, समुच्चय इति ॥ २८ ॥

न चाविशेषाद्व्यपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥

इतश्चानिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः । व्यपदेशात् । व्यपदेशो भवति । अध्वरस्य पूर्वमथाग्नेः, उपाग्निं ह्येतत्कर्म यदग्निकर्म, इति । पूर्वमध्वरस्य, अथाग्नेरिति व्यपदेशः समुच्चयेऽवकल्पते, नासति विशेषे । तस्मात्समुच्चय इति ॥ २९ ॥

(नैमित्तिके पुनराधाने श्रुतदक्षिणया सामान्यविहितैकादिदक्षिणया वाधाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणा-
दानमधिकं स्याद्वाक्यसंयोगात् ॥ ३० ॥ पू०

अस्ति पुनराधानं, निमित्ते श्रूयते । भाग्ययज्ञः श्रीकामानां पुनरादधीत । योऽग्नीनाधाय भाग्यज्यानि पुत्रज्यानि वा जीयेत स पुनरादधीतेति । तत्र श्रूयते, पुनरुत्स्यूतं वासो दक्षिणा, पुनरुत्सृष्टोऽनड्वानिति । तथा, आधाने दक्षिणा-एका देया षड् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयमिति । तत्र संशयः । किं पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणानामनिवृत्तिः, समुच्चयः । अथाग्न्याधेयदक्षिणानां निवृत्तिरिति । किं प्राप्तम् । अग्न्याधेयस्य नैमि-

त्तिके पुनराधेये दक्षिणादानमधिकं स्यात् । प्राकृतीनामनिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः । एकस्मिन् वाक्य उभयो दृश्यन्ते । उभयीर्ददाति, अग्न्याधेयिकीश्च पुनराधेयिकीश्चेति । तस्मादनिवृत्तिः, समुच्चय इति ॥ ३० ॥

शिष्टत्वाच्चेतरासां यथास्थानम् ॥ ३१ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । कथं चोदकप्राप्तस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य समुच्चयो भविष्यति । अत्रोच्यते । शिष्टत्वादितरासां, प्राकृतीनां वचनप्रामाण्या-
द्यस्यास्थानं समुच्चयो भविष्यतीति । प्रत्यक्षं हीदं शासनम्, आग्न्या-
धेयिकीर्दत्त्वा पुनराधेयिकीर्ददातीति । तस्मान्न बाधः प्राकृतीनां
समुच्चय इति ॥ ३१ ॥

विकारस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि ॥ ३२ ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, न समुच्चयः, विकार इति । कुतः ।
काम्यं ह्येतत्पुनराधेयं श्रूयते । तदसति प्राकृते प्रकरणे, आम्नानमवक-
ल्पते, न सति । यत्तत्रोच्यते वैकृतं, तत्प्राकृतं बाधत इत्यर्थः । काम्यो
वा नैमित्तिको वाऽर्थो नित्यमर्थं विकृत्य निविशते । यथा, अक्षयामये
मुद्गैर्दानभोजनं निवातशय्या चेति, नि यं शय्यासनं भोजनं च विक-
रोति । प्रत्यक्षं हि वैकृतम् । आनुमानिकं च प्राकृतम् । तस्माद्वैकृ-
तेन बाध्यते । अथ यदुक्तं, वचनप्रामाण्यात्प्राकृत्यो भविष्यन्तीति ।
अत्रोच्यते । तां उभयीर्ददातीति नात्र विधिविभक्तिरस्ति । वर्तमानाप-
देशोऽयम् । प्रमाणान्तरमादायायमर्थः प्रापितः । उभयीर्दक्षिणा ददाति,
अग्न्याधेयिकीः पुनराधेयिकीश्च । अग्न्याधेयेऽग्न्याधेयिकीः, पुनरा-

३० ॥ ३१ ॥]

प्रकरणे हि 'पुनरुत्सृष्टोऽनङ्वान्' इत्येतस्माद्वाक्यात्समुच्चयो न गम्यते । समु-
च्चयशब्दामावात् । ननु 'ता उभयीर्ददाति' इति समुच्चयः श्रूयते । उच्यते ।
अर्थवादोऽयम् । 'अप्रकरणे हि काम्यानि' इत्यस्य सूत्रावयवस्यायं ग्रन्थः ।
तदसति प्राकृते प्रकरणे पुनरुत्सृष्टांम्नानं यदि भवेत्ततो न बाधेताऽऽधानदक्षिणाम् ।
प्रकरणान्तरामावाद्दक्षिणान्तरामावाद्दक्षिणान्तरत्वात् । सति त्वाधानप्रकरणांम्नाने

धेये पुनराधेयिकीः । तदेतद्धृतानुवादमात्रम् । तस्मात्प्राकृतीनां निवृत्तिरिति ॥ ३२ ॥

शङ्कते च निवृत्तेरुभयत्वं हि श्रूयते ॥ ३३ ॥

इतश्च प्राकृतीनां निवृत्तिः । कुतः । निवृत्त्याशङ्कादर्शनात्, शङ्कन्ते हि निवृत्तेरिति गम्यते । कथम् । उभयत्वं हि श्रूयते । यद्वैकृतीर्ददाति दक्षिणा उभययोऽपि तेन दक्षिणाः प्रप्ता भवन्ति । ननूभययोऽपि प्रदीयन्ते, यत उभययोऽपि प्रप्ता भवन्तीत्याह । अग्न्याधेयिकी ह्यग्न्याधेये, पुनराधेयिक्यः पुनराधेये । तस्मात्प्राकृतीनां निवृत्तिरिति ॥ ३३ ॥

(आग्रयणे, उपदिष्टवासोवत्सदक्षिण्या प्राकृतान्वाहार्यदक्षिणाया बाधाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] वासोवत्सं च सामान्यात् ॥ ३४ ॥ सि०

आग्रयणं भवति, हुताद्याय यजमानस्यापराभवाय नवानामिन्द्राग्नः, पुराणानामाग्नेयः, सौम्यः इशामाकः, वैश्वदेवः पयसि चरुः, द्यावापृथिव्य एककपाल इति । तत्र श्रूयते, वासो दक्षिणा, वत्सः प्रथमजो दक्षिणा, इति । अस्ति तु प्रकृतौ, अन्वाहार्यो दक्षिणेति । स इह चोदकेन प्राप्यते । तदत्र संशयः । किं वासोवत्समन्वाहार्यस्य निवर्तकमुता-निवर्तकमिति । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाद्विरोधाभावाच्चानिवर्तकमिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । वासोवत्सं च सामान्यात् । उक्तमधस्तादाधानदक्षिणानां पुनराधेये निवृत्तिरिति । चशब्देनान्वादेशः क्रियते । अन्वाहार्यस्य निवृत्तिः । कुतः । कार्यसामान्यात् । दक्षिणाकार्येऽन्वाहार्यः प्रकृतौ । इह वासोवत्सं तस्मिन् कार्ये । दक्षिणाशब्दश्रवणात् । तस्मान्न समुच्चयः । निवृत्तिरिति । प्राप्तिवोत्तरविवक्षया क्रियत इति ॥ ३४ ॥

(आग्रयणे वासोवत्सयोः प्राकृतान्वाहार्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] अर्थापत्तेस्तद्धर्मा स्यान्निमित्ताख्याभिसंयोगात् ॥ ३५ ॥ सि०

यज्ञैमित्तिकं पुनरुत्सृष्टादि विधीयते तत्प्राकृतं बाधमानमेव निविशते काव्याच्चाऽऽत्मानम् ॥ ३२ ॥ [३३ ॥ ३४ ॥

१ न तूभययोऽपि—पा० । २ द्यावापृथिवीयः—पा० । ३ निमित्ताख्याभिसंयोगादिति—दक्षिणाकार्यपरिक्रयनिमित्तकदक्षिणाशब्दसंयोगादित्यर्थः ।

तत्रैव वाससि वत्से च संशयः । अन्वाहार्यधर्माः कर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् । न तावन्न्याय उच्यते कर्तव्या इति । तेनाकर्तव्या इति मन्यामह इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । अर्थापत्तेस्तद्धर्मा वत्सः स्यात् । तद्धर्मकं च वासः । साधनविशेषनिबन्धना हि ते धर्माः, नान्वाहार्यनिबन्धनाः । तस्मादन्यस्मिन्नापि तत्कार्यापन्ने भवितुमर्हन्तीति । कथं पुनर्वासोवत्सं तत्कार्यापन्नमिति । निमित्ततयाऽऽख्याय परिक्रयेण दक्षिणेति, तयाऽभिसंयोगो भवति । वासो दक्षिणा, वत्सः प्रथमजो दक्षिणा, इति । तस्माद्वासोवत्सावन्वाहार्यधर्मकौ स्यातामिति ॥ ३५ ॥

(आग्रयणे, अन्वाहार्यस्थानापन्नेऽपि वत्से पाकाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ३६ ॥ सि०

तत्रैव, वत्सः प्रथमजो दक्षिणा, इति । तत्रैतत्समधिगतं, अन्वाहार्यधर्माः कर्तव्या इति । तदत्र संशयः । किं वत्से पाकः कर्तव्य उत नेति । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाच्छक्यत्वाच्च कर्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । वत्सस्य दाने पाको न कर्तव्यः । अपको हि वत्सो वत्स एव । वत्सश्च श्रूयते, न मांसम् । परिक्रयाय च श्रूयते, न पुरुषसंस्काराय । तस्माच्चोदकः पाकं न प्रापयति । तद्यदि पाकः क्रियेत, अश्रुतः प्राणिवध आचारविरुद्धोऽनुष्ठीयेत । तस्मात्पाको न कार्यः ॥ ३६ ॥

(आग्रयणे, अन्वाहार्यस्थानापन्ने वाससि पाकाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] पाकस्य चान्नकारितत्वात् ॥ ३७ ॥ सि०

तत्रैव श्रूयते, वासो दक्षिणा, इति । तत्रायमर्थः समधिगतः । अन्वाहार्यधर्माः कर्तव्या इति । अथ पाकः कर्तव्यो नेति संशयः । अर्थापत्तेः कर्तव्यः ।

इति प्राप्ते, ब्रूमः । न कर्तव्यः । अन्नकारितत्वादिति । अन्नकारितो हि पाकः । न च वासोऽन्नम् । न तत्र पाकः शक्यते कर्तुम् । तस्माच्चन्न पाको न कर्तव्य इति ॥ ३७ ॥

(आग्रयणे वासोवत्सयोरभिघारणाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] तथाऽभिघारणस्य ॥ ३८ ॥ सि०

आग्रयणे श्रूयते, वासो दक्षिणा, वत्सः प्रथमजो दक्षिणा, इति । तत्रायमर्थः समधिगतः । अन्वाहार्यवर्मा वासासि वत्से च कर्तव्या इति । अथायमर्थः सांशयिकः । किमभिघारणं कर्तव्यं, नेति । किं त्राव-
त्प्राप्तम् । अर्थापत्तेः कर्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । तथाऽभिघारणस्य । किम् । अक्रियेति । अभि-
घारणं ह्यन्वाहार्ये स्वादिम्ने क्रियते । स्वादिमा ह्योदनस्य परिक्रम्य
उपकरोति । न च वासासि वत्से च स्वादिम्ना प्रयोजनम् । तस्मात्तत्रा-
भिघारणं न स्यादिति ॥ ३८ ॥

(ज्योतिष्टोमे दक्षिणान्तर्गतगोष्पेव द्वादशशतसंख्यानिवेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] द्रव्यविधिसंनिधौ संख्या तेषां गुण-
त्वात्स्यात् ॥ ३९ ॥ पू०

—अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रैवमा-
न्नायते, गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च ति-
लाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा, इति । तत्र संशयः । किमे-
कैकस्य गवादेर्द्रव्यस्य द्वादशशतमुत्तैकस्य द्रव्यस्य । यदैकस्य, तदा
किमनियमो यस्य कस्यचित्, उत माषाणाम् । अथवा, सर्वसंपादनीया
संख्या, उत्तैकजातीयस्य । यदैकजातीयस्य, तदा किमनियमो यस्य
कस्यचित्, उत पशूनाम् । यदा पशूनां, तदा किमनियमो येषां
केषाञ्चित्, उत गवामित्येते पक्षा भविष्यन्ति ।

३८ ॥]

दक्षिणाप्रसङ्गेनेदमधिकरणमायातम् । प्रकृतौ निर्णीतायां विकृतौ दक्षिणाविचारः
सुखं वर्तिष्यते । ननु ' तस्य नवतिशतं स्तोत्रीयाः ' इत्यस्य वाक्यस्यार्थवादत्वेन
शेषभूता गवादयः । कथम् । ' तस्य नवतिशतं स्तोत्रीयाः ' इत्यभिधायऽऽह—
' अशीतिशतं षड्विंशत्यो विराजः प्रतितिष्ठन्ति ' इति । विराट् संस्तुतिस्तासां
स्तोत्रीयाणाम् । तत्राऽऽह—'अथ पादशो गवात्मना विराट्' इति । पादशः स्तोत्री-

किं तावत्प्राप्तम् । द्रव्याणां विधीयमानानां संनिधौ । केषां द्रव्या-
णाम् । गवादीनाम् । कं विधीयमानानाम् । दक्षिणासंबन्धे । संख्या
समाप्ताता, तस्य द्वादशशतं दक्षिणा, इति । तेषां गवादीनामेकैकस्य
संख्या स्यात् । कुनः । गुणनः संख्या विधीयते, गवादीनि प्रधानतः ।
कथम् । नैवमभिसंबन्धः क्रियते, द्वादशशतं स्यादिति । कथं तर्हि ।
द्वादशशतं तस्येति । एव तस्य ग्रहणमर्थवद्भवति । इतरथा तदनर्थकं
वाऽनुवादो वा स्यात् । एकवचनमपि प्रकृतापेक्षं लक्षणयाऽनूयेत ।
प्रधानसंनिधौ च गुणः शिष्यमाणः प्रतिप्रधानं भिद्येतेति । अस्ति
चैतया संख्यया प्रयोजनम् । गवादीनि द्रव्याणि तत्संख्यानि कर्त-
व्यानि । तत्र न गम्यते विशेषः । किमेतत्संख्यं कर्तव्यं, किं नेति ।
यदेव द्रव्यं नैतत्संख्यं स्यात् । तत्प्रति श्रुतिर्बाध्येत । तस्मादेकैकमे-
तया संबद्धव्यमिति ॥ ३९ ॥

समत्वात्तु गुणानामेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ ४० ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । तस्य तस्य द्वादशशतमिति, नैतदेवम् ।

यास्ता गवादिभिः स्तूयन्ते । तस्मादर्थवादत्वादनुदाहरणम् । आध्वर्यवेऽपीदृशं वाक्यं
दृष्टव्यम् । कृत्वा चिन्ता वा ।

अथवादाहरणमेवेदं, 'तस्य द्वादशशतम्' इति । यदि 'तस्य' इति क्रतुविशे-
षणं स्यादप्रवृत्तिविशेषकरमनर्थकमेव स्यात् । गवादयस्तु यद्यप्यर्थवादत्वेनोपयुक्ता-
स्तथाऽपि विपरिवर्तमानास्त एव तस्यशब्देन संबध्यन्ते । तेनैकैकस्य गवादिद्रव्यस्य
संख्यया संबन्धः । कुनः । तच्छब्देन गवादयः परामृश्यन्ते । प्राप्या तेषामेव
गुणभूता संख्या विधीयते । ननु गवादिभिः संबन्धे 'तेषाम्' इति बहुवचनं प्रा-
प्नोति । उच्यते । गवदयोऽत्र संख्यां प्रति प्रधानभूताः । उद्दिश्यमानस्य च संख्या
न विवक्ष्यते ग्रहस्थेव ।

अथवा तन्त्रसंबन्धोऽयं तस्येति । 'तस्य द्वादशशतम्' इत्येवमपि संख्या गुण-
भूता द्रव्याणि प्रति, तस्यशब्दसामर्थ्यात् ॥ ३९ ॥

१ अनुदाहरणमिति—'गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च—' इत्यादिना भाष्योदाहृतमन्यशेषत्वेन दक्षिणा-
विधायकत्वाच्चमवाद्दनुदाहरणमित्यर्थः । २ करणन—पा० । ३ ग्रहस्थेवेति—(अ० ३ पा० १
अ० ७) अत्रलन्यायेनेति शेषः ।

एकस्य कस्यचिद्द्वादशशतं स्यात् । कुतः । समत्वादुणानाम् । गवा-
दयोऽपि हि दक्षिणासंबद्धाः । संख्याऽपि । न गवादीनां संख्या
विधीयते । दक्षिणा तु संख्याविशिष्टा चोद्यते, न गवादयः । कुतः ।
संख्याया दक्षिण्येनानभिसंबन्धे सत्यनियतसंख्यानां गवादीनां दक्षि-
णासंबन्धेनाऽऽनर्थक्यमेव संख्यायाः स्यात् । संख्येयसामानाधिकर-
ण्याच्च तच्छब्दस्य बहुवचनं प्रसज्येत । गवादिषु, तस्य द्वादशशतमिति
चैकवचनं न स्यात् । तस्माद्यस्य कस्यचित्परिक्रियसाधनस्य द्रव्यस्यै-
तस्यां संख्यायां कृतायामेतत्संख्यः परिक्रयः कृतो भवति । तस्मादे-
कस्य संख्या, नैकैकस्य । एवमेकवचनश्रवणं युक्तरूपं भविष्यति ।

ननु लक्षणत्वात्तस्य शब्दस्याविवक्षितं वचनम् । उच्यते । अविव-
क्षितेऽपि वचने या संख्याऽनूद्यते, तेन वचनेन भवितव्यम् । यथा
लक्षणत्वेनाप्युच्यमाने ब्राह्मणजातीयो न हन्तव्य इति, न द्विवचनान्तेन
निर्देशो भवति, ब्राह्मणौ न हन्तव्याविति । आह । जात्याख्यायामे-
कस्मिन् बहुवचनं भवति । बहुषु चैकवचनं भवति, न त्वेकस्मिन्
बहुषु च द्विवचनं भवति । तेनात्र बहुवचनान्तेन निर्देशः, एकवचना-
न्तेन वा बहुषु निर्देशो भवति । अत्रोच्यते । जात्याख्यायामेतदेवं
भवति । न च तच्छब्देन जातिरभिधीयते । संनिहितव्यक्तिवचन एष

समत्वादुणानां—संख्यां द्रव्याणि प्रति । कुतः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
सकृदुच्चरितस्तस्येति शब्दो यदि दक्षिणायां विधीयते, तं प्रति संख्या विधीयते,
ततो वाक्यभेदः । अथापि वाक्यभेदमङ्गीकृत्य तच्छब्दस्य संख्या विधीयते,
तथाऽपि दक्षिणायाः संख्याऽनवगता, तां प्रति विधीयमानत्वात् । ‘तत्रैकत्वम-
यज्ञाङ्गभूतम्’ इति चेत् । तन्त्रसंबन्धेऽपि । गवादयः संख्यानुरक्ता न संख्याया-
दक्षिणा विधीयते ।

अथापि दक्षिणायाऽनुरक्ता गवादयः संख्यया संबध्यन्ते, तत्र वाक्यभेदादयो
ये दोषास्त इह पि । तस्माद्गवादयः संख्या तच्छब्दश्चेति त्रयमपि दक्षिणां प्रति
विधीयते । तच्छब्दसामर्थ्याच्चैकजातीयस्य द्रव्यस्य परिच्छेदिका संख्या । यस्य
कस्यचिदप्यनूद्यमानेऽपि तच्छब्दे तेषामिति वचनं प्रप्नोति । तच्छब्दस्य द्रव्यप-

भवति । तस्मादेकस्य कस्यचित्संख्येति ॥ ४० ॥

यस्य वा संनिधाने स्याद्वाक्यतो ह्यभि-

संबन्धः ॥ ४१ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । यदैकस्य संख्यासंबन्धः, तदाऽनियमः, यः कश्चित्, विशेषाश्रवणादिति । एवं प्राप्ते, द्रूपः । यस्य वा संनिधाने स्यात् । यस्य शब्दस्य संनिधाने संख्याशब्द उच्चरितः, सोऽर्थः संख्याविशिष्टः प्रतीयेत । अनन्तरमुच्चरितेन हि सदैकवाक्यता भवति । कुतः । अनन्तरसंबन्धं हि विशेषणं विज्ञानं विशेषद्वं शक्नोति । न हि व्यवहितम् । व्यवहिताश्च गवादयो माषैः । वाक्यं च प्रकरणाद्वलीयः । तस्मान्माषाः संख्यया संबध्येरन्निति ॥ ४१ ॥

असंयुक्ता तु तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते तस्मा-

त्सर्वाधिकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । माषाः संख्यायुक्ता इति, नैतदेवम् । सर्वव्यापिनी संख्या स्यात् । सर्वैर्गवादिभिः संपाद्येत । असंयुक्ता केवलैर्माषैः संख्या । तुल्यवदितराभिर्द्रव्यश्रुतिभिर्माषाः श्रूयन्ते । कथम् । तिलाश्च माषाश्चेति, चशब्देन तिलैः सहिता माषा इति गम्यते । गवादिभिः सहितानां संख्यासंबन्धः । चशब्दश्रुतिरर्थान्तरसंबन्धमेषां माह । चशब्दश्रवणस्यैतत्सामर्थ्यम् । यस्माच्चशब्दः पर उच्चार्यते, तस्यार्थान्तरसंबन्धं श्रुत्यैवाऽऽह, न वाक्येन । यदि हि वाक्येन स्यात् । पुरस्तादप्युच्चार्यमाण एतदर्थं कुर्यात् । संख्या तु वाक्येन संबध्यते ।

रत्वाज्जात्याख्यमिति, तदपि न लभ्यते ॥ ४० ॥

यस्य वा संनिधाने—(यस्य कस्यचिदिति) । तत्कुतः । माषा दाक्षिणाया अनन्तरं विपरिवर्तन्ते त एव ग्राह्याः । गवादयस्तु न विपरिवर्तन्ते । व्यवहितत्वात् ॥ ४१ ॥

असंयुक्ता—सर्वसंपादिनी संख्या । कुतः । चशब्दश्रवणात् । चशब्दो माषाणां परः श्रूयमाणो द्रव्यान्तरसहितान्माषान् गमयति । यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भिन्नार्थयोरपि सतोः पूर्वप्रत्ययोच्चारणं प्रकृतेर्यस्मान्न किञ्चित्प्रत्यायेत मवेत्, विशिष्टकमके तु प्रत्याख्येत । एवमिह चशब्दोऽपि परस्ताच्छ्रूयमाणः श्रुत्यैव स्वार्थ-

यादि च पूर्वं न चार्थोऽवकल्पेत, चशब्दश्रवणमनर्थकं स्यात् । न ह्यस्त-
वुत्तरकाले संवध्यते संख्यासंवन्धेऽभिनिर्वृत्ते । तस्य द्वादशशतं चेति,
अन्य एवावगम्येत, द्वादशशतमन्यच्च किंचिदिति । न च तदन्यत्किंचि-
दुच्चार्यते । तस्मात्पूर्वं चयोगः, पश्चात्संख्यासंवन्धः । समर्थतराणि
समानविभक्तीनि, दुर्वलो विविभक्तिः ।

अपि च, समानविभक्तीनि समर्थतराणि । तेषां ह्याशुतरा वृत्तिः ।
विलम्बिता विविभक्तीनाम् । स्वार्थे समानविभक्तीनि समर्थतराणि
प्रथमान्तानि भवन्ति । परपदार्थं षष्ठ्यन्तो विशिनष्टि । तस्मात्समुच्चि-
तानि वेतरेतरयुक्तानि वा संख्येयानि संख्यया संवध्यन्ते । समाहारो
वैषां संख्यया युक्तः । तस्मात्सर्वैः संख्या संपादयितव्या । किमेवं
भविष्यति । संख्यासंवन्धे न कश्चिद्वर्जितो भविष्यति । विनिगमनायां
हेत्वभावे यमेव संख्यासंवन्धो वर्जयेत्, तत्रैव प्रत्ययो बाध्येत । तस्मा-
द्गवादिराशिः संख्ययैतया संवध्येतेति ॥ ४२ ॥

असंयोगाद्विधिश्रुतावेकजाताधिकारः स्याच्छ्रुत्या-

कोपात्क्रतोः ॥ ४३ ॥

नैतदस्ति, सर्वसंपादनीया संख्येति । असंयोगाद्विधिश्रुतौ, सर्वसं-
पादने संवन्धो नास्ति । न श्रूयते गवादिराशेः संख्या भवतीति । न
गवादिराशिः शब्देन निर्दिश्यते, यः सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्येत । गवा-
दयस्तु शब्देनोक्ताः । तेन ते सर्वनाम्ना प्रतिनिर्देशमर्हन्ति । न चात्र

मर्थान्तरसंवन्धित्वेन प्रतिपादयति । वाक्यसंवन्धे हि पुरस्तादुच्चार्यमाण एवमर्थं
कुर्यात् ।

अपि च प्रथमाविभक्तिप्रयुक्तानि गवादीनि स्वार्थ एवोच्चार्यमाणानि सामाना-
धिकरण्यं प्रतिपद्यन्ते । विभक्तानि तु तस्यशब्दनिर्दिष्टानि व्यधिकरणलक्षणया
संवध्येरन् । तस्माच्चशब्दश्रुतेः सामानाधिकरण्याच्च मिथः संयुक्तानां संख्यायोग
इति सर्वसंपादनी ॥ ४२ ॥

एकेन द्रव्येण संख्या संवध्यते । कुतः । संख्या दक्षिणां प्रति विधीयते, गवा-
दयस्तच्छब्दश्च । ततः किम् । तस्यशब्देन प्रकृतसंवन्धः । अत एकजातीयमेक-
संख्याविशिष्टं द्रव्यं दक्षिणां प्रति विधीयते । तेन द्वादशशतविशिष्टमेकजातिविशि-

गवादीनां प्राधान्यमित्युक्तम् । दाक्षिण्येन हि संख्या संबध्यत इति, संख्याविशेषणं सर्वनामशब्दः संख्यां विशेषदुमुपादीयते । तत्रैकवचनं विवक्षितमेव । तत्रैषां नानाजातीयानां निर्दिष्टानामन्यतममेकं प्रतिनिर्देशेन संख्याविशेषणमुपादीयते । तस्मान्नानाजातीयानां निर्दिष्टानामेकं स्यात् । स एकजातीय एव भवति । तस्मात्, एकजाताधिकारः इति सूत्रितम् । किमेवं भविष्यति । एवमेकश्रुतिर्न कोपिता भविष्यति । इतरथा वाक्येन द्रव्यस्य भवन्ती प्रवृत्तिविशेषमकुर्वती, अप्रवृत्तिविशेषकरा प्रकरणवशेन क्रतोः कल्पिता भविष्यति, तस्य क्रतोर्द्वादशशतं दक्षिणा, इति । तस्मादेकजातीयस्य द्वादशशतं दक्षिणेति ॥ ४३ ॥

शब्दार्थश्चापि लोकवत् ॥ ४४ ॥

अपि च लोकवदेतदद्रष्टव्यम् । लोके हि निर्विशेषिते संख्या-शब्द उच्चरिते, एकजातीये प्रत्ययो भवति । कुतः । अन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः । असत्येकस्मिन् जातिविशेषे, सर्वत्रान्यैः सह परार्थसंख्या निविष्टा । परार्थस्य चावान्तरसंख्याभिः संव्यवहारः क्रियते । येषामेकेन केनचित्संबन्धस्तेषां तमेकं संबन्धिनमपेक्ष्य संख्या निविशते । स तत्रैकः संबन्धी वक्तव्यः । प्रकृतो वा ग्रहीतव्यः । अर्थाद्वा य आपद्येत, स उपादेयः । इह च प्रकृता नानाजातीयाः । तेषामन्यतमः संख्यया संबद्धः स्यादिति । यथा, शतमाभ्यां दीयतामिति, एकजातीयानां शतं, न भिन्नजातीयानाम् । यथा द्रव्यं गुणः कर्मावयव इत्येवमादीनाम् ॥ ४४ ॥

सा पशूनामुत्पत्तितो विभागात् ॥ ४५ ॥

एकजातीयस्य संख्येत्येतत्समधिगतम् । सा पशूनामुत माषाणा-

ष्टमेकसंख्याविशिष्टं च नियमेन ग्रहीतव्यम् । न च गवादीनां वस्त्वन्तरभूतं विद्यते, यत्सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यते । तस्मात्प्रकृतानां गवादीनां परामर्शः ।

ननु विद्यत एव समुदायः । भवत्वसौ वस्तु । तथाऽपि गवादीनां समुदायशब्देनोच्यते । गवादिग्यतिरेके नास्ति शब्दः, यः सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्यते ॥ ४३ ॥

[४४ ॥

मिति, अनियमे प्राप्त उच्यते । सा पशूनामिति । कुतः । उत्पत्तितो विभागात् । औत्पत्तिकेन विभागेन पशवः संव्यवहारेषु संख्यायन्ते । पञ्चभिरश्वैः क्रीतः, पञ्चभिर्गोभिः क्रीत इति । न ब्रीह्यादीनामौत्पत्तिकेन विभागेन संव्यवहारेषु संख्या संकीर्त्यते । निगदाभिप्राया मानाभिप्राया वा भवति । न हि भवति पञ्चभिर्माषैः क्रीत इति । पञ्चभिर्माषाणामाढकैर्द्रोणैर्वा कुडैर्वा खारीभिर्वेति भवति । तत्र, आदकादिभिरनुच्चार्यमाणैः साकाङ्क्षमेव वाक्यमपरिपूर्णमप्रमाणमर्थस्य कस्यचित् ।

अथ माषाणामप्यौत्पत्तिकेन विभागेन कस्मादिह परिक्रयो न क्रियत इति । अत्रोच्यते । मूल्यस्य सतः परिक्रये विशेष उच्यते, द्वादशशतं दक्षिणेति । न च द्वादशशतं ब्रीह्यादिवीजानां भृतित्वेन ऋत्विजामवकल्पते । त्रिभिः प्रकारैर्भृतिर्भवति, व्यापारतः फलतो वचनत इति । व्यापारतस्तत्वाच्च माषवीजानां द्वादशशतं भृतिः । कर्म कुर्वाणा हि कर्मकराः पादिकमप्यहर्लभन्ते । फलानुरूपं नैव ज्ञायते । वचनं तु भृतौ सत्यां परिमाणविशेषपरं भवति । यत्र हि पादिकमप्यहर्न लभ्यते, न सा दक्षिणा भवति । न हि सा तस्मिन् कर्मणि दक्षं करोति । स्नेहाद्वाऽन्येन वा प्रकारेण कृत्स्नमहः कर्म कुर्यात्, न ब्रीह्याणां द्वादशशतेन प्रोत्साहितः ।

आह । यः कश्चित्कस्यां चिदवस्थायां ब्रीह्याणां द्वादशशतेन प्रोत्साह्यते, तस्य किं सा दक्षिणा भवेत् । नेति ब्रूमः । दक्षकरणी हि दक्षिणा । दक्षश्च बलम् । या नाऽऽशितंभवं करोति, नासौ बलकरणी । तस्माद्या नाऽऽशितंभवा, नासौ दक्षिणा । आशितंभवाया औधिक्यं वचनस्य विषयः । आह । ब्रीहिवीजानामपि द्वादशशतं यां च यावतीं बलमात्रां करोति ।

अत्रोच्यते । आपेक्षिकमिदं बलं नाम । स एव हि पुरुषः कंचित्प्राति बलीयान्, कंचित्प्रत्यबलः । तत्र यावदाशितंभवं नास्ति, तावदबलता । बलवत्तरो ह्याशितेन भवतीत्याशितंभवादूर्ध्वं बलकरणम् ।

तस्मादाशितं भवं यद्द्रव्यं, सा भृतिः, सा दक्षिणा । ततोऽधिकं दक्षिणात्वे सिद्धे वचनप्रामाण्याद्भवति । विकृतौ ऋतपेये वचनप्रामाण्यादल्पबलकरणमपि दक्षिणायाः स्थाने विधीयते सोमचमसः । स आश्रयात्सिध्यति । पशवस्तु सर्वे मुख्यबलकरणे समर्थाः । तेषु सत्सु न व्रीह्यादिवीजानि संख्यया संभन्तस्पन्त इति ॥ ४५ ॥

अनियमोऽविरोधात् ॥ ४६ ॥

यदा पशूनां द्वादशशतं, तदाऽनियमः, गवादीनामन्यतमस्य कस्यचिद्द्वादशशतम् । एवमनियमे लाघवं भविष्यति । प्रयोगप्राशुभावश्च । तत्राधिकारुशास्त्रं महाविषयं भविष्यतीति ॥ ४६ ॥

भागित्वाद्वा गवां स्यात् ॥ ४७ ॥ सि०

वाशब्दोऽनियमं व्यावर्तयति । गवां द्वादशशतं स्यात् । कुतः । भागित्वात् । भागवत्प्रत्यय इति गवो महाभागाः । महत्युपकारे वर्तन्ते इत्यर्थः । एवमृत्विजामुपकारभूयस्त्वं भविष्यति । ऋत्विजा चोपकारः कर्तव्यः । महत्तमे हि त उपकारे वर्तन्ते । उपकुर्वतां चोपकर्तव्यमिति सदाचारः । एवं सदाचारोऽनुगृहीतो भविष्यति, यदि महाभागानां भूयसी संख्या दीयते । गावश्च महाभागाः । तस्मात्तासां द्वादशशतम् । अश्वा उपकारकतरा भवेयुः, यद्येषां दानप्रतिग्रहविक्रया न प्रतिषिध्येरन् । न केसरिणी ददाति, नोभयतोदतः प्रतिगृह्णातीति श्रुतिः । स्मर्यते च, ताश्वं विंकीणीत इति । तस्माद्द्वादशशतं गवां स्यात् ॥ ४७ ॥

प्रत्ययात् ॥ ४८ ॥

अतश्च गवां संख्या । कुतः । प्रत्ययात् । संख्यासंपादनार्थमुपादीयमानेषु प्रकृतेषु ग्रन्थेनोपायेन स्मर्यमाणेषु पूर्वं गावः प्रतीयन्ते । अतस्ताः संख्यया संबध्यन्ते । न च तत्र विरोधः कश्चिदस्ति । गोषु संबद्धासु न पुनरश्वादयः संबध्यन्ते । एकजातीयो हि संबद्धव्यः । स च संबद्ध इति । तस्माद्गवां संख्या ॥ ४८ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४९ ॥

लिङ्गं स्वल्वेतमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति । एवमाह । सहस्रं दक्षिणाः, सहस्रं स्तोत्रीयाः, यावदस्य सहस्रस्योत्तराधरा गौर्गवि प्रतिष्ठिता तावदस्माच्छ्लोकादसौ लोक इति, गाः प्राप्ता दर्शयति । तथा, तां वा एतां शवलीं समामनन्ति । इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतिरदिति सरस्वति महि विश्रुति, एता ते अध्व्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृत् कृतादिति गवामेतानि नामानि । सहस्रार्भा च दक्षिणामेवमाह । एतानि ते नामानीति, यदि सा गौः, एवमेतदवकल्यते । तस्मादपि गवां संख्येति ॥ ४९ ॥

(ज्योतिष्टोमे द्वादशोत्तरशतगोदक्षिणाया विभज्य दानाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] तत्र दानं विभागेन प्रदानानां पृथक्त्वात् ॥ ५० ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे गवादयो दक्षिणा । तत्रैवोऽर्थः समधिगतः । गवां संख्येति । अथेदानीमिदं संदिह्यते । किं यस्य यावान् भाग आभजति, स्वयमेव यजमानेन विभज्य तस्य तावान् कल्पयितव्यः, उत परिषदेव विभज्यत इति । किं प्राप्तम् । अनियमः, विभज्याविभज्य वा दातव्यम् । एतावद्धि श्रूयते दातव्यमिति । न विभज्याविभज्य वेति । तस्मादनियम इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । विभज्य दातव्यमिति । दातव्यस्यैव तद्वयं, यत्स्वत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादनम् । तच्च यजमानेन स्वयं कर्तव्यम् । तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यादिति । यो यस्यांश आभजति, स तस्मा अनिर्दिष्टो न शक्यते तेन संबन्धयितुम् । तेन यस्तं निर्दिशति स दानमभिनिर्वर्तयति । यजमानेन च दानं निर्वर्तयितव्यम् । तस्मा-

४९ ॥]

तत्र दानं विभागेन । इदमप्युत्तराविवक्षार्थम् । स्थित एतस्मिन्विभागेऽनियमादयो विचारा भविष्यन्ति । ‘ ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति ’ इति सर्वविशेषणविशिष्टो ददातिर्विधीयते । ऋत्विग्भ्य इति चतुर्थ्यन्तः शब्दः । चतुर्थ्यत्र संप्रदाने । संप्रदानं च कारकम् । कारकं च क्रियां प्रति गुणभूतम् । तत्राविभज्य दानं प्राप्नोति । विभागस्याचोदितत्वात् ।

उच्यते । ददातिरयम् । ददातिश्च स्वस्वत्तन्निवृत्तिपरस्वत्वापादनरूपम् । तच्चै-

द्यजमानो विभज्य निर्दिशेत् । प्रदानानां पृथक्त्वात् । असति विभागे
न शक्यः स्वेन भागेन संबन्धः कर्तुम् । तस्माद्विभज्य दक्षिणा दात-
व्येति ॥ ५० ॥

परिक्रयाच्च लोकवत् ॥ ५१ ॥

अस्ति च परिक्रयार्थं दानं, न धर्ममात्रम् । परिक्रयार्थं च भर्त्रा
भृत्येन सह प्रणितव्यम् । यदि च परिषदं प्रत्युच्येत, परिषच्च विभ-
जेत तत् स्वामिना सहापिण्यत । तत्र परिक्रय एव नाभविष्यत् ।
यथा, लोके काष्ठवाहप्रभृतिभ्यो यदीयते, तत्र काष्ठवाहाः स्वामिना
सह पणन्ते । तेभ्यः स्वामी विभज्य निर्दिशति, इदं तुभ्यमिदं तुभ्य-
मिति । तद्वदिहापि द्रष्टव्यम् । तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति ॥ ५१ ॥

विभागं चापि दर्शयति ॥ ५२ ॥

अपि च दर्शयति विभागं, यद्विभागाभिधायिनं मन्त्रमामनन्ति ।
तुथो वो विश्ववेदा विभजतु, इति । कृष्णाजिनेन वित्रास्य दक्षिणां
ददातीति । तथा, अग्नीधेऽग्रे ददाति, अग्निमुखानेव पितृन् प्रीणाति ।
ब्रह्मणे ददाति, प्रसृतेभ्यो ददाति प्रसृत्यै । होत्रे ददाति । नेष्ट्रे ददाति ।
हविर्धान आसीनेभ्य अध्वर्युभ्यो ददाति । उद्गातृभ्यो ददाति । अन्तः-
सदस्यासीनेभ्यो यथाश्रद्धं प्रासर्पकेभ्यो ददातीति । एवं विभागदर्श-
नमुपपद्यते । तस्माद्विभज्य दातव्यमिति ॥ ५२ ॥

(ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदक्षिणाया अर्घ्यादिसमाख्यानुरोधेन विभाग-
धिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] समं स्यादश्रुतित्वात् ॥ ५३ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे समाम्नायते, गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्चेति । तत्रायमर्थः सम-
धिगतः । विभज्य दातव्यमिति । इदमिदानीं सांशयिकम् । किं समो
विभाग उत कर्मकृतं वैषम्यम्, उत शब्दकृतमिति । किं प्राप्तम् । समो
भागः स्यात्, अश्रुतित्वाद्विशेषस्य । यत्र विशेषो न श्रूयते, तत्र समो
विभागो भवितुमर्हति । कथमिव । एकस्मै सर्वं दातव्यं प्राप्नोति, यद्य-
परस्मै दातव्यं न भवति । तत्र यावत्येकस्मै दीयमाने नान्यः संवि-

कैकं प्रति कर्तव्यम् । यदि समुदायमङ्गीकृत्य परित्यजेत्तथा सति त्याग एव कृतो
भवेन्न ददाति । तस्मात्प्रविभज्य दानम् ॥ ५० ॥ [५१ ॥ ५२ ॥]

भज्यते, तावत्तस्मा एकस्मै न दातव्यम् । अविशिष्टं दातव्यम् । एवमे-
कैकस्मै । तस्माद्विशेषाश्रवणात्समं देयमिति ॥ ५३ ॥

अपि वा कर्मवैषम्यात् ॥ ५४ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । न समं स्यात् । कर्मकृतं वैषम्यं भवेत् ।
यो बहु कर्म करोति, तस्मै बह्वी भूतिर्दायते । तस्मात्कर्मानुरूपेण
वैषम्यामिति ॥ ५४ ॥

अतुल्याः स्युः परिक्रये विषमाख्या विधिश्रुतौ

परिक्रयान्न कर्मण्युपपद्यते दर्शनाद्विशेषस्य

तथाऽभ्युदये ॥ ५५ ॥ सि०

न चैतदस्ति, कर्मकृतं वैषम्यामिति । किं तर्हि । उपकारकृतम् । स
उपकारः श्रुत्या विज्ञायते । तस्माच्छ्रुतिकृतं वैषम्यम् । तेन, अतुल्याः
परिक्रये भवेयुः । विषमा ह्येषामाख्या । केचिदर्थिनः, केचित्तृतीयिनः,
केचित्पादिनः । येषामर्थं तेऽर्थिनः । कथं च तेषामर्थं भवति । यदि
तेभ्योऽर्थं दीयते । एवं, तृतीयिनः, पादिन इति च दीक्षाविधिश्रुतौ
समाख्यायन्ते । सा परिक्रयात्कर्मकृते वैषम्ये नोपपद्यते । क पुनरयं
विशेषो दृश्यते । अभ्युदये । अभ्युदय इति, अभ्युदयफलम् । ऋ-
द्धिफलं द्वादशाहं ब्रूमः ।

अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो
होतारम् । ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाऽर्थिनो दीक्षयति । ब्राह्मणा-
च्छंसिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारमुद्गातुः, मैत्रावरुणं होतुः । ततस्तं नेष्टा दीक्ष-
यित्वा तृतीयिनो दीक्षयति । अग्नीध्रं ब्रह्मणः, प्रतिहर्तारमुद्गातुः,
अच्छावाकं होतुः । ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति ।
पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, ग्रावस्तुतं होतुः । ततस्तमन्यो दीक्ष-
यति, ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यप्रेषित इति । अर्थिनः, तृतीयिनः, पादिन इति
द्वादशाहेऽनुवादः । यदि प्रकृतौ यथासमाख्यममीषामिमे भागास्ततो

समं स्यादश्रुतत्वादिति—प्रसक्तानुप्रसक्तेन विभागोऽप्युल्लेखं च ॥ ५३ ॥ [५४ ॥

द्वादशाहे दर्शनमुपपद्यते । तस्मादध्यादिभिः समाख्यानात्समाख्याश्रु-
तिकृतं वैषम्यं भवितुमर्हतीति ॥ ५५ ॥

(भूसंज्ञकैकाहे, औपदेशिकधेनुदक्षिण्याऽऽतिदेशिककृत्स्नक्रतुदक्षिण्याया
बाधाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] तस्य धेनुरिति गवां प्रकृतौ विभक्त्यो-

दितत्वात्सामान्यात्तद्विकारः स्याद्यथेष्टिर्गु-

णशब्देन ॥ ५६ ॥ पू०

इदमामनन्ति, अथैष भूर्वैश्वदेवास्त्रिवृदेव सर्वस्तस्य विश्ववत्यस्तो-
त्रीया धेनुर्दक्षिणा, इति । अत्र संदेहः । किं धेनुर्गवां निवर्तिका, उत
कृत्स्नाया दक्षिण्या इति । तत्रेदं तावत्परीक्ष्यम् । किं प्रकृतौ विभक्तं
दाक्षिण्यमुत समस्तमिति । तत इदं तच्च संहत्याधिकरणं क्रियते । किं
प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यं, धेनुर्गवां निवर्तिका, उताविभक्तं, कृत्स्नाया
दक्षिण्या निवर्तिकेति । किं प्राप्तम् । तस्य धेनुरिति श्रूयमाणे ब्रूमः ।
धेनुर्गवां निवर्तिकेति ।

तत एतत्तावद्विचार्यते । प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यमिति । किमिदं
विभक्तमिति । गवादीनामेकैकं द्रव्यं दक्षिणेति । कथम् । गौश्चाश्वश्चा-
श्वतरश्च दक्षिणा, इति प्रकृतौ गवादिभिर्दक्षिणाशब्दः प्रत्येकं परिस-
माप्यते । निर्दिष्टा हि गवादयो न तेषां समुदायः । चशब्दः समुच्च-
यार्थो भवति, न तु समुच्चयस्य निर्देशकः । परपदविशेषणार्थं तु
समुच्चयमुपादत्ते । यदि हि निर्दिशेत्, क्रियागुणैः समुच्चयः संबध्येत् ।
समुच्चयः शोभनः, समुच्चयो द्रष्टव्य इति यथा भवति, एवं, च शोभनः,
च द्रष्टव्य इति वा भविष्यति ।

९९ ॥]

तस्य धेनुरिति—विकृतिस्मिन्नर्थं प्रकृतिं तावन्निरूपयामः । यदि गवादयः
प्रधानभूतास्तत एकद्रव्यनिवर्तिका धेनुः । अथ दक्षिणा, कृत्स्नस्य दाक्षिण्यस्य निव-
र्तिका धेनुः । गवादयोऽत्र प्रधानभूतास्तेऽत्र निर्दिश्यन्ते । दक्षिणा तान्प्रति विधी-
यते । न च शब्दः समुदायार्थो भवति । न तु समुच्चयनिर्देशक इति—कोऽभिप्रायः ।

तथा, यथेह समुच्चययोः षष्ठी भवति, घवत्वादिरयोः समुच्चय इति । एवं घवः त्वादिरश्चेत्यत्राप्यभविष्यत् । न तु भवति । तस्मान्न चशब्दः समुच्चयं निर्दिशति । श्रुत्या निर्दिष्टेन चैकवाक्यता न्याय्या, न गवादिलक्षितेन समुदायेन । तस्मात्, गौर्दक्षिणा, अश्वो दक्षिणा, इत्येवं संबन्धः । लक्षयित्वा हि गवादींस्तेषां दक्षिणात्वं विधीयते । तच्च गुणभूतं प्रतिप्रधानं भिद्येत । चशब्दश्चैवं समर्थितो भविष्यति, गौर्दक्षिणा, अश्वश्च दक्षिणा, इति । न गौरश्वादिसहितो गवादीनां वा समाहार इति ।

यदा विभक्तं दाक्षिण्यं, तदा प्राप्ता गौर्दाक्षिण्ये । पुनर्विशेषार्थमुच्चार्यते, धेनुर्दक्षिणा, इति । याऽसौ गौर्दक्षिणा सा धेनुरिति । अन्वासां दक्षिणानामविकारेण यथाप्रकृतिभावेन चोदकानुग्रहो भविष्यति । शब्देनैव गव्येषु गुण उच्यते, धेनुन्वं नाम । गौरेव हि धेनुर्नान्या । यथेष्टिर्गुणशब्देन । सौर्यं निर्वपेदिति सूर्यसंबन्धं कुर्याद्द्रव्यस्येति विवक्षिते निर्वपणाश्रय एव प्रयोगः शब्देन निर्दिश्यत इति, सनिर्वपणका-

शब्दास्तावद्धिप्रकाराः । केचिद्वाच्यं स्वप्रधानमाहुः, नोपसर्जनत्वेन । यथा, वृक्षाविति वृक्षशब्दः स्वार्थप्रधान उच्चार्यते । केचिद्वाच्यमर्थमन्यत्रोपसर्जनभूतं ब्रुवते, न स्वप्रधानभूतम् । यथाऽत्रैव वृक्षाविति द्विवचनं प्रातिपदिकोपसर्जनमात्मानं ब्रवीति । न द्विवचनार्थमेव जहाति । एवं चशब्दः समुच्चयं ब्रुवन्तुपसर्जनत्वेन ब्रवीति, न स्वं प्राधान्येन । तस्माद्यस्योपसर्जनं चशब्दः सोऽत्र क्रियागुणान्यां संबध्यते । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्सिद्धमिति । ते च गवादयः । न च चशब्दः समुच्चयस्य पर्यायवचनः । समुच्चयशब्दः प्राधान्येन निर्दिशति, नान्यत्र गुणभावेन । गवादयः स्वार्थस्य वक्तारो न द्योतकाः । कथम् ? शब्दस्तावद्दृष्ट्या शक्त्यार्थमभिधत्ते, स एव । नाद्यः । एवं चशब्दः । कथम् । एकशक्तिरूपनात् । अन्यथा शब्दान्तरस्य तदभिधायिता, चशब्दस्य च द्योतकत्वमिति शक्तिद्वयं स्यात् ।

अपि च-वृक्षशब्द उच्चरिते वृक्षार्थ एव मनसि विपरिवर्तते, नान्यसहितः । (प्रकाशशब्दोच्चारणात्) । उच्चरिते तु चशब्द इतरेतरयोगः प्रतीयते । स तैत्सर्यः ।

१ आत्मानमिति-द्विवचनित्यर्थः । २ 'च एवं' इत्यारम्भे क्रियांश्चिद्ग्रन्थस्तुष्टि इति भाति ।

३ च तस्येति-यत्र यस्मात्प्रदीयते तत्तत्प्र वाच्यमिति नियमादिति शेषः ।

स्प्रयोगादनेन निर्वपणशब्देनैष्टिको विध्यन्तो नियम्यते । एवमिहापि
गौर्गुणवचनेन धेनुशब्देन गोदाक्षिणाविकारः क्रियते, नान्या दक्षिणा
विक्रियत इति ॥ ५६ ॥

सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकत्वं दक्षिणार्थस्य गुणानां
कार्यैकत्वादर्थे विवृतौ श्रुतिभूतं स्यात्तस्मा-
त्समवायाद्धि कर्मभिः ॥ ५७ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । सर्वस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तिका
धेनुरिति प्रतिज्ञायते । तत्रैतद्वर्ण्यते समस्तं दाक्षिण्यमिति । किमिदं
समस्तं दाक्षिण्यमिति । न प्रतिद्वयं दक्षिणाशब्दः संबध्यते, गौर्दक्षिणा,
अश्वो दक्षिणा, अश्वतरो दक्षिणा, इति । कथं तर्हि । गवादयो दक्षि-
णेति । न हि गवादीनुद्दिश्य दक्षिणासंबन्धो विधीयते, ये गवादयस्ते
दक्षिणेति । तथा हि दक्षिणाशब्दो गवादीनां दक्षिणासंबन्धविधानार्थं
योगपद्येनान्तर्णीतसंबन्धमभिवदन् बहुवचनान्तः स्यात्, गवादयो
दक्षिणा इति । यथा, अग्नीषोमौ देवते प्राणापानावभिसमभवतामिति ।
गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति ।

कथं तर्हि । दक्षिणामुद्दिश्य गवादयो विधीयन्ते । का दक्षिणा ।
गवादय इति । दक्षिणा नाम दक्षतेरुत्साहकर्मणः । दक्षिणा-उत्साहिका,
इति । एकः स गुणः । स च प्राधान्येन विवक्षितः । तद्विशेषणत्वेन
गवादयः । गुणवचनानां च शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति,
न द्वयवचनानामाश्रितगुणवशेन । यथा, विश्वे देवा देवतेति । का
पुनर्दक्षिणा । गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्चेति । दक्षिणाशब्दो दाने संबध्यते,

गवादीनामुद्दिश्यमानानां विशेषणमविवक्षितम् । तस्मादेकैकस्य दक्षिणासंबन्धः ।
उद्दिश्यमानप्राधान्यात् । प्राधान्यं च द्वयत्वात् ॥ ५६ ॥

इतरेतरयुक्ता दक्षिणा प्रतिविधीयते । कुतः । संख्यासामर्थ्यात् । यदि गवादीनु-
द्दिश्य दक्षिणा विधीयते, न संख्या दक्षिणां प्रति विधीयते । वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
यदि च गवादयः प्रधानभूतास्तथा सति तेषामिति प्राप्नोति । गवादीनां प्राधान्येऽदृ-
ष्टकल्पना प्राप्नोति । अन्यत्र शेषभावादगवादीनाम् । दक्षिणाप्राधान्ये तु नादृष्टं.

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति, न गवादयः । एको हि दक्षिणानामर्थः,
ऋत्विजामानमनम् । सकृच्चाऽऽनतास्ते भवन्ति, भूय आनमनेनार्थो
नास्ति, गवादीनामपि गुणानामेकं कार्यं दक्षिणात्वम् ।

यदा समस्तं दाक्षिण्यं तदा विकृतौ भुवि तस्मिन् प्राकृतेऽर्थे धेनुः
श्रुतिभूता । सा च प्राकृतं कार्यमभिनिर्वर्तयति । क्रतुसंयोगेन हि श्रूयते
तस्य क्रतोर्धेनुर्दक्षिणा, इति । तस्मिन्निर्वृते सर्वं चोदकप्राप्तमानुमानिकं
निवर्तते । तया समवायाद्धि कर्मभिर्ऋत्विजः संबध्यन्ते श्रुतिभूतया ।
अपि च चशब्दश्रुत्या ससहायं गोद्रव्यमिति प्रतीयते । दक्षिणासंब-
न्धोऽस्य वाक्येन । श्रुतिश्च वाक्याद्वलीयसी । तस्मात्पूर्वं चयोगः,
पश्चाद्दक्षिणासंबन्धः । इतरेतरयुक्ता दक्षिणात्वेन संबध्यन्ते गवाद-
योऽर्थाः । तस्मात्कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तिका धेनुरिति ॥ ५७ ॥

चोदनानामनाश्रयाल्लिङ्गेन नियमः स्यात् ॥ ५८ ॥

यदुक्तं, यथेष्टिर्गुणशब्देनेति । अत्रोच्यते । आग्नेयोपांशुं याजामीषो-
मीयानां प्राकृतानां, सौर्यार्थमणमाजापत्यनैर्ऋतीनां चोदनानां नाकि-
चिदेकं कार्यं, यद्वैकृती चोदनाऽऽश्रयेत् । तत्र वक्ष्यते, एकस्य कर्मणो
वैकृतं कर्म विध्यन्तं गृह्णातीति । तत्र कस्य ग्रहीष्यतीति संदेहे युक्तो
ल्लिङ्गेन नियमः । इह त्वपदिष्टो हेतुः । गवादीनामेकं कार्यं दक्षिणा-
त्वम् । तस्मिन् धेनुः श्रुतिभूता चोदकप्राप्तान् निवर्तयितुमर्हतीति ॥ ५८ ॥

(ज्योतिष्टोमे नैमित्तिकैकादिगोदाक्षिण्या नित्यप्रयोगीषगोगतद्वादशशत-
संख्यामात्रवाधाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१५] एकां पञ्चेति धेनुवत् ॥ ५९ ॥ पू०

यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यात्, अभिदग्धे पञ्च गा-
इति । अत्र संदेहः । एका पञ्च च गावः श्रूयमाणाः किं कृत्स्नस्य

‘ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति’ इति । अपि च गुणवचनोऽयं दक्षिणाशब्दोऽयदा
द्रव्य उपसर्जनीभूतस्तदा द्रव्यस्यैव यल्लिङ्गसंख्यं, तदेव लभते । इह च बहुनि-
द्रव्याणि । तस्माद्बहुवचनेन भवितव्यम् । अनुषङ्गस्य सत्यां गतावन्यायत्वात् ।
यदा तु स्वप्राधान्येन विवक्ष्यते गुणस्तदा, द्रव्यस्य यल्लिङ्गसंख्यं-तत्र लभते । भवि-
तव्यं च गुणस्यापि वचनेन । तस्मादेकवचनान्तं युक्तम् ॥ ५७-॥ [५८-॥]

क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तिका, उत गवामिति । किं प्राप्तम् । एकां पञ्चेति धेनुवत् । यथा धेनुः कृत्स्नस्य निवर्तिका एवमेका पञ्च च भवेयुः । दक्षिणासंबन्धो हि तासां प्रत्यक्षः श्रूयते । तेन ताः प्राकृतीनां कार्य-मभिनिर्वर्तयन्ति । प्राकृत्यश्चाऽऽनुमानिक्यो निवर्तन्त इति ॥ ५९ ॥

(साद्यस्त्रे सोमक्रयार्थं विहितेन त्रैवर्षिकेण पुंगवेन, प्राकृतसर्वकय-द्रव्यवाधाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

इदं तावदपर्यवसितं तिष्ठतु । अथाधिकरणान्तरं प्रस्तूयते—

[१६] त्रिवत्सश्च ॥ ६० ॥ सि०

अस्ति साद्यस्त्रे, साण्डस्त्रिवत्सः सोमक्रयणः स्पर्धमानानामिति । सन्ति क्रयार्थानि द्रव्याणि चोदकप्राप्तानि । अजया क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, ऋषभेण क्रीणाति, अश्वशफेन क्रीणाति, वाससा क्रीणाति, इत्येवमादीनि । तत्र संशयः । किं त्रिवत्स ऋषभस्य निवर्तकः, अथवा सर्वेषां क्रयार्थानां द्रव्याणामिति । किं प्राप्तम् । ऋषभस्य निवर्तक इति । कुतः । पुंगवत्वात् । पुंगवत्वेन सामान्येन, पुंगवोऽसौ विधीयते । कुतः पुंगवत्वम् । साण्डश्रवणात् । तस्मादृषभस्य निवर्तक इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । त्रिवत्सश्च । किम् । कृत्स्नस्य क्रयार्थस्य निवर्तक इति । प्रत्यक्षः स क्रीणातिना संबध्यते, तेन चोदकप्राप्तं निवर्तयति । तस्मात्कृत्स्नस्य क्रयार्थस्य निवर्तक इति ॥ ६० ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ६१ ॥

एवं च कृत्वा लिङ्गं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति । एवमाह । अपरस्मिन् साद्यस्त्रे, स्त्री गौः सोमक्रयणी व्यावृत्ता ह्येषां स्पर्धा, इति । यदि सर्वस्य क्रयार्थस्य निवर्तिका स्त्री गौः, ततः सैवैकाकिनी केन सह स्पर्धिष्यत इति । इतरथा सर्वस्यानिवर्तिकायां संघस्य स्पर्धा भवेत् । तत्रास्यां वर्तमानायां स्पर्धायां, व्यावृत्ता ह्येषां स्पर्धा, इति नोपपद्यते । तस्मात्सर्वस्य निवर्तिकेति । त्रिवत्सोऽपि तत्समानश्रुतिः । सोऽपि च सर्वस्य निवर्तक इति ।

एवं वा ॥ यदि त्रिवत्सः सर्वेषां निवर्तकस्तदा तमपवाधमाना साद्यस्कान्तरे स्त्रीगवी श्रूयमाणा केवला स्यात् । तत्र, व्यावृत्ता ह्येषां स्पर्धा, इति दर्शनमुपपद्यते । इतरथा हि केवलस्य ऋषभस्याप्रजाधितारं त्रिवत्सं निवर्तयन्ती संघमध्यपतिता स्पर्धेतापि । तत्र, व्यावृत्ता ह्येषां स्पर्धा, इति वचनं नावकल्पते । अतः कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकस्त्रिवत्स इति ।

तत्रैवमन्तरागर्भिणीन्यायो भवतीत्यन्यथा सूत्रं वर्ण्यते । इतश्च, एका पञ्च च कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तिकाः, त्रिवत्सश्च । तथा च लिङ्गदर्शनम् । एवमेतत्समानश्रुतिस्त्रिवत्सोऽपि सर्वस्य निवर्तकः प्राप्नोति । तदेतद्दर्शनमुपपत्स्यते । व्यावृत्ता ह्येषां स्पर्धा, इति ॥ ६१ ॥

एके तु श्रुतिभूतत्वात्संख्यया गवां लिङ्गवि-
शेषेण ॥ ६२ ॥ सि०

रिपतादुत्तरम् । यदुक्तम्, एका पञ्च च कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तिकेति । एतन्न । एके त्वर्या निवर्तन्ते, एके गावो निवर्तन्ते, अश्वादयो न निवर्तन्ते । एका देया, पञ्च देया इति य एष नियमः, स गोविषयः । कुतः । गोविशिष्टया संख्यया संबन्धात् । यदेतत्, एकां ददाति, पञ्च ददातीति । नैवमभिसंबन्धः क्रियते, एकां दक्षिणां ददातीति । कथं तर्हि । एकां गामिति । गोसंबन्धो हि मुख्यत्वाद्बलीयान् ।

अपि च गोशब्देन सह संख्यायाः प्रत्यक्षः संबन्धः । गोशब्दव्यवधानात्परोक्षो दक्षिणाशब्देन । गोशब्दश्चैवं मुख्यार्थो भवति । इतरथा लक्षणा स्यात्, एकां गामश्वादि चेति । तेन गवां लिङ्गविशेषेण संख्या गोषु निविशते । एवं च सर्वेषामनिवृत्तावश्वादीनां यथाप्रकृतिभावे चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्मादेका पञ्च च गवां निवर्तिका इति ॥ ६२ ॥

(अश्वमेधे विहिताभ्यां प्राकाशाम्नां प्राकृताध्वर्युभागमात्रस्य बाधा-)

धिकरणम् ॥ १७ ॥

[१७] प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ ६३ ॥ पू०

अश्वमेधे श्रूयते, हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्यवे ददातीति । तत्रैषोऽर्थः
सांशयिकः । किं प्राकाशौ कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकावुताध्व-
र्युभागस्य निवर्तकाविति । कुतः संशयः । इह प्राकाशावित्येष यदि ददा-
तिना संबध्यते, ततः कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः । अथाध्व-
र्युणा, तदाऽध्वर्युभागस्य । किं प्राप्तम् । कृत्स्नस्येति । तत्रैतद्वर्ण्यते,
प्राकाशाविति शब्दो ददातिना संबध्यत इति । कुतः । एवं ददातिसंब-
न्धविधाने श्रुतिरनुगृहीता । अध्वर्युणा संबन्धे वाक्यम् ।

अपि च प्राकाशाविति द्वितीया कारकाविभक्तिः सामर्थ्यादेवाऽऽख्या-
तेन संबध्यते, न नाम्ना । तस्माद्ददातिना संबन्धः । अध्वर्युसंबन्धे
चाध्वर्युशब्दात्षष्ठ्यभविष्यत् । तस्मादपि ददातिना संबन्धः । ददाति
लक्षयित्वा प्राकाशौ विधीयेते । तत्र न शक्यो ददातिरध्वर्युणा विशे-
ष्टम् । वाक्यं हि तदा भिद्येत । अपि च विशेषणे सत्यपि यदि ददाति-
रविशिष्टः पदान्तरेण संबध्यते, अविशिष्ट एव कार्यं प्राप्नोति । प्रयुज्य-

ददातिमनु च प्राकाशो विधीयते ' हिरण्मयौ ' इति न विधीयते । कुतः ।
' प्राकाशौ ' इति हिरण्मयावेवोच्येते, नान्यद्व्यमयौ, धेनुशब्दवत् । यदि प्राका-
शाध्वर्युसंबन्धो भवेत्तथा सत्यन्तं वाक्यमेव स्यात् । न धात्वर्थो विधीयते । न धा-
त्वर्थेऽन्यत्किंचिदिति । कारकाविभक्तिश्च श्रुत्यैव प्राकाशयोर्ददातिना संबन्धं ब्रवीति ।
अध्वर्युसंबन्धे षष्ठ्यभविष्यत् ।

अत्र ग्रन्थः । अपि च विशेषणे सत्यपि यदि ददातिरविशिष्टः पदान्त-
रेण संबध्यते, अविशिष्ट एव कार्यं प्राप्नोतीति । कोऽभिप्रायः । अस्मिन्वाक्ये
ददातिमनु च प्राकाशो विधीयते । (एतस्यां) ददातिर्विशेषणमविवक्षितम् । वाक्यमे-
दप्रसङ्गात् । प्रयुज्यमानमपि विशेषणमशक्यं विशेष्यं न विशिनष्टि । कथम् । प्रधान-
भूतोऽत्र ददातिः । प्रधानभूतस्य च लिङ्गसंख्यमविवक्षितम् । कथम् । प्रत्ययः क्रियां
विधत्ते । क्रिया विधीयमाना कारकैर्विना न भवति । कारकाणि च स्वविशेषणै-
र्विना न भवन्ति । तस्मात्क्रियाकारकाणि कारकविशेषणानि प्रत्ययेन परामृश्यन्ते ।
तत्र यः क्रियां प्रत्युद्दिश्यते स प्रधानभूतः क्रियां प्रति, न तु स क्रियाङ्गम् । क्रियैव
तदर्थः । तस्य प्रधानभूतस्य यल्लिङ्गसंख्यं तदनङ्गत्वात्क्रियायाः प्रत्ययेन न परामृ-
श्यते । तस्माद्यत्क्रियार्थं प्रातिपदिकमुपादीयते, तस्य यल्लिङ्गसंख्यं तद्विवक्षितम् ।

मानमपि हि विशेषणमशक्तं न विशेष्यं विशिनष्टि । तस्मात्, योऽध्वरं
युनक्ति, सोऽध्वर्युरिहाभिप्रेतः । अतः कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निव-
र्तकौ प्राकाशाविति ॥ ६३ ॥

अपि त्ववयवार्थत्वाद्विभक्तप्रकृतित्वाद्-
गुणेदन्ताविकारः स्यात् ॥ ६४ ॥ सि०

अपि त्विति पक्षव्यावृत्तिः । दक्षिणावयवकार्यार्थौ प्राकाशौ, न
कृत्स्नदक्षिणाकार्यार्थौ । विभक्ता हि तेषां भागा अध्वर्यादीनाम् ।
अयमध्वर्योर्भागः, इमेऽन्येषामिति । तस्मात्, गुणेदन्ताविकारः स्यात् ।
किमिदं गुणेदन्ताविकार इति । गुणस्येदन्ता गुणेदन्ता । इदं भाव
इदन्ता । गुणेदन्ताया विकारो गुणेदन्ताविकारः । अध्वर्योर्भागस्य
निवर्तकौ प्राकाशौ । कथमिव । एकमिदं हि वाक्यम् । हिरण्यौ
प्राकाशौ, इति । नेयं प्रथमा । नापि दक्षिणाशब्देन संबन्धः । येन द-
क्षिणाकार्ये वर्तेयाताम् । का तर्ह्येषा । द्वितीया । ददातिनैव संबध्यते ।
तदेकं वाक्यं, हिरण्यौ प्राकाशावध्वर्यवे ददातीति । अध्वर्युसंप्रदान-
केन ददातिनैतयोः संबन्धः । तस्मात्तत्राध्वर्युददातिभागं निवर्तयतः ।
यद्वा सर्वविशेषणविशिष्टो ददातिरपूर्वो विधीयते । दृष्टार्थत्वादध्वर्योर-
न्यानानत्यर्थान् प्रत्याख्यास्यति ।

क्रियाङ्गत्वात् । प्रधानस्य तु विशेषणमध्वर्युर्न विवक्षितम् । तस्मात्कृत्स्नाविकारो
प्राकाशौ । अध्वर्युशब्दस्त्ववयुत्यानुवाद इति ॥ ६३ ॥

न कृत्स्नस्य दाक्षिण्यस्य निवर्तकौ प्राकाशौ । कुतः । यदि दाक्षिण्यमनूद्य प्रा-
काशौ विधीयेयातां, प्राकाशौ दक्षिणा, तौ चाध्वर्यव इति । यथा 'औदुम्बरः सोम-
चमसो दक्षिणा, स ब्रह्मणे देयः' इति । एकं चेदं वाक्यं, 'प्राकाशावध्वर्यवे ददाति'
इति । प्राकाशाविति न चेयं प्रथमा । यथा 'सोमचमसः' इति । किं तर्हि ।
द्वितीया । सा (अध्वर्यवे) ददातिना संबध्यते । एकवाक्यत्वात् । अध्वर्युप्राकाश-
योर्ददातिना संबन्धो विधीयते, न ददातिमध्वर्युविशिष्टमुद्दिश्य । नापि ददातिमु-
द्दिश्य, अध्वर्युशब्दस्यावयुत्यानुवाददोषात्, व्यवहितसंबन्धाच्च । किं त्वध्वर्युमेवोद्दि-
श्येति । तत्र चतुर्थ्यन्तोऽध्वर्युः संप्रदानभूतः । प्राकाशप्रातिपदिकं च द्वितीयान्तमध्वर्यु-
प्राति गुणभावेन, तयोः प्रातिपदिकयोः संबन्धाच्चतुर्थी लभ्यत इति ।

अथ यदुक्तं, प्राकाशयोर्ददातिसंबन्धो विधीयत इति । तथा हि श्रुतिस्नुगृहीता भविष्यतीति । नासौ वाक्यानेपेक्षणी श्रुतिः । अस्मात् ददातिनाऽऽनन्तर्ये नावकल्पते । यदप्युच्यते, कारकाविभक्तिराख्या-
त्तेन संबन्धयोग्येति । योग्यत्वं दर्शनेन बाध्यते । दृश्यते त्वानन्तर्यं प्राकाशयोरध्वर्युशब्देन । यदप्युक्तं, तत्संबन्धे षष्ठ्यभविष्यदिति । सत्यं प्राप्नोति षष्ठी, न तु तदभावे संबन्धो नास्त्यध्वर्युणा । गम्यते हि स वाक्येन । आह । चतुर्थीश्रुतिरत्र या, सा वाक्यमपवाधिष्यत इति । नाविधीयमानां बाधितमुत्सहते । कथं तर्ह्यविधित्सिते संप्रदाने श्रूयंत इति । सामर्थ्यप्राप्तस्यानुवादेनेति । तस्माददोषः । उक्तं वा सर्व-
विशेषणविशिष्टं दानं विधीयत इति । एवमन्येषामनिवृत्तौ यथाप्रकृति-
भावे चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्मादध्वर्युभागस्य निवर्तकौ प्राका-
शाविति ॥ ६४ ॥

(उपह्वये कृतवौपदेशिकाश्चदक्षिण्या प्राकृतकृत्स्नकृतदक्षिण्या
बाधाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] धेनुवच्चाश्वदक्षिणा स ब्रह्मण इति पुरुषा-
पनयो यथा हिरण्यस्य ॥ ६५ ॥ सि०

ननु ददातिमनूद्य प्राकौशौ विधीयेते इत्युक्तम् । उच्यते । अध्वर्युपदसामर्थ्या-
त्सदानन्तर्येण योऽर्थः स ग्रहीतव्यो न प्रकाशददात्योः संबन्धो ग्रहीतव्यः । ननु
श्रुत्यैव क्रियया कारकाणि संबध्यन्ते । तेन ददातिना प्राकाशयोः संबन्धो भविष्य-
ति । उच्यते । अविधीयमानत्वाद्दातेर्वाक्यसंबन्ध एव बलवान् भवति । विधीय-
मानायां कारकाण्युद्भूतशक्तीनि भवन्ति । तानि क्रियया संबध्यन्ते, कारकत्वात् ।
अविधीयमानायां तु क्रियायां कारकाण्यनुद्भूतशक्तीनि भवन्ति । तथा चाऽऽनन्त-
र्येण यः संबन्धो वाक्यलक्षणः स ग्रहीतव्यः, न व्यवहितेन ददातिना । अध्वर्युप-
पदेन व्यवधानात्प्राकाशयोः ।

नासौ वाक्यानेपेक्षणी श्रुतिरित्यादिग्रन्थोऽनेन न्यायेन नेयः । प्रसिद्धिर्दर्शनेन
बाध्यत इत्ययमप्यविधीयमानत्वेन नेयः । तस्मादध्वर्युणा संबन्धात्तद्भागस्यैव
निवृत्तिः । 'एकां गोम्' इत्येकशब्दस्य गोशब्देन संबन्धो न ददातिना । अनूद्य-
मानित्वादेव क्रियाया इत्येवमेव नेयः ॥ ६४ ॥

अस्थुपहव्यः, उपहव्योऽनिरुक्तः । तेनाभिश्शस्यमानं याजयेत् । अग्नि-
ष्टोमो यज्ञः पञ्चदशस्तोमो रथंतरसामा, अश्वः श्वेतो दक्षिणा । उपहव्योऽ-
निरुक्तः । तेनाभिश्शस्यमानं याजयेत् । उक्थ्यो यज्ञः सप्तदशस्तोमो
बृहत्पृष्ठः, अश्वः श्यावो रुक्मललाटो दक्षिणा तत्र श्रूयते, स ह्यनिरुक्तः,
स ब्रह्मणे देय इति । तत्र संदेहः । किमश्वो ब्रह्मभागस्य निवर्तक
उत कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्येति । किं प्राप्तम् । ब्रह्मभागस्य निवर्तक
इति । कुतः । कर्तृसंबन्धात्, अवयवार्थत्वाद्विभक्तप्रकृतित्वाच्च गुणेदन्ता-
विकारः स्यात् । स्रगवत् । यथा, स्रजमुद्गात्रे ददाति, इत्युद्गातृभागस्य
निवर्तिका स्रक्, न कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य । एवमिहापीति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । धेनुवदश्वदक्षिणा स्यात् । कृत्स्नस्य निवर्तिकेति ।
कुतः । दक्षिणाशब्दसंबन्धात् । अश्वः श्यावो रुक्मललाटो दक्षिणा,
इति प्रत्यक्षश्रुतेनाश्वेनाऽऽनमनं कर्तव्यम् । एवं चेत्, आनुमानिकं
निवर्तितुमर्हति । ननु कर्तृसंबन्धोऽस्य श्रूयते, स ह्यनिरुक्तः स ब्रह्मणे
देय इति । उच्यते । एकेन वाक्येन देशकप्राप्तानां निवृत्तिः । द्विती-
येन वाक्येन निवृत्तौ सत्यां पुरुषापनयः क्रियते । यथा हिरण्यस्य,
सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति । तस्मात्कृत्स्नस्य निवर्तकोऽश्व इति ॥६५॥

एके तु कर्तृसंयोगात्स्रगवत्तस्य लिङ्गविशेषेण ॥ ६६ ॥

अथ यदुक्तम्, एके अर्था निवर्तन्ते, कर्तृसंयोगालिङ्गविशेषेण स्रगव-
दिति । तत्परिहर्तव्यम् ॥ ६६ ॥

द्वितीयमाधिकरणं कृत्स्नस्य । तृतीयमपि कृत्स्नस्यैव, लिङ्गाशङ्कानिवृत्त्यर्थमारभ्यते ।
चतुर्थमपि तत्कृत्स्ने विकारः, तदन्ताविकारोऽध्वर्युभागे नियमार्थः ॥ ६९ ॥ [६६॥

१ विनिवृत्तौ—पा० । २ द्वितीयमिति—‘ धेनुवच्चाश्वदक्षिणा ’ (अ० १० पा० ४ अ० १८
सू० ६५) इत्यधिकरणं कृत्स्नस्य विकारार्थमारभ्यत इत्यर्थः । ३ तृतीयमिति—‘ तथा च सोमच-
मवः ’ (अ० १० पा० ४ अ० १९ सू० ६८) इत्यधिकरणमपि कृत्स्नविकारार्थमेवाधिकाशङ्कायाऽऽ-
रभ्यत इत्यर्थः । ४ चतुर्थमपीति—‘ यजुर्युक्ते त्वध्वर्योः ’ इत्यधिकरणमपि (अ० १० पा० ४ अ०
२१ सू० ७८) कृत्स्नविकारार्थ एव दक्षिणापुनःश्रवणे सति कृत्स्नाध्वर्युभागविकारापवादतयाऽध्वर्युभा-
गमात्रे नियमार्थमारब्धमित्यर्थः ।

अपि वा तदधिकाराद्धिरण्यवद्विकारः स्यात् ॥ ६७ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । तदधिकारात्, दक्षिणाधिकारात् । दक्षिणाशब्देन दक्षिणामधिकृत्याश्वसंबन्धः कृतः । तस्मात्कृत्स्नदक्षिणाविकारोऽश्वः । अतो हिरण्यवदेव भवति, न स्रग्वत् ॥ ६७ ॥

(ऋतपेये विहितसोमचमसदक्षिण्या प्राकृतकृत्स्नक्रतुदक्षिण्या बाधाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] तथा च सोमचमसः ॥ ६८ ॥ पू०

ऋतपेये श्रूयते, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देय इति । तत्र संदेहः । किं ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोमचमसः, उत कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिण्यस्य । किं प्राप्तम् । तथा सोमचमसः स्यात् । यथा, स्रग् उद्गात्रे तद्भागस्य निवर्तिका, उद्गातृसंयोगात् । एवं ब्रह्मसंयोगाद्ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोमचमसः ॥ ६८ ॥

सर्वविकारो वा ऋत्वर्थे प्रतिषेधात्पशूनाम् ॥ ६९ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, न ब्रह्मभागस्य निवर्तकः । किं तर्हि । कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिण्यस्य । कथमवगम्यते । पशुप्रतिषेधानुवादात् । एवमाम्नायते, ऋतं वै सोमोऽनृतं पशवो यत्पशून् दद्यात्सोऽनृतं कुर्यात्, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा, इति । पशुदानमपोच सोमचमसो विधीयते । यः पशून् दद्यात्तस्यैष दोषो भवेत् । एतस्मान्न पशवो दातव्या इति वक्तव्ये तमेवार्थमुक्तं मन्यमानः, सोमचमसो दक्षिणा, इत्याह । सोमचमसदानेन पशवो न दीयन्त इति गम्यते । तदेवं कृत्स्नस्य निवर्तकोऽवकल्पते । ब्रह्मदानस्य निवर्तके सत्यन्येभ्यः पशवो दीयेरन् । तस्मात्कृत्स्नस्य निवर्तक इति ॥ ६९ ॥

ब्रह्मदानेऽविशिष्टमिति चेत् ॥ ७० ॥

इति चेत्पश्यसि । पशुदानविप्रतिषेधात्कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिण्यस्य निवर्तक इति । ब्रह्मदानेऽप्येतदवकल्पते । ब्रह्मणे सोमचमसो देयः । यः पशून् दद्याद्ब्रह्मणे, इति गम्यते । तस्मान्न नियोगतः कृत्स्नस्यैव क्रतु-

दाक्षिण्यस्य निवर्तके पशुप्रतिषेधानुवादोऽवकल्पते । ब्रह्मणे दानेऽपि तदुपपद्यत इति ॥ ७० ॥

उत्सर्गस्य क्रत्वर्थत्वात्प्रतिषिद्धस्य कर्म स्यान्न च गौणः

प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां स्यात् ॥ ७१ ॥

न चैतदस्ति, ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोमचमस इति । कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः स्यात् । अस्य सोमचमसस्य य उत्सर्गः, स क्रत्वर्थः स्यात् । दक्षिणाशब्देन हि संवध्यते, सोमचमसो दक्षिणा, इति । न च-प्रकृतावेकैको गवादिर्दक्षिणा । उक्तमेवेदं, गवादीनां समुदानये दक्षिणाशब्द इति । तदेवं सोमचमसदानेन प्रतिषिद्धेषु पशुषु यदि ब्रह्मदानेऽप्येतद्विशिष्टमिति कृत्वाऽन्येभ्यः पशवो दीयेरन्, प्रतिषिद्धं क्रियेत । यो हि ब्रह्मभागो न सा दक्षिणा । दक्षिणावयवो हि सः । दक्षिणावयवे दक्षिणाशब्दो निविशमानो गौणः स्यात् । न च विद्यमाने मुख्ये गौण उपादीयते । सोमचमसस्य हि प्रयोजनं दक्षिणानिवृत्तिः । सर्वेषामृत्विजामानमनं प्रयोजनं दक्षिणानां, न ब्रह्मदानम् । तस्मात्कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः सोमचमस इति ॥ ७१ ॥

(पूर्वाधिकरणपूर्वोत्तरपक्षयोः प्रयोजनप्रतिपादनम् ॥)

यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥

सर्वे वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥ ७३ ॥

प्रयोजनसूत्रद्वयमिदम् । यदि तु ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोमचमसः, ततो ब्रह्मभागोना सा दक्षिणा । एतेन विकारेणान्या दीयेरन्, यथा पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, तथा सर्वं निवर्तते । तस्मिन् निवर्तिते, ततः पुरुषापनयः क्रियते, स ब्रह्मणे देय इति । तासां दक्षिणानां क्रतुप्रधानत्वं भवति । सर्वर्त्विगानमनेन हि क्रतुः सिध्यति, न ब्रह्मानत्या केवलया । सोमचमसेन च सा सर्वानतिः कृतेति नान्यर्त्तिकचन दीयेत । एतत्प्रयोजनं भवत्येव पक्षोक्तं यथोपवर्णितमिति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

(अथवा-ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्नक्रतुदक्षिणायाः पुरुषान्तरस्य च निवृत्त्यधिकरणम् ॥ २० ॥)

एवं वा—

[२०] यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥ पू०

ऋतपेये श्रूयते, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देय इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं ब्रह्मभागेनोनं दातव्य-
मुत सोमचमस एव केवलो दातव्य इति । ननु सोमचमसो दक्षिणेत्येष
संबन्ध इत्युक्तम् । तत्रोच्यते । सोमचमसो ब्रह्मण इत्येष संबन्ध इति
कृत्वा चिन्ता । यद्येवं, ब्रह्मणः सोमचमस इति संबन्धो विवक्षितः,
सोमचमसेन ब्रह्मभागो निवर्तितः । अवशिष्टं दातव्यं तदूनो विकारः
स्यादिति ॥ ७२ ॥

सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥ ७३ सि०

सर्वं वा सोमचमसेन निवर्त्येत । कुतः । सोमचमसो दक्षिणा,
इत्येष संबन्धः प्रत्यक्षः । तेन निवर्तिते सर्वस्मिन् दक्षिण्ये पुरुषाप-
नय एव क्रियते । तासां क्रतुप्रधानत्वात् । दक्षिणानां सोमचमसो यः
क्रतुदक्षिणा, स सर्वं क्रतुदक्षिण्यं निवर्तयतीति ॥ ७३ ॥

(वाजपेये श्रुतेन यजुर्युक्तरथेनाध्वर्योर्दक्षिणादिभागान्तरस्यानिवृत्त्य-
धिकरणम् ॥ २१ ॥)

[२१] यजुर्युक्ते त्वध्वर्योर्दक्षिणा विकारः
स्यात् ॥ ७४ ॥ पू०

अस्ति वाजपेयः । तत्रेदं समाप्नयायते, यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददा-
तीति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं यजुर्युक्तोऽध्वर्योर्भागस्य निवर्तकः,
किं भागे नियम इति । किं प्राप्तम् । यजुर्युक्ते दक्षिणा त्वध्वर्योर्विकारः
स्यात् । तुशब्दः संशयव्यावृत्त्यर्थः । न खलु संशयोऽस्ति । यजुर्युक्तं
रथमध्वर्यवे ददाति, नान्यदिति गम्यते । स रथोऽध्वर्युभागं निवर्त्य
कृतार्थोऽवशिष्टानां चोदकप्राप्तानां निवृत्तिं न शक्नोति कर्तुम् । नैवम-
भिसंबन्धः क्रियते, यजुर्युक्तं रथं वाजपेये ददातीति । येन क्रतुसंयोगो

गम्यते । कुतः । प्रकृतो हि वाजपेयः । अध्वर्युः पुनर्वाक्येन श्रूयते ।
वाक्यं पुनः प्रकरणाद्वलीयः । तस्मादध्वर्युभागस्य निवर्तको रथ
इति ॥ ७४ ॥

अपि वा श्रुतिभूतत्वात्सर्वासां तस्य भागो
नियम्यते ॥ ७५ ॥ सि०

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । श्रुतिभूता हि सर्वे रथाः सामान्येन
वचनेन, सप्त सप्तदशकानि ददातीति । सप्तदश रथाः, सप्तदश निष्काः,
सप्तदश दास्यः, सप्तदश युग्मानि, सप्तदश गवां शतानि, वयसो वय-
स्यश्च सप्तदश, इति । तेनाविशेषेण सप्तदश रथाः सर्वेषां प्राप्ता विभ-
क्तव्याः । तत्र न ज्ञायते कस्य को रथः । तत्राध्वर्योर्यजुर्युक्तः पक्षे प्राप्तः
स नियम्यते । यजुर्युक्तमध्वर्यवे ददाति, नान्यं, न चान्यस्मै ।
एवम्, ऋग्भिर्युक्तं होत्रे, नान्यं, न चान्यस्मै । सामभिर्युक्तमुद्गात्रे
नान्यं, न चान्यस्मै । तत्र पक्षे विधानार्थं यजुर्युक्तग्रहणं, नाध्वर्यो-
र्भागं निवर्तयितुमुत्सहते । तस्यानिवृत्तौ चोदकानुग्रहो भविष्यति ।
तस्मादध्वर्योर्भागे रथो नियम्यते, न तज्भागं निवर्तयतीति ॥ ७५ ॥

इति श्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

७४ ॥ ७५ ॥]

इति श्रीमद्विकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां
दुष्टीकायां दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

(नक्षत्रेष्ट्यादावुपदिष्टरूपहोमादिभिरातिदेशिकानां नारिष्ठहोमादीनां बाधा-
भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

[१] प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्कर्मसंस्कारं विवृताव-
धिकं स्यात् ॥ १ ॥ सि०

अस्त्यग्निः, य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति । तत्र नक्षत्रेष्टिः, अग्नये
कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वा-
हा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा, अम्वायै स्वाहा, नितत्यै स्वाहा, अभ्र-
यन्त्यै स्वाहा, मेघयन्त्यै स्वाहा, वर्षयन्त्यै स्वाहा, क्षुपुणिकायै स्वाहा,
इति । सन्ति तु प्रकृतौ नारिष्ठहोमाः, नारिष्ठान् होमाञ्जुहोतीति ।
तत्र संशयः । किं नारिष्ठहोमानां निवृत्तिः, अथवाऽनिवृत्तिः,
समुच्चय इति । तथा इयेने श्रूयते, लोहितोष्णीषा लोहित-
वसना निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति । अस्ति प्रकृतौ, निवीतं
मनुष्याणां, प्राचीनावीतं पितॄणाम्, उपवीतं देवानाम्, उपव्ययते देव-
लक्ष्ममेव तत्कुरुत इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः । किमुप-
वीतस्य निवृत्तिः, उतानिवृत्तिः, समुच्चय इति । तथा पृष्ठये षडहे श्रूयते,
मध्वाशयेत्, घृतं वेति । अस्ति तु प्रकृतौ, पयो व्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू-
राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्येति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र
संशयः । किं तस्य निवृत्तिः, उतानिवृत्तिः, समुच्चय इति ।

किं प्राप्तम् । तस्य निवृत्तिरिति । प्रत्यक्षश्रुता उपहोमादयश्चोदकप्रा-

निवीता ऋत्विज इत्येतदनुदाहरणम् । कथम् । उयोतिष्टोम उपवीताभावात् ।
न प्रत्यक्षेण, न चोदकेन उयोतिष्टोम उपवीतम् । तत्प्रकृतिश्च इयेनो न दर्शपूर्ण-
मासप्रकृतिकः । ' आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ' इति न्यायोऽत्र नास्ति । प्रधाने ह्यसंभवज-
ङ्गेष्वर्थान्त्विक्रियते । संभवति चात्र प्रधान एव निवीतम् । तस्माद्विधौ विषयत्वान्नि-
वीतोपवीतयोर्व्यवस्था । एवमुदाहरणमुपहोमाद्येव । (तदुदाहरणम्) । ननूपहोमानां

१ सोऽनु जुहोति—पा० १२ (अ० ३ पा० १ अ० ९ सू० १८) । ३ भिन्नविषयत्वा-
दिति—औपदेशिकस्य निवीतस्य इयेनरूपप्रधानविषयत्वात्, ऐष्टिकोपवीतस्य चाऽऽतिदेशिकस्य
दीक्षणीयादिरुपाङ्गविषयत्वादेकविषयत्वाभावादुपवीतनिवीतयोर्विरोधाभावेन व्यवस्थैवेत्याशयः ।

सानानुमानिकानां निवर्तका इति । अपि च प्रकृतिलिङ्गसंयोगो भवति, जुहोति, निवीताः प्रचरन्ति, आशयेदिति । यथा शर्मयं वर्हिर्भवतीति, शराः कुशान्निवर्तयन्ति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । अनिष्टात्तिः, समुच्चय इति । कुतः । प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् । प्राकृतेन लिङ्गेन कार्येण संयोग एषामुपहोमादीनां नास्ति । स हि प्रत्यक्षदर्शनेन वा भवति । यथा, नैवारश्चरुरिति । अभावे विधानेन वा भवति । यथा, जुहूषा वा एतर्हि वाग्भवति, यर्हि पृष्ठयः षडहः संतिष्ठते । न बहु वदेन्नान्यं पृच्छेन्नान्यस्मै प्रतिब्रूयात्, मध्वाशयेत्, घृतं वा, इति । विकारेण वा । यथा, नैर्ऋतश्चरुर्नखाव-

प्रत्यक्षविधानाच्चोदक एव नास्ति नक्षत्रेष्टौ । यथा गृहमेधीयस्याऽऽज्यभागयोः प्रत्यक्षान्नात् । यथा सोमस्य प्रत्यक्षविधानात् ।

उच्यते । सर्वास्वेव विकृतिषूपमानेन धर्मप्राप्तिः । न च सोमस्य केनचित्सादृश्यमस्ति । दार्शपूर्णमासकैर्विहितधर्मकैस्तौ व्यक्तचोदनौ । सोमस्त्वव्यक्तचोदनः । तस्मात्सोमे य एव धर्मा विधीयन्ते त एव भवन्ति, नान्ये । नक्षत्रेष्ट्यामपि प्रथमं तावदुपकारापेक्षा भवति, ततः सादृश्येन धर्मप्राप्तिः । न चापूर्वमङ्गमुपकारवद्दृष्टम् । सादृश्यं चास्याऽऽग्नेयेन । तस्य च प्रकारा अनन्तरिता आग्नेये विधीयन्ते । ते नोपकारमन्तरेण संभवन्तीति तत्सद्भावः । तस्माद्यत्प्रकारान्तरमुपकारो विद्यते तद्गृह्णाति विकृतिः । इमे चोपहोमा नोपकारपूर्वका दृष्टाः । तस्मात्प्राकृतमङ्गजातं प्रवर्तते ।

गृहमेधीये तु दृष्टोपकारावाज्यभागौ पुनः । श्रुतौ, शक्नुवतो गुणावेकैकस्याम् । तस्यां गिरापदस्य प्रतिषिध्यमानस्य यत्कार्यं लक्ष्यते तत्रेरापदं विधीयते । तस्मात्कार्यलक्षणार्थं गिरापदमुच्चार्यते, न प्रतिषेधार्थम् । वाक्यभेदादिदोषप्रसङ्गात् । न चापि लक्षणया कार्यापत्तिः । यथा, पृष्ठयः षडहः संतिष्ठत इति । अमावः-संस्था, अमावेन प्रतिषेधो लक्ष्यते । प्रतिषेधेन लक्षणया कार्यं गम्यम् । देवग्रहणं यत्र, यत्रापि संदंशमावः, तत्रापि क्रमादेवाङ्गत्वमिति । तस्मात्समुच्चयः ।

१ आदर्शोपस्तकेष्वपि समीचीनः पाठो नोपलब्ध इति यथाश्रुत एव प्रकाशितः । २ लक्ष्यत इति—षडहमावे मन्वशनविधिना षडहप्रतिषेधमनुमाय प्रतिषेधेन च षडहकार्यमनुमीयत इति तात्पर्यार्थः । ३ अत्र समीचीनः पाठो नोपलब्धः ।

पूर्तानामिति । स्वशब्देन वा भवति । यथा, परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति । प्रतिषेधेन वा भवति । यथा, न गिरा गिरेति ब्रूयात् । यद्विरा गिरेति ब्रूयादात्मानं तदुद्गाता गिरेत्, ऐरं कृत्वोद्ग्रेयमिति । अन्येन वा, येनावगम्यते प्राकृतं कार्यमभिनिर्वर्तयन्तीति । तदिह न किञ्चिदप्यस्ति । न चैतावता निवृत्तिः, इदं प्रत्यक्षश्रुतमिदं चोदकेन प्राप्तमिति । प्रकृतिलिङ्गसंयोगे निवृत्तिर्भवति, नान्यथा ।

नन्विदानीमेवोक्तं, भवतीह प्रकृतिलिङ्गसंयोगः—जुहोति, निवीताः प्रचरन्ति, आशयोदिति । उच्यते । प्राकृतानां जुहोत्यादीनां जुहोत्या-
-द्यन्तराणीमानि विधीयन्ते । तत्र तावज्जुहोतिरदृष्टार्थः । कथमसौ गम्येत प्राकृतस्यार्थे वर्तत इति । तथा, उपवीतमदृष्टार्थं, कथं तस्य कार्यं निवीतं वर्तत इति गम्यते । तथा, व्रतं वृत्त्यर्थम् । मध्वशनं

जुहोतिशब्दसामान्यात्स्थानसामान्यात्पूर्वबाधः । उच्यते । नात्र बाधः । कुतः । कार्योपत्येभावात् । प्रत्यक्षेण तावत्कार्यापत्तिर्यथा ' नैवारश्चरुर्भवति ' इति ब्रूहिणीं कार्ये नीवारा वर्तन्ते । ननु शब्देनेयं कार्यापत्तिः । न हि । नीवारप्रातिपदिकं नीवारान्ब्रवीति । तद्धितो विकारम् । चरुशब्दश्चरुम् । बृहस्पतिशब्दस्तस्य विकारस्य देवतासंबन्धम् । न हि शब्देन कार्यापत्तिर्गम्यते । प्रत्यक्षेण त्ववगम्यते । ब्रूहिण्यः पुरोडाशं निर्वर्तयन्ति । पुरोडाशो यागम् । एवं नीवाराश्चरुं, चरुर्यागमित्युभयेषामपि हविर्निर्वर्तकत्वं प्रत्यक्षम् । न चैवमुपहोमानाम् । अदृष्टार्थत्वात् । न चानुमानेन कार्यापत्तिः । यथा, ' नखावपूतानां चरुः ' इति । तत्र तुषकणविप्रमोहं दृष्ट्वा फलं, नूनमवघातकार्ये वर्तते नखावपनमिति । न च प्रतिषेधेन कार्यापत्तिरनुमीयते । यथा, ' न गिरा गिरेति ब्रूयात् ' इति ।

ननु परस्परनिराकाङ्क्षमेवेदं वाक्यद्वयम्, विधायकद्वयसद्भावात्, ब्रूयात्—उद्ग्रेयमिति चेत् । उच्यते । एवं सति वाक्यभेदः प्राप्नोति । विधायकशक्तिकल्पना चैकैकस्य स्यात् । तस्माद्विरापदस्य प्रतिषिध्यमानस्य यत्कार्यं लक्ष्यते तत्रेरापदं विधीयते । तस्मात्कार्यलक्षणार्थं गिरापदमुच्चार्यते, न प्रतिषेधार्थम् । वाक्यभेदादिदोषात् । न चापि लक्षितलक्षणया कार्यापत्तिः । यथा ' परिधौ पशुं नियुञ्जीत ' । तस्मात्पञ्चप्रकाराऽपि कार्यापत्तिर्नास्त्युपहोमानां, येन बाधेरन् । प्राकृतं येन वा केनचिदन्येन, येनावगम्यते । कार्यापत्तिरिति निरूपयन्तीति कोऽयं ग्रन्थः । न

धृताशनं च तस्मिन्नर्थे वर्तते इत्येतेन ज्ञायत एव । तस्मान्नास्ति प्रकृतिलिङ्गसंयोगः ।

अथोच्यते, नैवोपहोमा जुहोत्यन्तरं, प्राकृते होमे मन्त्रो विधीयत इति । तच्च न । विधायकस्याभावात् । सोऽत्र जुहोतीति परिसमाप्ते वाक्ये केवलस्य मन्त्रस्याऽऽज्ञानम् । नास्ति वचनम्, एवं जुहोतीति । भिन्नान्येतानि वाक्यानि । सोऽत्र जुहोतीति विधिवाक्यम् । अग्नये स्वाहा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा, इत्येवमादीनि मन्त्रवाक्यानि । तस्मान्न मन्त्रविधानार्थं जुहोतेः पुनःश्रवणम् । होमविधानार्थं श्रुतिविधायिका भवति, मन्त्रविधाने वाक्यम् । तस्यादपि न मन्त्रविधानम् । अतः समुच्चयः । उभयमपि प्रमाणेन प्राप्तम् । प्रत्यक्षश्रवणं प्रमाणं, चोदकोऽपि प्रमाणम् । नानाकार्यत्वान्नैतयोर्विरोधः । तस्याद्यथा, प्रयाजादीन् वाधन्ते, एवं नारिष्ठहोमानपि न वाधेरन् । अत एवजातीयकं कर्मसंस्कारं विकृताधिकं स्यादिति ॥ १ ॥

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृतिसंनिधानात् ॥ २ ॥

अथ यदुक्तं, शरमयं वह्निर्भवतीति । यथा शराः कुशान् निवर्तयन्ति, एवमिहापीति । अत्रोच्यते । युक्तं शरमये । भवति हि तत्र प्रकृतिलिङ्गेन संयोगः । वह्निःशब्देनैवंविशिष्टं वा वह्निर्भवति, शरा वा वह्निषः कार्ये वर्तन्ते इति । इह तु प्रकृतिलिङ्गासंयोगः । तस्माद्विषमं वह्निषेति ॥ २ ॥

(अथवा—सोमारौद्रयाग उपदिष्टैः शरैरातिदेशिकानां कुशानां वाधनिरूपणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

[१] प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्कर्मसंस्कारं विकृताधिकं स्यात् ॥ १ ॥ पू०

होमानुवादेन मन्त्रविधानम् । शुद्ध एव होमो विधीयते, तेन वाक्येन ' सोऽत्र जुहोति ' इति । द्वितीयेन मन्त्रः, ' अग्नये कृत्तिकाभ्यः ' इत्येवमादीनां । तयोर्होममन्त्रयोः संबन्धः प्रकरणेन वाक्येन । तस्मान्नारिष्ठोपहोमयोः समुच्चयः ॥ १ ॥ [२ ॥]

इदमाप्नायते, सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्कृष्णानां व्रीहीणामभिच-
रन् इति । तत्रेदं श्रूयते, शरमयं बर्हिर्भवतीति । तत्र संशयः । किं
कौशं निवर्तते, नेति । किं प्राप्तम् । उभयस्य प्रमाणावगतत्वा-
त्समुच्चयः ॥ १ ॥

एवं प्राप्ते, ब्रूमः —

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृति-
संनिधानात् ॥ २ ॥ सि०

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेतेति । अस्ति हि तत्र प्रकृति-
लिङ्गेन बर्हिःशब्देन संयोगः । तस्मात्प्राकृतस्य निवृत्तिरिति ॥ २ ॥

(अथवा—वाजपेये माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणसाधनतया विहित-
रथघोषादिना प्राकृतदर्भमन्त्रयोर्वाघनिरूपणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

[१] प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्कर्मसंस्कारं विकृता-
वधिकं स्यात् ॥ १ ॥ पू०

अस्ति वाजपेयः, शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्र
श्रूयते, रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति । हुंदुभिघोषेण माहे-
न्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोतीति । अस्ति च प्रकृतौ, उपावर्तध्वमिति दर्भा-
भ्यां स्तोत्रमुपाकरोतीति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः । किं
रथघोषेण हुंदुभिघोषेण यो नादः स मन्त्रस्य निवर्तकः, यद्द्रव्यं
तद्दर्भयोः, उतोभयमुभयस्य निवर्तकमिति । किं प्राप्तम् । शब्दत्वेन
सामान्येन नादो मन्त्रस्य निवर्तकः, द्रव्यत्वेन द्रव्यं दर्भयोः । ननु
तत्पुरुषनिर्देशोऽयम् । तेन परार्थेन रथस्य घोषविशेषणत्वेनोच्चारणं, न
स्वकार्येण निर्देशः ।

‘ रथघोषेण ’ इति रथो दर्भयोर्निवर्तकः, घोषो मन्त्रस्य । कुतः । एवं स्वार्थ-
रथशब्दो भविष्यति । इतरथा परविशेषणमिति लक्षणां ब्रवीति । (श्रुतं स्वार्थं
इतरथा रथशब्दो रथमेव ब्रवीति । घोषशब्दो घोषमेव । तत्पुरुषे तु रथः परार्थः-

१ एवमिति—‘ रथघोषेण ’ इति पदे, रथश्च घोषश्चेति द्वंद्वसमासपक्ष इत्यर्थः । २ इतस्थेति—
रथस्य घोष इति षष्ठीतत्पुरुषपक्ष इत्यर्थः ।

अत्रोच्यते । द्वंद्वनिर्देशोऽपीदृशो भवति । तत्रायमप्यर्थः, न रथः परार्थ उच्चरिष्यते । श्रुतिर्हि तथा हीयेत, लक्षणा च स्यात् । चोदनालिङ्गसंयोगश्च वाध्येत । तस्माद्घोषो मन्त्रस्य निवर्तको द्रव्यं दर्भयोरिति ॥ १ ॥

एवं प्राप्ते, ब्रूमः—

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृति-
संनिधानात् ॥ २ ॥ सि०

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत, उभयस्य चोदनालिङ्गसंयोगो नैकैकस्य । रथघोषेणेति श्रूयते, न रथेन घोषेण चेति । रथविशिष्टो घोषो लक्षणं स्तोत्रोपाकरणस्य । प्रकृतौ दर्भौ लक्षणं, मन्त्रश्च । नन्विदानीमेवोक्तं द्वंद्वनिर्देशो भविष्यतीति । नैतदेवम् । द्विवचनं हि तथा स्यात् । एकवचनेन च निर्देशः । तेनैको लक्षणं, स च घोषः । तेन हि समभिव्याहारस्तृतीयायाः । ननु समुदायेन समभिव्याहारो भविष्यति । न हि । समुदायस्याशब्दार्थत्वात् । अथ समुदायो निर्दिश्येत, ततोऽभ्युपगतमुभयस्य निवर्तकमिति ।

ननु मन्त्रो वाचक एव, उपावर्तव्यमिति । नेत्युच्यते । उपावर्तनमात्रस्याभिधायको मन्त्रः । न चोपावर्तनमात्रं स्तोत्रोपाकरणम् । अथाप्यभिधानं स्यात्, तथाऽपि तस्य निवर्तकः । लक्षणेनोपाकर्तव्यमिति प्रत्यक्षा श्रुतिः । अभिधानेनोपाकर्तव्यमिति चोदकः । श्रुतिश्च चोदकाद्वर्तीयसी । तस्मादुभयस्य निवर्तको रथघोषो दुंदुभिघोषश्चेति । किं भविष्यति प्रयोजनम् । यदि रथो न घोषविशेषणम्, अरथवि-

मुच्चर्यते) । तस्माद्वद्वंद्वोऽयम् । ननु द्वंद्वे सति द्विवचनं प्राप्नोति । उच्यते । ‘ सर्वो द्वंद्वो विभाषयैकवद्भवति ’ इत्येकवचनं सर्वतयेक ॥ १ ॥

एवं तर्हि तत्पुरुषादयं पापीयान् प्राप्नोति । कथम् । अत्र धवखदिरयोर्यः समहारः स प्रधानभूतस्तं प्रति धवखदिरावत्यन्तगुणभूतावुच्चर्यते । स च समुदायः केनचिच्छब्देन नोच्यते । तत्र द्वावपि रथघोषौ परार्थौ भवेताम् । तस्मात्तत्पुरुष एव

शिष्टोऽपि घोषः स्तोत्रोपाकरणं लक्षयेदिति ॥ २ ॥

(बृहस्पतिसवादिविकृतावैपदेशिकैर्ग्रहणैरातिदेशिकानमैन्द्रवायवादि-
ग्रहणानां समुच्चयाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] सर्वत्र तु ग्रहान्नानमधिकं स्यात्प्रकृतिवत् ॥ ३ ॥ सि०

बृहस्पतिसवे श्रूयते, बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाति । विष्णुवति, अर्कं ग्रहं गृह्णातीति । महाव्रते, शुक्रं ग्रहं गृह्णातीति । अश्वमेधे, सौवर्णराज-
ताभ्यां महिमानौ ग्रहौ गृह्णातीति । सन्ति तु प्रकृतावेन्द्रवायवादयो
ग्रहाः । त इह चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः । वैकृतैस्ते निवर्त्यन्त
उत्तानिष्टात्तिः, समुच्चय इति । किं प्राप्तम् । प्रत्यक्षश्रुता वैकृताश्चोदकप्रा-
प्तान् प्राकृतान् निवर्तयितुमर्हन्ति । अस्ति हि तेषां प्रकृतिलिङ्गेन
ग्रहशब्देन संयोग इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । तत्र तत्र सर्वत्र ग्रहान्नानमधिकं भवितुमर्हति ।
प्राकृतस्यानिष्टात्तिरिति । कुतः । उभयेषां प्रमाणावगतत्वात् । चोदकोऽपि
प्रमाणं, प्रत्यक्षश्रवणमपि । ग्रहशब्दः प्रकृतिलिङ्गमिति चेत् । नैवम् ।

शेषात् । प्रयोजनं, यदि रथो घोषविशेषणमेवं नियमो भवति । ननु पूर्वपक्षेऽपि
नियम एव । उच्यते । साधारणगुणवचनोऽयं शब्द एवोपपद्यते । अरुणगुणस्तु
साधारणोऽपि भवति । तत्र वाक्येन द्रव्यनियमो भवति ॥ २ ॥

प्रकृतिं तावन्निरूपयामः । ' ऐन्द्रवायवं गृह्णाति ' मैत्रावरुणं गृह्णाति ' इत्ये-
वमाद्रीनि वाक्यानि प्रकृतौ श्रूयन्ते, नैन्द्रवायवेन यजेत, मैत्रावरुणेन यजेतेति ।
यद्येवं श्रूयेत, तथा सतीरावादिकल्पः स्यात् ।

१ घोषस्तत्रोपाकरणम्-पा० । २ शुक्रग्रहं-पा० । ३ शेषादिति-परिशेषादित्यर्थः । ४ नियमो
भवतीति-रथस्यैव घोषो नान्यस्येति नियमो भवतीत्यर्थः । ५ ननु द्वंद्व इति पूर्वपक्षेऽपि तेन
रथघोषयोः परस्परसाहित्यावगतेररुणैकहायनीन्वायेन परस्परनियमात्कथं घोषो रथस्यैवेति
नियमो न सिध्योदिति शङ्कते-ननु पूर्वपक्षेऽपीति । ६ अत उच्यते-पा० । उच्यत इति संमाधान-
ग्रन्थस्यावमाशयः । अरुणैकहायनीस्थले परिच्छेदवपरिच्छेदकभावस्याऽऽगोपालाङ्गनमनुभूयमान-
त्वाद्ववति वाक्येन परस्परं नियमः । ' रथघोषेण ' इति द्वंद्वपक्षे तु द्वंद्वेन परस्परसापेक्षेणैकान्वय-
रूपेणैतरेतरयोगस्य ध्वनिरित्योरिव प्रतीयमानत्वेऽपि निरूप्यनिरूपकभावस्याप्रतीतेर्न घोषो
रथस्यैवेति नियन्तुं शक्यत इति । ७ इत्यादिवत्-पा० । वस्तुतो ' यवादिवादिकल्पः ' इति पाठः
साध्यान् । अथवा-इराधिकरणपूर्वपक्षेण वा दृष्टान्तः समर्थनीयः ।

यदि ग्रहशब्दमुच्चार्य गुणो विधीयते, ततः प्राकृता एव ग्रहा गुणविकृता भवेयुः । अथ ग्रहसंबन्धेनाग्रहो विधीयते, ततो ग्रहकार्यं वर्तत इति प्राकृतं निवर्तयेत् । यथा, खलेवाली यूप इति । अन्यः पुनरेष ग्रहशब्दो ग्रहणवचनः । अर्कं नाम ग्रहं गृह्णाति, महिमानौ नाम ग्रहौ गृह्णातीति । अत्रापूवां ग्रहणाक्रिया विधीयते । तस्मान्न ग्रहशब्दश्चोदनाल्लिङ्गम् । एकार्थानां हि विकल्पो वा बाधो वा भवति । न चैषां वैकृतैरेकार्थता ।

ननु यागनिवृत्त्यर्थाः सर्वे । तेनैषामेकार्थतेति । उच्यते । यागं प्रति संहत्यकारिण एते, न निरपेक्ष एकैक एषां साधकः । न ह्येषां पृथक्त्वेन यागसंबन्धः, अर्केण यजेत, शुकेण यजेतेति । कथं तर्हि । प्रयोगवचन एषां ग्राहकः । स च संनिहितानाम् । न च संनिधाने विशेषोऽस्ति । तस्मात्सर्वेषां प्राकृतानां वैकृतानां च संग्राहकः प्रकृतिवत् । यथा प्रकृतवैन्द्रवायवग्रहणं चोदितं, मैत्रावरुणग्रहणं पुनश्चोद्यते । विभागश्चादृष्टार्थः संस्कारो देवतोदेशश्च । अदृष्टत्वात्कार्यस्य, न ज्ञायते पूर्वं उत्तरस्य कार्यं भवतीति । प्रयोगवचनग्रहणाच्च समुच्चयः, न केवलं मैत्रावरुणादिभिः सह, अप्रकरणाधीताभ्यामंश्वदाभ्यामपि । एवं विकृतावपि समुच्चयो भवितुमर्हति ।

किं तर्हि । इन्द्रवायू देवताऽस्येति तद्धितो देवतां द्रव्योपसर्जनभूतां ब्रवीति । तच्च द्रव्यं द्वितीयया गृह्णाति प्रति गुणभूतम् । गृह्णातिश्च द्रव्यस्य पृथक्प्रकल्पनम् । तच्चादृष्टार्थम् । योऽत्र देवतानिर्देशोऽदृष्टार्थः । अन्यत्र देवताया अचोदितत्वात् । तस्माद्विद्वितीयादिष्वपि ग्रहणेष्वयमेव न्यायः । न चैन्द्रवायवोऽयं मैत्रावरुणस्य कार्यं वर्तत इति प्रमाणमस्ति । तस्माद्विज्ञान्येतानि ग्रहणानि ।

यागोऽत्र देवतामपेक्षते । देवताश्च यागमन्तरेण न संभवन्तीति यागमपेक्षन्ते । तैयोः संनिधानेन प्रमाणेन संबन्धो भवति । तच्च संनिधानं सर्वेषां ग्रहणानामविशिष्टम् । ईदृशी तावती प्रकृतिः । यागः प्रधानभूतः । फले चोदितत्वात् । (प्रधानभूत) देवतावाक्यानि तदर्थानि । तस्मात्प्रधानभूत एव यागोऽर्थादम्प्रस्यते । विकृतौ तु ' ऐन्द्रवायवं गृह्णाति ' इति चोदकेन प्राप्तानि । संनिहिताग्नीतराणि । आम्नान-

१ उपसर्जनभूतां-पा० । २ स च दृष्टार्थः-तच्च दृष्टार्थ-इति च, पा० । ३ दृष्टार्थ इति-पा० । सोऽपीति पूर्वं शेषः । ४ ततः-पा० । ५ चोदकप्राप्तानि-पा० ।

आह । ननु ग्रहं संकीर्त्य गुणो विधीयते—अश्वमेधे, सौवर्णराजता-
भ्यामिति । अत्रोच्यते । न तौ प्राकृतौ ग्रहौ । संज्ञां चोत्पत्तिसंयोगा-
दिति ग्रहकर्मणी भिद्यते । आह । इह तर्हि, बार्हस्पत्यं गृह्णातीति
देवताविधानार्थं स्यात् । उच्यते । ग्रहे विधीयमाने श्रुतिरनुगृहीता ।
देवतायां वाक्यम् । श्रुतिश्च वाक्याद्वलीयसी ।

आह । आग्नेयवत् । यथा, अग्निष्टुति—आग्नेया ग्रहा भवन्तीति
देवताविधानं भवति, एवमेकवचनान्तेनापि । तस्याविवक्षितत्वात् ।
यथा, ग्रहं संमार्ष्टीति सर्वग्रहाणां संमार्गोऽभिधीयते । एवमिहापि
सर्वग्रहाणां देवता विधीयते । अत्रोच्यते । उक्तमेतच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वा-
दिति । आग्नेया ग्रहा भवन्तीति तु वाक्यमविरुद्धं श्रुत्या । न हि
तत्रास्ति, आग्नेयं ग्रहं गृह्णातीति । आग्नेयसत्ता तत्र वाक्येन श्रुत्यवि-

सामर्थ्यात् । संनिहितान्येव तेन सर्वाणि, युगपद्गृह्णातिप्रयोगवचनः । संनि-
धानाद्यविशेषात् ।

ननु बृहस्पतिदेवता चोदकप्राप्तेषु ग्रहेषु विधीयते । उच्यते । न संभवति देवता-
विधानम् । कथम् । यदेवताविधानं तस्योपसर्जनार्थं विधीयते । यथा दण्डीति पुरु-
षोपसर्जनीभूतो दण्ड एव विधीयते, पुरुषस्य प्राप्तत्वात् । एवमिहापि । कथं द्रव्य-
देवतासंबन्धे चोदकप्राप्तमनूय बृहस्पतिदेवता विधीयते ।

उच्यते । उपसर्जनार्थं न चोदकप्राप्ते ग्रहे शक्यते विधातुम् । असामर्थ्यात् ।
कथमसामर्थ्यम् । यदाऽस्य देवतासंबन्धः, तदाऽस्यशब्दो देवताविशेषणत्वेनोच्चा-
र्येत । तदा परार्थमुच्चारणं, न स्वार्थम् । यदा बृहस्पतिरस्येति, तदा स्वार्थमुच्चारणं,
न परार्थम् । सकृदुच्चारणेन स्वार्थवत्परार्थवच्चोच्चारणं विरुध्यते । यदा तु न देवता-
विशेषणत्वेनोच्चार्यते, तदाऽस्यशब्दः प्रधानभूतः, देवताप्रातिपदिकं तदर्थम् ।
तस्माद्ब्रह्म्यां विशेषणाम्यां विशिष्टस्तद्धितार्थो विधीयते, नोपसर्जनम् । तस्मात्
'बार्हस्पत्यं गृह्णाति' इति श्रुत्यैव विधानमित्यनेनैवाभिप्रायेणोच्यते ।

न चैतत् 'व्रीहीन्प्रोक्षति' इत्यनेन तुल्यम् । तत्र वाक्यान्तरेण व्रीहयो यागसा-
धनत्वेनावगताः । तेषां स्वरूपमपि विद्यते । लक्षणयाऽपूर्वसाधनत्वमपि । तत्र द्विती-

रुद्धेन चोद्यमाना युक्तैवेति । तस्मात्प्राकृतेभ्यो व्यतिरिक्तो बार्हस्पत्यः
समुच्चीयते । यथा प्रकृतौ, अंशुं गृह्णाति, अदाभ्यं गृह्णातीत्यप्राकरणिकौ
प्राकरणिकैः समुच्चीयेते, एवमिहापि वैकृताः समुच्चीयेरन्निति ॥ ३ ॥

अधिकैश्चैकवाक्यत्वात् ॥ ४ ॥

इतश्च पश्यामः समुच्चय इति । कुतः । निःसंदिग्धैश्चाधिकैः सुरा-
ग्रहैरेकवाक्यत्वं भवति । कथम् । सप्तदशैते ग्रहा गृह्यन्ते, द्वये प्राजा-
पत्याः सोमग्रहाः सुराग्रहाश्च । अत्र व्यक्तमधिकाः सुराग्रहाः । तेषु,
गृह्यन्त इति ग्रहणं चोद्यते, नानूयते । सकृदुच्चरितो गृह्यन्त इति शब्दः
सोमग्रहैरपि संबध्यते । तस्माच्चोदनान्तरं ग्रहाणाम् । अनेनासंदिग्धेना-
न्यदप्येवमेवावगम्यते ॥ ४ ॥

या प्रोक्षणस्य गुणमावं ब्रवीति ब्रीहिलक्षितापूर्वं प्रति । न त्विहैन्द्रवायवद्रव्यं प्रमा-
णान्तरेण यागसाधनं निर्ज्ञातं, येन गृह्णातिक्रियाऽपूर्वांशेन संबध्येत, प्रोक्षणाक्रियेव ।
तस्मादैन्द्रवायवं गृह्णातिक्रियां प्रति प्रधानभूतम् । द्वितीयाविमक्तिसामर्थ्यात् ।

न च प्रयाजादिवाक्यतुल्यम् । तत्र द्रव्यदेवतेन क्रिया निर्वर्त्यते । सा तदुपकारिका ।
इह तु विपरीतम् । न चाऽऽग्नेयतुल्यम् । तत्र 'आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इति
साकाङ्क्षमेतद्वाक्यम् । तच्च यागमन्तरेण निराकाङ्क्षं न भवति । परिपूर्णं
वाक्यान्तरेण संबध्यते । प्राक् च यागात्परिपूर्णमेव न भवति । न च यागमन्तरेणान्येन
प्रकारेण पूर्यते । तत्र 'आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इति यागात्तुल्यम् । 'दर्शपूर्ण-
मासाम्याम्' इत्यनेन प्रकृता एव फले विधीयन्त आग्नेयादयः । न चेह तथा ।
ऐन्द्रवायवादीनां यागविधानामावात् । अन्यथानुपपत्त्या यागकल्पना । परिपूर्णं वा-
क्यम् 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्यनेन । न त्वाग्नेयादिवाक्यं परिपूर्णम् । तत्र सा-
काङ्क्षत्वाद्यागकल्पना । इह तु परिपूर्णोऽन्यथानुपपत्तिवेलयां 'सोमेन यजेत' इति
विद्यते यागः । स च यागो देवतामात्मसिद्धचर्चमपेक्षते । ऐन्द्रवायवादीन्यपि यागा-
नपेक्षन्ते । तयोर्द्वयोः साकाङ्क्षयोरैकाङ्गविकलयोः संबन्धो भवति । तस्मान्न प्रकर-
णेनैन्द्रवायवादीनां संबन्धः । न चैतैर्देवतावाक्यैः पूर्वमसंबध्यमानः फलेन संब-
ध्यते । अपि च 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्येतदपरिपूर्णं वाक्यं सोमयाजिना सह
शीघ्रं संबध्यते प्रकरणेन ॥ ३ ॥ [४ ॥

१ यागसाधने निर्ज्ञाते तां न गृह्णाति । क्रियापूर्वांशेन संबध्येत । प्रोक्षणं क्रियेत । तस्मात्—
पा० । २ यागकल्पना—इति पाठ आवश्यक इति भाति । ३ परिपूर्णस्यार्थानुपपत्ति—पा० ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति । किम् । विरण्यो वा एष यज्ञक्रतुर्यद्वा जपेयः । अतीव ह्यग्निष्टोमं कामत्युक्थ्यमतिषोडशिनं नातिरात्रमाप्नोतीति । विरण्यशब्दो विस्तीर्णो भवति । यथा, विरण्यान्यरण्यानि, विस्तीर्णानीति गम्यते । यदि समुच्चयः, एवं विस्तीर्णता । बाधायां नोपपद्यते । तस्मादपि समुच्चय इति ॥ ५ ॥

(वाजपेये—उपदिष्टैः प्राजापत्यैः पशुभिरातिदेशिकानां क्रतुपशूनां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] प्राजापत्येषु चाऽऽम्नानात् ॥ ६ ॥ सि०

अस्ति वाजपेयः, वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्र प्राजापत्याः पशवः, सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति । सन्ति तु प्रकृतौ क्रतुपशवः । त इह चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः । किं ते प्राजापत्यैः क्रतुपशवो बाध्यन्ते, उत समुच्चीयन्त इति । किं प्राप्तम् । प्रत्यक्षाः प्राजापत्याश्चोदकप्राप्तान् क्रतुपशून् बाधेरन्निति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । प्राजापत्येषु च समुच्चयः स्यात् । चशब्दोऽन्वाच्यार्थः । आम्नायन्ते हि क्रतुपशवः । ब्रह्मवादिनो वदन्ति, नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो न षोडशी नातिरात्र इति । अथ कस्माद्वाजपेयेन सर्वे यज्ञक्रतवोऽवबध्यन्ते, पशुभिरिति ब्रूयात् । यदाग्नेयं पशुमालभतेऽग्निष्टोमं तेनावबध्ये, ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम्, ऐन्द्रेण षोडशिनं, सारस्वत्याऽतिरात्रं, मारुत्या बृहत्स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यज्ञक्रतवस्नान् पशुभिरेवावबध्यन्ते, इति समुच्चयं दर्शयति । ननु दर्शनमिदमुपदिश्यते, कोऽत्र न्याय इति । उच्यते । प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । ननु पशुशब्दः प्रकृतिलिङ्गम् । नेत्याह । नात्र पशुमनूय देवता विधीयते, संख्याश्रवणात् । संख्यादेवताश्रवणात्कर्मन्तरं चेदमुक्तम्, पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यादिति । अतो ग्रहाणामिव समुच्चयो भवितुमर्हतीति ॥ ६ ॥

(सांग्रहणेष्टावुपदिष्टैरामनहोमैरातिदेशिकानां समुच्चया-
धिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] आमने लिङ्गदर्शनात् ॥ ७ ॥ सि० -

अस्ति सांग्रहणीष्टिः, वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकाम इति । तत्र श्रूयते । आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति । सन्ति तु प्रकृतौ त्रयोऽनुयाजाः । तेऽत्र चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः । किमामनहोमैरनुयाजा निवर्तन्त उत तैः समुच्चीयन्त इति । किं प्राप्तम् । प्रत्यक्षश्रुतेरामनहोमैरानुमानिका अनुयाजा निवर्त्येरन् । अपि च त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गसंयोगो भवति ।

एवं प्राप्ते, त्रयः । आमने समुच्चयः स्यात् । कुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं हीममर्थं दर्शयति । किं लिङ्गम् । वहिरात्मा वै प्रयाजानुयाजा आत्मा देवता, यत्प्रयाजानुयाजानां पुरस्ताद्वोपरिष्ठाद्वा जुहुयाद्वहिरात्मानं सजातानामादधीत, अथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मानं धत्ते, इत्यनुयाजानामनिवृत्तिं दर्शयति । आह ।

ननु त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । नेत्याह । न हि संख्यामात्रमनूय शक्यते गुणो विधातुम् । न हि कस्यचित्काचित्संख्या न भवति । तस्मान्न संख्या प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । लिङ्गदर्शनं त्विदमपदिष्टं, प्राप्तिरत्र वक्तव्येति । उच्यते । आहुतीर्जुहोतीति श्रुत्याऽऽहुतिसत्ता, वाक्येन मन्त्रविधानम् । त्रिसंख्या चानुवादत्वेनावकल्पते । संख्यामन्त्रवान्ति-
तु यागान्तराणि विधीयन्ते । तेषां चोभयप्रमाणावगतत्वात्समुच्चयो न्यारय इति ॥ ७ ॥

(गवामयनान्तर्गते महाव्रत उपगानान्तरकर्त्रीभिः पत्नीभिराति-
देशिकोपगानकर्तृणामृत्विजामवाधाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] उपगेषु शरवत्स्यात्प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥ ८ ॥ पू०

महाव्रते श्रूयते, पत्न्य उपगायन्ति, पिच्छोलाभिरुपगायन्ति, काण्ड-
वीणादिभिरुपगायन्ति, आपाटलिकाभिरुपगायन्तीति । अस्ति तु प्रकृतौ ऋत्विज उपगायन्तीति । तदिह चोदकेन प्राप्यते । तत्रायमर्थः

सांशयिको भवति । किं पत्नीभिः, उपगायन्तीति ऋत्विज उपगायन्तो निवर्त्यन्त उत न निवर्त्यन्त इति । तत्रैतच्चावच्चिन्त्यते । किं गानोपगानमेतदुत वादित्रोपगानमिति । तत्रापि द्वैतं, किं गानस्योपगानं गानोपगानमुत गानमेवोपगानं गानोपगानमिति । किं तावत्प्राप्तम् । प्राकृतं निवर्त्यत इति । तत इदं वर्ण्यते । गानस्योपगानमिति । पत्न्यो गायतां गानमुपचिन्वन्तीति, गानं प्राप्तमेव प्राकृतम् । उपचय उपसर्गार्थो विधीयते । तस्माद्गानस्योपगानमिति ।

अथवा, गानमेवोपगानं, गानशब्दो हि शारीर्या गीतौ प्रसिद्धः । तस्माद्गानमेतदुपगानम् । गानस्य वोपगानमिति । यदैतयोरन्यतरत्तदा ऋत्विक्कार्ये पत्न्यो वर्तन्ते । अतः प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तं निवर्त्यते, शरवत् । यथा, शरमयं बहिर्भवतीति शराः प्रत्यक्षश्रुताश्चोदकप्राप्तान् दर्भान् निवर्तयन्ति, एवमिहापीति ॥ ८ ॥

आनर्थक्यात्त्वधिकं स्यात् ॥ ९ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, न निवृत्तिरिति । समुच्चयः स्यात् । तत एतच्चिन्त्यते । वादित्रस्यैतदुपगानम् । अस्ति ह्यत्र वादित्रम् । दिक्षु दुन्दुभयो नदन्तीत्येवमादि । तस्योपगानं वादित्रस्योपगानम् । कथम् । प्रत्ययेन हि श्रुत्या धात्वर्थस्य सत्त्वोच्यते । विप्रकृष्टोपसर्गार्थस्य सत्ता, अर्थविप्रकर्षादुर्बला भवति । तस्मादुपसर्गार्थसत्ताविधानं धात्वर्थसत्ताविधानेन बाध्यते ।

अथवा, वादित्रमिदमुपगानम् । एवं ह्याह । पत्न्य उपगायन्ति, काण्डवीणादिभिरुपगायन्तीति । काण्डवीणादिभिर्वादित्रमुपगानं भवति । भवति च तन्त्रीगाने गानशब्दः । तस्माद्वादित्रमुपगानम् । तत्र यद्येवं वादित्रस्योपगानं, यदि वा वादित्रमुपगानम्, उभयथा प्राकृतादर्थान्तरे भवति । तस्मात्समुच्चयः । कुतः । आनर्थक्यात् । एवं चोदकानर्थक्यं न भविष्यति । चोदकोऽनुग्रहीष्यतीत्यर्थः । तस्मात्समुच्चय इति ॥ ९ ॥

(अञ्जनाभ्यञ्जनाख्ये सत्रे समाप्नातेन गौगुलवाम्यञ्जनादिना प्राकृत-
नवनीताभ्यञ्जनस्य समुच्चयाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ १० ॥ सि०

अस्ति, अञ्जनाभ्यञ्जनो नामैकोनपञ्चाशद्रात्रः । तत्रेदं समाम्ना-
यते । गौग्गुलवेन प्रातःसवने समञ्जते, अभि वाऽञ्जते । पैलुदारवेण
माध्यंदिने सवने, सौगन्धिकेन तृतीयसवन इति । अस्ति तु प्रकृतौ
नवनीतेनाभ्यञ्जनम् । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः । किं तद्वै-
कृतेन वाध्यत उत नेति । किं प्राप्तम् । प्रत्यक्षश्रुतत्वाद्वैकृतेषु, अञ्जते,
अभि वाऽञ्जते, इति च प्रकृतिलिङ्गसंयोगाद्वाध्यत इति । आह । ननु
सुत्याकालमञ्जनमभ्यञ्जनं च सत्रे, दीक्षाकाले नवनीतेनाभ्यञ्जनं प्र-
कृतौ, अन्यकालत्वात्प्रयोजनान्तरे वर्तत इति वाधो न स्यात् । उ-
च्यते । प्रयाजवदन्यकालमपि तत्कार्यमेव द्रष्टव्यम् । कालमात्रमन्यत् ।
पदार्थस्तु स एव । यथा, तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति तिष्ठति पशौ
प्रयाजा वर्तमानाः प्राकृतकार्यका एव भवन्ति, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।
एवं प्राप्ते, ब्रूमः । संस्कारे-अञ्जनेऽभ्यञ्जने च प्राकृतेन सह समु-
च्चयः स्यात् । कुतः । अन्यसंगोपात् । अन्यकालमिदं कार्यान्तरे वर्तते ।
एवं चोदकोऽनुग्रहीष्यते । तस्मात्समुच्चय इति ॥ १० ॥

प्रयाजवादिति चेत् ॥ ११ ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ॥ ११ ॥

नार्थान्यत्वात् ॥ १२ ॥

न च प्रयाजवद्भवितुमर्हतीति । कुतः । अर्थान्यत्वात् । स्नेहनार्थ-
मादौ नवनीतं सुखप्रचाराय । प्रवृत्ते कार्ये सुत्याकालं गौग्गुलवेना-
भ्यञ्जनं विरुक्षीकरणार्थं, प्रत्यक्षं कार्यान्तरं वर्तत इति न प्राकृतं निव-
र्तयितुमर्हति ॥ १२ ॥

(महाव्रते-तार्प्यादिभिः प्राकृताहतवाससः समुच्चयाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] आच्छादने त्वैकार्थ्यात्प्राकृतस्य विकारः

स्यात् ॥ १३ ॥ पू०

महाव्रते श्रूयते, तार्प्यं यजमानः परिधत्ते, दर्भमयं पत्नी, इति ।
अस्तितु तु प्रकृतौ, अहतं वासः परिधत्त इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् ।

तत्र संशयः । किमहतस्य वाससो निवृत्तिः, नेति । किं प्राप्तम् । आच्छादने तु प्राकृतस्य विकारः स्यात् । कुतः । ऐकार्थत्वात् । एको ह्यर्थः प्राकृतस्य वैकृतस्य च । कौपीनमाच्छादयितुं, प्रकृतौ विकृतौ च प्रच्छादनं क्रियते । तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तं निर्वर्तेत ॥ १३ ॥

आधिकं वाऽन्यार्थत्वात् ॥ १४ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । अधिकमिदं प्राकृताद्वाससो भवितुमर्हतीति । कुतः । तद्धि निवर्तकं भवति, यदनिवर्त्य न शक्नोति निवेष्टुम् । यच्चनिवर्त्यापि शक्नोति भवितुं, न तन्निवर्तयति । तद्धि निवर्त्यदप्रतिषेधकं सच्चोदकं प्राप्तं बाधेत । ननु कौपीनप्रच्छादने, परिधत्त इति भवति, नान्यकार्यके । उच्यते । नैतदेवम् । उपरिवाससोऽपि कार्ये परिधत्त इति भवति । तद्यथा, कम्बलं परिधत्ते, रौरवं परिधत्त इति । सर्वतो धत्ते—परिधत्त इत्यवयवप्रसिद्ध्या भवति । तस्मादहतस्य वाससो न निवृत्तिः, समुच्चय इति ॥ १४ ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ १५ ॥

समुच्चयं च वासःशब्देन बहुवचनान्तेन दर्शयति, वासांसि वाराही चोपानहौ विमुञ्चतीति । कृष्णविषाणया वासांसि विस्रंसयति, ततोऽध्वर्युः परिधत्ते, इति । तस्मादपि पश्यामोऽनिवृत्तिः, समुच्चय इति ॥ १५ ॥

(महाव्रते स्तोत्रान्तरसाधनीभूतैः श्लोकादिसामाभिः प्राकृतसाम्नां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] सामस्वर्थान्तरश्रुतेरविकारः प्रतीयेत ॥ १६ ॥ सि०

महाव्रते श्रूयते, श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवते, अनुश्लोकेन पश्चात्सदसः क्रौञ्चेन चात्वालमवेक्ष्यमाण इति । सन्ति तु प्राकृतानि सामानीह चोदकेन प्राप्तानि । तत्र संशयः । किं प्राकृतानां साम्नां निवृत्तिरुतानिवृत्तिः, समुच्चय इति । किं प्राप्तम् । स्तुवत इति । प्रकृतिलिङ्गसंयोगे प्रत्यक्षश्रुते चोदकप्राप्तानि सामानि निवर्त्यन्त इति ।

यथा कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः, शुद्धाशु-
द्धीये भवतः, भर्गयशसी भवतः, क्रौञ्चानि भवन्तीति श्रुतेषु चोदकप्रा-
प्तानि निवर्त्यन्ते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । सामसु श्लोकेन पुरस्तात्स्तुवत इत्येवमादिश्रूयमाणेषु
प्राकृतानामविकारः प्रतीयेत । कुतः । अर्थान्तरश्रुतेः । अर्थान्तरेण हि
संबन्धः श्रूयते, पुरस्तात्सदसः स्तुवत इत्येवमादि । यच्च पदं केन-
चित्पदेन संबध्यते विशेषणत्वेन, न तत्पदान्तरेण सह संबन्धमर्हति
सकृदुच्चरितम् । यथा, भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्येति भार्याविशे-
षणत्वेनोच्चार्यमाणो राज्ञ इति शब्दो न पुनः पुरुषशब्देन संबध्यत
इति । एवं, पुरस्तात्सदसः स्तुवत इत्यनेन संबध्यमानो न पुनः
श्लोकेन स्तुवत इति संबन्धमर्हति ।

यदि स्तुतौ देशसत्ता विधीयते, श्लोकेन चेत्यनूद्येत तत्त उपपद्ये-
तैकं वाक्यमिति । यदा तु पुनर्देशसत्ता विहिता तदा परिपूर्णं वाक्यम् ।
श्लोकेन चेत्येतदपि विधातव्यं, तदा पुनर्विधिप्रत्ययो हृदयमानेतव्यः ।
हृदयमानेतुमुच्चारयितव्यः । न चोच्चारितः । तस्मादनुच्चारितो वा
कल्पयितव्यः । उच्चारणं वा कल्पयितव्यम् । कल्पनायां च शब्दो
वाध्येत । तस्मान्नैवम् । कथं तर्हि । देशसामविशिष्टा स्तुतिः श्रुत्या
विधीयते । न चैकेन केनचित्संबन्धे विहिते, परिपूर्णं वाक्ये पुनरपरं
वाक्यं कल्पयितव्यं भवति । उभयविशेषणविशिष्टा हि स्तुतिः श्रुत्या
यदा विहिता तदा परिपूर्णं वाक्यम् । न तदा पुनरपरेण केनचित्सं-
बन्धः कल्पयितव्यो भवति, यदर्थं किंचिद्द्विरुच्चार्येत । तस्मात्स्तुत्य-
न्तरमिदं विधीयते, न प्राकृतं निवर्त्यते, समुच्चय इति ॥ १६ ॥

अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः

स्यात् ॥ १७ ॥

अथ यदुपवर्णितं, यथा कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वसिष्ठस्य जनित्रे
भवत इत्येवमादिभिरिव प्राकृतानां निवृत्तिरिति । तत्परिहर्तव्यम् ।
अत्रोच्यते । युक्तमत्र यत्प्राकृतं निवर्त्यते । अत्र ह्यर्थान्तरं न श्रूयते,

प्राकृतस्यैव शेषः श्रूयते । तस्मात्तत्र विकृतेन प्रत्यक्षश्रुतेन प्राकृतस्य निवृत्तिरिति । इह त्वर्थान्तरश्रवणाद्वाक्यभेदप्रसङ्गादनिवृत्तिरित्युक्तम् ॥ १७ ॥

(अथवा—विकृतिविशेषे केवलं श्रूयमाणैः कौत्सादिसामभिः प्राकृतसाम्नां बाधाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

एवं वा—

[८] अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः
स्यात् ॥ १७ ॥ सि०

क्वचिच्छ्रूयते, कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वशिष्ठस्य जनित्रे भवतः, शुद्धाशुद्धीये भवतः, भर्ग्यशसी भवतः, क्रौञ्चानि भवन्तीति । सन्ति तु प्रकृतौ सामानि । तत्र चोदकेन प्राप्तानि । किं तानि निवर्त्यन्ते, नेत्येषोऽर्थः संदिह्यते । किं प्राप्तम् । अनिवृत्तिः । समुच्चय इति । कुतः । साममात्रं विधीयते । न, स्तुवत इति प्रकृतिलिङ्गसंयोगोऽस्ति । तस्मादधिकमिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः स्यात् । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, अश्रूयमाणेऽप्यर्थे प्राकृतस्य विकारः स्यात् । शेषभूतं हि प्रकृतौ साम । इदमपि साम श्रूयते । तत्सामत्वेन सामान्येन साम्नः कार्यं भवितुमर्हति । तद्यथा, दधि घृतं शाकं शालयः, देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तवयज्ञदत्तस्तैलेनेति, यद्यपि तैलेन स्नेहयितव्य इति न श्रूयते, तथाऽपि स्नेहन एव तैलं भवति । तत्समर्थत्वात् । एवं यद्यपि साम्ना ऋक् संस्कर्तव्येति न श्रूयते, एवमपि तत्समर्थत्वात्साम ऋक्संस्कार एव भवितुमर्हति ॥ १७ ॥

(विकृतिविशेषे श्रूयमाणैः कौत्सादिसामभिस्तत्समसंख्यप्राकृतसाम-
बाधाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] सर्वेषामविशेषात् ॥ १८ ॥ पू०

क्वचिच्छ्रूयते—कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वशिष्ठस्य जनित्रे भवतः, शुद्धाशुद्धीये भवतः, भर्ग्यशसी भवतः, क्रौञ्चानि भवन्तीति ।

सन्ति तु प्राकृतानि सामानि । तत्र चोदकेन प्राप्तानि । तानि प्राकृता-
नां निवर्तकानीत्येतत्समधिगतम् । अथैषोऽर्थः संदिह्यते । किं सर्वाणि
सर्वेषां निवर्तकानि, अथ किमेकमेकस्य, द्वे द्वयोः, बहूनि बहूनामिति ।
किं तावत्प्राप्तम् । सर्वाणि सर्वेषामिति । कुतः । विशेषाभावात् । न
हि विशेषः कश्चिदस्ति, येनावगम्यत इदमस्य निवर्तकं, नान्यस्येति ।
तस्मात्सर्वं सर्वस्य निवर्तकमिति ॥ १८ ॥

एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात्प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ १९ ॥ सि०

न चैतदस्ति, सर्वाणि सर्वेषां निवर्तकानीति । एकमेकस्य, द्वे द्वयोः,
बहूनि बहूनामिति । कुतः । श्रुतिसामर्थ्यात् । कौत्सं भवति, काण्वं
भवतीत्येकैकस्य निवृत्तिं कृत्वा श्रुतिः समर्था—अर्थवतीति । एवं,
वाशिष्ठस्य जनित्रे भवतः, शुद्धाशुद्धीये भवतः, भर्ग्यशसी भवत इति
द्वयोर्निवृत्तौ कृतायां श्रुतिसामर्थ्यमनुगृहीतं भवति । तथा, क्रौञ्चानि
भवन्तीति त्रिभिस्त्रीणि निवर्त्य कृतसामर्थ्या श्रुतिर्भवति । यद्येकस्मिन्
श्रुत एकमेव निवर्त्यते, ततो यावत्त्येवासावङ्गीकृता प्राकृती सामसंख्या
तावत्येव भवति । एवं सर्वत्र । किमेवं भविष्यति । प्रकृतेराविकारः,
प्राकृतानामवाशिष्ठानां साम्नां ग्रहणं भविष्यति । तत्र चोदकोऽनुगृही-
ष्यते । तस्मादेकमेकस्य निवर्तकं, द्वे द्वयोः, बहूनि बहूनामिति ॥ १९ ॥

(विवृद्धस्तोमकक्रतुषूपदिष्टैः सामभिः प्राकृतसाम्नामबाधस्य—अविवृ-
द्धस्तोमकक्रतुषूपदिष्टैः सामभिः प्राकृतसाम्नां बाधस्य च
निरूपणाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] स्तोमविवृद्धौ त्वधिकं स्यादविवृद्धौ द्रव्य-
विकारः स्यादितरस्याश्रुतित्वाच्च
॥ २० ॥ सि०

सन्ति विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च क्रतवः । एकविंशेनाति-
रात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनौजस्कामं, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाका-

प्रामिति । तथा, द्वात्रिंशाः पवमाना अभिषेचनीयस्य । तत्र, नव राज-
सामानि, एकादश राजसामानि, ब्रह्मौघश्रवसे विशिष्टस्य जनिजनित्रे
च साकं प्रवेदनान्याहुः । शुद्धाशुद्धीये च संश्रवोपपदे चोभे । तथा,
रथहविर्धानि पुनःस्तोमस्य यज्ञस्य । तथा, अपचितिवत्यः पुनस्तोमस्य
यज्ञस्य ।

पुनःस्तोमस्य सवनं मध्यमं द्वादशं स्मृतम् ।

कार्यौ नवदशस्तोमावभितः सवने उभे ॥ इति ।

तदत्र कचित्प्राकृती स्तोत्रसंख्या विवृद्धा, कचिद्धीना । तत्र संदेहः ।
किं विकृतौ विवृद्धौ हानौ च प्राकृतानां साम्नां निवृत्तिः, उत हानौ
निवृत्तिः, विवृद्धावनिवृत्तिरिति । किं प्राप्तम् । उभयत्र निवृत्तिः ।
प्रत्यक्षश्रुतेन हि चोदकप्राप्तं निवर्त्यते । साम्नां चोत्पत्तिरर्थवती
भविष्यति, अपूर्वेषु क्रियमाणेष्विति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । स्तोमविवृद्धौ-अनिवृत्तिराधिक्यं स्यात् । कुतः ।
आगमेन हि साम्नां संख्यापूरणं वक्ष्यते । आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रु-
तित्वादि । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । अविवृद्धौ तु प्राकृतं
निवर्त्येत । यावता निवृत्तेन सा संख्या पूर्यते, तावत्प्राकृतं बाधितव्यम् ।
अन्यत्प्राकृतमेव स्यात् । कुतः । इतरस्याश्रुतित्वात् । इतरन्न श्रूयते,
आगमः कर्तव्य इति । संख्यामात्रं श्रूयते । तस्माद्विवृद्धस्तोमकेष्वनिवृत्तिः ।
हीनस्तोमकेषु यावदर्थं निवर्तयितव्यम् । अथ यदुक्तं, साम्नामुत्पत्तिर-
र्थवती भविष्यतीति । उच्यते । बाध्यतामार्थं चोदकेन । गुणमात्रमार्थं,
विशिष्टगुणश्चोदक इति ॥ २० ॥

(विवृद्धाविवृद्धस्तोमकक्रतुषु माध्यंदिनार्धवपवमानस्तोत्रयोरेव साम्नामावापोद्वा-
पाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] पवमाने स्यातां तस्मिन्नावापोद्वाप-
दर्शनात् ॥ २१ ॥ सि०

इह विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च क्रतव उदाहरणम् । त एव

ये पूर्वस्मिन्नधिकरण उदाहृताः । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः । विवृद्धस्तोम-
केष्वनिवृत्तिरिविवृद्धस्तोमकेषु निवृत्तिरिति । अथेदानीमिदं संदिह्यते ।
किं यस्मिन् कस्मिंश्चिदावापो यतः कुतश्चिदुद्गाप उत पवमानेष्वेवाऽऽवापो-
द्गापाविति । किं प्राप्तम् । अविशेषादनियम इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । पवमाने, आवापोद्गापौ स्यातामिति । कुतः ।
अस्मिन्नेव हि तौ दृश्येते, त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि, गायत्री बृहत्पु-
ष्टुप् । अत्र द्वेवाऽऽवपन्ति, अत एवोद्गपन्तीति ॥ २१ ॥

ननु दर्शनमिदं, प्राप्तिरुच्यताम् । उच्यते—

वचनानि त्वपूर्वत्वात् ॥ २२ ॥

असति न्याये वचनान्येवैतानि कल्पन्ते । तस्मात्पवमान एवाऽऽ-
वापोद्गापस्यानमिति ॥ २२ ॥

(त्यागादौ विधिगतस्यैव देवताशब्दस्योच्चारणनियमाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन
चोदना ॥ २३ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, इति ।
तत्रेदमाप्नोत्यते । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो
भवतीति । सन्ति चाग्नेरभिधानानि, अग्निः शुचिः पावकः, धूमकेतुः
कृशानुर्वैश्वानरः शाण्डिल्य इत्येवमादीनि । तत्र संदेहः । वाचिशु निगमेषु
किं येन केनचिदग्नेः शब्देनाभिधानं कर्तव्यमुत विधिशब्देनाग्निशब्दे-

[२१ ॥ २२ ॥]

अस्याधिकरणस्य बाधसंबन्धो वक्तव्यः । पूर्वपक्षे न किञ्चिद्वाध्यते । सिद्धान्ते
पर्यायशब्दो बाध्यते । इन्द्रादीनां यद्यर्थो विद्यते लोकव्यवहारे, यथा गवादीनां, ततः
पर्यायशब्दानामवकाशो भवेत् । न त्वर्थो विद्यते । इन्द्रादीनामप्रत्यक्षत्वात् ।

उच्यते । इन्द्रशब्द उच्चरिते किमपि प्रतीयते सामान्येन । तत्रोपपदाद्वचवहा-
रात्स्मरणाच्चेन्द्रादीनामर्थो विद्यते । यथा, प्राची दिगिति न प्रत्यक्षेण प्रतीयते,
नानुमानेन । शब्दादेव प्रतीयते । इन्द्रशब्देन च यदुच्यते, शक्रशब्देन च तदेवो-
च्यते इति लोकस्मरणम् । अनादि च स्मरणं न शक्यं पर्यनुयोक्तुम् । यथा प्रत्य-
क्षेण रूपमवबुध्यमानं न शक्यते पर्यनुयोक्तुं, किमर्थमवबुध्यते इति । एवंमिहापीत्यु-

नेति । किं प्राप्तम् । येन केनचिदिति । कुतः । अग्न्यर्थनिर्देशात् । अग्न्यर्थेन पुरोडाशः संबद्ध्यः । अग्न्यर्थो देवता कर्तव्या । त्यागकाल उद्देष्टव्या । सा येन शब्देन शक्यत उद्देष्टुं, तेनोद्देशनीया । सैषां शब्दानामन्यत्वेन शक्योद्देष्टुम् । तस्माद्येन केनचिद्वाचिषु निगमेषूद्देशः कर्तव्य इति ।

भयोरर्थ एव देवता । तस्य च वाचकः शब्दः । स हविषा संबध्यमानोऽर्थस्य देवतात्वं प्रतिपादयति, नान्यथा ।

पूर्वपक्षस्तु—शब्दोऽर्थं प्रत्यत्यन्तगुणभूतः । अर्थ एव कार्ययोगी, प्रधानत्वात् । अग्निशब्दो न स्वयं कार्येण द्रव्येण सह संबध्यते । किं तर्हि । अर्थेन संबध्यते । अर्थपरत्वाच्च निर्देशस्य पर्यायशब्दानामनिवृत्तिः । न चाग्निशब्दपदार्थक एव द्रव्येण संबध्यते (लिङ्गबलात्तद्धित एव वर्तते । वाक्येन पुरोडाशेन । न चेतिकरणेन निष्कृत्य निर्दिश्यते । येन लिङ्गं बाध्यते । यदि निष्कृत्य पुरोडाशेन संबध्यते) तथा सति तद्धितानुत्पत्तिः । अपि च वाक्यार्थे पदनिर्वचनम् । वाक्यार्थश्च पदार्थपूर्वको भवति । यदि शब्द एव देवता भवेत्तथा सति देवतापदमर्थशून्यं स्यात् । अर्थशून्ये च तस्मिन्, अस्यशब्देन योऽर्थ उच्यते, स एव केवलः स्यात् । तत्र साकाङ्क्षत्वादनिराकाङ्क्षीकृतत्वाच्च वाक्यमेव न स्यात् ।

नन्वेवमपि पर्यायशब्दानामप्रसङ्ग एव । कथम् । अग्निशब्दः स्वमर्थं पुरोडाशं प्रति देवतात्वेन प्रतिपादयति । तच्च देवतात्वं, यदि वाचिकां श्रुतिमुद्दिश्य परित्यजति द्रव्यं, ततः संपादितं भवति, नान्येन प्रकारेण । अस्यां चावस्थायामग्निशब्द एव मनसि विपरिवर्तते, नान्यः । तस्माद्विपरिवर्तमानः स एव ग्रहीतव्यो नान्ये । स च शब्दः । तस्मात्स एवोच्चारयितव्यो वाचकश्रुतिवेलायाम् ।

अत्रोच्यते । अग्निशब्दः स्वमर्थं पुरोडाशस्य देवतात्वेन प्रतिपाद्य कृतार्थः । उच्चारणवेलायां शब्देन प्रयोजनम् । नान्यथा यागो भवतीति । एतस्यामवस्थायामग्निशब्दो न विद्यते । येन केनचिच्छब्देनोच्चारणं कर्तव्यम् । अग्निशब्दस्य व्यवहितत्वात् । तस्मादग्निशब्दो न शक्यो नियन्तुमिति ।

चिह्नितभागान्तर्गतः पाठः क्वचिन्नास्ति । २ नान्यः—पा० । ३ शब्दः—पा० । ४ न विद्यत इति—विधिवाक्यस्याग्निशब्दस्य यागावुष्ठानात्प्रागेवार्थसमर्पकत्वेन चरितार्थस्य न पुनरुद्घातकाले व्यापारः संभवतीति विपरिवर्तमानतयाऽग्निशब्दो न विद्यत इत्यर्थः ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । विधिशब्देनैव—अग्निशब्देनोद्देष्टव्या, नान्येन शुच्यादिनेति । कुतः । तेन चोदना । तेन—विधिशब्देनास्य हविषः संवन्यचोदना भवति । कथमिव । आग्नेयः कर्तव्य इत्याग्निरस्य देवता कर्तव्येत्यर्थः ।

का पुनरियं देवता नाम । एकं तावन्मतं, या एता इतिहासपुरा-
णेष्वग्न्याद्याः संकीर्त्यन्ते नाकसदः, ता देवता इति । उच्यते । तासु देवतासु, अहरादीनां शार्दूलादीनां वा न संग्रहः । स्मर्यते च कालवा-
चिनां देवतात्वं, कालेभ्यो भवति, मासो देवता, संवत्सरो देवता, इति ।

अपरं मतं, येषु देवताशब्दो मन्त्रब्राह्मणे श्रूयते, अग्निदेवता, वातो देवता, सूर्यो देवता, चन्द्रमा देवता, इत्येवमादिषु, तेऽत्र देवताशब्दे-
नोच्यन्ते इति । तत्राप्यहरादीनामनुपसंग्रह एव । किंच सामान्यवच-
नस्य शब्दस्य लौकिके व्यवहारेऽभावादर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । तस्मा-
त्सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवताः । काः सूक्तभाजः । ईमं स्तोममर्हते
जातवेदसे रथमिव संमहेमामनीषया । भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने
संख्ये मारिषामावथंतव, इति । हविर्भाजः, आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्,
अग्नीषोमीयमेकादशकपालमिति ।

आह । यदि हविर्भाजो देवताः, कपालानामपि देवतात्वं प्राप्नोति ।
तान्यपि हविर्भाजि । एवं तर्हि सा हविर्भाग् देवता, यां प्रति तादर्थ्यं
हविषः । सूक्तस्याप्येवमेव । अत्र हि देवताशब्दः स्मर्यते । अग्निदेवत्यं
सूक्तम्, अग्निदेवत्यं हविरिति । तथा, अतिथिदेवत्यं, पितृदेवत्यमिति ।
एवं मूर्तानाममूर्तानां चेतनानामचेतनानां श्रुत्या कंचिदर्थं प्रति तादर्थ्येन
संकल्पनीयानां देवतात्वं भविष्यति । सामान्यवचनं चोपपत्स्यते ।
किमतो यद्येवम् । यस्या वाचकं शब्दमुद्दिश्य स्मृत्वा वा हविस्त्यक्ष्या-
मीति संकल्पः क्रियते, सा देवता भवति तत्र ।

नन्वेवं सति सुतरां येन केनचिदग्नेः शब्देन निर्देशः करणीयः ।
अत्रोच्यते । भवेदेतदेवं, यद्यग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चार्येत । अर्थोऽ-
पि हविःसंवन्धार्थं प्रत्याख्येत । न त्वत्राग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चा-

यते । यत्र ह्यर्थे कार्यमासाद्यते, तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो भवति, यत्रार्थेन प्रयोजनम् । यत्र पुनः शब्द एव कार्यं, तत्र कार्यसंबन्धार्थः शब्द एव प्रत्याययितव्यः । देवतायाश्च यज्ञसाधनभावो न रूपेण भवति । केन तर्हि । संबन्धिना शब्देन । यथा, अध्वर्युर्हस्ताभ्यामुपकरोति, एवं देवता शब्देनोपकरोति । यथा, होतुः पाणौ द्विलेपेनोपस्तृणातीति पाणिसंबन्धेऽपि होतैवोपकरोति, एवं संबन्धिना शब्देनोपकुर्वती देवतोपकारिणी गम्यते । देवतायामप्युपकारिण्यां चोदितायां शब्दस्यैव यज्ञे समवायः । तस्मान्न शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चारितः । स चार्थः पुनः शब्दं प्रत्याययेदिति लक्षितलक्षणा हि तथा स्यात् । किं तर्हि । शब्द एव हविषा संबध्यते । तत्संबन्धादर्थोऽपि देवता भविष्यति । यस्य हि शब्दो हविषा तादर्थ्येन संबध्यते, सा देवता । शब्दे कार्यस्यासंबन्धादर्थे कार्यं विज्ञायते । इह तु शब्द एव कार्यं संभवति । तस्मान्नार्थप्रत्यायनार्थः शब्द इति ।

तदुक्तं वृत्तिकारेण । न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थसंप्रत्ययस्तस्मादर्थनिष्पत्तिरिति । एवं चेदग्निशब्देन हविषः संबन्धः । नास्ति प्रसङ्गः शुच्यादीनां शब्दानामिति । तस्मान्मन्त्रत्वे विधिशब्द उपादातव्य इति । उच्यते । नन्वेवं शब्द एव देवता प्राप्नोति । अत्रोच्यते । नैतदस्माभिः परिहर्ष्यम् । न हीदमुच्यमानमस्मत्पक्षं बाधते । सुतरां शुच्यादीनामप्रसङ्ग इति ॥ २३ ॥

सिद्धान्तस्तु—अग्निशब्द एवाष्टकपालेन संबध्यमानोऽर्थात्तस्य देवतात्वं प्रतिपादयति । यथा 'वैष्णवीमनुब्रूयात्' इति ऋगुच्यमाना ऋगर्थं प्रतिपादयति । न च विवक्षित ऋगर्थः कार्ययोगेन । एवमिहाप्यग्न्यर्थो न कार्ययोगेन विवक्षितः । अपि च योऽर्थमष्टाकपालेन संबन्धयितुमिच्छति, तस्यापि वाचिका श्रुतिरुच्चारयितव्या । तद्वद्वारेण देवता क्रियया संबध्यते । तत्र प्रथममर्थस्य देवतात्वम् । पश्चाच्च शब्दोच्चारणं विधीयत इति श्रुत्यर्थाभ्यामर्थद्वयं बोध्यते । यस्य पुनरग्निश्रुतिरेवाष्टाकपालेन संबध्यते, तदुच्चारणमेव विधीयते, अग्नय इत्युच्चार्याष्टाकपालं त्यजेदिति, तस्याग्न्यर्थो देवतेत्यनुवाद एवैः । यथा 'पूतिकामभिषुणुयात्' इति यागोऽर्थाद्धम्यते ॥ २३ ॥

शेषाणां चोदनैकत्वात्तस्मात्सर्वत्र श्रूयते ॥ २४ ॥

इत्थं विधिशब्देन वाचिषु वचनं कर्तव्यम् । कुतः । शेषाणां मन्त्रा-
णामेकः शब्दः । य एवासौ विधिशब्दः, स एव सर्वत्र श्रूयते, अयात्का-
रे-उज्जित्यां-स्वाहाकारे च । अयाळग्निरग्नेः प्रिया धामान्ययाद्, सोमस्य
प्रिया धामान्ययाळग्न्येः प्रिया धामानि, इत्ययात्कारे । अग्नेरुज्जितिम-
सूज्ये, सोमस्योज्जितिमनूज्येषमित्युज्जित्याम् । स्वाहाऽग्निं स्वाहां
सोममित्येवमादि स्वाहाकारे । एवं च नित्यवच्छ्रूयमाणा अपासिका
भविष्यन्ति, यथाऽस्माभिर्न्यायोऽपदिष्टः । तस्माद्विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे
भावः स्यादिति ॥ २४ ॥

(सौर्यादिविकृतावप्यावाहनादिमन्त्रेषु विधिमन्त्रशब्देनैव देवताप्रका-
शनाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वात् ॥ २५ ॥ सि०

अस्ति चरुः, सूर्यं च० निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति । सन्ति सूर्य-
स्याभिधानानि । सूर्य आदित्यो भास्करः सविता दिवाकर इति ।
तत्र किं वाचिषु निगमेषु येन केनचिच्छब्देनाभिधानं कर्तव्यमुत विधि-
शब्देन सूर्यशब्देनेति । किं प्राप्तम् । अग्निशब्दसंयुक्तास्ते प्रकृतौ निगमा
इह चोदकेन प्राप्ताः, न सूर्यशब्देनेति । सूर्यशब्दो हि चरौ, नोज्जित्या-
दिषु । ते यथार्थं विपरिणमयितव्याः । सूर्यार्थश्च तेषु संकीर्तयितव्यः ।
स च येन केनचित्सूर्यवाचिना शब्देन संकीर्त्यते । तस्मादन्वयमः । ये
च प्रकृतावग्निशब्दसंयुक्ता निगमास्त इहोदाहरणं, नासंयुक्ताः ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वादिति । यथा
प्रकृतौ, तथोत्तरस्यां ततौ विकृतौ कर्तव्याः । तत्प्रकृतित्वात्तेषां, चोद-

[२४ ॥]

ननु नैवेदमधिकरणमारभ्यम् । य एव शब्दश्चोदितः स एवाप्यत्राप्युच्चार्यः ।
उच्यते । यत्र शब्दो विद्यते तत्रैव पर्यायशब्दानामप्रसङ्गः । यत्र शब्दो नाऽऽप्तायते
तत्रार्थः प्रत्याययितव्यः । स च येन केनचित्प्रत्याय्यत इति पूर्वः पक्षः ।

-सिद्धान्तस्तु—सूर्यशब्दो यागानुमितप्रयोगभावनया संबध्यते । अन्यः शब्दो

कानुग्रहाय । प्रकृतौ च विधिशब्दाभिप्रायोऽग्निशब्दः प्रयुक्तो नाग्न्यभिधानपरः । इहापि तत्प्रकृतित्वाद्विधिशब्दाभिप्रायेणैव निगमाः प्रयोक्तव्याः । न चायं चरुणा सूर्यशब्दस्य संबन्धः । किं तर्हि । प्रयोगेण । सौर्यं निर्वर्तयेदिति प्रयोगेण संबन्धो न सौर्यश्चरुरिति । कारकविभक्तिर्हि द्वितीया । साऽऽख्यातेन संबध्यते । तस्मात्तत्रापि सूर्यशब्देन संयुक्ताः कर्तव्या इति ॥ २५ ॥

(विकृतौ देवतानिष्ठगुणवाचिपदस्यापि त्यागादौ प्रयोगाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात् ॥ २६ ॥ सि०

अस्त्याधानं, य एवं विद्वानग्निमाधत्त इति । तत्र पवमानहवींषि श्रूयन्ते । अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचय इति । तत्र संशयः क्रियते । किं सगुणमग्नेरभिधानं कर्तव्यमुत निर्गुणमिति । किं प्राप्तम् । प्राकृतस्य निर्गुणस्य सगुणेनाभिधानं कर्तव्यमिति ॥ २६ ॥

अविकारो वाऽर्थशब्दानपायात्स्याद्द्रव्यवत् ॥ २७ ॥ पू०

अविकारो वा स्यात्, निर्गुणमभिधानम् । कुतः । अर्थशब्दानपायात् । एवं शब्दोऽर्थश्चानपेतो भवति । य एवासावग्निः, स एव पवमानः, पावकः, शुचिश्च । या देवता निर्देष्टव्या, सा निर्दिष्टैव भवति, असत्यपि गुणवचने । द्रव्यवत् । यथा, सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा, वायव्यामालभेत भूतिकाम इति । अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागाशब्देन वाचिषु निगमा भवन्ति । अर्थः शब्दोऽन-

यद्युच्चार्येत तथा सति शब्दः प्रयोगेऽश्रुत एवोच्चार्येत । एवं प्रकृतावपि ॥ २९ ॥ [२६ ॥

पेत इति कृत्वा । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मान्निर्गुणेनाभिधानं कर्तव्यमिति ॥ २७ ॥

तथाऽऽरम्भासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं स्यादर्थस्य
श्रुतिसमवायित्वादवचने च गुणशास्त्रमनर्थकं
स्यात् ॥ २८ ॥ सि०

अथवा, चोदितेन सगुणेनाभिधीयेत । कुतः । आरम्भासमवायात् । न ह्यारम्भेण देवता कर्मणि समवैति । न स्वेन रूपेण देवतायाः कर्मणि साधनभाव इत्युक्तम् । यदि हि रूपेण समवेयात्तथा सत्यग्निशब्देन पवमानोऽपि प्रत्याख्यत इति गुणाभिधानं न क्रियेत । कथं तर्हि साधनभावः । श्रुतिसमवायित्वाद्देवतार्थस्य । देवताशब्दस्य च हविषश्च संबन्धः साक्षादुच्यते । यस्य शब्दस्य संबन्धः स शब्दो वदितव्यः । एवमसौ संबन्धः कृतो भवति । यदि च गुणाभिधानं न क्रियते, गुणशासनमनर्थकं स्यात् । एवमर्थं हि तत्र शब्द उच्चार्यते, कथमसौ कर्मणि संबध्येतेति । तत्र यदि गुणो न संबन्धीयात्, गुणवचनवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात्सगुणेनाभिधानं कर्तव्यमिति ॥ २८ ॥

द्रव्येष्वारम्भगामित्वादर्थेऽविकारः सामर्थ्यात् ॥ २९ ॥

अथ यदुक्तं द्रव्यवादिति, सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा, वायव्यामालभेत भूतिकाम इति । अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागाशब्देन निगमा वाचिषु भवन्तीति (यदुक्तं), तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । युक्तं द्रव्येष्वारम्भसमवायः । रूपेण समवायं गच्छति द्रव्यम् । तत्र छागाशब्देन याऽसावालब्धा यदि वशा यद्यवशा, तत्र साऽभिधीयत इति गम्यते । तस्मादर्थे साधने सत्यविकारेऽप्यर्थे वचनसामर्थ्यमुपपद्यत इति विना गुणवचनेनाभिधानं स्याच्चोदकानुग्रहाय । इह श्रुतिसमवायित्वादवश्यं चोदकप्राप्तस्य विकारः कर्तव्य इति ॥ २९ ॥

२७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

(पवमानेष्टिष्वाज्यभागयोर्निर्गुणस्यैव देवतापदस्याभिधानाधि-

करणम् ॥ १९ ॥)

[१५] बुधन्वान् पवमानवद्विशेषनिर्दे-

शात् ॥ ३० ॥ पू०

अस्त्याधानं, य एवं विद्वानग्निमाधत्त इति । तत्र पवमानेष्टयः । अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचय इति । तत्राऽऽज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते, बुधन्वानाग्नेयः कार्यः, पावकवान् सौम्य इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं सगुण-
मग्नौ अभिधानं कर्तव्यमुत निर्गुणमिति । तत्रैवं तावत्परीक्ष्यते । किं देव-
तानिर्देशोऽयं, मन्त्रनिर्देश इति । देवतानिर्देशे साति सगुणमभिधानं,
मन्त्रनिर्देशे निर्गुणमिति । किं तावत्प्राप्तम् । सगुणमभिधानमिति ।
तत्रैतद्वर्ण्यते, देवतानिर्देश इति । कुतः । रूपत एव मन्त्राणां प्राप्तत्वा-
द्विधानमनर्थकं, देवता पुनर्न प्राप्नोति । तस्या विधानमर्थवद्भवति ।
बुधन्वानाग्नेयः कर्तव्य इति । देवतया बुधन्वद्गुणयुक्तया भवति
बुधन्वानाग्नेयः । तस्मात्सगुणमभिधानम् । यथा पावमानेष्टिषु, अग्निः
पवमान इति । एवमत्रापि, अग्निर्बुधन्वानिति विशेषनिर्देशोऽर्थवान्
भविष्यति । तस्मात्सगुणमभिधानमिति ॥ ३० ॥

मन्त्रविशेषनिर्देशान्न देवताविकारः स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

न चैतदेवं, सगुणमभिधानमिति, निर्गुणं कर्तव्यम् । तत्रैतद्वर्ण-
यन्ति, मन्त्रविशेषनिर्देशोऽयमिति । कुतः । मन्त्रविशेषसरूपोऽयं
शब्दः । आग्नेयो यो विशिष्टाग्निविशिष्टः स बुधन्वान् कर्तव्यः, नाग्निः ।
अथाग्निर्बुधन्वान् क्रियते, तत्र बुधन्वानग्निर्देवता स्यात् । तत्राऽऽग्नेय
इति सापेक्षे तद्धितनिर्देशो न स्यात् । न हि सविशेषणानां वृत्तिर्भवति ।
न खल्वपि वृत्तस्य विशेषणं प्रयुज्यते । तस्मान्नाग्नेर्विशेषणं बुधन्वत्ता ।
कस्तर्हि बुधन्वत्तया विशेष्यते । आग्नेयः । तस्य बुधो मन्त्रः, तेनासौ

३० ॥

बुधवान् भवति यागः । अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानोऽमर्त्यमिति ।
अथवा, मन्त्र एवाभिसंबध्यते, बुधन्वानाग्नेय इति ।

अथ यदुक्तं, रूपादेव मन्त्रः प्राप्नोति, न विधातव्य इति । उच्यते ।
यः कश्चिदग्न्यभिधानो मन्त्रः प्राप्नोति । तन्निषेधार्थमिदमुच्यते । बुध-
न्वान् कर्तव्यः, अग्निं स्तोमेन बोधयेति । एवं चेत्, न देवताविशे-
षणम् । तस्मान्निर्गुणमभिधानं देवतायाः कर्तव्यम् । एवं चोदकानुग्रहो
भाविष्यति ॥ ३१ ॥

(आनुबन्धयवनस्पतियागयोर्निगमेषु विधिगतोऽस्त्रावनस्पतिशब्दाभ्यामेव
द्रव्यदेवतयोरभिधानाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

[१६] विधिनिगमभेदात्प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वा-

द्विकृतावपि भेदः स्यात् ॥ ३२ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र श्रूयते, गौरनुबन्धः, अजोऽग्नीषोमीय
इति । सन्ति तु गौरभिधानानि—उस्त्रा, उस्त्रिया, अही, मही, अदितिः,
इला, इति । तत्र संशयः । किं निगमेषु केनचिदेव शब्देन गौरभिधानं
कर्तव्यम्, अथवा विधिशब्देन कर्तव्यमिति । तथा, पृषदाज्येन वन-
स्पतिं यजतीति । सन्ति वनस्पतेरभिधानानि, वृक्षः पादपो द्रुमो नग
इति । तत्र संशयः । किं निगमेषु केनचिदेव शब्देन वनस्पतेरभिधानं
कर्तव्यम्, अथवा विधिशब्देनेति । किं प्राप्तम् । केनचिदेवेति । कुतः ।
विधिनिगमभेदात्प्रकृतौ, विधिनिगमभेदः कृतः । यो दीक्षितो यदग्नी-
षोमीयं पशुमालभत इति विधौ । मन्त्रे, छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रू-
हीति । इहापि चोदकेन, यत्प्राकृतं तत्प्राप्यते । विधिनिगमभेदश्च प्रकृ-
तावस्ति । तस्मात्स प्राप्यते । छागशब्दः प्रकृतौ कृतः, स न शक्यते
गवि कर्तुम् । विधिनिगमभेदस्तु शक्यते । तस्मादुस्त्रादीनामन्यतमेन

३१ ॥]

ननु 'उस्त्रायै वपायै मेदसः' इति मन्त्राभ्यानादनियमो नैव प्राप्नोति, विधि-
शब्दो वा । उच्यते । सत्यम् । समीपे मन्त्रः श्रूयते, न त्वनेन कर्तव्य-
मिति विधीयते । चोदकस्तु विधिशब्दादन्येन प्रकाशनं प्रापयति । तस्मान्नैव नियमः ।
नन्वनुबन्ध्यायां भवेदपि । वनस्पतौ तु विधिशब्द एव प्राप्नोति, उक्तेन न्यायेन ।
उच्यते । स्विष्टकृद्विकारो वनस्पतिः । स्विष्टकृति च विधिशब्दादन्येन

वाचिष्ठु वचनं कर्तव्यम् । तथा, अग्निं स्विष्टकृतं यजतीति विधौ ।
निगमेऽपि—

पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठ विद्राँ ऋतूँ ऋतुपते यजेह ।
ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्रे त्वं होतृणामस्यायजिष्ठ, इति ।

विधिनिगमभेदः प्रकृतौ कृतः । स्विष्टकृद्विकारश्च वनस्पतिरिति संकर्षे
वक्ष्यते । तस्मात्तत्रापि विधिनिगमभेदः कर्तव्यः । अतो येन केनचि-
द्वनस्पत्यभिधानेन निर्देशः कर्तव्यः । तत्प्रकृतित्वादिति ॥ ३२ ॥

यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेर्न चोदना ॥ ३३ ॥ सि०

यथोक्तेन वा शब्देन वचनं कर्तव्यं, गोरुस्त्राशब्देन । स हि तत्राऽऽ-
म्नातः । उस्त्रायै वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति । आह । मन्त्रांम्नानमेतत्, न
वचनमस्ति । अनेन कर्तव्यमिति । वचनं पुनश्चोदको विधिभिन्नेन
वक्तव्यमिति । नैतदेवम् । न विप्रतिपत्तिं चोदकः प्रापयति । न हि
यत्प्रकृतावस्ति तद्विकृतौ कर्तव्यमिति केनचित्प्राप्यते । किं तु यत्प्र-
कृतौ चिकीर्षितं शब्देनाभिहितं, नार्थात्प्राप्तं, तच्चोदकः प्रापयति । न च
प्रकृतौ विधिनिगमभेदो विवक्षितः । छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीत्येत-
द्वक्तव्यमिति विधीयते । तत्रार्थाद्विधिनिगमभेदो जातः । छागशब्दवि-
धानं श्रुत्या गम्यते । विधिनिगमभेदो लक्षणया । श्रुतिलक्षणाविशये
च श्रुतिनिर्याय्या, न लक्षणा । तस्मान्न येन केनचिदभिधानम् । आम्ना-
नसामर्थ्यादुस्त्राशब्देन । तथा, पृषदाज्ये देवतायां यो विधिशब्द उक्तः,
तेन वचनं कर्तव्यम् । विधिनिगमविप्रतिपत्तिर्न चोद्यते । तस्माद्वनस्पति-
शब्देन निर्देशः कर्तव्य इति ॥ ३३ ॥

प्रकाशनम्, विकृतौ चोदकेन तथैव प्राप्नोति । न चेह गुणलोपः । निर्गुणत्वा-
दाम्नानस्य । अन्यत्वं कर्तव्यं विधिशब्दात् । अतः पर्यायशब्दप्रसङ्गः ॥ ३२ ॥

सिद्धान्तस्तु समान इति कृत्वा वनस्पतिरुदाहृतः ॥ ३३ ॥

(अवभृथे स्विष्टकृद्यागीयनिगमादिषु स्विष्टकृद्गुणकयोरग्नीवरुणयोर-
भिधानाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

[१७] स्विष्टकृद्देवतान्यत्वे तच्छब्द-
त्वान्निवर्तेत ॥ ३४ ॥ पू०

अस्त्यवभृथः, वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्तीति । तत्रेदमाग्नायते,
अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजतीति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं निग-
मेऽस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमुत सस्विष्टकृच्छब्दकमिति । तत्रैवं
तावत्परीक्ष्यते । किं सांविज्ञायिकः स्विष्टकृच्छब्द उत स्विष्टं करोती-
त्येतेन गुणेन प्रवृत्त इति गौणो न रूढ इति । यदि रूढः, अस्विष्टकृ-
च्छब्दकं वचनं कर्तव्यम् । अथ व्युत्पाद्यते, ततः सस्विष्टकृच्छब्दकम् ।
किं प्राप्तम् । सांविज्ञायिकः, न व्युत्पाद्यत इति । कुतः । न तावत्स्विष्टं
कृतवान् । अथ च तस्मिन्नेव काले स्विष्टकृदित्युच्यते, स्विष्टकृतं यज-
तीति । न ह्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ भवतः ।
अग्निरेव स्विष्टकृच्छब्देनोच्यते, न योऽर्थः स्विष्टं कृतवान् । यदा सांवि-
ज्ञायिकः, तदाऽस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यम् । कुतः । अग्नेर्हि देव-
ताया असौ वाचकः, नाग्नीवरुणयोः । विकृतावग्नेर्देवताया अभावादग्नी-
वरुणाभ्यां निवर्त्येत । तस्मादस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमिति ॥ ३४ ॥

संयोगो वाऽर्थापत्तेरभिधानस्य कर्मजत्वात् ॥ ३५ ॥ सि०

न चैतदस्ति, अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमिति । किं तर्हि ।
सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमिति । तत एतद्वर्ण्यते । गौणमिद-
मभिधानमिति । स्विष्टकरणात्स्विष्टकृदिति गम्यते । गम्यमाने न
न्याय्यमविवक्षितं कल्पयितुम् । क्रियानिमित्तत्वमवयवशब्देभ्यो गम्यते ।
समुदायस्य चाग्नावप्रयोगाल्लोकेऽग्न्यभिधानत्वं नाध्यवसीयते । तस्मान्न
सांविज्ञायिकः । एवं चेत्सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यम् । अर्थापत्तेः ।
अग्नेरर्थेऽग्नीवरुणौ श्रूयते । अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजतीति । क्रियासं-
योगित्वाच्च शक्नोति स्विष्टकृच्छब्दोऽग्नीवरुणौ वक्तुम् । तस्मात्सस्विष्ट-

कृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमिति । अथ यदुक्तं, स्विष्टं कृतवति चैष शब्दः । न चाग्निः स्विष्टं कृतवानिति । अत्र ब्रूमः । मत्पक्षे भूतकालता हीयेत । त्वत्पक्षे सा च सोपपदश्च धात्वर्थः । अपि च ततः पूर्वान् यागानपेक्ष्य स्विष्टं कृतवानग्निः ॥ ३५ ॥

(अग्नीषोमीयपशौ पशुपुरोडाशाङ्गस्विष्टकृद्यागीयत्यागकाले निगमेषु च निर्गुणस्यैवाग्नेरभिधानाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु यावदुक्तं
स्यात् ॥ ३६ ॥ पू०

अस्ति सौमे पशुरग्नीषोमीयः । तत्र श्रूयते । अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपतीति । तत्र स्विष्टकृति गुणलोपः श्रूयते, अग्निं यजतीति । तदत्र संशयः । किं याग एव स्विष्टकृतो गुणलोपः, अत्रशिष्टेषु निगमेषु यथाप्रकृतिर्भावे उत सर्वत्रैव गुणलोप इति । किं प्राप्तम् । स्विष्टकृतोऽग्नेः सगुणस्य गुणलोपे श्रूयमाणे ब्रूमः । यत्रैवोच्यते, गुणलोपस्तत्रैव स्यात् । यागे चोच्यते, अग्निं यजतीति । यागे गुणलोप उच्यमाने यदि सर्वनिगमेषु गुणलोपोऽध्यवर्त्तयित, अश्रुतं कल्प्येत । यावांश्च श्रुतस्योत्सर्गे दोषः, तावानश्रुतकल्पनायाम् । तस्माद्याग एव लोपः स्यात्, न सर्वेषु निगमेष्विति ॥ ३६ ॥

सर्वस्य वैककर्मात् ॥ ३७ ॥ सि०

सर्वस्य वा निर्गमस्यस्यापि स्विष्टकृतोऽग्निशब्दस्य गुणो लुप्येत । कुतः । ऐककर्मात् । नैव स्विष्टकृद्याग एव गुणो लुप्येत । किं तर्हि । यागप्रयोगे । कथम् । अग्निं यजतीति प्रयोगवचन एव शब्दः । सर्वस्मिन् स्विष्टकृद्यागप्रयोगे लुप्येत । अन्येऽपि हि स्विष्टकृन्निगदाः स्विष्टकृद्याग एव । तस्मात्सर्वत्र लोप इति ॥ ३७ ॥

३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

(दर्शपूर्णमासयोरग्निस्विष्टकृद्देवत्यस्य तृतीयानुयाजस्य शेषसंस्कारार्था-
वापिकस्विष्टकृद्देवतासंस्कारकतया संनिपत्योपकारकत्वाधि-
करणम् ॥ १९ ॥)

[१९] स्विष्टकृदावापिकोऽनुयाजे स्यात्प्रयोजन-
वदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ ३८ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र स्विष्टकृदनुयाजेषु, अग्निं स्विष्टकृतं यजतीति ।
तत्र संदेहः । किं स्विष्टकृदागोऽनुयाजेऽवारादुपकारक उत संस्कारक
इति । किं प्राप्तम् । आरादुपकारक इति । कुतः । एतद्वि कर्मणां
प्रसिद्धं कार्यं, यदारादुपक्रिया । तथा हि भूतस्य भव्यार्थता भावि-
ष्यति । श्रुत्या च विधानम् । इतरथा भव्यस्य भूतार्थता स्यात् ।
वाक्येन च विधानम् । तस्मादारादुपक्रियेति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । स्विष्टकृदावापिकः स्यात्, न वाह्यः । किमि-
दनावापिक इति । आज्यभागस्विष्टकृतावन्तराऽऽवापस्थानम् । तत्र
भव आवापिकः । वहिरावापादनुयाजस्तान्त्रिकः । या तु स्विष्टकृद्देवता
तत्र, सेवासौ प्रधानदेवताऽऽवापिकी । तस्मादावापिक इत्युच्यते । यदा
चैवं, तदा संस्कारकर्म स्यात् । तथा प्रयोजनवद्भवति, प्रयोजनवतोऽग्रेरुप-
करोतीति । अपि च द्विविधान्यङ्गानि । आरादुपकारकाणि, सामवा-
यिकानि च । आरादुपकारकेभ्यः सामवायिकानि गरीयांसि । तत्र हि
साक्षाद्वाक्यम् । आरादुकारकेषु प्रकृतेन परोक्षेणैकवाक्यता स्यात् ।
तस्मात्संस्कारकमेति ॥ ३८ ॥

(याज्यापुरोनुवाक्यानुवचनयोः संस्कारकर्मत्वाधिकरणम् ॥ २० ॥)

[२०] अन्वाहेति च शस्त्रवत्कर्म स्याच्चोदना-
न्तरात् ॥ ३९ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, याज्यामन्वाह पुरोनुवाक्यामन्वाह, इति ।
तत्र संशयः । किं याज्यापुरोनुवाक्यानुवचनं प्रधानकर्म, उत संस्कार-
कमेति । किं प्राप्तम् । अन्वाहेति प्रधानकर्म स्यात् । कुतः । चोदनान्त-
रात् । यदि संस्कारकर्म ततो रूपादेव तयोर्वचनं प्राप्नोति । पुनरन्वा-

हेति वचनमनर्थकम् । प्रधानकर्मत्वे तु वक्तव्यम् । न ह्यन्यथा तस्य कर्तव्यता गम्यत इति । अतः श्रुत्या कर्तव्यतावगमात्प्रधानकर्मेति । शस्त्रवत् । यथा स्तोत्रशस्त्रे, स्तोति शंसतीति कर्तव्यतावगमात्प्रधानकर्षणी एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥ ३९ ॥

संस्कारो वा चोदितस्य शब्दवचनार्थत्वात् ॥ ४० ॥ सि०

संस्कारकर्म वा स्यात् । कुतः । चोदितस्यार्थस्य यः शब्दः, स वद्वचनार्थो भवति । स तस्य दृष्टोऽर्थः । तस्मिन् सत्यदृष्टकल्पनायां हेतुर्नास्ति । तस्मात्संस्कारकर्मेति ॥ ४० ॥

अवाच्यत्वात्चेति चेदिति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम्—

स्याद्गुणार्थत्वात् ॥ ४१ ॥

स्यादुपपद्येत, अन्वाहेति वचनम् । कुतः । गुणार्थत्वात् । तिष्ठन् याज्यामन्वाह, आसीनः पुरोनुवाक्यामन्वाहेति स्थानासनगुणार्थं पुनर्वचनमुपपद्यते । तस्मात्संस्कारकर्मणी याज्यापुरोनुवाक्ये इति ॥ ४१ ॥

(मनोतामन्त्रस्य वायव्यादिपशावनूहाधिकरणम् ॥ २१ ॥)

[२१] मनोतायां तु वचनादविकारः

स्यात् ॥ ४२ ॥ सि०

अस्ति वायव्यः पशुः, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति । अस्ति तु प्रकृतावग्नीषोमीये पशौ मनोतामन्त्रः । त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्याधियो अभवोदस्महोता, इति । स इह चोदकेन प्राप्यते । तत्र संदेहः । किं यथादेवतमूहितव्यो मनोतामन्त्रः, अथवाऽविकारेण प्रयोक्तव्य इति । उच्यते । ननु प्रकृतावन्यायनिगदोऽयम् । अग्नीषोमौ हि प्रकृतौ देवता । अयमप्याग्नेयः । असमवेताभिधानादविकारेण प्रयो-

३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥]

‘यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुः’ इत्येतद्वचनं चिन्त्यते । किं प्रकृतावुपपद्यत उत विकृताविति । पूर्वपक्षः प्रकृताविति । अग्निलिङ्गा मनोता प्रकृतौ नाग्नीषोमावभिधातुं शक्नोतीत्याशङ्का भवति । तस्याश्चोत्कर्षे प्राप्ते विकृतावनाम्भानात्तस्यामपि न भवति । श्रुतिलिङ्गाद्यभावात् । ननु लिङ्गेन प्राप्नोति । उच्यते । सामान्यसंबन्धे

क्तव्यः । अत्रोच्यते । सत्यमग्नीषोमौ देवता प्रकृतौ । तौ तु—अग्निश्च सोमश्च । तत्राग्निरदेवता, न त्वसमवेतः । अग्निप्रत्ययेन याऽत्र देवता सा प्रतीयते । अयमिह वायुर्देवताकार्ये श्रूयते । स देवताकार्ये श्रूयमाणोऽग्निकार्यमपि करोति देवताप्रत्ययम् । तस्मात्तदर्यापत्तेस्तद्धर्मा स्यात् । तस्माद्यथादेवतं मनोतामन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । मनोतायां तु वचनादविकारः स्यादिति । वचनमिदं भवति । यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुः, आग्नेय्येव मनोता कार्या, इति । किमिव वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनस्यातिमारः । तस्मादविकारेण मनोतामन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ॥ ४२ ॥

सति लिङ्गमवकाशं लभते । न च सामान्यसंबन्धोऽस्ति । तस्मात्प्रकृतौ निवेशो मनोतायाः ।

न चादृष्टार्था मनोता प्रकृतौ । अग्निं तावच्छ्रुत्यैवाभिषत्ते । तत्संबद्धं सोमं लक्षणया शक्नोति वक्तुम्, उभयोर्यागसाधनत्वात् । इतरेतरयुक्तौ हि तौ देवतात्वं प्रतिपद्येते । यथा पुष्करं स्वनन्तं दृष्ट्वा ग्रहेश्वरोऽपि स्वनमिव लक्ष्यते, एककार्यत्वात् । एवमिहापि । इदं वचनमर्थवादत्वेन स्तुवन्मन्त्रं प्रकृतावेव निवेशयति । अथवा—उत्कर्षाशङ्कायामिदं वचनमनुत्कर्षं करोति । लक्षणया च सोमं प्रत्याययतीत्युक्तमेव पुष्करवद्ग्रहेश्वरम् ।

सिद्धान्तस्तु—एवकारकरणमनर्थकं प्रकृतौ भवति । अवधारणामावात् । विकृतौ चावधारणं विद्यते । तत्र चोदकेन यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यैव मनोता प्राप्नोत्युहेन । एवं प्राप्तेऽवधारणं क्रियते । आग्नेय्येवेति । न चार्थवादत्वेनोपपद्यते । अन्यत्रैव मनोता श्रूयते । मनोतामन्वाहेति । अन्यत्र ‘यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुः’ इति । अपि चार्थवादत्वेऽप्येवकारस्य पर्युदासितव्याभावो भवत्येव यथा विधौ । दशमसंबन्धो बाधसामान्येन, ऊहवाध इति ॥ ४२ ॥

१ स्यादिति—(अ० १० पा० ३ अ० ७ सू० ३५) अत्रत्यन्यायेनेति शेषः । २ लभत इति—सर्वेषामेव मन्त्राणां ‘सर्वा ऋचः सर्वाणि सामानि सर्वाणि यजूंषि वाचस्तेमे पारिप्लवं शंसति’ इति ब्राह्मणवाक्येन वाचस्तेमे विनियोगान्मन्त्रगतस्वारसिक्त्या आकाङ्क्षाया निवृत्तेः पुनराकाङ्क्षोत्थापकसामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणभावे न लिङ्गमात्रं मन्त्रविनियोजकं संभवति । अतः सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणसत्त्वं एव लिङ्ग मन्त्रविनियोजकं, नान्यथेत्याशयः । ३ ग्रहेश्वर इत्येव लिखितपुस्तकेष्वपि दृश्यते, परंतु ‘गजेश्वरः’ इति पाठः आवश्यक इव भाति । ४ अर्थवादत्वेनैवकारस्य—पा० ।

(वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य कण्वरथंतरस्य स्वयोनौ
गानाधिकरणम् ॥ २२ ॥)

[२२] पृष्ठार्थेऽन्यद्रथंतरात्तद्योनिपूर्वत्वात्स्यादृचां
प्रविभक्तत्वात् ॥ ४३ ॥ पू०

अस्ति वैश्यस्तोमः, वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेतेति । तत्र श्रूयते,
कण्वरथंतरं पृष्ठं भवतीति । उभयविकारः कण्वरथंतरमित्युक्तम्,
अप्रकृते तद्विकाराद्विरोधाद्व्यवतिष्ठेन्निति । तत्र संशयः । किं रथंत-
र्योनौ वृद्ध्योनौ वाऽनियमेन कण्वरथंतरं गेयमुन रथंतर्योनौ, अथवा
स्वयोनौ भवति । किं प्राप्तम् । चोदकेनानियमः । लाघवं हि तथा
भवति । ततः प्रयोगप्राशुभावः ।

एवं, प्राप्ते द्रूपः । पृष्ठार्थे यदेतदन्यद्रथंतरात्कण्वरथंतरं श्रूयते, तद्र-
थंतर्योनौ स्यात् । ज्योतिष्टोमपूर्वको हि वैश्यस्तोमः । ज्योतिष्टोमे
रथंतर्योनौ पृष्ठं कृतम् । ननु वृद्ध्योनावपि तत्र कृतम् । नैवम् । ऋचां
प्रविभक्तत्वात् । ऋचां प्रविभाग इह गम्यते । यथा रथंतर्योनि-
भवतीति । कुतः । कण्वरथंतरे रथंतरशब्दः श्रूयते । तेन गम्यते रथ-
तरविशेषः कण्वरथंतरमिति । अर्थान्तरे कण्वरथंतरशब्दो भवेद्यादि,
रथंतरधर्मा न भवेयुः । तेषु सन्सु यूपवदुपपद्यते । यथा, औदुम्बरो
यूपो भवतीति । न ह्युदुम्बरो यूपद्रव्यं प्रकृतौ संकीर्तितम् । धर्मनिमि-
त्तस्त्वयं शब्द उपपद्यते । एवमिहापि धर्मनिमित्तः कण्वरथंतरे रथंत-
रशब्दो भवति, नान्यथेति ॥ ४३ ॥

स्वयोनौ वा सर्वाख्यत्वात् ॥ ४४ ॥ सि०

न चैतदस्ति, रथंतर्योनौ गीयेतेति । किं तर्हि । स्वयोनौ । कुतः ।
सर्वाख्यत्वात् । सर्वविशेषणविशिष्टस्य हि रथंतरशब्दो वाचकः ।
प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनवतः सर्वस्य सस्तोभस्वरकालाभ्या-
सस्य कण्वरथंतरमित्याख्य भवति । तस्माद्योनिरपि विशेषणम् ।

[४३ ॥]

अपि चार्थान्तरे कण्वरथंतरे रथंतरशब्दः कल्प्यः स्यात् । तस्मात्स्व-
योनौ गेयमिति ॥ ४४ ॥

यूपवदिति चेत् ॥ ४५ ॥

इति चेत्पश्यसि स्वयोनौ गेयमिति, रथंतरशब्दस्तेनोपपद्यते । स-
हि रथंतररथमेषु सत्सु यूपवदुपपद्यत इति ॥ ४५ ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ४६ ॥

नैतदेवं । कर्मसंयोगात्काष्ठस्य यूपता । न हि लोके यूप इति
संज्ञातः कश्चिद्वृक्षोऽस्ति । यत्र ते संस्काराः स यूपः । तस्मात्, औदु-
म्बरो यूपो भवतीति संस्कारनिमित्तः । इह पुनरेवंविशेषणविशिष्टः
कण्वरथंतरशब्दो लोक एवास्ति । नासौ कण्वानां रथंतरं कण्वरथंतरं
मित्येवं कृत्वोच्यते । रथंतरत्वे कण्वसंबन्धे वाऽस्य विधीयमाने
वाक्यभेदः प्रसज्येत । तस्मात्सांविज्ञायिकः कण्वरथंतरशब्दः । अत
एव स्वयोनौ गीयते ॥ ४६ ॥

(वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य कण्वरथंतरस्य स्वयोन्युत्तर-
योगानाधिकरणम् ॥ २३ ॥)

[२३] कार्यत्वादुत्तरयोर्यथाप्रकृति ॥ ४७ ॥ पू०

भाष्यकारेण यदिदं व्याख्यानं कृतं, प्रस्तावोद्गीथादौ कण्वरथंतरशब्द
इति । तदयुक्तम् । ' गीतिषु सामाख्या ' इति कण्वरथंतरशब्देन सामोच्यते,
नर्क । प्रकृतौ चर्गक्षराणि संस्कुर्वती रथंतरगीतिः पृष्ठस्य साधनभावेनावगता । एवं
बृहद्गीतिरपि । इह तु बृहद्रथंतरानुवादेनान्यद्गीत्यन्तरं विधीयते पृष्ठसाधनत्वेन ।
तस्माद्गीतिगीतिरेव कार्यं वर्तते, न ऋक्कार्ये । ऋक् च चोदकेन प्राकृती प्राप्नोति ।
सा न बाध्याऽङ्गभूता । वाक्यस्य तावदपदार्थः । न चापदार्थसामर्थ्याच्चोदकप्राप्ताया
ऋचो बाधः । यथा धेनुशब्देन च्छागबाधः । धेनुशब्दो गोद्रव्यमन्तरेण नैव दृष्टः
प्रयुज्यमानः । कण्वरथंतरगीतिस्तु ऋगन्तरेऽपि दृष्टैव प्रयुज्यमाना । न च गौणी सा
गीतिरन्येन क्रियमाणा । तस्माच्चोदकेन ऋक्प्राप्नोतीति ॥ ४४ ॥ [४५ ॥ ४६ ॥

१ (अ० २ पा० १ अ० ११ सू० ३६) । २ प्राप्नोतीति-अतः कण्वरथंतरसाम्नः स्वयो-
नावेव गानमिति सिद्धान्तो भाष्यकृद्वाख्यानरीत्या दुःसाध इत्याशयः । कथं तर्हि सिद्धान्तः सम-
र्थनीय इति चेत् । अयमाशयः । सत्यं, सामशब्दो गीतिमात्रवाची । तथाऽपि वैश्यस्तोमकमे कण्व-
रथंतरयोनेस्तदुत्तरयोश्चोत्तराग्रन्ये पाठात्तासामपि वैश्यस्तोमाङ्गत्वावगतेरौपदेशिकर्हिभरातिदेशिका-
नामृवां वा योपपत्तेः स्वयोनौ गानमिति ।

कण्वरथंतर एव भवति संशयः । उत्तरयोगीयतीति, किं रथंतरयो-
न्युत्तरयोः, बृहद्योन्युत्तरयोर्वा गेयमुत स्वयोन्युत्तरयोरिति । किं प्राप्तम् ।
बृहद्योन्युत्तरयोर्वा रथंतरयोन्युत्तरयोर्वेति । कुतः । चोदकानुग्रहात् । न
तत्रैष दोषो भवति, स्वयोनिविशिष्टं कण्वरथंतरमिति । उत्तरयोर्हि
चत्कार्यं, तत्र स्वयोनिरवश्यं हातव्या भवति । तस्मात्प्रकरणमपेक्षितव्य-
मिति ॥ ४७ ॥

समानदेवते वा तृचस्याविभागात् ॥ ४८ ॥ सि०

न चैतदास्ति, बृहद्योन्युत्तरयोः, रथंतरयोन्युत्तरयोर्वा गेयमिति ।
हिं तर्हि । स्वयोन्युत्तरयोः । कुतः । तृचशब्दात् । समानच्छन्दसि
समानदेवताके चाविशेषितस्तृचशब्दो भवतीत्युक्तम् । अतः श्रुत्या
चोदको बाध्यत इति स्वयोन्युत्तरयोगेयमिति ॥ ४८ ॥

(अग्निष्टुद्यागे स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां प्राकृतानामेवाविकारेण
प्रयोगाधिकरणम् ॥ २४ ॥)

[२४] ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वा-
दविकारः स्यात् ॥ ४९ ॥ सि०

अस्ति, अग्निष्टुदेकाहः । तत्र श्रूयते, अग्नेया ग्रहा भवन्तीति । तत्र
संदेहः । किं प्राकृतयोः स्तोत्रशस्त्रयोर्यथादेवतमूहः, उताविकार इति ।
ऊहबुद्धिं व्यावर्तयितुमिदमभिधीयते । ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः
कर्मत्वादविकारः स्यात् । प्रधानकर्मत्वादिति । कस्य पुनरेषा बुद्धिः
स्यात् । यं निवर्तयेत् । यो मन्दधीर्मन्यतेऽभिधानं सेत्स्यतीति ।
मन्दधियामपि चोपदेशः क्रियमाणः फलवान् भवति । अपि च कंचि-
दपेक्ष्य सर्वे मन्दधियः ।

अथ तु न परितोष एवं, ततोऽन्यथा वर्ण्यते । यत्तद्वृत्तमधिकरणं
द्वितीयेऽध्याये । तस्येदं प्रयोजनमूत्रं, ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः
कर्मत्वादविकारः स्यादिति । यदि संस्कारकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे, किं भवति
प्रयोजनम् । अग्निष्टुदेकाहे यथादेवतमूहः । अथ प्रधानकर्मणी, ततो
ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यादिति ॥ ४९ ॥

(चातुर्मास्येषु—अनुयाजीयदेवताप्रकाशनार्थं प्राकृतावाहन-
मन्त्रस्याविकारेणैव प्रयोगाधिकरणम् ॥ २९ ॥)

[२५] उभयपानात्पृषदाज्ये दध्नः स्यादुपलक्षणं
निगमेषु पातव्यस्योपलक्षणात् ॥ ५० ॥ पू०

सन्ति चातुर्मास्यानि, चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रानु-
याजान् प्रकृत्य समामनन्ति, पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति । अस्ति
तु प्रकृतावावाहनं, देवानाज्यपानावह, इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् ।
तत्र संशयः । किमविकारेणाऽऽवाहनं कर्तव्यमुतोद्देनेति । यदोद्देन,
तदा किम्, आज्यपान् दधिपानिति कर्तव्यमुत दधिपानिति, अथवा
पृषदाज्यपानिति । किं प्राप्तम् । दध्नोऽप्युपलक्षणं स्यादाज्यस्यापि ।
कस्मात् । उभयपानात् । उभयं हि तद्देवतामुद्दिश्य त्यज्यते । यच्च
त्यज्यते, तत्पीयत इति मन्त्रेणोक्तम् । यच्च पातव्यं तदुपलक्षितं प्रकृता-
वाज्यपानिति । इह, आज्यस्यार्थे दधिसर्पिषी श्रूयेते । अथ पृषदाज्यं
गृह्णाति, द्वयं वा इदं सर्पिथैव दधि च, द्वंद्वं वै मिथुनं प्रजननं, मिथुन-
मेवैतत्प्रजननं क्रियत इति । तुर्यं दध्याज्येनोच्चार्यते । तस्मादुभय-
मप्युपलक्षयितव्यं, दधि चाऽऽज्यं चेति ॥ ५० ॥

न वा परार्थत्वाद्यज्ञपतिवत् ॥ ५१ ॥

न वैतदेवं, दध्युपलक्षयितव्यमिति । कुतः । परार्थत्वात् । परार्थं
हि पातव्यं द्वयं, पातूणामुपलक्षणम् । तत्राऽऽज्येन चेदुपलक्ष्यते,
कृतोऽर्थ इति न पुनर्दध्नोपलक्षयितव्यम् । यज्ञपतिवत् । यथा, य इमं
यज्ञमवान्ये च यज्ञपतिं वर्धनिति, यज्ञपतिर्मनुष्याणां होतृणां प्रशंसार्थो
न स्वार्थं कीर्त्यत इत्यविकारेण प्रयुज्यते । न सर्वान् यजमानान्
मत्पादरः । एवमिहापि पातव्यं पातुर्लक्षणार्थं प्रयुज्यते, न स्वार्थम् ।
तत्रैकेनापि येन केनचिल्लक्षिताः पातार इति कृत्वा न द्वितीयः प्रयो-
क्तव्य इति ॥ ५१ ॥

स्याद्वाऽऽवाहनस्य तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥

स्याद्दध्न उपलक्षणम् । न यज्ञपतिवत्स्यात् । यज्ञपतिशब्दो हि न स्वार्थमुच्चार्यते । इडास्तुत्यर्थेन स उच्यते । आवाहनं पुनः स्मरणार्थम् । तत्र पाताऽपि स्मर्तव्यः, पेयमपि । तस्माच्चोदकानुग्रहाय पेयान्तरमुपलक्षयितव्यमिति ॥ ५२ ॥

न वा संस्कारशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥

न वा दध्युपलक्षयितव्यम् । संस्कारशब्दोऽत्र विद्यत आज्यस्य, पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति । पृषदाज्येन—चित्रेणेत्यर्थः । संस्कारेण हि मिश्रणे संस्कृतं चित्रमाज्यं भवति । तां च चित्रतामस्य प्रत्यक्षतो दध्युत्पादयति । तस्मात्परार्थं चित्रतासंजननार्थं न पातव्यम् । अतो नोपलक्षयितव्यमिति ॥ ५३ ॥

स्याद्वा द्रव्याभिधानात् ॥ ५४ ॥

स्याद्वा दध्युपलक्षणम् । द्रव्यं हि दधि तुल्यमाज्येन प्रधानभूतमुपदिश्यत इत्युक्तमस्माभिः । अथ पृषदाज्यं गृह्णाति, द्वयं वा इदं सर्पिश्चैव दधि च, द्वंद्वं वै मिथुनं प्रजननं, मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियत इति । किं पृषदाज्यं गृह्णाते, सर्पिश्चैव दधि चेति । सर्पिषा दध्ना च यागः कर्तव्य इत्यर्थः । पृषदाज्यमिति न द्रव्यान्तरमुच्यते । तस्माद्दध्युपलक्षयितव्यमिति ॥ ५४ ॥

दध्नस्तु गुणभूतत्वादाज्यपा निगमाः स्युर्गुणत्वं

श्रुतेराज्यप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥ सि०

न चैतदस्ति, तुल्यं दध्याज्येन, प्रधानभूतमिति । ग्रहणे हि तत्तुल्यमाज्येन, न यागे । यागो ह्याज्येन चित्रेण श्रूयते । तस्माच्छ्रुतेराज्यप्रधानत्वाद्यागं प्रति गुणभूतं दधि स्यात् । न हि ग्रहणे श्रूयमाणं यागे श्रुतं भवतीति । दधि ग्रहणे श्रूयमाणं न यागार्थं भवति । तत्र श्रुत्याऽऽज्यं करणं, दधि वाक्येनेति । किमर्थं तर्हि तत्र दधिग्रहणम् । गृह्णमाणेन प्रत्यक्षतश्चित्रमाज्यं भवतीति । तस्मादाज्यपा निगमाः स्युः । न दध्न उपलक्षणं कर्तव्यमिति ॥ ५५ ॥

दधि वा स्यात्प्रधानमाज्ये प्रथमान्त्य- संयोगात् ॥ ५६ ॥

न चैतदस्ति, आज्यपा निगमा भवेद्युरिति, न दध्न उपलक्षणं कर्तव्यमिति । दधिपानित्यत्येव कर्तव्यं, दध्येवात्र प्रधानम् । कुतः । आज्ये प्रथमान्त्यसंयोगात् । प्रथमसंयोग उपस्तरणम् । अन्त्यसंयोगोऽभिधारणम् । यदि वसन्ते यजेत, द्विरुपस्तृणीयात् । सकृदभिधारयेत् । ओषधयो वै मियङ्गव ओषधिष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयतीति । यदि प्राद्वि यजेत, सकृदुपस्तृणीयात्, द्विगभिधारयेत् । वृष्ट्यैव पशूनाभिनियतीति, उपस्तरणमन्यत्तत्र निधापयितुं क्रियते । परार्थेनैष तत्र शब्दार्थो न ग्रहणमात्रम् । ग्रहणेनान्यस्याधिकरणसंस्कारे, उपस्तृणातीति शब्दो वर्तते । तथा, अभिधारयतीति, न ग्रहणमात्रमभिधारणम् । अन्यस्याऽऽभिमुख्येनाभिधारयतीति गम्यते । सोऽन्य आज्यसंयुक्तः कथं स्यादिति । तदुपस्तरणाभिधारणशब्दाभ्यां दधिप्रधानभूतं गम्यते । आज्यमपि तस्य गुणभूतम् । तस्मादध्न एवोपलक्षणं कर्तव्यं, नाऽऽज्यस्येति ॥ ५६ ॥

अपि वाऽऽज्यप्रधानत्वाद्गुणार्थं व्यपदेशे भक्त्या संस्कारशब्दः स्यात् ॥ ५७ ॥

अपि वा-नैतदेवं, दधिप्रधानं तदुपलक्षयितव्यमिति । आज्यमेव प्रधानं, तद्धि प्रयोजनवत् । यागसंबन्धात्, पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति । यत्तेनोपस्तीर्यते, तत्र द्वयं निष्पद्यते । तच्चैवावर्त्तं भवति, दधिं चोपस्तीर्णम् । तत्र शब्दादाधेयस्याऽऽधारसंस्कारोऽवगम्यते दधिसंस्कारः, न तु संस्कृतस्य प्रयोजनं दध्नः । प्रत्यक्षा तु चित्रता निर्वर्त्यमाना लक्ष्यते । तथा च प्रयोजनम् । पृषद्धि तदाज्यं श्रूयते । न च यागे दधि करणं भवितुमर्हति वाक्यप्राप्तम्, आज्ये श्रुतिप्राप्ते प्रत्यर्थिनि । तस्मादुपस्तरणमाज्यग्रहणार्थमेव । ततो दधिग्रहणं भविष्यतीति । अर्थादाधेयाधारसंबन्धे, उपस्तरणमिदं तद्भवतीति भाक्त उपस्तृणातिः प्रयुक्तः । तथाऽभिधारयतिः । तस्मात्सकृद्विरित्येतस्य गुण-

स्यार्थे व्यपदेशे भक्त्यैष संस्कारशब्द उपस्तृणाति, अभिधारयति,
ओषधिष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति, वृष्ट्यैव पशून्भिजिघर्तीति च ।
तस्मात्, आज्यपा निगमा एव भवेयुरिति ॥ ५७ ॥

अपि वाऽऽख्याविकारत्वात्तेन स्यादुपलक्षणम् ॥ ५८ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । न, आज्यपा निगमा भवेयुः, पृषदाज्य-
पानिति वक्तव्यम् । कुतः । आख्याविकार एव भवति । दधिसर्पिषो-
रत्र संसर्गः क्रियते । तत्र यो गुण उपजायते तद्गुणयुक्तस्य संसृष्ट-
स्याऽऽख्याविशेषो भवति पृषदाज्यमिति । यथा, रागः स्वादवः सुरा,
इति । तत्र ह्युपचरितमेकं शब्दमुपलक्षयामः । उपचाराच्चाभिधानाभिधे-
यसंबन्धो गम्यते । तेन च यागनिवृत्तिः श्रूयते, पृषदाज्येनानुयाजान्
यजतीति । तस्मादेवमुपलक्षयितव्यं, पृषदाज्यपानिति ॥ ५८ ॥

न वा स्याद्गुणशास्त्रत्वात् ॥ ५९ ॥

नैतदेवं स्यात् । संसृष्टस्य रागवत्पृषदाज्यशब्दो वाचकः, उपचा-
रादिति । सत्यमुपचरितोऽयं तत्र । स तूपचारो लोकादेवावगतः ।
स गुण आज्ये भवतीति गम्यते । कुतः । आज्यशब्दः सर्पिषो
वाचकः । पृषच्छब्दश्चित्रस्य । तद्यथा, पृषद्रज्जुः पृषन्मणिः पृषन्मृग
इति । तयोरुच्चरितयोश्चित्राज्याभिधानं गम्यते । तस्मात्तत्रैव स उपचार
उपपन्नः । अतश्चाऽऽज्यस्यैवोपलक्षणं, चित्रमचित्रं वाऽऽज्यमाज्यशब्दे-
नाभिधीयत एवेति ॥ ५९ ॥

इति श्रीशवरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमस्या-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥]

इति श्रीमद्विकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां
दुष्टीकायां दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

सव्याख्यशाबरभाष्यमते मीमांसादर्शने शुद्धिपत्रिका ।

—:००:—

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९८६	१	१९८४	१९८६	१६१८	१९	वाजोये	वाजपेये
१९८७	,,	१५८५	१९८७	१६१९	१७	काचिद्	काश्चिद्
१९८८	,,	१९८६	१९८८	१६२९	६	स्वाह	स्वाहा
,,	७	विध्य	विध्य	१६३३	२९	रूपत्वत्	रूपत्वात्
,,	२१	व्यतासं	व्यता सं	१६३६	२५	विशिष्टो	विशिष्टो
१५८९	१	१९८७	१९८९	,,	,,	विशिष्टेर्न	विशिष्टेन
१९९०	,,	१९८८	१९९०	१६३७	१७	क्रत्वर्थ	क्रत्वर्थः
१९९१	,,	१९८८	१९९१	१६३७	२५	भ ग्य	माग्य
,,	२९	तत्रमा	तत्र भ	१६३९	५	त्कार	त्कर
१९९२	,,	१९८९	१५९२	,,	२५	याजना	यजिना
,,	२५	एकै	एकै	१६४१	१	नोपाद्यते	नोपपद्यते
१९९३	२९	मुद्रिते	मुद्रिते	१६४३	४	दूहो	दूहो
१९९६	४	तांनि	तानि	,,	२९	नालख	नोलूख
१९९९	२८	वास्था	वास्था	१६४६	२६	माप्य	भाप्य
१६०१	८	दुत्त	दुत्त	१६४९	२१	पूना	पूजा
१६०७	२५	धर्नः	धर्मः	१६५०	१७	सरांसि	सरांसि
१६१०	१	मह०	मह.	१६५१	१४	देवान	देवान्
१६११	१९	रात्रता	रात्रत्वा	१६५३	६	पूना	पूजा
१६१२	१२	विशष०	विशेष.	१६५५	१६	भिद्यते	भिद्यत
,,	२८	रात्रादु	रात्रद	,,	१८	माजेनम	भोजनम्
१६१३	१२	कुनः	कुतः	१६५६	१	यदु	यदु
१६१५	२१	कथ	कथम्	,,	५	भवति	भवति
१६१६	३	स्याऽऽमि	स्याऽऽभि	,,	१८	चर्येतः	चर्येत ।
१६१७	२८	वावक्	वाचक	१६५७	२२	श्रौताशे	श्रौतांशे

पुटे	पङ्क्ता	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्ता	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६६२	१७	निदेशा	निदेशा	॥	२७	९ अम्गु	३ अम्गु
॥	२९	निरारि	निरसा	१६८९	४	कमा	कंमा
॥	॥	प्रवर	प्रकर	॥	९	दाहि	दाहि
॥	॥	प्रवृ	प्रकृ	॥	१५	दाहि	दाहि
॥	२६	फालाप्ले	फालापेशा	१६९२	६	पञ्चः	पञ्चः
॥	२८	नाप्रकृतस्य	नाप्रकृतस्य	॥	२३	शेषा	शेष
१६६६	॥	संवात	संवात	१६९३	१२	दाघन	दाघि
१६६८	॥	यदि	यादि	॥	२१	हेत	हित
१६७०	५	द्रव्य	द्रव्या	१६९४	११	द्वा	द्वौ
॥	१२	रोधे	रोधे	॥	२३	संनि	त्मनि
॥	२७	सा-	सा	१६९५	२	यित्य	यितव्य
१६७१	२०	माम्भेति	माम्भिम	॥	८	गि-	गिरा-
१६७७	३०	श्वाधि	श्वाधि	१६९६	१९	मां	मा
१६७८	८	रणान्त	रणान्त	१६९८	२८	हिना	हितां
॥	२९	निर्वपेत्	निर्वपेत्	१७०१	॥	१७	१७०१
॥	॥	तव	ताव	॥	२२	अह	आह
॥	३०	श्चरिते	श्चरिते	१७०२	२८	शास्त्रान्त	शास्त्रान्त
१६७९	२८	चोद	चोद्य	१७११	६	धोगत	धोत
१६८०	॥	क्रु ने	क्रुने	१७२१	२४	कपे	कमे
१६८१	२४	प्र दि	प्रादि	१७२२	२३	वाक्यता	वाक्यतां
॥	२५	त्म या	त्प्रया	१७२६	१८	यथा	यथा,
१६८२	२९	येत्य	त्येत्य	१७३३	५	तस्मा प	तस्मात्प
१६८५	१७	षायी	षायी	॥	१९	परार्थे	परार्थे
॥	२६	न्मांत	न्मांम	१७३४	२०	निर्देशा	निर्देशा
१६८६	८	यदु	यदु	॥	२१	४५ ॥	४५ ॥]
॥	२६	गुह्या	गुह्या	॥	२७	शेषः	शेषः
१६८८	३	दूहो	दूहो	१७३८	१८	कल	काल

पृष्ठ	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७४४	२७	बलवान	बलवान	१८१०	१६	आराहु	आराहु
१७४९	१	रपशनं	रपशन	१८१२	२०	बादः	बादः
१७५२	१५	बहूना	बहूनां	"	२६	१७ ॥	१७ ॥
"	२०	पृथिव्याया	पृथिव्या	"	२७	प्रधान	प्रधान
१७५५	२८	तम् ।	तम् ।	१८१३	९	प्राति	प्राति
१७५६	"	स०	स०	"	२४	भागा	भागा
१७५७	११	ब्राह्म	ब्राह्म	१८१५	१६	शोभव	शो भव
१७६४	२	द्राह	द्राह	१८१७	२३	प्रजा	प्रजा
१७६८	२२	डाति ।	डाति	१८१८	१०	यागेः	यागे
१७६९	२६	षड	षड	१८२०	१७	नायेः	नायेः
१७७०	१	यागेः	यागे	१८२५	१२	साये	साये
१७७१	२०	दृहः	दृह	"	१३	देवे	देव
१७७३	२०	नं तु	न तु	"	२७	पृथ	पृथु
१७७५	३	मशक	मनशकं	१८२९	२०	भवान	भवान्
१७७९	२	स्यामि	स्याम	"	२३	हात	हात
"	६	स्यामि	स्यामि	१८३०	१	वाहिप	काहिप
"	२३	सिद्धान्तः, सिद्धान्तः		१८३१	३	कारं भ	कारं, भ
१७८१	१४	क्रिय	क्रिय	१८३२	२५	भवेत्तथा	भवेत्तथा
"	२०	वाक्यना	वाक्यना	१८३७	२४	तरेषा	तरेषां
१७८६	१५	दन्वा	दन्वा	१८३९	१	निवृत्तं	निवृत्तं
१७९०	२५	सिद्धान्तः- सिद्धान्तः		१८४०	१२	सवेन	सवेन
१७९२	१७	ग्रहं	ग्रह	"	१८	कतः	कुतः
१७९६	१०	संदहः	संदहः ।	१८४१	१०	दुदव	दुदव
१८०४	२५	पदा थो	पदार्थाः	१८४२	२३	दुद	दुद
१८०६	१३	वस्था	वस्था	"	२८	दशश्चा	दशश्चो
"	१७	वुतः	कुतः	१८४४	९	दा न	दान
१८०७	२२	यूपन	यूपन	१८४५	१७	पयोग्दोः	पयोरह्नो

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८४६	१८	दग्धना	दग्धन	१८७३	२५	जिनु	जिनमु
"	२०	स्थान्य	स्थान्य	१८८१	२०	येषा	येषां
१८४७	३	आह	आह ।	१८८३	२५	इह पि	इह पि
"	१०	प्रप्ता	प्राप्ता	"	२७	प्रप्नोति	प्राप्नोति
१८४८	१२	तस्ना	तस्मा	१८८५	८	संख्ययां	संख्यया
१८४९	२७	कर्तृणि	कर्तृणि	१८८८	२५	तस्मा	तस्मा
१८५१	१	पङ्कति	प्रकृति	१८९७	८	वृत्त	कृत्त
१८५२	१	अथना	अस्थना	"	१८	एका	एकी
"	१०	स्योच्चैः सरां	स्योच्चो-	१९०१	२६	सू० ७९	सू० ७४
		(चै) स्तरां		१९०६	६	तत्रैषो	तत्रैषो
१८५५	१५	मासि	मस्ति	"	१७	भगान्त	मागान्त
१८५६	२३	भावात्	भावात्	१९०३	२३	निवर्तिम्	निवर्तिम्
१८५८	११	मुष्टे	मुष्टे	१९०७	१९	पुनः । श्रु	पुनः श्रु
१८५९	२५	अना	अजा	१९०९	९	तस्या	तस्मा
१८६०	६	गुणेन	गुणेन	"	११	तस्या	तस्मा
१८६१	१	कर्तव्य	कर्तव्यः	१९०२	१२	ब्रूम०	ब्रूमः
"	७	ब्रह्म	ब्रह्म	"	१५	ननु	ननु
"	२१	योक्तुम्	योक्तुम्	"	२७	स्यतेरते	स्यतेरते
१८६२	७	रक्ते	खले	"	२७	चैषा	चैषां
१८६३	४	रन्निरे	रन्निति	१९१३	६	संस्का	संस्का
१८६४	७	नुप	नुप	१९१८	२८	परि	परि
१८६५	१५	णानधि	णामधि	१९१९	२५	स्तुवत	स्तुवत
"	२४	त्याशाः	त्याशयः	१९२०	२५	ब्रूमः	ब्रूमः
१८६९	४	मेवोत	मेवेति	१९३६	२	लिङ्ग	लिङ्ग
"	१२	धानार्थ	धानार्थ	१९४५	२०	दधि	दधि
१८७१	६	विधन	विधान	१९४६	१३	स्यात्	स्यात्
१८७३	१९	मितर	मितर				

सव्याख्यशावरभाष्यसमेते भीमांसादर्शने शुद्धिपत्रं संपूर्णम् ॥